Prof. Dr. Suat Yıldırım

MEVCUT KAYNAKLARA GÖRE HIRİSTİYANLIK

BÜTÜN ESERLERİ 2

MEVCUT KAYNAKLARA
GÖRE HIRİSTİYANLIK

Prof. Dr. Suat YILDIRIM

MEVCUT KAYNAKLARA GÖRE

HIRİSTİYANLIK

Prof. Dr. Suat Yıldırım

MEVCUT KAYNAKLARA GÖRE HIRİSTİYANLIK

Copyright © Işık Yayınları, 2005
Bu kitaptaki metin ve resimlerin, tamamının ya da bir kısmının, kitabı yayımlayan şirketin önceden yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Editör
Recep ÇAKIR

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Mizanpaj
İbrahim AKDAĞ

ISBN
975-7402-30-3

Yayın Numarası
30

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Nisan 2005

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Işık Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.isikyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ XIII
İKİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ XIX
GİRİŞ 1
Hıristiyanlık Tetkikleri Hakkında 1

BİRİNCİ BÖLÜM
HZ. ÎSA (A.S.) ve TEBLİĞATI

1. Hz. Îsa'nın Hüviyeti 7
 a) Hz. Îsa'nın annesi Hz. Meryem 7
 b) Hz. Îsa'nın doğumu 8
 c) Hz. Îsa'nın risaleti ve mûcizeleri 10
 d) Yahudîlerden Ferisîlerle mücadelesi 13
 e) Hz. Îsa'nın âkıbeti 17
2. Kur'ân-ı Kerim'e göre Hz. Îsa'nın tebliğatının özeti 19
 a) Tevhide davet 20
 b) İlâhî hâkimiyet 21
 c) Hak ile bâtıl arasındaki mücadele 21
 d) Hak yolunda imtihan lüzumlu ve kaçınılmazdır 21
 e) İnkılâp hareketi 23
 f) Sabır ve metanet telkini 23
 g) Dünyayı sevmekten uzaklaşıp âhireti sevmek 23
 h) Çilekeşliğin gayesi 24
 ı) İlâhî hükümranlığın çağrısı 25
 j) İdareciler halka hizmet için vardır 26
3. Din tüccarı Yahudi âlimlerini tenkidi 26
4. Hz. Îsa'nın çevresi ve risaleti hakkında 27
5. Tarihî belgeler ve Hz. Îsa 31

6. İncillere göre Hz. Îsa'nın hayatı....32
7. Hz. Mesîh'ten sonra Hıristiyanlık....35

İKİNCİ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIĞIN İLK DÖRT ASIRDA OLUŞUM DÖNEMİ

A. HZ. ÎSA'NIN DİNE DAVETİ....39
1. Hz. Îsa'nın muhiti....43
2. Babil esaretinden avdetten Hz. Îsa'nın doğumuna kadar....45
3. Tebliğin başlangıcı....47
4. Hz. Îsa'nın daveti....49
5. Kudüs'e hicreti....51
6. Hz. Îsa ve Tevrat ahkâmı....51
7. Hz. Îsa'nın ölümünden sonra dirildiği inancı....52
B. HAVARİLERİN FAALİYETLERİ....53
1. Filistin dışındaki Yahudilere tebliğ....53
2. Syncrétisme tehlikesi....56
3- Gurbetteki Yahudilere tebliğ....57
C- PAVLUS'UN YETİŞTİĞİ ORTAM....59
1- Kurtarıcı tanrı efsaneleri....61
2- Pavlus ve "Kurtarıcı Tanrı" sırrı....63
3- Pavlus'un Hıristiyan oluşu....66
4- Helenistik Yahudi cemaatleri....67
5- Pavlus'un havarilere muhalefeti....69
6- Pavlus'un Hıristiyanlığa geçişinin tahlili....71
D- HAVARİ PAVLUS'UN FAALİYETİ....73
1- Pavlus'un Filistin havarilerinden ayrılması....73
2- Tebliğ hayatından Pavlus'un aldığı ders ve Hıristiyanlığın büyük dönemeci....75
3- Şirk sistemindeki vaftiz ve komünyon anlayışının Pavlus'a tesiri....79
E- HIRİSTİYANLIK MÜSTAKİL BİR DİN HÂLİNE GELİYOR....81
1- Yahudi-Hıristiyanlık Pavlus ve Yuhanna'ya karşı direniyor....82
2- Kilise Mabetten (Sinagogdan) ayrılıyor....83
3- Yunan-Roma zemini:....83
4- Yunan kültürü, dini iki ayrı yöne götürüyor....87
5- Dördüncü asır başında Hıristiyanlığın görünümü....89

F- KİLİSENİN TESİSİ 90
1- Mesîh ve havariler Kilise tesis etmediler 90
2- Akidenin tesis ve tanzimi (İkinci asır başında Hıristiyanlık akaidi) 91
3- Hz. Îsa'nın şahsı hakkındaki üç görüş 91
4- Hıristiyanlık inanç ve âyinlerinin karmaşık hâle gelmesi 93
5- İman şartları 94
6- Dinî şeâirin gelişmesi 97
G- HIRİSTİYANLIKLA DEVLET İDARECİLERİ ARASINDA MÜCADELE 99
1- Hıristiyanlıkla putperest toplumun uyuşmazlığı 99
2- Hıristiyanlık anarşik bir hareket sayılıp işkence ediliyor 101
3- Dördüncü asrın sonunda devlet kilisesi ve putperestliğin mağlûbiyeti 105
4- Galibiyetin mânâsı: Hıristiyanlığın galibiyetinin bahası 108
5- Kilise, Roma devletinin unsurlarından biri hâline geliyor 113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUTSAL METİNLER

GİRİŞ 121
Kutsal Kitap Mefhumu 121
1- Eski Ahid 122
2- Kitab-ı Mukaddes'i teşkil eden kitapların kronolojisi 126
3- Yeni Ahid Kitapları 127
4- İnciller 128
a) Matta İncili 130
b) Markos İncili 131
c) Luka İncili 132
d) Yuhanna İncili 133
5- İncillerin ortaya çıkardığı problemler 135
a) İncillerin akidenin teşekkülünden sonra yazılması 135
b) İncillerin çokluğu 136
c) Üç İncil'in plânları, kronolojik ve coğrafî çerçeveleri 140
6- İncillerdeki benzerliğin izahı 141
a) Birbirinden istifade nazariyesi 141
b) İlk İncil faraziyesi 142
c) Kısa parçalar (diégèses) faraziyesi 143

d) Şifahî rivâyet faraziyesi 143
e) İki kaynak faraziyesi 143
f) Formgeschichte (FG) ekolü 147
7- Tevrat ve İncil'in tahrifi meselesi 158
a) Tevrat'ın tahrifi 158
b) İncil'in tahrifi 162
8- Hıristiyanlıkta vahiy anlayışı 165
9- Barnaba İncili 166

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIĞIN AKİDE ve AMEL ESASLARI

A- İTİKAD ESASLARI 173
1- Tecessüt (incarnation) inancı ve tenkidi 174
2- Hz. Îsa'nın tanrılaştırılması ve bu inancın tenkidi 184
3- Teslis inancı ve tenkidi 189
a) Hıristiyanların teslisi izaha çalışmaları 193
b) Hıristiyanların teslisi müdafaa yolları ve tenkidi 197
c) İbn Teymiyye'nin teslise reddiyesi 206
4- Tekfir (rédemption) 209
5- Âhiret hayatı 216
B- DİNÎ ŞEÂİR (SACREMENTS, KUTSAL DİN GÖREVLERİ) 221
1- Kilise ve dinî şeâir 221
2- Hıristiyan şeâiri 224
a) Vaftiz 224
b) Confirmation (Vaftizi pekiştirme) 226
c) Communion (Komünyon) 227
d) Tövbe ve itiraf 229
e) Son yağlama 232
f) Ordre (Din adamları tayin etme) 232
g) Nikâh 234
C- HIRİSTİYAN İBADETİ 234
1- Dua 235
2- Oruç 240
3- Dinî bayramlar ve kutlu günler 240
4- Tevrat ahkâmı ve Hıristiyanlık 242
5- Hz. Îsa'nın İncillerdeki nasihatlarinden bazıları 243
6- Hıristiyanlık ahkâmının değişikliğe uğraması 246

BEŞİNCİ BÖLÜM
HIRİSTİYAN FIRKALARI

1- Eski Şark Kiliseleri 253
a) Monofizitler 253
aa- Suriye Kiliseleri 253
ab- Kıbtîler 254
ac- Habeşîler 254
ad- Ermeniler 254
b) Nastûrîler 255
2- Rum Ortodoks Kilisesi 255
3- Roma Katolik Kilisesi 257
4- Protestanlar 258
5- Millénariste (adventistes) gruplar 260
6- Mormonlar 261
7- Belli başlı Hıristiyan fırkalarının inançlarının şema hâlinde mukayesesi 263
ÎSA MESÎH'İN KİLİSESİ 267

ALTINCI BÖLÜM
HIRİSTİYANLIKTA REFORM HAREKETİ

1- Reformun sebepleri 273
a) Papalığın mutlak hâkimiyeti 273
b) Vergiler 274
c) Bid'at 274
d) Endülüjans 275
e) Rönesans 276
2- Reformcular 276
3- Reform hareketinin neticeleri 278
4- 16. Asır reform hareketi başarılı oldu mu? 280

YEDİNCİ BÖLÜM
KONSİLLER

1- İznik (Nicée) Konsili (325) 285
2- Konstantinopolis (İstanbul) I. Konsili (381) 286
3- Efes Konsili (431) 287
4- Chalcédoıne (Kadıköy) Konsili (451) 288

5- Konstantinopolis (İstanbul) II. Konsili (553) 289
6- Konstantinopolis (İstanbul) III. Konsili (680-681) 289
7- Nicée (İznik) II. Konsili (787) 289
8- Konstantinopolis (İstanbul) IV. Konsili (869-870) 290
9- Trente Konsili (1545-1563) 291
10- Vatikan I. Konsili (1869-1870) 291
11- Vatikan II. Konsili (1962-1965) 292
Netice 295

SEKİZİNCİ BÖLÜM
PAPALIK

A- ROMA KATOLİK KİLİSESİ (PAPALIK) 299
1- Papanın seçilmesi 300
2- Kardinaller 301
Kardinallerin rolleri 301
3- Papalık idaresi 302
4- Papa valilikleri (Légat) 302
5- Congrégations (Yüksek kurullar) 302
6- Mahkemeler 304
a) Rote 304
b) Signature 304
7- Taşra teşkilâtı 305
Diocèse, evek 306
8- Rahipler 307
B- FİKRÎ ve DİNÎ HAYAT KARŞISINDA PAPALIK 307
1- Papalık ve modern ilim 307
2- Papalık ve yeni âdetler 310
3- Katolik yayılma 310
4- Ayrı düşen kardeşler 312
5- Oecuménisme (dünya Hıristiyanlarını birleştirme) hareketi 314
C- SİYASÎ ve SOSYAL HAYAT KARŞISINDA PAPALIK 315
1- Papalık ve siyasî hayat 315
2- Papalık ve sosyal hayat 317

DOKUZUNCU BÖLÜM
İSLÂM'IN ZUHURUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR HIRİSTİYANLIĞIN İSLÂM'A BAKIŞI

GİRİŞ 323
Tarihî Seyir İçinde Hıristiyanlığın İslâm'a Bakışı 329
Şark Hıristiyanlığının Tutumu 331
Orta Çağ Batı Dünyasının Tutumu 334
Reform Hareketinin Kur'ân'a Bakışı 340
Rönesans'tan Sonra..343
18. ve 19. Asırlarda 343
Oryantalizm ve Fransız Pozitivizmi 346
Hıristiyan Oryantalizm...348
Néo-Thomisme'in İslâm Karşısındaki Tutumu 360
Misyonerlik...364
MUASIR HIRİSTİYANLIĞIN İSLÂM'A BAKIŞI.................................364
Vatikan II. Konsili ve İslâm...368
Papalıkça yayınlanan "Diyaloğa Davet" kitabının tanıtımı 380
1. Bölüm (s. 11-29) 382
Diyalogda Hıristiyanlığın Takınacağı Tavır 382
Hıristiyan'ın dinî tavrı 384
Dinî değerlere yeni bir bakış tarzı 385
2. Bölüm (s. 31-52) 386
İslâm'ın Değerlerini Tanımak 386
3. Bölüm (s. 53-66) 387
Muhtelif Müslüman Muhatapları 387
4. Bölüm (s. 67-97) 389
Diyaloğa Nasıl Hazırlanmalı?..389
5. Bölüm (s. 99-111) 392
İslâm-Hıristiyan Diyaloğunun Perspektifi 392
6. Bölüm (s. 113-133) 393
Diyaloğa Giren Hıristiyan'ın Hâlet-i Ruhiyesi..393
Kitap hakkında mülâhazalarımız..395
Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeğe Sevk Eden Sebepler.........................403
BİBLİYOGRAFYA 443

ÖNSÖZ

İslâm ve Hıristiyanlık... İnsanlığın yaşadığı son on dört asır boyunca, dünya haritasını -doğrudan doğruya veya sonuçları ile-şekillendiren, bu iki din mensuplarının birbirlerine karşı takındıkları tavırlar oldu, denilirse mübalâğa edilmiş olmaz. Öyle görünüyor ki uzun sürecek bir istikbal boyunca da dünyanın inanç, kültür, coğrafya, düşünce ve yaşayış bakımından şekillenmesini, yine bu iki topluluğun birbirine karşı sürdürecekleri tutum tayin edecektir. Demek istiyoruz ki din faktörünün önemi geri plânda kalmış değildir. Bilâkis artmaktadır. Bundan ötürü dinî incelemeler, çağdaş ve aktüel konulardan uzak sayılamazlar.

Hicaz'da zuhur edip Arap Yarımadası'ndan sonra Mezopotamya, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika, İspanya gibi ülkelerde ilerleyen ve gittikçe genişleyen İslâm fütuhatı, birçok yerde Hıristiyanlık aleyhine ilerleme kaydetti. Hatta neticede, onu kendi kutsal yurdunda (Filistin'de) bile mağlûp ederek köklerinden kopardı. Habeşistan dışındaki Afrika Hıristiyanlığını ortadan kaldırdı. Bizans rengine boyanmış olan Şark Kilisesini nötrleştirerek onu yalnız Slav dünyasına münhasır kıldı. Katolikliği de fiilî plânda Lâtin Kilisesine irca etti ve böylece Reform sırasında onun bölünmesinde rol oynadı. Hıristiyan misyonerlerinin Orta Asya'ya ve Uzak Doğu'ya yürümesini yavaşlatarak Hıristiyanlığı Asya ve Afrika milletlerinden uzaklaştırmış oldu. Son dönemde, Avrupa hırsı ve zulmünün Afrika ve Uzak Doğu ülke-

lerini sömürgeleştirme vakıası ve onların himayesindeki Hıristiyanlaştırma programları olmasaydı, buralarda Hıristiyanlığın ciddî bir varlığı kalmayacaktı.

Hıristiyan dünyası İslâm'a böyle baktığından, Müslümanlar karşısında tutumu hep bu düşmanlık psikolojisinden kaynaklandı. İslâm'ı, kendisi için en büyük tehlike gördüğünden ona karşı sadece silah kullanmaya yöneldi.

Hâlbuki iyi kulak verseydi onda, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. İsmail, Hz. Mûsa ve Hz. Îsa (aleyhimüsselâm) tebliğinin yeniden zuhur edip insanlığa seslendiğini duyabilir, İslâm'ı yabancı ya da düşman görmeyebilirdi. Çünkü Kur'ân, Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) bildirdiklerinin, Hıristiyanlığın da inandığı bu peygamberlerin tebliğleri ile esasta bir olduğunu defalarca vurgulamıştı *(Enbiya 92; Mü'minûn, 52.* Krş. *Bakara, 285; Âl-i İmran, 81; En'âm, 90).* Yahudi ve Hıristiyanlara, fikir plânında, bir diyalog çağrısında bulunmuş, onları aslî safiyetlerine dönmeye davet etmişti:

"Ey Ehl-i Kitap! Dinde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış kimselerin keyiflerine uymayın." *(Mâide, 77)*

"Ey Ehl-i Kitap! Dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin. Meryem'in oğlu Îsa Mesîh, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın, '(Allah) üçtür!' demeyin. Kendi faydanıza olarak buna son verin, çünkü Allah, yalnız bir tek Tanrı'dır, çocuk sahibi olmaktan münezzehtir." *(Nisâ, 171)*

"De ki: Ey Ehl-i Kitap! Siz Tevrat, İncil ve Rabbinizden size indirileni uygulamadıkça, bir esas üzerinde değilsiniz." *(Mâide, 68)*

Hicret-i seniyyenin dokuzuncu yılında Necran Hıristiyanlarını temsil eden kalabalık bir heyet (yetmiş kişi civarında) Medine-i Münevvere'ye geldi. Heyette onların dinî ve dünyevî liderlerinin yanında, daha başka seçkin şahsiyetleri de bulunuyordu.

Geliş gayeleri, İslâm'ın, Hıristiyanlığa yönelttiği tenkitleri münakaşa etmekti. Hz. Peygamber (*s.a.s.*) heyeti nezaketle karşıladı. Hatta, Mescid-i Nebevî'de, dinî âyinlerini yapmalarına müsaade etti.

Sonra Hz. Îsa'nın (*a.s.*) mahiyeti hakkında münakaşa başlayıp onun tanrılığını iddiada ısrar ettiler. Hz. Peygamber (*s.a.s.*) onları fikren ikna etmek istedi. Onlar bundan anlamayınca, vahyin irşadı ile, değişik üslûp kullandı. Bu değişiklik şu mealdeki âyetle bildirilmişti:

"Onun (Îsa'nın) hakkında gelen gerçek bilgiden sonra kim seninle münakaşaya kalkışırsa de ki: 'Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım da hepimiz birden cân ü gönülden yalvararak Allah'ın lânetinin yalancılara olmasını dileyelim.'" *(Âl-i İmran, 61)*

Böylece aklî delilden anlamayanlara, din mantığının çözüm şekli teklif edildi. Bu kararlı ve kesin iman tavrı, muhatapları sarstı. Aralarında görüşmek için müsaade istediler. Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) hak peygamber olduğunu veya peygamberliğinin kuvvetle muhtemel olduğunu göz önüne alarak, onunla mübahele etmenin, kendilerine büyük felâket getirebileceğini, yani onun haklı olduğunu düşündüklerinden, neticede bu yalvarma teklifini kabul etmediler. Cizye vermeye razı olup, memleketlerine dönmek istediklerini, yalnız bazı işlerinde aralarında hakemlik edecek bir zâtın gönderilmesini arzu ettiklerini bildirdiler. Hz. Peygamber de Ebû Ubeyde'yi (*r.a.*) gönderdi ve kendilerine bir ahitnâme yazdırıp verdi. (Bu konuda tafsilât için, Âl-i İmran sûresi, 61. âyetinin tefsiri ile ilgili olarak yazılan malûmata, tefsir kitaplarına müracaat edilebilir.) Asrımızda yaşayan rahip müsteşrik L. Massignon, "*Medine Mübahelesi*" konulu bir çalışmasında, Necran Hıristiyanlarının bu teklife müspet cevap vermediklerinden duyduğu üzüntüyü ifade etmiştir.

İslâm-Hıristiyan diyaloğu, Asr-ı Saadette, Necran Hıristiyanları ile, bu şekilde noktalanmış ise de, Hz. Peygamber (*s.a.s.*) tebliğ ettiği şu davet, her zaman için açıktır: "De ki: 'Ey Ehl-i Kitap! Geliniz bizimle sizin aranızda müşterek olacak şu sözde birleşelim, yani Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'tan başka Rab edinmesin.' 'Eğer yüz çevirirlerse: 'Bizim (Allah'a) teslim olduğumuza şahit olun!' deyin." *(Âl-i İmran, 64)*

Dünyada mevcut bütün dinler içinde Hz. Îsa'nın peygamberliğine, İncil'e inanan ve Hz. Meryem'in Îsa'yı bâkire olarak doğurduğunu kabul eden, böylece Hıristiyanlığa en çok yakınlık gösteren tek din İslâmiyet'tir.

Nitekim, bu müşterek inançlar sebebiyle, Ehl-i Kitab'a gayr-i müslimler içinde özellik tanınmış, "zimmî" statüsü ile korunmuşlardır. Bu nazarî kalmayıp, İslâm devletlerinin himayesinde, tarihî seyir içinde güvenle yaşamışlardır. Bu hakları eksik bulan birçok müsteşrik bulunduğunu, bunu istihfaf ettiklerini biliyoruz. İddia sahipleri, sadece lâfta, kâğıt üzerinde kalan "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" gibi belgeleri ileri sürmektedirler. Bu iddiaya Üstad Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Bey'in verdiği tarzda cevap verelim: İslâm ülkelerinde yaşayan Hıristiyanlardan pek yüksek devlet görevlerinde bulunanlar, hatta vezirliğe bile getirilenler olmuştur ve bu, çok eski dönemlerde gerçekleşmiştir. Müslümanların Hıristiyan vatandaşlara tanıdıkları hakları, Batı ülkeleri, yaldızlı insan hakları asrı olan yirminci asırda, idareleri altındaki Müslümanlara tanımışlar mıdır? Hürriyet ve insan haklarını müdafaa ettiğini ileri süren Fransa, bu iddialardan sonra Cezayir'i işgal edip bir asır boyunca sömürmüştür. Bu dönemde Cezayirli bir Müslüman bakan (vezirden küçük bir mevki) şöyle dursun, bir tek milletvekili bulunmuş mudur? (Y. Moubarac, *Les Musulmans Consultation İslâmo-Chrètienne*, Paris, 1971 kitabındaki cevaplarından).

İslâm'ın bu müsamahasına karşı Hıristiyanlar silâhla mukabele etmiş, haçlı seferleri düzenlemiş, hele son asırlarda Hıristiyan ülkeler maddî güce kavuşunca Müslümanların üzerine hışımla yürümüş, onları sömürmüştür. Bütün bunlar Hıristiyanlığa da fazla bir şey kazandırmadı. Papalık 1965'te sona eren Vatikan Konsili ile tarihinde ilk defa olarak (İslâm'a değil) Müslümanlara sempati göstermeye başladı. "Hıristiyan ve Müslümanlar, mazideki olumsuz tutumları unutmalı ve özellikle Müslümanlar, Avrupalılarla Hıristiyanlığı aynı şey saymamalı, onların zulüm ve tutumlarından Hıristiyanlığı sorumlu tutmamalıdır. Bunları bırakıp karşılıklı diyalog içinde insanlığın barış ve mutluluğu için çalışmalıdırlar." tarzında temennilerde bulundu (Bu konuda Papalığa bağlı "Hıristiyan Olmayanlarla Münasebetler Dairesi Başkanlığı'nın çıkardığı *Orientations pour un dialogue entre chretiens et musulmans*, Roma, 1970, 144 s. kitabına bakılabilir).

Bu güzel temennilerin ne derece samimi olduğunu ve Hıristiyan dünyası üzerinde etkili olup olmadığını biz ancak realiteden anlayabiliriz. Bu deklerasyonun üzerinden yirmi seneyi aşan bir zaman geçtiği hâlde, iyileşme alâmetlerini henüz göremiyoruz. İslâm dünyasının birçok bölgesi, Batılıların sebebiyet verdiği sıkıntıları çekmeye devam ediyorlar.

Asırlarca birlikte yaşadıkları hâlde, Müslümanların ve Hıristiyanların birbirlerinin dinlerini hemen hemen bilmemeleri dikkate şayandır. Bu tezahürün tahlili uzun sürer. Tecavüzler, düşmanlıklar büyük ölçüde, bilgisizlikten ileri gelmiştir. Orta Çağ kilise mensuplarının, Hıristiyan milletleri Müslümanlar aleyhine kışkırtmak için ne denli iftiralara başvurduklarını, muasır birçok batılı zevat itiraf etmektedir. Batı, müsteşrikler vasıtasıyla Müslümanları tanımakta ise de, onların yaptıkları araştırmalar birçok olumsuz sebeplerin tesiri altında, ekseriya kötüye kullanılmakta-

dır. Böylece oryantalizm, Hıristiyan dünyasının İslâm'ı gerçek durumu ile tanımasına bir başka engel hâline gelmektedir.

Sözü daha fazla uzatmadan şunu söyleyelim ki, bu kitap, Müslümanların, Hıristiyanlığı din olarak öğrenip tanımaları cümlesinden bir çalışma olmak ümidiyle yayınlanıyor. Hıristiyanlık tetkikleri, müellifin esas ihtisası değildir. Fakat 1974'te Fransa'ya gidip Hıristiyanlığı tanıma ihtiyacını hissetmesinden bu yana konu ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Hıristiyanlığı ve Yahudiliği, din olarak inceleyen ilmî çalışmaların, Müslümanlar tarafından yapılmasına, ihtiyaç nazarı ile bakmaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerifler bu mevzularla önemle ilgilenmekte, çeşitli hükümler ihtiva etmektedir. Maalesef Türkiye gibi, İslâm dünyasının büyük kısmında da böylesi çalışmalar son derece azdır.

Kitapta, Hıristiyanlık hakkında bilgi verirken, imkân bulduğumuz nispette Hıristiyanlar tarafından yazılmış eserlere istinat etmeye çalıştık. Bununla beraber, Müslüman âlimlerce yazılan ciddî eserlerden de faydalandık. Onların dinî meselelerini, kasten çarpıtmamaya gayret ettik. Bulunacak hata ve noksanların bildirilmesi, bizi memnun edecektir.

Cenâb-ı Hak'tan bu çalışmayı rızasına uygun makbul bir gayret olarak kabul buyurmasını niyaz ederim.

Tevfik Allah'tandır!

Prof. Dr. Suat YILDIRIM

İKİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ

Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık adlı kitabımızı, Diyanet İşleri Başkanlığı yetkililerinin şahsıma teveccüh göstererek teklif etmeleri üzerine hazırladım. O zaman Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde bulunuyordum.

Kitabın birinci baskısı 1988 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlandı. Fakat bu basım kâğıdı, harf karakterleri, mizanpajı bakımından kalitesizliğinden başka, dizgi ve yayın hatalarıyla da dolu idi. Başkanlığın itibarı şöyle dursun, acemi bir taşra matbaası bile böyle bir yayının sorumluluğunu uhdesine alamazdı. Olan olmuştu. Adlî mercie gitmeyi düşünmedim. Sadece bazı yetkililere şifahî olarak serzenişte bulundum, onlar da teessüflerini dile getirdiler. Yüzümü güldürmeyen, aksine beni mahcup eden bu kitabı hiçbir yere ve kimseye takdim edemedim. Unutmaya terk ettim, nasıl dağıtıldığını da takip etmedim.

Fakat ender de olsa bazı meraklılar okumuşlar. Almanya ve İtalya gibi ülkelerden din adamları bile nasılsa haberdar olmuşlar. Türkçe'de Hıristiyanlığa dair bu kapsamda galiba ilk kitap olması da bu ilgiye sebep teşkil etmiş olabilir. Piyasada pek görülmez olunca birkaç yıldan beridir yeniden yayınlama fırsatı bekliyordum.

Kitabın birinci basımından sonra beşerî coğrafyada büyük değişiklikler oldu. Yirminci asır sona ermeden, Birinci ve İkinci

Cihan harplerinden sonra dünya; bu asırdaki üçüncü en büyük inkılâba sahne oldu. Dine karşı bir güç oluşturan Marksizm'e liderlik eden Sovyetler Birliği bu ideolojiden vazgeçip uydu hâline getirdiği Müslüman ve Hıristiyan ülkelere bağımsızlık vermeye mecbur kaldı. Dinî değerlere dönüşte dikkate değer büyük gelişmeler oldu. Bu tezahür dinin çağdaş dünyada önemini daha da ön plâna çıkardı. Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na girmesinin başlangıcı olan Gümrük Birliği'ne dahil olmasıyla batılılarla mevcut olan ilişkilerin daha da artması, Türklerin onların dinlerini yakından tanımalarını gerektirmektedir. Zira Hıristiyanlık, batılıların dinî inanç ve uygulamalarından fazla olarak onların fikir, kültür ve sanat köklerini de oluşturmaktadır. Birbirleriyle münasebette bulunan insanların günlük davranışlarını bilerek veya bilmeyerek etkileyen altyapıları hakkında bilgi sahibi olmaları faydalı olacaktır.

Kitaba bir de ek ilâve ettik. Bu ek kısım da aslında on beş yıl kadar önce yazılmıştı. Onu geliştirerek yayınlamayı düşünüyordum. Başka görev ve yükümlülükler imkân vermedi. Mevcut hâliyle de olsa, Hıristiyanların İslâm'a bakışı konusunda özet bir fikir vereceği düşüncesiyle yayınlamakta fayda gördüm.

Kitabın bu basımının, imkânlar ölçüsünde itinalı yayınlanması hususunda lâzım gelen dikkati gösteren Işık Yayınları sayın yetkililerine teşekkür ediyorum. Bu basımın yeterince yayılarak Türk okuyucularının Hıristiyanlık hakkında bilgi edinmelerine katkıda bulunacağına inanmaktayım.

Prof. Dr. Suat YILDIRIM
İstanbul, 12-Şaban-1416,
04-Ocak-1996

GİRİŞ

Hıristiyanlık Tetkikleri Hakkında

Hıristiyanlık hakkında, Batı'da tarafsız sayılabilecek tarihî tetkikler, 19. asır ortalarına kadar yapılamamıştır. O zamana kadar hâkim olan, daha doğrusu Kilisece telkin olunan fikre göre bu mevzû ile ancak din adamları meşgul olabilir ve o da sadece Hıristiyanlığı müdafaa için yapılabilirdi.

19. asır başlarında Batı dünyasında Hıristiyanlık tarihi ile ilgilenenler ya Kiliseyi öven ya da onu yıkmak için çalışan, ifrat ve tefrit örneği bir durum arz ediyorlardı. Bundan dolayı bu konuyu inceleme meselesinde şu üç tutum ortaya çıktı:

1. Eski geleneksel telkin ile yetişenler o minval üzere gidiyor, problemlerden haberdar bile olmak istemiyorlar, hatta bunu tehlikeli görüyorlardı.
2. Sathi bir mantıkla yola çıkıp din hakkında şüpheye düşenler. Fakat bunlar şüphe etmekle beraber, halk için dini lüzumlu bir müessese görüp içtimaî hayatta ahlâkın devamı için gerekli olduğuna kani idiler, bundan ötürü de bu fikri müdafaa ediyorlardı.
3. Hıristiyanlık karşısında alaycı bir tavır takınanlar.

Hıristiyanlığı inceleyen birçok üniversiter kuruluş bile, Kilisenin ve geniş halk kitlesinin arzuları istikametinde, işi araştır-

mak yerine, örtme cihetine gitmektedirler. Buna mukabil tahsilin ve kültür alış-verişinin yaygınlaştığı yeni dünya şartlarında, maddî tabiî ilimlerin objektif ve ispata dayanan nitelikleri, din tetkiklerine göre daha cazip gelmektedir.

Diğer taraftan, dinî metinlerde birtakım müşkilâtlar vardır. Metnin intikal ve korunmasında şüpheyi çeken unsurlar, muhtevada tutarsızlıklar ve birçok durumda tahkik zorluğu gibi.

Hıristiyanlık metinlerinin en eskisi ve en mühimmi, Hz. Îsa'nın (*a.s.*) hayatını ve akidenin aslî şeklini ihtiva etmesi gereken "Yeni Ahid" koleksiyonudur. Ancak, ona istinat ve itimat etmeden önce metnin tahkik edilmesi lâzımdır. Bu tetkikler, oldukça ilerlemiş durumdadır. Şunu iyice bilmek gerekir ki, Hıristiyanlığın başlangıç dönemine dair itimat edilebilecek tarihî belgeler pek mevcut değildir. Hıristiyanlığın ilk üç asrı karanlıktadır. Hıristiyanlığın galip geldiği dördüncü asırda, Hıristiyanlığın lehinde ve aleyhinde çok şey yazılmıştır. Fakat bu eserlerin çoğu zayi olmuştur. Bundan sonra kalan tek tük eser de Hıristiyanlığı müdafaa için yazılmıştır. Asrımızda bulunan bazı arkeolojik belgeler ve papirüsler, Ölü Deniz (Kumran) Yazmaları gibi kalıntılar Hıristiyanlığın, şimdiye kadar meçhul kalan bazı taraflarını aydınlatmaktadır.

Geleneksel tutumu devam ettirenler, bütün gayretleri ile, tarafsız araştırıcıların din düşmanı olduklarına, samimiyet ve tarafsızlık iddia ettikçe tehlikelerinin daha da fazlalaştığına dindaşlarını inandırmak istemişlerdir. İdare ettikleri okullarda ve yayınladıkları kitaplarda, kendilerine mahsus bir Hıristiyanlık tarihi yazmış ve tenkitli incelemeleri böylece reddetmişlerdir. İlk nazarda onların da ilmî tenkit metotlarını benimsedikleri zannedilirse de, onlar bu usûlleri her zaman, geleneksel tutumları haklı çıkarmak için kullanırlar. Buna mukabil Kiliseye düşman olanlar da, tarafsız bilginlerin incelemelerini kendi taraflarına yontarak kullanırlar. Onları da bundan alıkoymak mümkün değildir.

Fakat her iki durumda da kaybeden, hakikat olmaktadır. Hıristiyanlık gerçek hüviyetiyle meçhul kalmaktadır.

Hülâsa: Hıristiyanlık tetkikleri bir taraftan ağır ilerlemekte, diğer taraftan ona karşı ilgisizlik ve şüphe uyandırmaktadır. Bu iki tezahür şunlardan ileri gelmektedir: Dinî meseleler hakkında inceleme yapmayı "haram" kılan ananevi tutum, muhtelif dinî, ahlâkî, siyasî ve içtimaî maksatlar, birçok durumda gerçeğe ulaşmakta tereddüt ve acz hâli, tehlikeli ilmî ihtiras, bilginler arasındaki rekabetler. Hz. Îsa'nın varlığını bile inkâr eden samimiyetsiz peşin fikir, nazariyelerin çelişmeleri, bu çetrefilli meseleler ve devamlı gayret isteyen çalışma zorluğu. Bu güçlüklere rağmen insaflı bir okuyucu, meseleyi tahkik etmek isterse, müteaddit nesillerin çalışmalarının boşa gitmediğini kabul etmek zorunda kalacaktır.

Gerçi malûmatımız her şeyi ihata etmiyor. Bu dalda da, sahamızla alâkalı belli başlı her meseleyi tefsir etme iddiasında bulunamayız. Bununla beraber, en azından, Hıristiyanlığın gelişmesinde başlıca yönelişleri artık biliyoruz. Keza geçirmiş olduğu belli başlı safhaları ve bunların âmillerini de tespit edebiliyoruz.

Hâdisenin tarihî ciheti üzerinde durulacak olursa, İmparator Tiberius (14-37) devrinde Nâsıralı Îsa (Yesû') isminde bir zât ortaya çıktı. Benî İsraîl peygamberlerinin söyledikleri ve yaptıkları tarzda hareket etti. Allah'ın hükümranlığının, yani âhiretin yaklaştığını söylüyor, insanları hayra çağırıyordu. Bu hükümranlıkta yerleri olsun diye bazı samimi ve halis insanlar onun etrafına toplandılar. Ama bir müddet sonra müthiş bir hâdise sebebiyle o, ansızın dünyadan çekildi. Fakat tebliğ ve daveti ortadan kalkmadı, aksine şakirtleri onun açtığı yolda ilerlediler. Daha sonra, onun tebligatı din hâline gelip Yunan ve Roma dünyasına uzanarak Yahudi dininden ayrıldı.

Bu yeni dinin esasları günden güne kuvvetlendi. İmparatorluk idarecilerini endişeye düşürecek hâle ulaştı. Yapılan işkenceler dinin yayılmasını önleyemedi. Bu din, daha sonra kendisini insanlara kabul ettiren bir Kilise teşkilâtı hâline geldi. Ve İmparator Konstantin'i, Kiliseyi, kendi işlerinde serbest bırakmaya sevketti. Daha sonra, Kilise, devlet idarecilerini de kazanarak putperestlikle mücadeleyi hızlandırdı. Dördüncü asrın sonunda, -en azından resmen- bütün Roma İmparatorluğu topraklarında bu din hüküm sürüyordu. Daha sonra Avrupa'nın tamamında yayılarak oradan da başka yerlere geçti.

Yeni dinin tahakkuk ettirdiği bu netice, Hz. Îsa'nın bizzat kendi risaleti hakkında düşündüğü -daha doğrusu görevlendirildiği- hudutları çok aşmış idi. "Çünkü o aslında İsrailoğullarını ıslah etmekle vazifeli idi."[1] Hıristiyanlar bunu şöyle yorumladılar: Allah, bütün Âdemoğullarını kurtarmayı dilediği için bu neticeye imkân verdi.

1 Âl-i İmran, 49; Matta, 10, 5-6; 15, 24.

Birinci Bölüm

HZ. ÎSA (a.s.) ve TEBLİĞATI

HZ. ÎSA (A.S.) ve TEBLİĞATI

Kur'ân-ı Kerim'e göre Hz. Îsa *(a.s.)*, resûllerin en büyükleri olan "beş ulü'l-azm peygamber"den biridir. Hz. Âdem'den *(a.s.)* beri Yüce Allah katında mûteber tek din olan Tevhid'i, yani İslâm dinini tebliğ etmek için, İsrailoğullarına gönderilmiştir. Allah, ona, dört büyük semavî kitaptan biri olan İncil'i vermiş, ve onu birçok mûcizelerle teyit etmiştir.

1. Hz. Îsa'nın Hüviyeti

a) Hz. Îsa'nın annesi Hz. Meryem

Hz. Îsa, Hz. Meryem'in oğludur. Meryem, Cennet hanımlarının en faziletli birkaç hanımından biri, bazı âlimlere göre de nebiyye (peygamber) olan pek mümtaz bir hanımdır. Tertemiz bir sülâlenin, doğumundan itibaren tertemiz büyüyüp yetişmiş, ilâhi kerametlere mazhar olmuş bir kerîmesidir. Kur'ân'da 19. sûre onun adını taşıdığı gibi, hacim itibariyle ikinci uzun sûre olan Âl-i İmran sûresi de, özellikle Hz. Îsa ile Hz. Meryem'den bahsettiğinden, bu ismi almıştır. Âl-i İmran, "İmran hânedanı" demektir. İmran ise, Meryem'in babası, Hz. Îsa'nın anne dedesidir.

Bu sûrede Allah, Hz. Âdem ve Hz. Nûh'u, Hz. İbrahim *(aleyhimüsselâm)* hânedanı ile İmran hânedanını, top yekûn beşeriyetten süzüp, bütün insanlara üstün ve onlara rehber kıldığını bildirir. Meryem'in dünyaya gelişi, mabede vakfedilişi, eniştesi

olan Hz. Zekeriyya'nın *(a.s.)* velâyeti altında yetişmesi, mabette mazhar olduğu kerametler, melâikenin kendisini temiz bir evlâtla müjdelemesi uzunca anlatılır.[2]

Meryem'in annesinin adı Hanne'dir. Meryem, daha ana karnında iken yetim kaldığından, teyzesinin kocası olan Hz. Zekeriyya, kura çekmek sonucunda ona nezaret etme hakkına nail olmuştu. Hz. Zekeriyya'nın oğlu olan Hz. Yahya *(a.s.)* ile Hz. Îsa, teyze çocukları olup, aşağı yukarı yaşıt oldukları kabul edilir. Hz. Yahya da, babası gibi şehit edilip, Hz. Îsa'nın, nezd-i ilâhîye alınmasından önce dünyadan ayrılmıştı.

b) Hz. Îsa'nın doğumu

Meryem, âdeti veçhile mabedin, kendisine mahsus mahfilinde itikâfta iken, günün birinde, ansızın sükûnetini bozan bir adam, önünde peyda oldu. Meryem çok şaşırmış olarak: "Senden Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan korkarsan bana dokunma!" dedi. "Ben, (dedi) sadece Rabbinin elçisiyim: Sana tertemiz bir erkek çocuğu hediye edeyim diye gönderildim." Gelen, mukaddes ruh (Ruhü'l-Kudüs) Cebrâil idi. Meryem'e, düzgün bir insan şeklinde görünmüştü. Meryem derhal: "Benim nasıl oğlum olabilir ki, bana hiçbir insan dokunmuş değildir ve ben bir kötü kadın da değilim!" Cebrâil: "Öyledir, dedi. Rabbin: 'O bana kolaydır. Onu, insanlara (kudretimizi gösteren) bir işaret ve bizden bir rahmet kılmak için (böyle yapacağız) ve zaten bu, takdir edilerek olup bitmiş bir iş bulunmaktadır.' dedi."[3]

Bilindiği üzere melâike, insan hayatı ile ilgili işlerle vazifelendirilmiştir. İnsanın ana karnına düşmesi, melâikenin ruh üflemesiyle[4]

---

2 Âl-i İmran 33-49.

3 Meryem, 17-21.

4 Buharî, Enbiyâ, 4, 161; Müslim, Kader, 1. Hafaza melekleri hakkında bkz. En'âm 61; Ra'd 11. Amelleri yazan melekler hakkında bkz. Kaf 17; İstiğfar edenler hakkında bkz. Ğafir, 7.

olduğu gibi korunması, amellerinin yazılması, bağışlanması, ilhamları... Ve nihayet dünyadan ayrılması da o ruhanî, ilâhi elçiler vasıtasıyla olur. Allah'ın yüce iradesi Hz. Îsa'yı yaratmayı iktiza edince, indinden Ruh'u (Cebrâil'i), pâkize Meryem'e gönderip hayat nefhasını üflemekle görevlendirmişti. Böylece, yine Zâtı'nın koyduğu normal nizama uymamakla, deterministlerin zannettikleri gibi yarattığı tabiatın esiri olmadığını, her şeye kadir olduğunu göstermek istiyordu. Özellikle, maddîleşmiş, ruhu inkâr edecek hâle gelmiş ve Yunan felsefesinin tesirinde kalmış Yahudilere böyle bir ders verilmesi gerekiyordu.[5]

Meryem işi anladı. Daha önceki çilelerinden daha çetin bir imtihanın başladığını idrâk ederek, ister istemez ilâhi takdire boyun eğdi.[6] Derhal hamile kaldı. Karnında hareket hissedince mabetten ayrıldı.

"Derken, ona hamile kaldı. Onunla uzak bir yere çekildi. Doğum sancısı onu bir hurma dalının altına sevketti: "Keşke, dedi, bundan önce ölseydim unutulup gitseydim!" Altından bir ses şöyle dedi ona: "Üzülme, Rabbin senin altında bir su arkı meydana getirdi, hurma dalını kendine doğru çekip silkele, üzerine taze hurma dökülsün. Ye, iç, gözün aydın olsun! Eğer insanlardan birini görürsen: "Ben Rahmân için (susma) orucu adadım, bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım." Onu alıp kavmine getirdi. Dediler ki: "Ey Meryem! Sen tuhaf bir iş yaptın. Ey Harun'un kardeşi! Baban kötü bir adam değildi, annen de iffetsiz değildi (sen ne yaptın böyle)?" (Meryem, konuşmaları için) çocuğu gösterdi. Dediler ki: "Beşikteki çocukla nasıl konuşuruz?" Çocuk: "Ben, Allah'ın kuluyum dedi, (O) bana kitap verdi, beni peygamber yaptı. Beni, bulunduğum her yerde insanlara yararlı kıldı. Hayatta olduğum müddetçe bana namaz kılmayı, zekât vermeyi emretti. Beni anneme karşı hayırlı evlât kıldı, baş-

---

5 M. Ebû Zehre, *Muhadarât fi'n-Nasrâniyye*, s. 17-18.
6 Enbiya, 91; Tahrîm, 12.

kaldıran bir zorba yapmadı. Doğduğum gün de, öleceğim gün de ve diriltileceğim gün de bana esenlik verilmiştir." İşte Meryem oğlu Îsa! Şüphe ve ayrılığa düştükleri hususta işin gereği budur. Çocuk edinmek Allah'a yaraşmaz. O (böyle şeylerden) münezzehtir. Bir işi yapmak istedi mi sadece 'Ol!' der, (o da) oluverir."[7]

Dinin özüne ait olmayan, ders vermek maksadı taşımayan hususlarda Kur'ân'ın ayrıntılı biyografik bilgi vermediği malûmdur. Binâenaleyh, Hz. Îsa'nın yetişip büyümesi, gençliği ile ilgili teferruat onda bulunmuyor. Hadis-i şeriflerde de bu mevzuda bilgi bulamıyoruz.[8] Bu hususta, mevcut İncillerde de pek sıhhatli bilgi yoktur. Müphem, hatta çelişkili bilgiler verirler.[9] Zaten bilgi bulunsa da, onlar görgü şahitleri tarafından yazılmadığından ve isnat kuvvetli olmadığından kesinlik ifade etmezler. Markos ile Yuhanna İncilleri, doğumu hakkında pek bir şey söylemiyorlar. Matta ile Luka, anne tarafından soy kütüğünü verirler. Fakat Matta, Hz. Îsa ile Hz. Âdem arasında 26 baba sayarken, Luka 42 isim sayar (Matta 1 ve 2. Bap; Luka 1 ve 3. Bap). Bu büyük farklılık da güvenilirlikleri konusunda tereddüt uyandırmaktadır. İncillerin değerlendirilmesine göre Hz. Îsa'nın, adını taşıyan milât başlangıcından önce 4 veya 5 yılında, kral "Büyük Hérod"un ölümünden birkaç ay önce dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.[10]

c) Hz. Îsa'nın risaleti ve mûcizeleri

Hz. Îsa'ya ne zaman ve nerede risalet verildiği, Kur'ân ve hadislerde bildirilmiyor.[11] Fakat bazı İslâmî âsara ve mevcut İncillere göre 30 yaşında tebliğe başladığı söylenebilir.

7 Meryem, 22-36.
8 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 16-17.
9 Le Petit Robert (*Dictionnaire Universel des noms propres*), Jésus, s. 953.
10 Dheilly, *Dictionnaire Biblique*, s. 568.
11 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 18-19.

Hz. Îsa'nın peygamberliği fâni lezzetlerin ve maddî servetin her şey sayıldığı ruhsuz ve havasız madde hapishanesi hâline gelen dünyaya ruhun soluklarını getirdi. Mesîh, ilâhi, tertemiz bir ruh olarak geliyordu.[12] Allah, onu Ruhü'l-Kudüs'le te'yid ediyordu.[13] Çünkü insana ilâhi ruh üfleyen yüce Rabbimiz[14] onu ruhsuz, soluksuz bırakmaz, beden şehvetlerinde hapsetmez, çürütmezdi. Nasıl ki Ruhü'l-Emîn'in[15] Ruhu'l-Kudüs Cibrîl'in[16] getireceği ilâhi bir ruh olan Kur'ân da[17], mutlak risaletin tek sahibine Hz. Muhammed'e (*s.a.s.*) kâinatın ruhu ve şuuru olmak üzere ihsan edilecekti.

Hz. Îsa (*a.s.*) bir ruh gibi gelerek ruhu müjdeledi, ruhlara soluk getirdi. Dünya servet ve kuvvetinin peşinde hırsla koşmak sebebiyle ruhu unutmuş ve neticede gâh Mezopotamyalı, gâh Yunanlı, gâh Romalı müşrik güçlerin esiri olarak ruhları zillete düşmüş, ruhsuzlaşmış Yahudilere, ruhun kuvvetlerini gösterip ayağa kaldırmak, dünya ve âhiret mutluluğuna götürmek istedi.

Doğumundan itibaren ruhun esas olduğu dersini veren bu canlı âyet, bir bürhan-ı nâtık idi. Peygamberliğinden sonra da Allah Teâlâ tarafından, nice mûcize ve âyetlerle teyit edildi. Ona verilen mûcizelerin ekserisinin, hatta hepsinin ruhla ilgili olmasından anlaşılan odur ki, ruhun kuvvetlerini göstermesi, ruhun soluklarını dünyaya üflemesi, murad-ı ilâhidir, mesajının ağırlık merkezi ve özüdür: Babasız dünyaya gelen ve pek küçük bir bebek iken konuşan Hz. Îsa'ya Tevrat öğretildi, İncil gönderildi. Kuşlar gibi mütevekkil olan o Hz. Îsa'nın duası ile, Cenâb-ı Hak, yıldızlarla yaldızladığı semadan bir ziyafeti, onun havarilerinin önüne

12 Nisâ, 171.
13 Bakara, 253; Mâide, 110.
14 Hicr, 29.
15 Şuarâ, 193.
16 Nahl, 102.
17 Şûra, 52.

indirdi.[18] Kuş şeklinde çamurdan yaptığı suretlere ruh verildi, kuş olup uçtular. Körlerin gözüne fer ve can verdi, onulmaz ala tenlileri ruhanî tedavi ile iyileştirdi. Hatta bu ilâhi ruh mûcizesi, ölülere bile ruh verdi, diriltti[19]. Nice ruh hastasına onun diriltici solukları şifa sebebi oldu.

Ne yazık ki, asıl itibariyle kendilerine gönderildiği hâlde Yahudilerin çoğu, ölüleri bile dirilten bu ruhla hayat bulmadılar. Hâlbuki Allah, onun nefesiyle ölüleri diriltmekle, onlara ve herkese şu gerçekleri göstermek istiyordu: "Ümitsizliğe kapılmayın; her derdin çaresi, her hastalığın şifası bulunabilir, ölüler bile dirilir Allah'ın izniyle. Çürümüş ruhlar hayat bulabilir. Müşrik zalimlere, iman ruhu ile dirilen erler nice dersler verebilir; onları öldürmek isteyenler, onlarda dirilebilir. Roma'dan kalkıp gelen müşrik, nasıl olur da Kudüs'teki mü'mini esir eder, boynundan çekip istediği tarafa sürer? Allah o ölüleri dirilttiği gibi, ölmüş nice ruhları dünyada ve çürümüş bütün cesetleri âhirette diriltir. Dünya sahifesini kapatıp, âhiret sahifesini açacak, işlerin karşılığını verecektir, hazırlanınız!"

Ama Yahudiler, büyük çoğunlukları itibariyle, aç kurtlar gibi fâni dünyaya saldırıyorlardı. Hz. Mûsa'nın talimatının temellerinden olan âhireti bile inkâr ediyorlardı. Ellerindeki muharref Tevrat'ta, âhiret görünmez olmuştu. Milâda yakın zamanlara kadar epeyce bir zamandan beri, Yahudi, ölümden sonra, yer altında ölüler diyarında (shéol), gölgeler (rephaim) hâlinde, hayatiyet belirtilerinden yoksun bir şekilde kalacağına inanırdı. Milâttan önceki ikinci asırdan itibaren Filistin'de Daniel kitabı ile (12,2 vd.) âhiret gününe ve ölülerin diriltileceğine dair inanç, yeniden başlar.[20] Fakat üç büyük Yahudi grubundan Sadukîler (Sadducéennes) fırkası, âhirete inanmamakta devam

18 Mâide, 114.
19 Âl-i İmran, 49.
20 Krş. A. Robert et A. Feuillet, *İntroduction a la Bible*, 2, 40.

eder.[21] Din adamlarındaki mal hırsı, normal Yahudilerdekinden daha fazla idi. Üstelik malı, dünyevî çalışma kapısından değil, halkın dinî duygularını istismar ederek, meselâ fakirlerin sundukları adaklar, kurbanlar suretinde temin ediyorlardı. Rüşvet ve faiz gibi haksız yollarla halkın malını yiyorlardı.[22] Mesîh, bunları şiddetle kınayacaktı.[23] Ferisîler grubu ise yalnız müttakilerin kıyamette diriltilip Mesîh'in hâkimiyetine katılacaklarına ve ebedî olarak mutlu bir dünya hayatı süreceklerine inanıyorlardı. Yani ba'se inananlar da, yine bir dünya hâkimiyet ve saadetine nail olmak şeklinde, bir ikinci hayat inancı taşıyorlardı.[24]

d) Yahudîlerden Ferisîlerle mücadelesi

Hz. Îsa, Yahudilerin bu kötü ahlâkını, münafıklıklarını, yalnız kendilerini efendi, öbür insanları değersiz mahlûk saymalarını kınayınca yaptığı çağrıya onların pek azı kulak verdi. Özellikle Ferisîler ve dünya makam ve menfaati için işgalci Romalı müşriklere yaranmak gayesiyle birbiriyle yarışan din adamları, iyi becerdikleri kurnazlıkları ve desiseleriyle, aleyhinde dikildiler. İdareyi, aleyhine kışkırttılar. Etrafına casuslar yerleştirdiler, komplolar hazırladılar. İncillerde ayrıntılı olarak anlatılan bu durumlara Kur'ân da: "Ne zaman ki Îsa, onlardaki nankörlüğü ve inkârı hissetti..."[25] âyetiyle işaret eder. Onu zor durumda bırakmak için neler yapmadılar neler? Bir iki örnek verelim:

Bir seferinde Ferisîler kendisine şöyle bir komplo hazırladılar: Mensuplarından birini Hirodesî'lerle[26] birlikte onun yanına yol-

21 Resûllerin İşleri, 4, 1-2; Matta, 22, 23-34.
22 Nisâ, 161.
23 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 23.
24 E. Renan, *La vie de Jésus* kitabından M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 13.
25 Âl-i İmran, 52.
26 Hérod M. Ö. 73- M.S. 4 yılları arasında yaşamış Filistinli bir şahıs olup, Roma taraftarlığı sayesinde M.Ö. 40 yılında, kendisini Roma emiri tayin ettirmişti. Roma idaresine karşı tam bir köle olan bu adam, kendi hemşehrilerine kan kusturmuştu. O kadar zalim idi ki karısı Mariamme ile üç kızını bile öldürtmüştür.

layıp şöyle dedirttiler: "Aziz üstat, biliriz ki sen doğrusun ve Allah yolunu doğrulukla öğretirsin ve kimseyi kayırmazsın; çünkü insanların şahsına bakmazsın. İmdi bize söyle, sana göre Kayser'e vergi vermemiz caiz mi değil mi?" Hz. Îsa, onların şeytanlıklarını anlamış olduğundan şöyle cevap verdi: "İki yüzlüler, niçin beni deniyorsunuz? Bana vergi parasını gösterin." Îsa'ya bir dinar getirdiler. Îsa da onlara dedi: "Bu resim ve yazı kimindir?" Onlar: "Kayser'in." dediler. O vakit Îsa onlara: "Öyle ise Kayser'in şeylerini Kayser'e ve Allah'ın şeylerini Allah'a ödeyin!" dedi.[27]

Görüldüğü üzere, Ferisîler ile Roma taraftarları Hz. Îsa''nın (*a.s.*) tecdit hareketini durdurmak için, onu Roma devleti ile karşı karşıya getirmek ve hareketin neticeye gitmesinden önce onu ezdirmek istiyorlardı. "Vergi verilir." deseydi, kendi talimatına zıt hareket etmiş olacak ve onlar tarafından şirk otoritesini tanıdı, diye dinî bakımdan, Yahudiler nezdinde müşkil duruma düşecekti. "Verilmez." dese, işgalci devlet gücünü karşısında bulacaktı. Hz. Îsa, onların oyununa gelmedi, aynı anda iki mânâ taşıyan bir sözle tuzaklarından kurtuldu. Fakat daha sonra hem Hıristiyanlar, hem de başkaları, kasıtlı olarak, bu sözü yalnız bir tarafa çektiler, ibadetin Tanrıya, itaatin ise her devirde iş başına geçen kim olursa ona yapılması gerektiği mânâsında kullandılar. Hâlbuki Hz. Îsa "Kayser'in resmini ve ismini ona geri verin. Allah'a yapılması gereken itaat borcunu da O'na karşı yerine getirin." demek istemişti.

Kendisi öldükten sonra oğlu Hérod Antipas (M.S. 22-40, bu şahsa kısaca Hérod da denilir, fakat babası "Büyük Hérod" ile karıştırılmamalıdır.) yerine geçmişti. Bu da yengesi ile evlenince, Hz. Yahya (a.s.) bu gayr-i meşrû evliliğe karşı nehy-i münker yapmış, kadının kışkırtması üzerine de Hérod, onu öldürmüş, şehit etmişti (Markos 6, 14-29; Matta 14, 3 vd.). Hz. Îsa'nın, onun hakkında "tilki" dediği Luka 13, 32'de geçer (Krş. Dheilly, *Dictionnaire biblique*, *Herod Antipas* md., s. 498-499; *Hérod le Grand ve Jean Babtiste* md., s. 569-570) İncil metninin bu pasajında Hirodesî tabiri, daha çok "muhbir, ajan" mânâsına kullanılmaktadır. (Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi*, s. 559).

27 Matta, 22, 15-21.

Bir defasında da Kâtipler[28] ve Ferisîler zina hâlinde yakalanmış bir kadını onun yanına getirdiler. Onu ortaya koyarak Hz. Îsa'ya dediler: "Üstat, bu kadın zina işlemekte iken tutuldu. Bu gibilerin taşlanmasını, Mûsa, şeriatta bize emretmiştir. Sen ne dersin?" Îsa'yı suçlu çıkarmak için kendisini denemek üzere böyle dediler. Fakat Îsa, eğilip parmağı ile yere yazı yazıyordu. Kendinden sormaya devam etmeleri üzerine doğruldu ve onlara: "Kadının üzerine sizden günahsız olan ilk taşı atsın!" dedi ve yere eğilip yazı yazmaya devam etti. Bunu işitince, ihtiyarlardan başlayıp sonuncusuna kadar birer birer çıktılar. Îsa'yı yalnız bıraktılar, kadın da hâlâ ortada idi. Îsa doğrulup ona dedi: "Kadın, onlar nerede? Kimse sana hükmü tatbik etmedi mi?" Kadın: "Kimse, efendim!" dedi. Îsa: "Ben de sana hükmetmem, git, bundan sonra artık günah işleme!" dedi.[29]

Maksatlı olarak "tuzak sual" soran Ferisîlere kalsa, Hz. Îsa'yı ya kuyuya, ya da hendeğe yuvarlayacaklardı. "Cezası recimdir." dese, yürürlükteki Roma kanunu ile karşısına çıkıp: "İşte kanuna karşı gelip ortalığı karıştırıyor." diyeceklerdi. Öbür tarafa da dönüp: "Ey ahali! Gelin de bu yeni peygambere inanın! Sırtınızı dönün de var gücüyle size recmi uygulasın." diyeceklerdi. Recimden başka bir ceza ile hükmetseydi bu sefer de, halk arasında onu lekeleyip şöyle diyeceklerdi: "Gelin de peygamberlik iddia eden şu adama bakın! Dünya menfaati uğruna dinini satan, Tevrat şeriatını ilga eden şu adama inanın bakalım!"

---

28 Kâtipler (scribes) başlangıçta, Tevrat'ı istinsah eden kimselere denilirdi. Gitgide Tevrat'ı öğrenip gerektiğinde açıklayabilen, onu öğreten ve dinî fetva verme yetkisi bulunan zümre hakkında kullanılır olmuştur. Buna paralel olarak da Sanhedrin denilen Yahudi yüksek meclisinde temsil edilmişlerdir. İncillerin bildirdiğine göre, zaman zaman Hz. Îsa'ya açığını bulmak gayesiyle sorular sormuşlardır (Luka, 20, 20-26). O da onları kınayıp teşhir etmişti (Markos, 7, 5-13; 12, 38; Matta, 23, 2-36) (Dheilly, *Dictionnaire biblique*, Scribe md., 1104-1105).

29 Yuhanna, 8, 3-11.

Fakat Hz. Îsa, tuzaklarını başlarına geçirdi: "Sizden günahsız, namuslu olan ilk taşı atsın." Sırf bu sözü işitmekle o sahte şeriatçılar ve bilginler, etrafından dağıldılar. Sonra kadının da tek kaldığını görünce, onu tövbeye davet edip nasihat etti. Zira kendisi, onun hakkındaki hükmü infaz edecek kâdî (hâkim) olmadığı gibi, ortada şer'î ahkâmın infaz edildiği bir nizam da yoktu.[30] Hâlbuki Hıristiyanlar, arzularına uyarak, bu hâdiseden yanlış sonuçlar çıkarmışlar, zina haddini iptal etmişlerdir. Hıristiyanlıkta zina, cezayı gerektiren bir suç olmaktan çıkarılmıştır. Sadece eşlerin evliliğe son vermesi için bir sebep sayılmaktadır.

Muarızları, Hz. Îsa'nın (*a.s.*) açık bir tarafını bulamayınca, aleyhinde yalan ve iftira uydurdular. "Onların bütün cemaati ayağa kalktı. Îsa'yı Pilatus'un[31] önüne götürdüler ve: "Biz, bu adamı, milletimizin fikrini karıştırmakta, Kayser'e vergi verilmesine mani olmakta ve kendisinin Mesîh, Kral olduğunu söylemekte bulduk." diye itham etmeye başladılar. Fakat Pilatus; "Ben bu adamda suç bulmuyorum." dedi. Fakat onlar; "Galile'den başlayıp bütün Yahudiye'de halkı kışkırtıyor." diye ısrar ettiler. Sonra Pilatus: Hz. Îsa'nın Galileli olduğunu düşünerek orayı yöneten Herod'a gönderdi. O da suç bulamayarak iade etti. Pilatus, yine suçsuzluğunu ileri sürüp serbest bırakmak istedi. Fakat onlar: "Haça ger, haça ger!" diye bağırdılar. Pilatus, yine

---

30 Mevdûdî, *Tefsîru Sûreti'n-Nûr*, (er-Risale yay., Beyrût 1978,), s. 38-39.

31 Roma imparatoru Tiberius döneminde Yehudiye bölgesinin 6. valisi oldu. 26-36 yılları arasında on yıl bu görevi yaptı. İnciller dışında Philon, Fl. Josephe ve Tacit gibi tarihçiler de ondan bahsederler. Onun asıl şöhreti, Hz. Îsa davasına bakmasından ileri gelir. O, inatçı, menfaat düşkünü, etrafına değer vermeyen biri idi. İncillere göre, davayı dinleyip Hz. Îsa'nın suçsuz olduğuna hemen karar vermişti. Bunu açıklayarak Yahudileri küçük düşürmek istedi. Fakat, onların kurnazlıklarıyla Tiberius nezdinde durumunu sarsacaklarını anlayınca, onların suyuna gitti ve istedikleri gibi muamele etmeleri için, onlara teslim etti (Dheilly, 945-946). Fakat bu vali, sonunda, korktuğuna uğramış, sadık reaya Samiriyelilere zulmetmiş, onların şikâyetleri üzerine görevden alınıp, Roma'ya İmparatorluk mahkemesine gönderilmişti.

masumluğunu ileri sürdü. Fakat Yahudiler, bir isyan havası içinde yüksek sesle yine haça gerilmesini ifade ettiler. "Onların sesleri üstün geldi ve istedikleri olsun diye Pilatus hüküm verdi ve Îsa'yı onların muradına bıraktı."[32] Böylece Vali Ponce Pilatus'tan tevkif emri çıkarttılar, o da yakalatıp onlara teslim etti. Yahudi Sanhedrin'i[33] onu idama mahkûm etti.

e) Hz. Îsa'nın âkıbeti

Hz. Îsa'nın (*a.s.*) âkıbeti konusunda Kur'ân-ı Kerim'in kullandığı ifade açık ve kesindir: "Allah, onu Yahudilerin elinden kurtarmıştır, onlar onu ne öldürmüş, ne de haça germişlerdir. Sadece onlar, tereddüde düşürülmüşlerdir." Bazı âsara göre Allah Teâlâ, onun suretini (Hıristiyanlarca on iki havariden olan) Yahuda İskariyot'un üzerine atmış, böylece Hz. Îsa'yı ele vermenin cezasını ona çektirmiştir. İncillere göre Hz. Îsa'nın bulunduğu yer bilinmiyordu, on ikilerden olan Yahuda İskariyot muarızlardan aldığı otuz gümüş gibi az bir rüşvet karşılığında yerini göstermişti.[34] Hz. Îsa'nın âkıbeti hakkında, mevcut dört İncil bile, çok farklı bilgiler ihtiva ederler. Öyle ki onlar bu hususta olduğu kadar başka hiçbir mevzuda bu derecede ihtilâf etmezler.[35] Hıristiyanlar içinde bile, onun haça gerildiğini kabul etmeyenler çıkmıştır. Cerinthi ve Tatianos mezhebinde olanlar bunu reddederler.

Kur'ân-ı Kerim'i İngilizceye çeviren George S. Sale şöyle diyor: "Bazı kimseler, bu düşüncenin Muhammed'in kendi icadı

32 Luka, 23.

33 Sanhedrin, Yahudilerin en üst seviyede dinî mahkemeleri idi. Yaşlı eşraf, kâtipler, büyük hahamlardan ibaret 71 üyesi bulunuyordu. İncillerde, üyelerden bir kısmının adları geçer. Bu meclis, Yahudilerin cemaat işleri hakkında geçerli hüküm veriyordu. Fakat verdiği ölüm cezası, ancak Roma valisinin tasdik etmesinden sonra, infaz edilebilirdi (Dheilly, *Dictionnaire biblique*, *Sanhedrin* md. 1095-1096; E. Royston Pike, *Dictionnaire des religions*, 279. Krş. Luka, 24, 50).

34 Matta, 26, 14-16.

35 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 25.

olduğunu sanırlar. Fakat yanılmaktadırlar. Onun zamanından çok önce bazı Hıristiyan mezhepleri bu düşünceyi benimsemişlerdi (sonra bunlardan Basilid'ler ile Cerinthi'ler ve Carpocrati'leri sayar). Photius, okuduğu, Resûllerin Seyahatleri adlı eserde, gördükleri arasında şu cümlenin de bulunduğunu yazıyor: 'Îsa çarmıha gerilmedi, bir başkası onun yerine çarmıha gerildi. Onun için onu çarmıha gerenlere güldü.[36]

Bu husustaki Kur'ân âyetinin meali şöyledir: "Hâlbuki onu öldüremediler de, asamadılar da. Fakat, onlara benzer bir durum gösterildi.* Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, o hususta tam bir şüphe içindedirler. O hususta bilgileri yoktur, sadece zanna tâbi olurlar. Kesinlikle, onu öldürmediler. Bilâkis, Allah, onu Kendi katına yükseltti. Allah, mutlak galip, yüce hikmet sahibidir."[37]

Müfessirlerin ekserisi, bu âyete ve Hz. Îsa'nın ölmediğini, kıyametten önce gelip haçı kırarak, domuzu haram kılarak, adaletle hükmedeceğini bildiren hadis-i şeriflere bakarak, onun ruhu ve bedeni ile semaya yükseltildiğini kabul ederler.[38] Az sayıdaki bazı âlimler ise şu âyetlerde kullanılan "vefat" tabirine bakarak, yaşadığını, fakat sonra vefat ettiğini ileri sürerler:

"Ve yine Allah demişti (diyecek) ki: 'Ey Meryem oğlu Îsa, sen mi insanlara: 'Beni ve annemi, Allah'tan başka iki tanrı edinin!' dedin?', 'Hâşâ!' dedi, "Seni (ortaklardan, noksanlardan) tenzih ederim, gerçek olmayan bir şeyi söylemek benim için münasip olmaz. Eğer demiş olsam, Sen bunu bilirsin. Sen bende olanı bilirsin, ben ise Senin Zât'ında olanı bilemem, çünkü gaypları bilen

36 (Photius, Bibl, Cod. 114, col. 291)' (The Koran, s. 50-51, n. 6-London ve New York eserinden S. Ateş, *Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, I, 665-667.

* (Onlara tereddüt verildi mânâsı da mümkündür. Birçok müfessir de "(Öldürdükleri) kendilerine (Îsa'ya) benzer gösterildi." mânâsını verirler.)

37 Nisâ, 157, 158.

38 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 25.

yalnız Sensin, Sen!” “Ben, onlara: ‘Benim ve sizin Rabbiniz olan Allah’a tek olarak kulluk edin!’ deyip, Senin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim. Onların aralarında olduğum müddetçe kendilerini kolladım, fakat Sen beni vefat ettirince onları gözetleyen yalnız Sen oldun. Sen her şeyi görensin!” “Eğer onlara azap edersen onlar Senin kullarındır (dilediğini yaparsın), eğer onları bağışlarsan, şüphesiz Sen mutlak kudret ve hikmet sahibisin!”[39]

“Allah demişti ki: ‘Ey Îsa, Ben seni öldüreceğim, Kendi katıma yükselteceğim, seni inkâr edenlerden temizleyeceğim(…)”[40]

Müfessirlerin cumhûru, bu hususta gereken açıklamaları yapıp, Hz. Îsa’nın vefat ettiği görüşünün zayıflığını göstermişlerdir. Fakat burası, o ihtilâfların ve delillerin zikredileceği yer değildir. Binâenaleyh, bu meseleyi burada bırakıyoruz.[41]

2. Kur’ân-ı Kerim’e göre Hz. Îsa’nın tebliğatının özeti

Hz. Îsa’nın (*a.s.*) tebligatının özeti, Kur’ân’da şu şekilde bildirilmiştir:

“Benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı olarak size haram kılınan bazı şeyleri helâl yapayım diye gönderildim. Size Rabbinizden bir mûcize getirdim, o hâlde Allah’tan korkun, bana itaat edin. Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz'dir, O’na kulluk edin, doğru yol budur.” Îsa, onlardan inkârı sezince: “Ben, Allah yolunda ilerlerken bana kim yardımcı olacak?” dedi. Ha-

39 Mâide, 116-118.
40 Âl-i İmran, 55.
41 Ebû Hureyre’nin (r.a.) bildirdiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Meryem oğlu, âdil bir hâkim olarak aranıza inmeden kıyamet kopmaz. O haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak, yani kabul etmeyecek, sadece İslâm’ı benimsemeyi isteyecektir. O zaman mal öyle artacaktır ki kimse önem vermez olacaktır.” (Buharî, *Mezâlim* 31; Müslim, *İman* 242, vd.)

variler: “Biz, Allah (yolu)nun yardımcılarıyız; Allah’a inandık, sen de şahit ol ki biz Müslümanız.” dediler. “Rabbimiz, Senin indirdiğine inandık, peygambere uyduk, bizi şahitlerle beraber yaz. (Muarızlar) hile yaptılar, Allah da onların hilelerine karşılık verdi (hilelerini boşa çıkardı). Çünkü Allah hile yapanların cezasını en iyi verendir.”[42]

Kur’ân-ı Kerim, Hz. Îsa’nın getirdiği dinin, Musevîlik ve İslâm konusundaki durumunu şöyle özetler: “Vakti geldi, Meryem’in oğlu Îsa da: “Ey İsrail oğulları! dedi, ‘Ben size Allah’ın Resûlüyüm. Benden önceki Tevrat’ı tasdik etmek, benden sonra gelip ismi “Ahmed” olacak bir resûlü müjdelemek üzere gönderildim. Ne zaman ki o peygamber, açık açık delillerle kendilerine geldi: “Bu kesin bir büyüden ibarettir” dediler.” *

a) Tevhide davet

“Yazıcılardan biri gelip onları mübahese ederken işitti ve Îsa’nın onlara iyi cevaplar verdiğini bilerek: ‘Bütün emirlerin birincisi hangisidir?’ diye sordu. Îsa cevap verdi: ‘Birincisi: “Dinle ey İsrail! Allah’ımız Rab, bir olan Rab'dir. Ve Rabbin olan Allah’ını bütün kal-

---

42 Âl-i İmran, 50-54.

* Hz. Peygamber (a.s.) bir hadisinde: “Benim adım yerde Muhammed, göklerde ise Ahmed’dir” buyurur. Bu iki isim de çok övülen mânasında olup mânaları birbirine yakındır. Yuhanna İncîli 14, 16 cümlesi, Hz. Îsa’nın: "Ben de Baba’dan dileyeceğim ve O size başka bir Parakletos verecek” sözünü nakleder. Bu kelimeyi Hıristiyanlar “teselli edici” diye çevirirler. Bu kelime, Hz. Îsâ’nın yaşadığı çevrenin dili olan Aramice’de Mawhamana’nın tam Yunanca karşılığı olan Periklitos (çok övülen) isminin bozulmuş şeklidir. (Hz. Îsâ zamanında Yahudiler İbranîce değil, Aramîce konuşurlardı).
Periklitos ile Parakletos fonetik olarak birbirine yakın olduğundan bazı çevirmenlerin veya sonraki dönemlerdeki kâtiplerin bu iki kelimeyi birbirine karıştırdıkları anlaşılıyor. Müslümanlar burada, Hz. Muhammed (a.s.)’ın müjdelendiğini görürler. 8. asır tarihçilerinden İbn-i İshak mezkûr İncîl cümlesini naklederken “Biriklitus” diye yazmış ve bunun Rumcada “Muhammed” mânasına geldiğini söylemiştir. Kim bilir, muhtemelen onun devrindeki İncîllerde Parakletos yerine Periklitos yazılı idi.

binle, bütün ruhunla, bütün fikrinle ve bütün kuvvetinle sevecek-sin." (...) Yazıcı ona dedi: "Üstat, hakikat üzre dedin ki, O, birdir, O'ndan başka (tanrı) yoktur."[43]

b) İlâhî hâkimiyet

"İmdi siz şöyle dua edin: "Ey göklerde olan Babamız[44], ismin mukaddes olsun, Melekûtun gelsin. Gökte olduğu gibi yerde de Senin iraden olsun."[45] Görüldüğü gibi son âyette Hz. Îsa, kendi idealini ortaya koymuştur. Buradan, bazıları, onun ruhanî hâkimiyet kastettiğini zannetmişlerdir. Fakat, cümle, bu fikri reddetmektedir. Hz. Îsa'nın hedefinin, Allah'ın buyruğunun hâkim olmasını istemek olduğunu bildirmektedir.

c) Hak ile bâtıl arasındaki mücadele

"Sanmayın ki ben dünyaya sulh yapmaya gelmişimdir. Ben sulh değil kılıç sallamaya gelmişimdir. Ben, buraya bir insanı babasından, kızı annesinden ve gelini kaynanasından koparmaya gelmişimdir. Aslında bir insanın düşmanı, onun ailesi olacaktır. Anne ve babasını benden daha çok seven ve sayan bir kişi bana lâyık değildir."[46]

d) Hak yolunda imtihan lüzumlu ve kaçınılmazdır

"Ve haçını alıp ardımca gelmeyen bana lâyık değildir. Canını düşünen, onu kaybedecektir, benim için canını feda eden

43 Markos, 12, 28-32.

44 Allah ile insanlar arasındaki münasebet baba-çocuklar ilişkisi şeklinde değildir. Hıristiyanlar da hakikî mânâda değil, mecazî mânâda "şefkat ve himaye" ifadesi olarak bu tabiri kullandıklarını söylerler. Bu müteşabih mefhum kötüye kullanılabildiğinden, İslâm'da Allah hakkında "Baba" tabirinin kullanılması caiz değildir. (Bu konuda da eserimizde "Hıristiyan İbadeti" (s. 238-249) ve "Hz. Îsa'nın Tanrılaştırılması ve Bu İnancın Tenkidi" (s. 191-196) kısımlarına bakınız).

45 Matta, 6, 9-10.

46 Matta, 10, 34-37.

kimse ise onu bulacaktır."[47] ("Haçını almak" deyimi, burada "kelleyi koltuğa almak" anlamında kullanılmıştır. Yani "Hak yolunda olan herkes ölmeye hazır olmalıdır.")

"Bir kimse ardımdan gelmek isterse, kendisini inkâr etsin ve haçını yüklenip ardımca yürüsün."[48] (Buradaki "kendini inkâr", "kendi menfaatini düşünmemek" demektir.)

"Ve kardeş kardeşi, ve baba çocuğunu ölüme teslim edecek ve çocuklar, ana babalarına karşı kalkacaklar ve onları öldüreceklerdir. Ve benim ismimden ötürü herkes sizden nefret edecek. Fakat sona kadar dayanan, işte kurtulacak olan odur."[49]

"İşte, sizi kurtların arasına koyunlar gibi gönderiyorum; imdi, yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi saf olun. Fakat insanlardan sakının, çünkü onlar sizi meclislere (mahkemeye) verecekler ve havralarında sizi dövecekler evet, onlara ve diğer milletlere şehâdet için benim yüzümden valilerin ve kralların önüne çıkarılacaksınız."[50]

"Eğer bir kimse bana gelir ve kendi babasına, anasına, karısına, çocuklarına, kardeşlerine, kız kardeşlerine, evet hatta kendi canına buğzetmezse, benim şakirdim olamaz. Her kim haçını taşıyıp arkamdan gelmezse benim şakirdim olamaz. Çünkü sizden kim, bir kule yapmak ister de onu tamamlayacak şeyi var mı diye oturup önce masrafı hesap etmez? Ta ki temel koyup bitiremediği zaman onu görenlerin hepsi "Bu adam yapmağa başladı, bitiremedi." diye onunla eğlenmeğe başlamasınlar (...) Bundan ötürü, sizden her kim bütün varından böylece vazgeçmezse benim şakirdim olamaz."[51]

47 Matta, 10, 38-39.
48 Matta, 16, 24.
49 Matta, 10, 21-22.
50 Matta, 10, 16-18.
51 Luka, 14, 26-33.

e) İnkılâp hareketi

Şimdiye kadar naklettiğimiz cümleler, Hz. Îsa'nın, sadece bir inancı yaymak için değil, tevhidden kaynaklanan şümûllü bir hayat anlayışı vermek için çalıştığını gösterir. Bu, öyle hafif ve küçümsenecek cinsten bir görev veya dava değildi, aksine son derece güç ve büyük bir dava idi. Bu yolda birkaç kuvvete karşı çıkmak, meselâ Roma İmparatorluğu, Yahudi devleti ve dini inhisarlarında tutmak isteyen Ferisîlerin nüfuzları, hülâsa bütün sapık ve çıkarcı zümrelerle mücadele etmek gerekiyordu. Bundandır ki Hz. Îsa (*a.s.*) tâ başta, hem kendisinin hem de arkadaşlarının üzerlerine aldıkları sorumluluğun ne kadar büyük ve tehlikeli olduğunu söylemekten çekinmiyordu.

f) Sabır ve metanet telkini

"Kötü kimseye karşı koyma, aksine, kim senin sağ yanağına vurursa ona ötekini de çevir. Ve eğer biri seni mahkemeye verip senden gömleğini almak isterse, ona abanı (paltonu) da bırak. Ve kim seni bir mil gitmeğe zorlarsa, onunla iki mil git. Senden dileyene ver, senden ödünç isteyenden yüz çevirme."[52]

"Bedeni öldürüp de ruhu öldürmeye kudreti olmayanlardan korkmayın! Asıl, Cehennem'de, hem bedeni hem de ruhu helâk etmeye gücü yetenden korkun!"[53]

g) Dünyayı sevmekten uzaklaşıp âhireti sevmek

"Yeryüzünde kendiniz için hazineler biriktirmeyin ki orada her şeyi böcekler yer, pas yer veya hırsızlar her şeyi alıp götürürler. Asıl, siz gökte (Cennet'te) hazineler biriktirin ki orada ne güve, ne de pas yiyip bozar ve ne de hırsızlar çalarlar."[54]

---

52 Matta, 5, 39-42.
53 Matta, 10, 28.
54 Matta, 6, 19-20.

"Hiç kimse, aynı anda iki efendiye hizmet edemez. Çünkü ya birinden nefret eder ve ötekini sever, yahut da birini tutar, ötekini hor görür. Siz de hem Allah'a, hem de servete hizmet edemezsiniz. İşte bunun içindir ki size diyorum: "Biz ne yiyeceğiz ve ne içeceğiz diye kendi canınızı sıkmayın, giyeceğiniz hakkında da tasalanmayın. Gökteki kuşlara bakın; onlar ne ekerler, ne biçerler, ne de ambarlara toplarlar. Fakat yine de gökteki Babanız onların karnını doyuruyor. Siz onlardan daha değerli değil misiniz? Ve sizden kim kaygı çekmekle boyunu bir arşın daha uzatabilir? Ve niçin giyim kuşamınız için bu kadar telâşlanıyorsunuz? Kır zambaklarının nasıl büyüdüğüne iyi bakın, ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler? Yine ben size derim ki Hz. Süleyman bile bütün izzeti içinde bunlardan biri gibi giyinmiş değildi. Fakat bugün mevcut olup yarın fırına atılan bir kır otunu Allah böyle giydirirse, sizi daha iyi giydirmez mi ey zayıf imanlılar? İmdi: Ne yiyeceğiz? yahut; ne içeceğiz? yahut; ne giyeceğiz? diye kaygı çekmeyin. Çünkü Milletler (İsrailoğulları dışındaki hidayet ve vahiyden habersiz diğer milletler) bütün bu şeyleri ararlar; çünkü semavî Babanız bütün bu şeylere muhtaç olduğunuzu bilir. Fakat siz önce O'nun melekûtunu (âhiret saadetini) ve dürüstlüğünü ararsanız, o zaman siz, bu şeylere de kavuşursunuz. Bundan dolayı, yarın için kaygı çekmeyin, zira yarınki gün kendisi için kaygı çekecektir. Kendi derdi, güne yeter."[55]

"Dileyin, size verilecektir. Arayın, bulacaksınız. Kapıyı çalın, size açılacaktır."[56]

h) Çilekeşliğin gayesi

Hz. Îsa'nın (*a.s.*) ruhbanlığı teşvik ettiği, insanlara dünyayı terk edip bir köşeye çekilmelerini emrettiği, genellikle kabul

55 Matta, 6, 24-34.
56 Matta, 7, 7.

ediliyor. Hâlbuki onun asıl gayesi bu değildi. Onun başlattığı ıslah hareketi ve bunun, o günkü şartlar altında yaşayıp gelişmesi, ancak sabır, Allah'a tevekkül ve çilekeşliğe bağlıydı. Hayatın her türlü imkânına sahip bir medeniyet her tarafta hükmederken, onu değiştirmeyi gaye edinen bir hareketin, can ve mal sevgisini ortadan kaldırmış, her türlü tehlikeyi göze almış mensuplara sahip olması gerekir. Bu işi yapmaya kalkışanların, bir tokadı yedikten sonra ikinci bir tokada da hazır olmaları; gömlek elden gittikten sonra, paltonun da gitmesini olağan karşılamaları, her türlü yiyecek ve giyecek derdinden uzak durmaları ve diğer birçok tehlike ve çilelere hazırlıklı bulunmaları lâzımdır. Gıda ve gelir kaynaklarını ellerinde bulunduran güçlerle mücahede edenlerin, elbette onlardan gelecek rızıktan ümitlerini kesmiş, bu düşünceyi kafalarından silmiş olmaları gerekir. O hâlde her türlü art niyet ve düşünceyi aklından çıkarmış, bütün tehlikelere hazırlanmış ve Allah için her şeyi terk etmeye karar vermiş olanlar bu yolu seçmelidirler.

1) İlâhî hükümranlığın çağrısı

"Ey bütün yorgunlar ve yükleri ağır olanlar, bana gelin; ben hepinizi rahatlatacağım. Boyunduruğumu takının ve benden öğrenin, zira ben halîm ve alçak gönüllüyüm ve canlarınıza rahat bulursunuz."[57]

Hz. Îsa, ilâhî buyrukları tutanların, dünya ve âhirette mesut olacaklarını bildiriyor, "ilâhî hükümranlığa" tebligatında ağırlık veriyordu. İncil'de yer alan bu cümle, bu geniş kapsamlı çağrıyı, pek vecîz bir tarzda ifade etmiştir. İnsanların, insan emrinde olmaları, gerçekten ağır bir yüktür. Hâlbuki kendilerini yaratan Allah'a kul olup, O'nun rızası dairesinde hareket etmeleri kendilerini rahatlatacaktır.

---

57 Matta, 11, 28-30.

j) İdareciler halka hizmet için vardır

"Diğer milletlerin kralları, onlar üzerinde saltanat sürerler ve üzerlerine hâkim olanlara "velînimet" denilir. Siz böyle olmayacaksınız; fakat sizin aranızda, daha büyük olan, en küçük gibi olsun ve baş olan, hizmetçi gibi olsun."[58]

3. Din tüccarı Yahudi âlimlerini tenkidi

"Din adamları (kâtipler) ve Ferisîler Mûsa'nın kürsüsünde otururlar, bundan dolayı size söyledikleri bütün şeyleri yapın ve tutun, fakat onların işlerine göre yapmayın; zira onlar söylerler, ama kendileri yapmazlar. Onlar, taşınması güç olan yükleri insanların omuzlarına koyuyorlar, hâlbuki kendileri parmaklarını bile oynatmak istemiyorlar. Fakat onlar, bütün işlerini, insanlara öyle görünmek için yaparlar. Çünkü onlar, hamaillerini genişletip esvaplarının saçaklarını büyük yaparlar, ziyafetlerde baş köşeyi, mabetlerde baş yerleri ve çarşı meydanlarında selâmları ve insanlar tarafından "rabbî" (efendim) diye çağırılmayı severler; fakat siz "rabbî" diye çağrılmayın. Zira sizin Üstadınız birdir ve siz hep kardeşsiniz. Yeryüzünde kimseyi babanız diye çağırmayın; zira babanız birdir, semavî Babadır.[59] Ne de "efendi" diye çağrılın; çünkü Efendiniz birdir, Mesîh'tir. Fakat aranızda en büyük olan, hizmetçiniz olacaktır. Kim kendisini yükseltirse alçaltılır ve kim kendisini alçaltırsa yükseltilir.

Lâkin vay başınıza kâtipler ve Ferisîler! Münafıklar! Çünkü siz göklerin melekûtunu insanların yüzlerine kapıyorsunuz. Böylece kendiniz girmediğiniz gibi girenlere de yol vermiyorsunuz.

---

58 Luka, 22, 25-26.

59 "Daha önceki dinlerde, özellikle İbranca'da, Allah Teâlâ'ya "Râuf" ve "Rahîm" mânâsından mecaz olarak "baba" denilmesinin caiz olduğunu, Hz. Îsa'nın da münacatında ve vaazlarında bu tabiri, bu anlamda kullandığını, fakat sonradan bunun hakikî mânâsına alınarak su-i istimal edildiğini bazı âlimler zikretmişlerdir." (Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 1632). Bu sebeple İslâm, Allah hakkında bu tabiri tecviz etmemiştir.

Vay başınıza münafık kâtipler ve Ferisîler! Zira bir mühtedi (doğru yola gelen) kazanmak için denizi ve karayı dolaşırsınız; ve fakat olunca da, kendinizden iki misli daha beter cehennemlik edersiniz (...)

Vay başınıza sahtekâr kâtipler ve Ferisîler! Çünkü nanenin, anasonun ve kimyonun ondalığını (zekâtını) veriyorsunuz ve şeriatın daha mühim ağır işlerini, adaleti, merhameti ve imanı bırakıyorsunuz. Hâlbuki onları yapmalı bunları da bırakmamalı idiniz. Ey kör kılavuzlar! Siz (başkaları hakkında) sivrisineği süzerek ayırırsınız, ama (kendinize gelince) deveyi yutarsınız.

Vay başınıza münafık kâtipler ve Ferisîler! Çünkü siz badanalı kabirlere benzersiniz ki dıştan güzel görünürler, fakat içerden ölü kemikleri ve her türlü murdarlıkla doludurlar. Siz de böylece insanlara, dışardan dürüst, müttakî görünürsünüz, fakat içerden nifak ve fesatla dolusunuz."[60]

Ne tuhaftır ki, Tevrat'ı ve Hz. Mûsa'yı (*a.s.*) tasdik edip yücelten Allah resûlü Hz. Îsa'yı, bu münafık Yahudi din adamları, hem de Tevrat ve şeriat adına red ve inkâr ettiler. Bu sesi boğmaya çalışıp cürümlerine cürüm kattılar. Hz. Îsa'nın risaleti, mevcut İncillere göre (en fazla gösteren göz önüne alınırsa) üç yıl kadar sürdü. Bu kısa müddet içinde, o, Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*), Mekke döneminin ilk üç yılındaki kadar bir çalışma yapabildi.[61] Konunun başından beri naklettiğimiz İncil talimatları ile, ilk birkaç yıldaki Mekkî Kur'ân âyetleri arasında bir mukayese yapılacak olursa, ikisi arasında önemli bir benzerlik bulunduğu görülebilir.

4. Hz. Îsa'nın çevresi ve risaleti hakkında değişik bir anlatım

Hz. Îsa'nın dünyaya geldiği ortam hakkında az çok bir fikir sahibi olmaya çalışmak, faydalı olabilir. Onun risaletinin muhata-

60 Matta, 23. bölüm.
61 Krş. Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi*, I, 554-561.

bı olan insanların yaşadıkları Filistin, ecnebî istilâsı ile tahrip edilip Yahudi ahalisinin işkencelere uğratılmaları sebebiyle, hiç adam yerine koymadıkları öteki müşrik milletler tarafından zulme maruz kalma sebebiyle, Yahudiler, kalplerinde her an alevlenmeye hazır bir kin taşıyorlar, Mesîh olacak yeni bir Hz. Mûsa bekliyorlardı.

M. S. birinci asırda Yahudi tarihçisi Josephus'un dediğine göre o zaman Ferisîler, Sadukîler ve Essenîler olarak, başlıca üç Yahudi fırkası vardı. Bunlardan Essenîler hakkında pek bilgi bulunmuyordu. 1947'de keşfedilen ve İsrail hükümetince Kudüs'te saklanan Ölü Deniz (Kumran) yazmaları, durumu bir miktar aydınlattı.[62] Essenîler, Ürdün nehri kenarındaki tepelerde bulunan mağaralarda, içtimaî hayattan uzak bir yaşayış sürdürüyorlardı. Allah'ın birliğine, ebedî âhiret hayatına, ruhun ölümsüzlüğüne inanıyorlardı. "Disiplin el kitabı" diye bir kitapları vardı. Bekârlığı esas alan, mala mülke önem vermeyen bir zühd hayatı yaşıyorlardı. Dinî temizliğe uyar, soğuk su ile yıkanır, Sebt (cumartesi) gününe titizlikle riayet eder, cemaat hayatı yaşar, ibadete ve Kitab-ı Mukaddes tetkikine önem verir, beyaz elbise giyinir, silâh taşımazlardı. İşgalci müşrik Roma hâkimiyetini meşru tanımayı günah sayıyorlardı. Çünkü gerçek bir Yahudi, Yahve'den başkasının hâkimiyetini kabul edemezdi.[63] Bu Essenîler, mabet Yahudilerinden çok farklı idiler. Her şeyden önce Tevrat'ı, geçim vasıtası yapmıyorlar, onu, talimatına uygun olarak yaşamak için öğreniyorlardı. Kapalı bir cemaat şeklinde yaşıyorlardı. Bundan ötürü de Roma yetkilileri, sırlarını elde edemiyorlardı, gizli cemaatlerinden hiçbir sır ifşa etmiyorlardı. Evlenmek yoluyla çoğalmadıklarından, evlâtlık almak suretiyle adam yetiştiriyorlardı.[64]

---

62 E. R. Pike, *Dictionnaire des religions*, s. 123 ve 209.
63 A.g.e., ve Robert 2, s. 613; krş. M. Simon, *Les Premiers chretiens*, s. 17.
64 Atâurrahim, *Bir İslâm Peygamberi Hz. Îsa*, s. 27-31.

Hz. Zekeriyya'nın (*a.s.*) da, ihtiyarlığı sırasında doğan oğlu Hz. Yahya'yı yetişmesi için, Essenîlerin yanına gönderdiği, hatta bu cemaati teşkilâtlandırdığı, Hz. Îsa'nın da Essenî rehberlerce yetiştirildiği, bazılarınca söylenmektedir.[65] M. Atâurrahîm, müteaddit batılı müelliflere dayanarak, Hz. Îsa hakkında şimdi özetleyeceğimiz bilgileri verir. Biz, sadece nakletmekle yetineceğiz. Hz. Îsa hakkında, şimdiye kadar bilinenden daha başka bir portre çizen bu tasvirin ne derece doğru olduğunu Allah bilir. Genellikle Hz. Îsa'nın silâhlı bir mücadele değil, ruhî ve ahlâk bir tebliğ yaptığı kabul edilir. Bununla beraber, bu yeni tasvire de İncillerde deliller olduğu söylenebilir.

Hz. Îsa'nın gençlik yıllarında, Hz. Yahya (*a.s.*) Essenîlerden ayrılmış, tek başına çölde yaşıyordu. Tevhidin beşiği, nice peygamberin sığınağı olan çöl... Dünyevî kötü düşünceleri, makam mansıp ihtiraslarını uzaklaştıran, bütün hayatların kaynağı olan bir tek Allah'a yaklaştıran bir sükûnet ve huzur yeri olan çöl... Hz. Yahya'ya risalet verilip tebliğe başlayınca, etrafına kitleler hâlinde kalabalık bir cemaat toplandı. Böylece, Essenî cemaatinin bir prensibini, yani sırlılık prensibini bırakmış oluyordu. Teyzesi oğlu ve yaşıtı Hz. Îsa da onun tarafından ilk vaftiz edilenlerden olarak cemaate katıldı. Hz. Yahya, onun şahsında tebliği devam ettirecek bir hayırlı halef bulduğuna sevinmişti.

Hz. Yahya ve Hz. Îsa zamanında Yahudilerle Romalılar arasındaki münasebetlerin, Yahudi tarihinde benzerleri çoktur. Ezcümle: M. Ö. 6. asır sonlarında Babilli Nabukadnasar (Arapça eserlerdeki adı: Buhtunnassar) Filistini işgal edip ileri gelen Yahudileri Babil'e götürerek gözaltına almıştı. Sonra Pers kralı Kirus Babili işgal edince, oradaki Yahudi nüfusunun çokluğundan endişe ederek onları serbest bırakmış, isteyenler memleketlerine dönmüş, Kudüs'teki mabedi yeniden inşa izni de vermişti. Fakat

---

65 A.g.e., s. 32.

yurtlarına dönen Yahudiler, Kudüs'te uzun zaman huzur içinde kalamadılar. M. Ö. 323'te Yunanlı İskender, Asya kıtasını Hindistan'a kadar istilâ etmiş, ölümünden sonra da generalleri, imparatorluğu paylaşmışlardı. Ptolemy Mısır'ı, Selevkus Suriye'yi ele geçirmişti. Yeni yöneticiler de Filistin'deki yoğun Yahudi nüfusundan endişe duyarak, büyük ekseriyetlerini Mısır'a göçmeye zorladılar. Böylece Filistin dışındaki en büyük Yahudi kolonisi kuruldu. Yahudiler, Yunan medeniyeti ile iç içe girdiler. Kutsal kitapları Yunanca'ya tercüme edildi.

M. Ö. 198'de Selevkus devletinin yöneticileri, Mısır'ı Ptolemelerden aldılar. Yeni hâkimler, daha öncekilerin, tabiî seyrinde olarak yavaş yavaş uyguladıkları helenizasyon politikalarından farklı olarak, fazlaca müdahale etmeye başladılar. Hele Antiochos IV (Epiphane 215-163) zamanında, zecrî Helenleştirme, mabede Zeus heykelini koyma ve mabedin servetini yağmalama operasyonu, Yahudilerin isyanına yol açtı. Yudah Makkabi idaresindeki Yahudiler başarılı olup tahrip edilmiş mabedi yeniden inşa ettiler. Fakat yeni yöneticiler, hem din, hem devlet idaresini ellerinde toplayınca, büyük nüfuz kazandılar ve bu nüfuzu kötüye kullanmaları, ecnebi işgalcileri aratır oldu. Hz. Îsa (*a.s.*) doğduğu sırada, Romalılar eski hatalarını tekrarladılar. Mabedin cümle kapısı üzerine, altından kartal heykeli koydular. Makkabelilerin torunlarından ikisinin yönetiminde isyanlar oldu. Fakat hareket, kanlı bir şekilde bastırılıp, bu iki lider diri diri yakıldı. Ayrıca iki bin isyancı da haça gerildi.

M. S. 6 yılında imparator Augustos (M. Ö. 63-M. S.14), vergilerin kolay toplanmasını sağlamak için nüfus sayımı yaptırdı. Bu imparator, kendisini tanrılaştırmış olduğundan[66] ona vergi ödemek, Tevrat'a zıt olacaktı. Yahudilerin Yahve'den başka hükümranları olamazdı. Karışıklık başladı. Mutedil Yahudi liderle-

---

66 Augustos, genius Augusti kültü, yani imparatorun şahsında Tanrı'nın tecessüt ettiği inancını halka empoze etmiş ve benimsemişti (Robert 2,132).

ri, işin sonunun fena olacağını, bütün Yahudilerin imha edileceklerini kestirdiklerinden, ister istemez, vergi ödemeye karar verdiler. Fakat, Yahudi halk nezdinde, bu liderler hain sayıldılar.

Hz. Îsa zamanında durum bu idi. Hz. Îsa da bir zaman çölde kaldıktan sonra siteye döndü. Hz. Îsa'nın, Yahudileri gizlice Roma idaresine karşı teşkilâtlandırdığı, hatta sayısı 2000-4000 kişi arasında değişen silâhlı kuvvet teşkil ettiği, mabedi ele geçirip Roma idaresine karşı çıktığı, fakat sonunda Roma askerlerince püskürtüldüğü, bazı batılı müelliflere dayanarak, Atâurrahîm tarafından yazılmaktadır.[67] Bunların, ne derece doğru olduğunu bilemiyoruz. Galiba, yorumun payı az değildir.

Bu karışıklık sırasında, Hz. Îsa diye bir başka Yahudi'nin çarmıha gerildiği söylenmektedir. Bunun kim olduğu belli değildir. Bir başka yerde söylediğimiz gibi,[68] ilk Hıristiyanlardan Cerinthian'lar ve daha sonra Basilidian'lar, onun çarmıha gerildiğini reddederler. Petrus, Pavlus ve Yuhanna'nın çağdaşı olan Cerinthius, Îsa'nın dirilişini kabul etmez. Diğer mezheplerden Carpoçratian'lar da çarmha gerildiğini reddederler. Demek ki Kur'ân-ı Kerim'in ve Barnaba İncili'nin bildirdiği üzere, o haça gerilmiş değildir. Nitekim haça gerildiğini iddia edenler de bu hususta kesin bilgi sahibi olmayıp tereddüt içindedirler.

5. Tarihî belgeler ve Hz. Îsa

Hz. Îsa hakkında tarihî kayıtların, yok denecek kadar az olduğunu söylemiştik. Bu kayıtlar şunlardır: Tacite (Annales 3, 15, 44)'de: "Hıristiyan adı Kristus'tan gelir. Bu şahıs Ponce Pilatus zamanında idam edilmiştir." Suétone (Vita Claudii, 25) Claude'un, Yahudileri Roma'dan kovduğunu, bunun da Chrestos'un tahrikiyle karışıklık çıkarmaları sebebiyle olduğunu yazar. Bu

67 Atâurrahîm, *Bir İslâm Peygamberi Hz. Îsa*, s. 39-41.
68 Bu eserde s. 37'de Hz. Îsa'nın âkıbeti bahsine bakınız.

hâdise, 51 yılında olmalıdır. (Vita Neronis, 16) Fl. Josèphe, 90 yıllarında "Christ" denilen Îsa'nın kardeşi Jacques (Yâkûb)dan bahseder (Ant. Juiv. 20, 9, 1). Buna mukabil, Hz. Îsa'nın mûcizelerinden ve dirilişinden bahseden pasaj, muhtemelen Hıristiyan ilâvesidir (Ant. Juiv. 18, 3, 3). İlk asır Yahudi hahamları, Îsa hakkında suskun ve ihtiyatlıdırlar. Talmud'da tek tük işaretler vardır. "Tolédot Jeschu" (Îsa'nın hayatı), kindar bir hicivden ibarettir. Yahudi kaynaklar en doğru bilgiyi verirlerse de, yazdıkları fazla bir şey yoktur.[69]

6. İncillere göre Hz. Îsa'nın hayatı

Hıristiyanların yaptıkları ilk değişiklik, ifrat ederek, Hz. Îsa'nın şahsını, beşeriyet dışına çıkarmaları oldu. Onlara göre: "Allah Teâlâ, Hz. Âdem'i yaratıp Cennet'e koyunca, oradaki her türlü yiyecekten bol bol yemeyi mübah; yalnız bir ağacın meyvesini ise haram kılmıştı. Âdem ile Havvâ, İblis'in aldatması neticesinde ondan yiyince onlar ve bütün zürriyetleri azabı hak ettiler. Fakat, Allah, insanlığa merhamet ederek, ezelî oğlu olan kelimesine beden giydirdi, dünyaya gönderdi. Mâsum olduğu hâlde, haç üzerinde öldürülmesine razı oldu. Öbür bütün kötülüklerin sebebi olan ilk aslî günahın keffaret ve fidyesi olarak bu ölüme müsaade etti. Böyle bir fedakârlığı da ancak hem insanoğlu hem de Tanrı Oğlu olan bir varlık yapabilirdi ki o da Bâkire Meryem'den doğan Hz. Îsa'dır."[70]

Tanrı, melek Cebrail'i Hz. Meryem'e gönderip Ruhu'l-Kudüs'ün kendi varlığına sirayet ederek dünyanın kurtarıcısını doğuracağını müjdeledi. Meryem, böylece "Tanrı'nın Annesi" hâline gelecekti. Îsa, Beytlehem'de dünyaya geldi. Meryem, o sıra marangoz Yûsuf ile nişanlı idi. Yûsuf, gördüğü rüya üzerine,

---

69 Dheilly, *Encyclopedie Biblique*, s. 587-588.

70 Bu kısım İncil'e sonradan ilâve edilmiştir. Geniş bilgi için kitabımızda "Hz. Îsa'nın tanrılaştırılması ve bu inancın tenkidi" bahsine bakınız. s. 194 vd.

onu hâmileliğinden itibaren hiç terk etmemişti. Hz. Mesîh, Yûsuf ile Meryem'in indikleri bir handa dünyaya geldi. Fakirlikleri sebebiyle, handa, ancak hayvanların kaldıkları bir yere yerleşebilmişlerdi.

Hz. Îsa'nın doğduğu gece Allah'ın Meleği, birçok çobana görünmüş, sonra da birçok melâike Allah'ı tesbih ederek gök yüzünde zahir olmuşlardı. Çobanlar, melâikenin işaret ettiği yere gidince, orada yeni doğan çocuğu bulmuşlar, Allah'a hamd ve tesbih ederek sürülerinin başına dönmüşlerdi. Hz. Îsa, sekiz günlük iken sünnet edilmiş, ona Yesû' adı verilmişti. Onlara göre bu isim "Kurtarıcı" demek olup, bu adı, doğacağını müjdeleyen melek getirmişti.

Doğumundan birkaç gün sonra Mecusî hakîmlerinden bir grup Kudüs'e uğradı. Onlar, kendilerinde bulunan ilim ve haberlere istinaden, semada yeni doğan bir çocuğun şeref ve tazimini gördüklerini ve onun, ileride geleceği beklenen Yahudi hükümdarı olacağını söylediler. Onu bulup, önünde tazim ile eğilmek istediler. Gökte gördükleri yıldız, onlara ve beraber yolculuk ettikleri gruba yol gösteriyordu. Nihayet şehre varıp yeni doğan hükümdarın yerini aradılar.

Yahudi kralı Hérod bu işi işitince, bu Mecusîleri çağırttı. Onlar da meseleyi anlatıp, bunca zahmet çekerek Kudüs'e gelişlerinin de onu ziyaret gayesiyle olduğunu söylediler. Hérod, istikbalinden endişe etti. Yahudi âlimleri çağırtıp Mesîh'in nerede dünyaya geleceğinin beklendiğini sordu. Onlar "Beytlehem" deyince, Mecusîleri oraya gönderip; "Gidin, onu görürseniz bana bildirin ki varıp ben de onu tazim edeyim." dedi. Hâlbuki içinden niyeti tamamen başka idi. Gökteki yıldızın rehberliği ile gidip buldular. Onu tazim edip hediyelerini sundular. Bu sırada Melek, Yûsuf'a göründü ve: "Çabuk çocuğu ve annesini al, Mısır'a hicret et, zira Hérod öldürmek için çocuğun peşine düşmüştür." dedi. Yûsuf, on-

ları alıp Mısır'a götürdü. Mecusîler de, Allah tarafından, Hérod'a haber vermeksizin memleketlerine döndüler.

Hérod kızıp Beytlehem'de doğmuş olup da iki yaşını doldurmamış olan her çocuğun öldürülmesini emretti. Ona kalsa, nasıl olsa Mesîh, o çocuklardan biri olacaktı. Mısır'da birkaç ay kaldıktan sonra, Melek Yûsuf'a görünüp: "Kalk, çocuğu ve annesini al, götür." dedi. Filistin'e doğru yola çıktılar. Rivâyete göre onlar Mısır'a girer girmez Mısır'ın putları düşüp kırılmıştı. Bu da İşaya (İş'iyâ) peygamberin: "İşte Rab, tez giden buluta binmiş de Mısır'a gidiyor ve Mısır'ın putları onun yüzünden titreyecekler ve Mısır'ın yüreği, kendi içinde eriyecek" (İşaya, 19, 1) sözü ile haber verdiği şeydir.

Mısır'dan döndükten sonra, aile Nâsıra'da ikamet etti. Hz. Îsa, otuz yaşına gelince, Ürdün nehrinde Yuhanna el-Mummi'dan tarafından vaftiz edildi. Arkasından, kırk gün oruç tuttu. Risaletini tebliğ etmeye başlayınca, Şeytan onu tecrübeye kalkıştı: "Önümde secde edersen bütün dünyadakileri sana veririm." dedi. O: "Defol!" diye şeytanı kovdu. Şeytan uzaklaştı ve melâike onun yanına gelip kendisine hizmet etmeye koyuldular. Bu denemeden sonra, tebşir (müjdeleme) işine başladı. Bu arada on iki havari kendisine bağlandı. Diğer tâbilerinden de yetmiş kişi seçerek, ikişer ikişer, Yahuda ve Galile bölgesine tebşire gönderdi. Kendisi de üç sene daha yaşayıp tebliğ ve tebşirde bulundu. Risaletine delâlet eden mûcizeler gösterdi: Hastaları iyileştirdi, körlerin gözlerini açtı, cin çarpmışlardan kötü ruhları dışarı çıkardı vs.

Yahudi bilginleri, prestijlerinin kaybolacağını düşünerek, düşünüp taşındılar ve onun işini bitirmeyi plânladılar. İftira ederek şikâyette bulundular. Derken Pilatus'a yakalattılar. Haça gerdirdiler. Asıldı, defnedildi. Kabrinde üç gün kaldıktan sonra Fısıh bayramında kalktı, dünyada kırk gün kaldı. Sonra, dinini tebli-

ğe memur ettiği havarilerinin gözleri önünde göğe yükseltildi. Ayrılırken: "Dünyanın her tarafına gidiniz. Bütün insanlar arasında İncil'i yayınız. Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs adına onları vaftiz ediniz." dedi."[71]

7. Hz. Mesîh'ten sonra Hıristiyanlık

Hıristiyanlar, Hz. Îsa'nın hayatını, mücmel olarak demin arz ettiğimiz şekilde bilirler. Okuyucuya, Mesîh'ten sonra tebliğ ettiği dinin ne duruma geldiğini, ileride tafsilâtlı bir şekilde anlatmadan önce, kısa bilgi vermekte fayda gördüm. Zira Kur'ân'da bildirilen Hz. Îsa ve dini ile mevcut şekliyle Hıristiyanlığın bildirdiği Hz. Îsa ve Hıristiyanlık arasında yapacağı kıyaslamada, bu özet bilgi, oldukça lüzumludur.

Hz. Îsa'nın hayatından itibaren, mü'minlerin başlarına gelen felâketler malûmdur. Ona inananlar, bu işkence sebebiyle gizlendiler. Dinlerini kurtarmak için lâzım gelen şekle girdiler, bazen da açık ve kesin bir tavır takınarak şehid oldular. Fakat her iki hâlde de, sahip oldukları bir kuvvet ve hâkimiyet yoktu. Yeni Ahid kitapları, işte bu karışık ortamda kaleme alınmıştı. Tiberius'tan (14-37) sonraki kayserler de yeni din mensupları aleyhinde şiddet kullandılar. Yahudiler de, düşmanlıkta Romalılar'dan geri kalmadılar. Hatta onlar, hanenin içinden olduklarından, verdikleri zarar, daha fazla oldu. Neron (54-68), Trajan (98-117), Disius, Diocletianus (284-305) dönemleri, en feci ve kanlı dönemler oldu. İşte Hıristiyanlık doğuş, gelişme ve rivâyet devrinde böyle uzun ve şiddetli bir takibatla karşı karşıya kalmıştı.

Kutsal kitapları, bu korku ve tedhiş ortamında yazıldığından, sıhhat şartlarını bulamamışlardı. Hıristiyan olanların çoğu, dini doğru dürüst öğrenme imkânı bulamadıklarından, eski inançların

71 Bazı kaynaklar, bu imparatorun, Hıristiyanlara işkence etmediğini yazar.

çoğu, Mesîhî renge boyandı.[72] Yani eski dinlerden kalma inançlar, Hıristiyanlığa karıştı, ayrılması imkânsız hâle geldi.

Müteakip bölümde, Hz. Îsa'nın tebliğ ettiği dinin geçirdiği bu büyük değişikliğin nasıl cereyan ettiğini, imkân nispetinde objektif olmasıyla tanınmış bulunan[73] Hıristiyanlık tarihi mütehassısı Charles Guignebert'in, başlangıç dönemi Hıristiyanlığı'na dair yazdığı eserini esas alarak tafsilâtlı şekilde arz edeceğiz.

---

72 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 31-37.

73 Robert 2, Guignebert md., s. 802; "Paris Sorbonne Üniversitesinde Hıristiyanlık Tarihi" profesörlüğü yapmış bulunan bu zât, geleneksel görüşler kadar aşırı kritiklerin, tahmin ve faraziyelerinden de uzak idi."

İkinci Bölüm

HIRİSTİYANLIĞIN İLK DÖRT ASIRDA OLUŞUM DÖNEMİ

A. HZ. ÎSA'NIN DİNE DAVETİ

Hıristiyanlık, Yahudilerin içinde ortaya çıkmış bir davettir. Onu Filistin muhiti dışında düşünmek doğru olmaz.

Bu daveti yapan Nâsıralı Hz. Îsa'dır (*a.s.*). "Nâsırî", çoğunun sandığı gibi "Nâsıralı şahıs" demek olmayıp, "nâzır" yani "Allah Teâlâ'nın mukaddes kıldığı" mânâsına gelir. Kur'ân-ı Kerim, Hıristiyanların, kendilerine "nasârâ" adını verdiklerini bildirir.[74] Bunun, "Allah'ın dinine yardım edenler (ensâr)" mânâsına geldiği söylenebilir.[75] Hz. Îsa'nın hayatı hakkında tarihen sabit bilgi bulmak pek mümkün olmamıştır. İncillerden, onun dülgerlikle biraz meşgul olduğu, işlerin görünüşlerine değil, derinliklerine önem verdiği, söylenenleri teslimiyetle karşılamayıp muhakeme ve tartışma konusu yaptığı, Tevrat bilgisinin ileri seviyede olduğu ve nihayet İsrailoğullarının düştüğü perişan hâlden dolayı üzüldüğü çıkarılabilir.

Kur'ân'da doğumundan ve dünyadan ayrılmasından bahseden yerler bulunmakla beraber hayatının öbür safhaları bildirilmez. Esasen, Kur'ân onu zikrederken, Allah'ın kulu ve resûlü olup ulûhiyetle hiçbir ilgisi bulunmadığını belirtmek gayesine yönelmiştir. Hayatını anlatmak üzere kaleme alınmış en eski eserlere baktığımızda, şahsî temayüllerin hâkim olduğu görülür. Onun davetini işitip iman edenler, ona yapılan işkence ile paniğe ve ye'se

74 Âl-i İmran, 52.
75 Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi*, I, 537.

düştüler. Aralarından ayrılmasından az sonra tekrar göründüğünü söyleyenler oldu. O şahitler, bu zulüm, günah ve bedenî lezzetler dünyasının son bulmak üzere olduğuna inandıklarından, bir sonraki neslin yaşayacağını düşünmüyorlardı bile. Bu sebepten müstakbel nesillere, üstadlarına dair hatıraları, ondan öğrendikleri talimatı yazma ihtiyacı duymamışlardı.

Diğer taraftan kuvvetli imanları, hatıraları üzerinde, hâliyle tesir etmiş olmalıdır. Bir kere, Nâsıralı Îsa'nın İsrailoğullarına vaat olunan Mesîh olduğuna inanıyorlardı. Bundan ötürü onun mütevazi hayat safhalarını ve tebliğatının mahdut başarısını ve ona yapılan işkenceyi anlatmak istediler. Onun vermiş olduğu gaybî haberleri toplamak, Yahve'nin geleceğini bildirdiği kutlu elçisi ile alâkalı bütün Tevrat naslarını ona tatbik etmek ve onun hayatında, haber verilen bütün hususların tasdikini bulmak istediler. Safiyane taraftarlık hissiyatları ile, hayalleriyle hâdiseleri süslediler ve yorumlardan örülü bir çerçeve içine yerleştirdiler. Sonra da hayal ile hakiki hatıralarını artık ayırt edemez duruma geldiler. Onun talimatı da aynı duruma maruz kaldı; izafe olunan şeylerle gerçek, birbirine karıştı, isteseler bile bunları tefrik edemeyecek bir duruma girdiler.

Akide esasları kesin bir tarzda belirlenmediğinden keşiflerle ferdî istidat ve eğilimlere geniş bir cevelân sahası kaldı. İçlerinden birinin Ruhu'l-Kudüs ile hayalî olarak kurduğu münasebet, herkesi bağlayan bir talimat kabul ediliyordu. Öyle ki buna olan imanları, tarihin bildirdiği gerçek duruma inanmalarından daha kuvvetli oluyordu. Meselâ Pavlus'un, Hz. Îsa'nın kendisine ruhanî bir surette vahyettiğini bildirmesi onlara, Petrus ve Yâkûb gibi görgü şahitlerinin naklettiği vakıalardan daha kesin ve itimada şayan görünüyordu. Böylece, daha Hıristiyanlığın ilk asrında mü'minler, üstadlarının hakiki tarihi diye, hakikat payını farklı derecelerde ihtiva eden, muhtelif, hatta zıt unsurlardan yamalı bohça tarzında toplanmış bir "geleneğe" inandılar. İlk iman nes-

li, hayatta kaldığı müddetçe, Mesîh'in hemen avdet etmesini bekledi, bu hususta en ufak bir şüphe içine girmedi. Onların göçüp gitmesiyle görgü şahidi kalmadı. Sonra bazı arzulu Hıristiyanlar şifahî olarak tevarüs edip öğrendikleri ve doğru olduğunu farz ettikleri bu hatıraları yazı ile tespit etmeye başladılar.

Bu ikinci safhada, muhtemelen şu durum hâsıl oldu: Bazı mü'minler, üstadlarına nispet olunan ve kendilerince mühim olan bir kısım hikmetli sözleri yahut onun şahsiyetini aksettiren ibret verici hayat safhalarını, yahut halkı ikna etmek için göstermiş olduğu mûcizeleri ihtiva eden bir takım risaleleri yazmaya başladılar. Elbette bunu yaparken bugün "tarihî tetkik" dediğimiz, şüpheyi metot olarak kullanan ve mutlak imanla bağdaşmayan metodu kullanmadılar. Tenkit esprisinden tamamen uzak olan bu yazarların bütün maksadı, Hıristiyanlığın istediklerini zihinlere yerleştirmek, müteredditleri ikna etmek ve mü'minlere öğüt vermek idi.

Bu risaleler -ki en mühimleri Matta ile Markos'a nispet edilenleridir- eldeki İncillerin ilk kaynağını teşkil eder. Bu risaleler, Hz. Îsa'nın ashabı, ömürlerini tamamlamak üzere oldukları sırada Hıristiyanların, onun hakkında düşündükleri şekliyle, onun hayatına dair bildikleri dağınık unsurları bir araya getiriyordu.[76] Bu İncillere tâbi olan muahhar yazarlar, ilk Hıristiyan asrının son üçte birinde, onların rivâyetlerini tanzim edip bir düzene sokmaya gayret sarfettiler. Fakat arıtılması zor olan bir yığın tevarüs ettiklerini gördüler. Rivâyetlerde, gerçekten vâki olan ile hayalî unsurları temyiz etmek, nerdeyse imkânsız hâle gelmişti. Üstelik bu tahkik ve temyiz işinin peşine düşmeye sevk edecek mühim bir saik de yoktu. Arıtılması zor bir malzeme karşısında idiler: Hikmetli sözler mecmuaları, Hz. Îsa'ya mal edilen rivâyetlerde pek dikkatli değillerdi. Bu yüzden, bir kitaptan diğerine, onların serdedilişlerinin farklı oldu-

76 Bultmann, *Jesus*, s. 38-39, 117.

ğu görülür. Bizzat Hz. Îsa'nın sîreti ile alâkalı rivâyetlerin de aynı farklılığı gösterdiği müşahede edilir. Onlar bu parçalarda Hz. Îsa'nın hayatından bazı enstantaneleri toplamaktan başka bir iş yapmazlar. Bu parçaların aralarında irtibat kurulmamıştır. Tafsilâtlara gelince, râvîlere göre değiştiği müşahede edilir. İncil yazarlarının bu dağınık unsurları kalburdan geçirip sonra seçmeleri, müteakiben mütekâmil bir sîret hâlinde tanzim etmeleri gerekiyordu.

İncillere şöyle bir göz atmakla, yazarların aynı söz veya hâdiseyi farklı anlattıklarını görürüz. Bu da onların, gerçek durumu olduğu gibi anlatmadıklarını gösterir. Âşikârdır ki onlardan her biri kendi arzusuna ve eserini telif ve tertip etmekte kendi plânına tâbi olmuştur. Onlardan hiçbiri Hz. Îsa'nın hayatını anlatırken mantıkî bir silsile takip etmiş değildir. Şu hâlde yaptıkları, sadece muhtelif rivâyetleri az çok mahir bir tarzda irtibatlandırarak ondan bir sîret teşkil etmekten ibarettir. Fakat bu sîret, sun'î bir çerçeve içine yerleştirilmiş olup hakiki bütünlükten mahrum bulunmaktadır. İncillere dayanan sîretlerde hayli boşluklar vardır. Fakat halk dindarlığı, bilmek istediği şeyi, hayal unsuru ile doldurmak ister. Bu yüzdendir ki Matta, Luka ve Yuhanna İncillerinden her birinin, kendi usûlüne göre bu boşlukları doldurmaya çalıştığı müşahede edilir. Meselâ Markos'un tanımadığı bir devir hakkında, onların farklı hatta zıt parçalar rivâyet ettikleri görülür. Buna mukabil İncillerin hepsi, mûcizelere çok yer verip vaaz ve irşada arzulu olmakta birbirlerine benzerler. Keza, onlardan hiçbirini, tarihî vakıaya bağlayan bir bağ ihtiva etmezler.

Sorbonne Üniversitesi Dinler Tarihi Bölümü'nde Hıristiyanlık Tarihi profesörlüğü yapmış olan Ch. Guignebert diyor ki: "Tercihe şayan duruma göre, salb (haça germe) meselesine ait hâdiseler, İncillerin yazılmasından önce, mü'minlerin hatıralarında pek belirgin değildi. Öyle anlaşılıyor ki onların muhayyilelerinde, Şarkta yaygın muhtelif efsanelerden etkilenmiş olarak

bu motif işlenmiştir."[77] Sonra da hâdisenin belli başlı taraflarını değiştiren müteselsil yorumlara maruz kalmıştır.

Böylece Hz. Îsa'nın şahsiyetinin tarihî cihetleri, ayırt edilemeyecek bir hâle gelmiştir. Hayatındaki olayları dikkatlice bildirecek kaynaklar da yoktur. Olsa olsa, bazı İncil rivâyetlerindeki emarelere bakılarak tahmin kabîlinden bir şeyler söylenebilir. Ancak şunu biliyoruz ki Hz. Îsa, günün birinde ailesini terk ederek el-Celîl (Galile) bölgesinde vaaz ve tebliğe başlamıştır.

1. Hz. Îsa'nın muhiti

Bugün Hz. Îsa'nın yetiştiği ortam hakkında fazla bir bilgi yoktur. Onun Yahudi muhitinde dünyaya geldiği âşikârdır. Milâttan önceki üç asır zarfında Yahudiler, civarlarında yaşayan Süryanî ve Keldanîler ile fâtih Yunanlılarla münasebetlerinden, Rum ülkelerinde yaşayan ve kutsal ziyaret için gelen Yahudi kolonilerinin taşıdığı ecnebî kültürden müteessir olmuşlardı. Bu muhit, Hz. Îsa üzerinde doğrudan doğruya bir tesir icra etmediyse de, onun dünyadan ayrılmasını müteakip, kendisine tâbi olanları cezbetmiştir. Filistin muhiti; o zaman müteaddit fikir cereyanlarının, çeşitli inançların, hürafe ve efsanelerin döküldüğü bir nehir deltası hâlinde idi. Babil, Yunan, Anadolu ve Mısır kültürlerinin buluşma noktası durumunda idi. Demek ki büyük bir dinî malzeme kümesi vardı. Ve bazı hâllerde bu inançların unsurları birbirine girerek yeni sentezler meydana getiriyordu.

Hz. Îsa ise, sırf Yahudi olan bir muhitte yetişmişti. Hıristiyanlık, Filistin haricinde, ilkin bizzat Yahudiler tarafından yayılmıştır.

M. Ö. 72 - M. S. 4 yılları arasında yaşamış ve ölümüne kadar 45 yıl kadar hükümdarlık yapmış olan, kan dökücülüğü ile meşhur Yahudi kralı Hérod devrinde, Yahudi muhiti son decere karışık idi. Zâhiren dinde, ırkta, âdetlerde ve geleneklerde birlik

---

77 Ch. Guignebert, s. 29.

bulunmasına rağmen, işin aslında, iki büyük gruba bölünmüş olan Filistin ahalisi saflarında mühim farklar vardı. Bu bölünmenin başlıca sebebi şu idi: Babil hükümdarı Nabukadnasar 587 senesinde Kudüs'ü istilâ edince, Yahudilerin ileri gelenlerini esir olarak Babil'e götürmüş, kırsal kesimde yaşayanlara ve geniş kitleye dokunmamıştı. Bunlar, Yahudi dinini tatbik ederken, biraz serbest hareket ediyorlar, esneklik gösteriyorlardı. En azından, mücavir dinle ve milletlerle iyi geçiniyorlardı. Bunlar, Yahudiliği, erkeklerin dini saydıklarından, diğer milletlerin kızları ile evlenmekte mahzur görmüyorlardı. Fakat sürgündeki Yahudiler, -ye'se düşüp de galiplerin dinini benimseyen çok az sayıdaki bir grubun dışında- bir nefis muhasebesine girip bu felâkete niçin dûçar olduklarını düşündüler. Bunun, Allah ile olan ahitlerine vefa göstermekte taksirlerinden ileri geldiğini ve Yahve'yi razı etmek için, O'nun bütün emirlerine, en ufak taviz ve gevşeklik olmaksızın, harfiyyen sarılmak gerektiğini anladılar. Şirke düşmeyi, ancak bu şekilde önleyebileceklerini düşündüler. Dinin şeârini, yeni özlemlerini de göz önünde bulundurarak, sürgün dönemi peygamberleri, hususen Hezekiel tanzim etmişti.

Pers kralı Kirus Babil'i işgal edip 538 yılında, sürgündeki kırk bin Yahudi'ye memleketlerine dönme izni verince, onların hepsi bu müsaadeden istifade etmedi. Fakat dönenler yeni bir ruh ve yeni bir şeriat anlayışı ile mücehhez olarak döndüler. Ancak, Babil'de kalan dindaşları ile alâkaları sıkı sıkıya devam etti. Kudüs'teki mabedi ve ibadetleri ıslah edenler, başta Ezra ve Nehemya olmak üzere Babil'den gelenler Yahudilerin diğer milletlerle evlenmelerini ve onlar karşısında en ufak bir tavizi şiddetle reddediyorlardı. Bunlara "kâtipler (yazıcılar)" deniliyordu ki, şeriat tahsili yapan ve onu tefsire yetkili olanlar olup fetva bunlara ait idi.

2. Babil esaretinden avdetten Hz. Îsa'nın doğumuna kadar

Yahudilerin Babil'den avdetinden Hz. Îsa'nın doğumuna kadarki beş asırlık devir içinde, muazzam bir din adamları zümresi, büyük mabedin etrafında yeniden teşekkül etmişti. Fakat bu zümre, dini, ruhuna uygun olarak ciddî bir surette incelemek yerine, merasim ve lâfız cihetine yönelmişti. Kâtipler Kitab-ı Mukaddes'in muhtelif yerlerini açıklıyorlar, şerhleri ve talikatları artırıyorlardı. Dinde aşırı gitmekten dolayı meselâ şu gibi meselelerle uğraşıyorlardı: Cumartesi günü tavuğun yumurtladığı yumurta helâl midir, değil midir?

Halk, din adamlarına itaat ediyordu. Zira onlar, aynı zamanda kendilerinin millî liderleri idiler. "Büyük haham", İran ve Roma otoriteleri nezdinde, İsrailoğullarını temsil yetkisine sahip tek kişiydi. Böylece, Filistin, hükümdarlarının yetkilerini Allah'tan aldığı bir devlete sahip idi. Durum, Makkabeliler zamanına kadar böyle devam etti. Milâttan yüz sene kadar önce Yahudiler, Romalıların tazyikine karşı, Makkabelilerin liderliğinde isyan ettiler. Bu devirde hâkim, hem idareci hem de büyük haham idi. Halk bu kâtipleri çok takdir ediyordu. Fakat gerçekte, din adamlarının gönüllerinde kök salmış bulunan dinî merasimler, kâtiplerdeki sun'î ilim, halkın ruhunda artık büyük bir tesir icra etmiyordu. Halk, Yahve'yi kalp ve ruhuyla seviyor, zor günlerinde eski devirlerden vâris olduğu dindarlığıyla ona yalvarıyordu. Şekil ciheti değişikliğe maruz kalmıştı, âdeta dinleri de gelişiyordu. Şarktan gelen ve Yahudi asıllı olmayan bazı dinî inançlardan etkileniyordu.

Diğer taraftan, Yahudiler, bu asırda çektiklerinden başka M. Ö. dört asır boyunca da Mısır, Roma ve Suriye zulmü altında çok meşakkat çekmişlerdi. Ahali, kendisine Hz. Dâvud'un (*a.s.*) saltanatı zamanındaki kuvvet ve refahı, hatta

ondan da fazlasını verecek olan Mesîh'i bekliyordu. Sonunda, kâtipler de, halk inancında yer tutan bu telâkkileri kabul edip onlar hakkında şerhler yazdılar. Hâdiseler, ahalinin ümidi hilâfına tezahür ettikçe, aksine bu ümitleri kuvvetlendi ve bu inanç, dinlerinde mühim bir akide hâlini aldı. Seneden seneye artan bir heyecanla, durumlarını düzeltecek, eski şerefli mevkilerini geri getirecek ve kendilerinin horlanmalarının intikamını alacak olan Mesîh'i bekliyorlardı.

Bu ümit, hâliyle, onları birtakım maceralara sürükledi. "Göklerin İlâhı"nın kendileriyle beraber olduğu ve vaat olunan parlak günlerin yakın olduğu, keza dünyanın yakın bir zaman sonra yok olacağı inancı, milâdın birinci ve ikinci asırlarında onları isyanlara ve harplere sevk etmişti.

Hz. Îsa'nın dünyaya gelmiş olduğu Kuzey Filistin bölgesinin adı olan el-Celîl'in ahalisinin büyük ekseriyeti sade insanlar idi. Bunlar, Yahudilerin yeni hayatlarına, ancak Makkabeliler devrinde iştirak etmişler, onların ileri gelen din adamlarıyla irtibat kurmamışlardı. "Kâtipler" bu bölgeye de uzanmakla beraber, Kudüs'te ve Orta Filistin kısmında olduğu nispette burada yayılamamışlardı. Halk üzerinde fazla bir etkileri bulunmuyordu. Yaygın kanaate göre el-Celîl ahalisi, katı görüşlü olmalarıyla ün yapmışlardı. Bu, şundan ileri gelmiş olabilir: Roma istilâsının başlangıcında bu bölgenin dağları, istiklâl için mücadele eden muhariplerin barınağı olmuştu. Halk, onların, köylü şivesiyle konuşmaları ile alay ediyordu. Ferisîlerin dinî görünüşlerinin tersine, onlarda, ince merasimlerin tahdit etmediği sade bir dindarlıkları vardı.

Şu hâlde Hz. Îsa, halkının ekserisinin dinî meselelere ehemmiyet verdiği bir beldede doğmuş ve büyümüştür. Fertlerinin saf bir ümitle kendilerini kurtaracak bir rehberin geleceğine inanıp beklediği bir halk muhitinden çıkmıştır. Fakat kendilerinin dinî rehberleri, bu hususta onlara yardımcı olmamışlardır. Bilâkis on-

lar ecnebî sömürgeci ile olan alâkaları bakımından bunun müşkilât çıkaracağını düşünmüşlerdir. Hatta denilebilir ki, halka söz geçiren ulema çevreleri, halkın bağrından çıkan hiçbir harekete iyi nazarla bakmamışlardır. Nitekim o âlimlerden biri şu sözü ile bu tutumu tescil etmişti: "Cahilden müttaki olmaz."

3. Tebliğin başlangıcı

Bazı İnciller, Hz. Îsa'nın davet hayatının başlangıcı ile vaat edilen günün yaklaştığını ısrarla söyleyerek tevbeye çağıran bir diğer peygamberin tebliği arasında muayyen bir irtibat kurar, fakat bu münasebeti ayrıntılarıyla bildirmezler. Bu zât Hz. Zekeriyya'nın oğlu Hz. Yahya (*a.s.*), İncillerdeki lâkabı ile "Jean-Baptiste (Vaftizci Yahya)"dır. Küçüklüğünden beri ilim ve takvaya düşkünlüğü ile tanınmış, ilimde bir merci hâline gelmiş, otuz yaşından önce nebî yapılmıştı.[78] İnsanları, günahlardan arındırmak için Ürdün nehrinde guslettiriyordu ki "vaftizci" lâkâbı bundan ileri geliyordu. Hz. Îsa'yı da o guslettirmişti.[79] Onunla yaşıt idi,[80] Olsa olsa, Hz. Yahya ondan yaşça altı ay kadar daha büyük olabilirdi. Fakat Hz. Îsa onu kendisine rehber kabul etmişti. Hérod onu hapse attırdıktan sonra, kendisine risalet verilmişti. Hülâsa Hz. Îsa, tebliği ile, Babil esaretinden sonra ardı kesilen Benî İsrail nebîlerinin silsilesini yenileyen bir peygamber olmuştur.

Onun daveti, üslûp cihetinden Hz. Yahya'nınkinden farklı olmuş ise de, Hz. Yahya'nın ifade ettiği temel unsurlar aynı kalmıştır ki onlar da şunlardır: "Allah'ın melekûtu, ebedî saadet yakındır, âlemi şerden ve zulümden kurtaracak büyük inkılâbı bekleyiniz. Seçkinler arasında olmak isterseniz tevbe edip bu yola giriniz."

---

78 A. Şelebî, *el-Mesihiyye*, s. 26.
79 Luka 3, 21.
80 Luka 1, 26 ve 36.

Araştırıcıların incelemelerinin kesin sonucu şudur ki: Hz. Îsa, kendisinin beklenen Mesîh olduğunu asla söylememiştir. Kendisi hakkında "Tanrı'nın oğlu" tabirini de kullanmamıştır. Bu, Yahudiler nezdinde fahiş bir lügavî hatadan başka bir şey ifade etmez ve dinde cehaletten başka bir mânâya gelemezdi.[81] Nitekim İncillerden hiçbirinde, Hz. Îsa hakkında "Tanrı'nın oğlu" tabirinin kullanıldığını görmemiz mümkün değildir. Bu kelimeyi Yunan kültüründen etkilenerek Hıristiyanlar kullanmışlardır.[82] Bu vasfı, önce Pavlus ile dördüncü İncil yazarı Yuhanna kullanmıştır.

Bir Yahudi, kendisini "Yahve'nin kulu" diye tavsif edebilir, fakat "O'nun oğlu" tabirini kullanamaz. Hz. Îsa da kendisini "Tanrının kulu" şeklinde tanıtmıştı. İbrancadaki "abd" kelimesi, Yunancaya ekseriya "hâdim veya "çocuk" kelimesi ile tercüme edilmektedir. Tabiatiyle "çocuk" kelimesinin "oğul"a dönüşmesi zor bir şey değildir. Fakat "Tanrı'nın oğlu" mefhumu, Yunan fikir dünyasından doğmuştur.

O, şayet bir lâkap arzu etseydi, meselâ, İsrailoğulları arasında marûf olan "Dâvud'un oğlu" lâkabını alırdı. Zaten beklenen kurtarıcının lâkabı da böyle idi.[83] Fakat Hz. Îsa bunu yapmadı. Hatta diyebiliriz ki, İncillerin, onun hüviyetinin en has vasfı saydıkları "İnsanoğlu" tabirini de kullanmamıştı. Yahut en azından şöyle diyebiliriz: O, bu lâkabı, beklenen kurtarıcı mânâsına kullanmamıştı. O zamanki Yahudiler "İnsanoğlu" tabirinin bu mânâya geldiğini tasavvur edemezlerdi. Gerçi Daniel kitabı (7, 13-14) şöyle diyor: "Gece rü'yetlerinde gördüm ve işte insanoğluna benzer biri göklerin bulutları ile geldi ve günleri eski olana kadar geldi ve onun önüne kendisini yaklaştırdılar." Fakat Yahudi din adamları bu metni "Beklenen Kurtarıcı"nın gelmesi ile irtibat-

81 Guignebert, s. 39.
82 A.y.
83 Luka, 1, 32.

landırmazlar. Bu mânâ onların mabetlerine, Hıristiyanların tesiriyle sızabilmiştir.

Âramcayı iyi bilmeyen bazı mü'minlere, muayyen bir devrede, durum karışık görünmüştür. Zira bu dilde "İnsanoğlu", sadece "insan" veyahut "adam" demektir. Logia denilen hikmet mecmûası içinde de, bu tabire rastlayan mü'minler, bunun mutlaka derin bir sır ihtiva etmesi gerektiğini düşünmeye yöneldiler. Az önce nakledilen Daniel kitabındaki cümle ile -ki bu cümleyi de anlayabilmiş değildiler- irtibatlandırarak "insanoğlu" teriminin, "Mesîh"in, Hıristiyan dinindeki hususî tabiri olduğunu kararlaştırdılar. Metinleri tahlil etmek, mezkûr tabiri yanlış yorumlayanların hatasını göstermektedir. Hatta İncillerde geçtiği fıkraların büyük kısmında, bu vasfın Îsa değil de, İncil yazarı tarafından kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Kendisinin, sahih surette rivâyet edilen sözüne isnat etme ihtimali kuvvetli olan fıkralar, dört-beş adedi geçmez.[84] Buralarda da, orijinal metnin hatalı tercüme edilmesi söz konusudur. Şöyle ki: Buralardaki "insanoğlu" tabirinin yerine "insan" kelimesini koymak şarttır. İkisini misal verelim: "Ve Îsa ona dedi: Tilkilerin inleri ve gök kuşlarının yuvaları vardır. Fakat İnsanoğlunun başını yaslayacak yeri yoktur."[85] "Ve onlara dedi: İnsan Sebt günü için değil, Sebt günü insan için oldu. Böylece insanoğlu Sebt gününün de rabbidir."[86] Şu hâlde orijinal rivâyetler, Hz. Îsa'nın, kendisini açıkça "Mesîh" diye tavsif etmediğini düşündürmektedir.

4. Hz. Îsa'nın daveti

Hz. Îsa'nın muhatabı olan Filistin ahalisinin ekserisi, onun risaletini tasdik ve kendilerine telkin etmek istediği ahlâk pren-

84 Onlar da şunlardır: Matta 8, 20; 11, 19; Luka 7,34; 12,32.8:, Matta 9,6 (Luka 5, 24); Markos 2,10;12,8 (Luka 6,5); Markos 2,28.

85 Matta 8, 20.

86 Markos 2, 27-28.

siplerine göre hareket etmediler. Aralarında kalmış olduğu kısa müddet içinde, hep onun göçüp gitmesini beklediler.

Yuhanna İncili'nin verdiği bilgiye bakılacak olursa, onun risalet hayatının üç sene kadar sürdüğü intibaı hasıl olur. Hâlbuki birkaç ay, hatta birkaç hafta olduğu da söylenmektedir.

Hz. Îsa, en iyimser tahminlere göre el-Celîl ahalisinin temiz ve saf birkaç yüz kadar insanını celbedebilmişti. İncillerin, ona tam bir teslimiyetle tâbi olanlardan bahsetmesi, Yahudilerin katı kalpli ve şiddetli inat sahibi olduklarından bahseden birçok pasajını unutturmamalıdır. Bu davete Filistin Yahudilerinden pek az kimsenin tâbi olması şundan ileri gelmiş olabilir: Roma istilâsı altındaki Yahudiler, işgalcilere karşı silâhlı bir mücadeleye davet bekliyorlardı. Hz. Îsa ise, onlardan sabretmelerini, dinî ve ahlâkî bir tutum izlemelerini istedi. Keza kendisi de anne tarafından Benî İsrail'e mensup olduğu hâlde, kavmi lehine bir taassup göstermedi. Onun nazarında hakkı tasdik eden bir Romalı asker, bir sade Kenanlı kadın ile asil bir Yahudi arasında fark yoktu. Hz. Îsa adalet, barış, tevekkül ve âhiret saadetinden bahsediyordu. Başkaldırma gerektiğini ve Tanrı'nın "seçkin millet"inin diğer milletlere üstün çıkacağı günlerin yaklaştığını söylemedi. Birçok kimsenin zannına aykırı olarak denilebilir ki, tebliğinin dikkate değer orijinal tarafı ve cazibesi de burada aranmalıdır.

Yahudi din âlimlerine göre Hz. Îsa, kendilerine dil uzatarak, safdil bir şekilde irfanı ilmin, basîret ve feraseti mantığın yerine geçirmenin mümkün olduğuna inanıyordu. Hz. Îsa'daki fıtrî dinî duygu, onların son derece şekilci hususiyetleriyle çatışıyordu. Bu durumda iki taraf arasında muhalefetin olması tabiî idi.

Hz. Îsa da Tevrat şeriatini benimsemekle beraber, Yahudi din âlimlerinin anladığı tarzda, şekle birinci plânda yer vermiyordu. Aksine, din adamlarının talimatlarından çok, fıtrî ve samimi dindarlığa ilk plânda yer veriyordu. Yahudi eşraf ve hahamları-

na göre ise Îsa, kendi menfaatleri yönünden, bir karıştırıcı, bir anarşist idi. Zira halk kitleleri arasında, Romalıları çok endişelendiren ve onların merhametsizce bastıracakları âkıbeti meçhul bir harekete yol açabilirdi. Bu da mabet mensuplarının rahatını kaçırırdı. Ayrıca ahaliye söylediği birtakım vecîzeler, teşbih ve meseller din adamlarının saltanatını sarsacak nitelikte idi.

5. Kudüs'e hicreti

Hz. Îsa'nın Kudüs'e hicreti, her hâlde sırf orada Paskalya bayramını geçirmek için değildi. Hıristiyanlara göre bu hicret, ilâhî misyonunu tamamlaması, orada işkence edilip ezilmesi için idi. Tarafsız tarihçi ise, memleketinde iyi kabul görmeyen davetini başka yerde tebliğ imkânı aradığını düşünür. Fakat tabiî düşmanlarının hâkim olduğu bu şehirde de, fazla hüsn-ü kabul görmedi.

Mabedin önünde alış veriş yapan tüccarlara meydan okuması tarzında, şehirde karışıklığa sebep olacak bir hâdise çıkardı mı? Belki. Fakat böyle olmasa bile, Romalı valinin, sanık durumunda olan Yahudileri takip ettirip onlara karşı ihtiyat üzere olduğu malûmdur. Bu sebepten, resmî Yahudi din bilginleri, Kudüs yetkililerini, kendilerince (hâşâ) aslı belli olmayan bu el-Celîl'li aleyhine harekete geçirmekte zorluk çekmediler. Düzeni bozduğunu söylediler. Vali Pilatus da onu tutuklattı ve muhakeme ettirdi.

6. Hz. Îsa ve Tevrat ahkâmı

Hz. Îsa, Şeriatı (Tevrat'ı) benimsemekle bareber, onu, kendisine mahsus bir tarzda ifade ediyordu. O, bütün dünyaya yayılacak olan mevcut Hıristiyan mezheplerindeki birtakım âyinler ve esaslarla kendisine mahsus bir Kilise kurmayı asla düşünmedi. Aksini düşünmek, onun fikrini tahrif etmek olur.

Şöyle bir sual hatıra gelebilir: “Peki, böyle olsaydı ondan bize ne kalacaktı?” Mantıkî bir cevap verilecek olursa, fazla bir şey kalmayacağı söylenebilir. Fakat hâdiselerin seyri, âdeta mantığa aykırı bir gelişme gösterecekti. Hz. Îsa’ya inananların imanları, ölüme galip geldi. Hz. Îsa’dan sonra havariler el-Celîl bölgesinde toplandılar. Burası zaten kendilerinin de yetişip üstatlarıyla beraber bulunmuş oldukları bir şehir idi. İnciller, orada havarilerin, haça gerilmesinden sonra dirilen Hz. Îsa’yı gördüklerini kaydederler. Onlara göre Îsa diri, hiç değilse ruhu ile diri idi. Bu, mevcut İncillere göre, üç günlük ölümünden sonra dirilmesi şeklinde kabul edilmektedir. Hiç ölmeden de böyle diri kalması pekâlâ mümkündür. Fakat sonraki Hıristiyanlık bu ölüm işini çok efsaneleştirecektir.

7. Hz. Îsa’nın ölümünden sonra dirildiği inancı

Yeni dinin esasının tespit edilmesi gerekirdi. Bir efsane olarak, Şarkta yaygın olan “ölen, sonra dirilip bağlılarını ebedî hayata götüren Tanrı” inancının tesirleri Hıristiyanlığa girdi. Böylece bu yeni din, Yahudilikten ayrıldı. Böylece Yunan düşüncesinin etkisindeki toplumlarda Îsa, bir Yahudi Mesîh veya bir mahallî şahsiyet olmaktan çıkarak, Pavlus’un tabiriyle “Rab, kurtarıcı, Tanrı'nın oğlu ve yeryüzündeki halifesi, bütün mahlûkatın tazimle boyun eğdiği bir Yüce Varlık” olarak nitelendi. Böylece Hz. Îsa’ya onun istemediği vasıflar yakıştırıldı.

Din tebliğinde havariler de fazla bir muvaffakiyet elde edemediler. Birçok yeni dinî grup gibi sadece sayıları yüze yaklaşan insan kazanabildiler. Yahudi geleneklerine sıkı sıkıya bağlılıkları, mabede ve ibadete devamları sayesinde hemşehrileriyle iyi münasebetlerini sürdürdüler. Bu da üstatlarının, Yahudilikten ayrılmaya pek önem vermediğini gösterir. Fakat bunun yanında din adamlarının ve kâtiplerin muhalefeti ve işkenceleriyle karşılaştılar. Ama mütevazi nesepleri, barış taraftarı olmaları ve

ahali ile iyi münasebet kurmuş bulunmaları, onları ölümden kurtardı. Kudüs dışındaki bazı yerleşim merkezlerinden kendilerine bir miktar katılanlar oldu. Yahudi asıllı olanlar arasında ulaşabileceği azamî yayılma nispetine, daha o sırada ulaştı. Bu da yüksek bir rakam değildi. Öyle ki bu dinin tebliğatının, bu neslin hayattan çekilmesiyle son bulacağı zannedilebilirdi. Fakat bu davetin, Yahudileri bırakıp Yunan diyarına yönelmesi, işi tamamen değiştirecekti.

B. HAVARİLERİN FAALİYETLERİ

Hz. Îsa'nın (*a.s.*) havarileri, kültürle temayüz etmeyen, sade Yahudilerden idiler. Bütün arzuları "Benî İsrâil'in kaybolmuş koyunları"na doğru yolu göstermekti. Bunlar Pavlus hakkında geçirdikleri ilk ürkeklik ve tereddütten sonra, onun etrafında toplanarak emellerini gerçekleştirmek istediler. İsrailoğulları dışında kalan milletleri dine davet etmek hatırlarından bile geçmemişti.

1. Filistin dışındaki Yahudilere tebliğ

Fakat bu mevzuda, Filistin haricinde yaşayan bazı Yahudi cemaatlerinin bulunduğunu unutmamak gerekir. Yahudilerin çoğu, takriben milâttan dört asır önce Filistin'den göç etmişlerdi. Bu hicrete yol açan tarihî zaruretler vardı. Şöyle ki: Mısır Ptolemeleri ile Suriye Selevkus devleti arasında kalan memleketler, o iki kuvvet arasında mütemadiyen harp sahası hâline geliyordu. İstilâcılardan gâh biri, gâh öbürü birçok Yahudiyi esir alıp götürüyor ve esirler memleketlerine dönmüyorlardı. Diğer taraftan Yahudiler, kendilerine iyi muamele edilmesi hâlinde, iyi iş ortaya koydukları intibaını uyandırmışlardı. Bundan ötürü hem Ptoleme hem Selevkus devleti, onlardan büyük bir kemmiyeti kendi ülkelerine celbetmişlerdi.

Üçüncü bir sebep de, büyük bir çoğalma gücüne sahip olan Yahudi nüfusuna Filistin imkânlarının kâfi gelmemesiydi. Bu da

onları, yabancı efendilerinin hâkim olduğu ülkelere gitmeye zorluyordu. Nitekim çoğu da umdukları refahı o ülkelerde buluyordu. Hz. Îsa'nın muasırı Yunan coğrafyacısı Strabon her yerde Yahudilere rastlandığını bildirmektedir. Gerçekten onlar, bütün Akdeniz havzasına dağılmışlardı; fakat kalabalık kolonileri büyük Yunan şehirlerinde, Mezopotamya ve Roma'da bulunuyordu. İmparator Augustos zamanında Roma'da 12.000 Yahudinin meskûn olduğu bilinmektedir. Yahudiler, nerede olurlarsa olsunlar asıllarını ve dinlerini unutmaz ve organizasyon sayesinde, idarecilerden kanunî haklar koparmayı becerirler. Bunun sonucu olarak, Suriye, Mısır, Yunan idaresi altında yaşarken temel hak ve hürriyetlere, hatta onun dışındaki birtakım imtiyazlara nail olmuşlardı. Roma imparatorluğu sınırları içinde de aynı himayeye mazhar oldular. Romalılar onlara geniş din hürriyeti vermekle kalmayıp, onların dinî hassasiyetlerini de azamî derecede gözetmeye dikkat gösteriyorlardı.

Fakat Yahudilerin çok oldukları şehirlerin ahalileri, onlara kin besliyorlardı. Her şeyden önce onlara verilen geniş imtiyazları çekemiyorlardı. Üstelik Yahudiler, onların mahallî din ve inançlarını hakîr görüyor bu hususta idareden gördükleri himaye ile de şımarıyorlardı. Ayrıca yerli ahaliye tuhaf gelen prensipleri de vardı: Mabetleri onlarınkinden farklı olduğu gibi sünnet olma, birtakım yiyecekleri haram saymaları gibi. Bunlardan başka halk arasında Yahudiler aleyhinde bazı kanaatler yayılmıştı. Bütün bu unsurlar, Yahudiler aleyhinde büyük bir güç birikimine yol açmıştı.[87] İşte bu Yahudi aleyhtarlığı, çok geçmeden, Yahudilerden farklı görmedikleri Hıristiyanlar aleyhinde de harekete geçecekti.

---

87 Theodore Reinach isimli Yahudi tarihçisi, Yahudiler hakkındaki Yunan ve Roma belgelerini toplamış ve "Yunan ve Romalı müelliflerin Yahudiler hakkındaki metinleri" adı altında yayınlamıştır.

Yahudiler itaatkâr davranmaları, işlerini iyi yapmaları, azim ve sabırları ile, -bu kine rağmen- idarecilerin himayelerine mazhar oluyorlardı. Bir de, mahallî dinlerin karmaşık âyin ve ibadetlerine akıl erdiremeyen ve Yahudiliği daha sade bulan bazı yerliler de onlara sempati duyuyorlardı. Kendi memleketlerinde yabancıya karşı iyi davranmayan ve ondan sakınan Yahudi, müşrikler diyarında, aksine, onlara iyi ve nazik muamele ediyordu. Mabetlerini onlara kapatmıyor, isteyenlere dinleri hakkında bilgi veriyordu. Kutsal kitapları Yunanca'ya tercüme edilmiş olup, kültürlü herhangi bir şahsa, onu öğrenme imkânı verilmiş bulunuyordu.

Böylece her mabedin etrafında Yahudiliği benimseyen, taharet, sünnet ve kurban kesme gibi vecibeleri yerine getirip Benî İsrail'den bir fert gibi olan kimseler görülmeye başlamıştı. Diğer bir kısım halk ise bu kadar olmasa da, içtimaî durumlarının elverdiği nispette, Yahudi dinini benimsemişti. Bu sebepten, onlara "Allah'tan korkanlar" denilmişti. Şark'ta ve Mısır'da olduğu gibi Roma'da da eşraf, avam, kadın, erkek her sınıftan halk, mabet çevresinde halkalanmıştı.

Muhacir Yahudiler, Filistin Yahudileri kadar âdet ve geleneklerine bağlı değildiler. Yabancılarla temas sonucunda biraz esnek hâle gelmişlerdi. Zaten aksi hâlde, ötekiler onlara hayat hakkı tanımazlardı. Yahudiler hususiyle Yunan düşüncesinin çok tesirinde kalmışlardı. Filistin'i terk edişinden itibaren iki-üç nesil sonra gurbetçi Yahudiler, dinî itikad ve ibadetleri hariç tutarsak dil, genel kültür ve yaşayış tarzında beraber bulundukları Yunanlılardan fark edilemezlerdi. İskenderiyeli Philon bu Yahudilerin karakteristik bir örneğidir. O, Hz. Mûsa'ya (*a.s.*) indirilen hükümlerle Eflâtun ve Zenon felsefeleri arasında hiçbir aykırılığın bulunmadığını ispatlamaya çalışıyordu. Filistin Yahudilerindeki "Yahudi milletinin galebesi" ideali de, gurbetçi Yahudiler-

de taassuptan uzaklaşarak "hakikatin bütün dünyaya yayılması" idealine dönüşmüştü.

Yahudiler, yaşadıkları ortamın böylesine etkisinde kalınca, başka ırklardan Yahudiliği benimseyenler de onlardan, sadece dinî inançları almışlar, bunun dışında, kendi yerli kültür ve medeniyetlerinin en üstün medeniyet olduğu inancını muhafaza etmişlerdi.

İşte bütün bu sebeplerden ötürü, gurbet Yahudileri ve "Allah'tan korkanlar", havarilerin söylediklerini anlamaya, Filistin Yahudilerinden daha hazır bir durumda idiler. Ama bunun dışında Hz. Îsa'nın talimatını, bir büyük tehlike pusuda bekliyordu. Pek sade ve esnek olan bu akide, Yunan diyarındaki Yahudi mabetlerinde, Yunan düşüncesinin rengine boyanabilirdi.

2. Syncrétisme tehlikesi

Yahudilerden bir kısmı etkilenme sınırını da aşarak, açıkça bazı şirk unsurlarını almış, karışık bir din ortaya çıkarmışlardı. Buna mukabil kimi müşrikler de Yahudilikten bazı unsurlar almışlardı. Muhtelif dinlerden alınan unsurları birleştirerek yeni bir dinî inanç meydana getirmeye Batılı müellifler syncrétisme adını verirler. Konumuzda da bu durum mevcuttur.

Mezopotamya'da ortaya çıkan Mandeîler (Mandéens) Yahudilikle Babil akaidinin birleştirilmesiyle meydana gelmiş olup daha sonra Hıristiyanlık tarihi bakımından hatırı sayılır bir rol oynayacaktır. Frigya diyarına gelen Yahudiler önce ayrı yaşamalarına rağmen onların tesirlerinden kurtulamamışlar, buna mukabil onlara tesir de etmişlerdi.

Bazı muğlâk vesikalar Sebtîler, Sabazîler, Hestîler şeklinde isimler taşıyan Yahudi fırkalarından bahsederler ki onların hepsinin arzusu "ilâhî bir Kurtarıcı"nın şefaati sayesinde ebedî âlemde necat bulmaktı. Bu grupların müntesipleri, ibadet havası içinde

kendilerini toplayan bir yemek sofrasında bütünleşip Tanrı'ya yaklaşıyorlardı. Muhtemelen bu ziyafet fikri daha da geliştirilerek "mukaddes komünyon (kurban) esrarı" hâline, yani iştirak edenlere ilâhî feyz verme veya bu feyzi almaya ehil hâle getirme inancı şekline getirilmiş olabilir.[88]

Filistin civarında yayılmış bu tarz inançlar, Hz. Îsa'nın dünyaya geldiği sıralarda, muhtemelen Filistin'de bile görülüyordu. Zira gurbetteki Yahudiler, senelik bayramları münasebetiyle Kudüs şehrine hacca geliyorlardı. Şu hâlde gurbetçi Yahudilerin, hemcinsleri olan havarilerin tebliğatını kabule, Kudüs ve Filistin Yahudilerinden daha fazla hazır durumda oldukları söylenebilir.

3- Gurbetteki Yahudilere tebliğ

Hıristiyan tebliği, böylece, ister istemez Filistin'i bırakıp gurbetçi Yahudilere yöneldi. "Resûllerin İşleri" kitabı, bayram vesilesi ile Kudüs'e hacca gelen bazı Yunan Yahudilerini havarilerin dine meylettirdiklerini anlatır.

Bu ihtifaller biter bitmez bir grup memleketine dönmüş, diğer bir grup ise mukaddes şehirde kalmıştı. Fakat şemmas (papaz yardımcısı durumunda olan din adamı) Atin'in Yahudilerce öldürülmesi üzerine onlar da kovulmuşlardı. Bu Atin, Yunan Yahudilerinin finanse ettikleri bir hizmet çerçevesinde Kudüs'te İncil'i neşrediyordu.[89] Kovulanlar Fenike, Kıbrıs ve Antakya'ya göçtüler ve mabetlerde Îsa'yı anlattılar.[90] Keza Yunanlılardan Yahudiliği benimseyenlere, yani "Allah'tan korkanlar"a da anlattılar "Ve onlardan çoğu Îsa'ya iman ettiler."

Bu faaliyet havarilerin aklından geçmemişti. Fakat bu neticeyi öğrenince içlerinden Barnaba'yı Antakya'ya yolladılar. Bu

88 Komon'un "*Şark dinleri ve Roma ibadetleri*" Paris, 1909 adlı kitabına bu konuda bakılabilir.
89 Resûllerin İşleri 6,9 vd.; 7, 57 vd.
90 Resûllerin İşleri 11,19 vd.

emin elçi vasıtasıyla endişelerine yol açan durumu araştırmak istediler. Fakat çok geçmeden yeni mensupların heyecanı Barnaba'ya da geçti ve o, bu yayılmada ilâhî bir nefha hissetti, büyük bir şevkle dini yayma gayreti içine girdi. Tarsus'ta Pavlus'un yanına gidip tebliğ işine onu da katmak istedi. Bu Pavlus, müstakbel Hıristiyanlığın en mühim rüknü olacaktı.

Kudüs'te havariler ve yeni müntesipler "âhiretin yaklaşması" tarzındaki Hz. Îsa çağrısı yerine "Îsa'nın avdeti" çağrısında bulunuyorlar ve fazla taraftar bulamıyorlardı. Onlar Pavlus ile Hanna'nın etrafında toplandılar. Daha sonraki hikâyelere bakılırsa onlardan Andrea Sîh diyarına, Büyük Yâkûb İspanya'ya, kardeşi Hanna Anadolu'ya, Tomas Hind ve Çin'e, Petrus ise Korintos ve Roma'ya gitmiş olmalıdır. Fakat bu, pek inandırıcı görünmemektedir.

Hz. Îsa'nın ashabı havariler hakkında, "Resûllerin İşleri" kitabının ilk bölümlerinden başka elimizde hiçbir bilgi kaynağı yoktur. Hatta bu kitap da çeşitli rivâyetler hâlinde olup, aslî ilk metnin daha başka şekilde olduğu kanaatini vermektedir. Bu sükût, onların pek parlak netice almadıkları mânâsına gelebilir.

Onlardan Petrus, Büyük Yâkûb, Küçük Yâkûb ve büyük ihtimalle Hanna'nın öldürüldüklerini söyleyebiliriz. İkinci asırda İréné, dördüncü asırda Epiphane gibi dinî cemaatler hakkında ihtisas sahibi müelliflere istinaden, Yahudi akaidi esasına dayanan ve 166 yılındaki büyük Yahudi isyanı sırasında Ürdün nehrinin güneyine düşen arazi üzerinde yerleşen küçük dinî grupların bulunduğunu öğreniyoruz. Daha ikinci asır sona ermeden Yunan diyarında Hıristiyanlığı kabul eden Yunanlılar onlara kötü bir nazarla bakıyorlardı. Bunun, Hıristiyanlık tarihindeki tesiri, nerdeyse zikredilmez. Hıristiyanlığa yeni bir atılım sağlayan rüzgâr, başka bir diyardan esecekti.

C- PAVLUS'UN YETİŞTİĞİ ORTAM

Pavlus ismi önceki bölümlerde geçmişti. Bu bölümde ise, Hıristiyanlık tarihinin bu en önemli şahsiyeti üzerinde hususi surette duracağız. Pavlus, Kilikya'nın Tarsus şehrine yerleşmiş olan bir Yahudi ailesinin çocuğudur. Anadolu yaylası ile Şam diyarı arasında irtibatı sağlayan ve Kilikya'nın kapısı durumunda olan Tarsus; Yunanistan, İtalya, Frigya, Kapadokya, Şam, Kıbrıs, Fenike ve Mısır ticaret yollarının kavşak noktasında yer alıyordu. Bu yollar, ticaret malları yanında muhtelif fikirler, inançlar ve etkileşimler de taşıyordu. Şam hükümdarları, özellikle Antiokus Epiphane M. Ö. 171 senesinde bu şehri, bir Yunan şehri hâline getirmek istemişti. Şehir, inançları itibariyle şarklı kalmakla beraber, fikir merkezleri bakımından Yunanlaşmıştı. Okulları ve özellikle, şimdiki tabirimizle "üniversite" adını vermemiz gereken medresesi meşhurdu. Strabon, bu şehrin, bu üniversitesi sebebiyle Yunan-Roma dünyasında ün yaptığını, üniversitenin hususiyle felsefî düşüncede ileri gittiğini kaydeder.

Üniversitenin hocaları, genellikle Stoa ekolüne mensup idiler. Prensiplerini sadece talebelerine anlatmakla kalmıyor, halk arasında da yaymak için ciddî gayret gösteriyorlardı. Pavlus bu üniversitede okumasa bile bu kültür çevresinde yetişmiş olmasıyla hem Stoa felsefesini hem de onu yayma usûllerini kâfi derecede öğrenmiş olmalıydı.

"Resûllerin İşleri" kitabı, Pavlus'un Kudüs'te en parlak bir Yahudi okulu olan Gamaliel'in[91] okulunda yetiştiğini yazar (22, 3). Bu haberi kesin surette reddedecek delile sahip değiliz, ancak tenkide pek müsaittir. Gamaliel, çok nüfuzlu bir Ferisî olup, haham okulunun müdürü idi. Keza havariler tevkif edildikleri sırada Yahudi Yüksek Divanı olan Sanhedrin'in üyesi idi. İdam edil-

91 Bu mühim mesele hakkında C. Montifiyarı'nın "*Yahudilik ve St. Pavlus*" (London, 1914) kitabına bakılabilir.

melerini onun önlediği söylenir. Bazıları, yanlış olarak onun "imanını gizleyen bir Hıristiyan" olduğuna inanırlar.[92]

En büyük bir ihtimalle o, Yahudilik esaslarını iyice tahsil etmiş ve dinî formasyonda ileri bir dereceye ulaşmış idi. Ama bunu, Kudüs'ten başka bir yerde yapmış olmalıdır. Bir kısım Yahudilerin İskenderiye ve Antakya'da ikamet ettiklerini bilmekteyiz. Onun, öğrenimini Antakya'da tamamladığına dair işaretler vardır. Hülâsa Pavlus, Yunan kültürünün hâkim olduğu bir şehirde dünyaya gelmişti. Eşraftan bir aileye mensup olup, daha küçüklüğünden itibaren Yunanca bilip yazıyordu. Ayrıca, Hz. Îsa'ya (*a.s.*) inanan gurbet Yahudilerinin ve onların, muhtelif dinî gruplardan olan talebelerinin dinî özlemlerini anlayabilecek bir tarzda yetişmişti. Başlangıçta Hıristiyanların amansız bir düşmanı idi. Sonra geçirdiği ruhî bir buhran, uzun ve müphem bir iç çatışması sonucunda onların safına iltihak etti. Bu buhran bir vizyon (keşif veya rüya) ile noktalandı. Pavlus, Hz. Îsa'yı gördüğünü, onun kendisini on iki havari arasına kattığını ve ondan talimatlar aldığını söyledi. Bu durum, Şam şehrine giderken yolculuk esnasında vâki olmuştu.

Hemen belirtelim ki Pavlus, dünya hayatında iken Hz. Îsa'yı görmemişti. Bu sebepten, onun Üstad'ın şahsı ve talimatları hakkındaki düşünceleri, hatıralarla çerçevelenmez. Pavlus'u mümtaz kılan ve başarısına yol açan başlıca sıfatlarını da hatırlamamız gerekir: Heyecan dolu bir ruh, münakaşada mahir, berrak bir mantık, aksiyona dönüşen bir tefekkür, yenilmez bir azim onun karakteristik vasıfları idi. Bunlar da, on iki havarinin dindarlıklarının yetindiği vasıflara kıyas edilirse, onlarınkinden çok farklı olduğu anlaşılır. "Resûllerin İşleri" kitabının ilk bölümlerinin tamamı, keza Pavlus'un yazdığı "Romalılara" risalesi, buna yeter de artar bir delildir. Fakat görünüşe aldanmamız doğru ol-

92 Dheilly, s. 448.

maz. Evet, Pavlus'un dinî tefekkür dehası tartışılmaz, fakat söylediği her şeyin kendi dehasından kaynaklandığını da hiç kimse iddia edemez. Onun fikirleri de büyük ölçüde, değişik kaynaklardan toplanmıştı. Nasıl ki İskenderiyeli Philon da bir filozof olduğu hâlde, kitaplarında, kendisinden önceki birçok Yahudi düşünürünün fikirlerini aksettirmişti.

Metin tenkitçileri tarafından Pavlus'a ait olduğu ittifakla kesinlik kazanan ve Yeni Ahit koleksiyonunda yer alan risaleleri iyice incelenirse, ilk nazarda, gerçekten tuhaf görünen bir fikir karışımı ile karşı karşıya kalırız. On iki havarinin davetlerinin temelinin, bir kısmı Eski Ahit metinlerinden kaynaklanan Yahudi fikirlerinin, nispeten yeni olan bazı yorumların ve putperest Yunan muhitlerinde yaygın olan bazı kavramların ve nihayet İncil hatıralarının ve Şark'a ait dinî efsanelerin bir karışımı!..

Bu konuyu biraz daha ayrıntılı olarak incelememiz gerekir. Zira Hıristiyanlık tarihinin en önemli meselesi ile ilgilidir. O da, bu dinin Benî İsrail çerçevesi ile sınırlı bir mesaj olmaktan çıkıp bütün beşeriyete yönelen evrensel bir tebliğe dönüşmesidir.

1- Kurtarıcı tanrı efsaneleri

Ege denizinden Mezopotamya'ya kadar Asya kıtasına bir göz atacak olursak, Hıristiyanlığın ilk döneminde, oralarda birinci plânda yer alan birtakım tanrılara inanıldığını görürüz. Bunların en önemlileri Frigyalılar'da *Attis*, Şam'da *Adonis*, Fenike'de *Melkarat*, Mezopotamya'da *Marduk* ve *Temmuz*, Mısır'da *Oziris*, İran'da *Mitra*'dır. Dinlerdeki âyinler farklı da olsa, bunları birleştiren bir taraf şu idi: Onların senenin muayyen bir mevsiminde öldüklerine bir başka mevsiminde ise dirildiklerine inanılırdı. Ölümleriyle mü'minlerini derin bir üzüntüye, dirilmeleriyle de çılgın bir sevince gark ederlerdi. Dikkati çeken bir başka husus, bu ölen ve dirilen tanrıların Yüce Varlık'lar olmayıp, birçok hâllerinde beşere benzeyen küçük tanrılar olmalarıdır. Ve bun-

ların ekserisi Ana Tanrıça ile irtibatlıdır ki o da toprağı ve verimli tabiatı temsil eder, onları kadının erkeği sevmesi gibi sever: *Attis* efsanesinde "En büyük Anne" *Sibel*, *Adonis*'in yanında *Afrodit*, *Temmuz*'un yanında *Aştar*, *Oziris*'in yanında *İzis*. Bundan ötürü, bu inançların mensupları, o erkek tanrılar ile bu kadın tanrıçaları ibadette birleştirmiş, hatta tanrıçalara mabetlerinde birtakım ayinler belirlemişlerdir.

O inançları taşıyan insanların muhayyilelerine göre, tanrı bu rolü oynarken şu safhalardan geçiyordu: Tıpkı insan gibi acı çekiyor, tıpkı onun gibi ölüyor, fakat tekrar dirilmekle o eleme ve ölüme galip geliyor, dirildiği günden itibaren ilâhî ebediyet diyarında sonsuz bir saadet içinde yaşıyordu. Ona bağlı olanlar, her yıl, bir anlamda, onun yeryüzündeki çilesini sembolik olarak tekrarlıyorlar ve insanın "necat"ının, bu kaderi paylaşmakta olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre, birtakım dinî âyinlerle insan, tanrının zâtî hayatına katılmakla onun geçirdiği tecrübeyi sembolik olarak yaşıyordu. İnsanın hayatını değiştiren bu "tanrının hayatına katılma", ona tanrının âkıbetini yani, ıstıraplı bir hayattan ve ölümden sonraki ebedî mutluluğunu garanti ediyordu.

Mü'minle "ilâhî kurtarıcı" arasındaki bu bütünleşmenin nasıl olduğunu bilemeyiz. Ama tekrar edelim ki bütün merasimlerden maksat, bu "birleşme"ye ulaşmaktı. Onlardan kanla veya vaftizle kurban ziyafetini zikredebiliriz. Kan sembolizminde, tanrının kanı, onun ilâhî hayat cevherini temsil eder. Ondan akan kanı içen mü'min, o cevheri kendi varlığına içirmiş olur. Bu ittihadın bir başka yolu, kutsal bir ziyafete iştirak ederek ilâhî cevheri benliğine sindirmektir. İran *Mitra*'sında, Suriye *Ba'l*'inde, Frigya *Attis*'inde, Yunan *Dionizos*'unda ve daha başka şefaatçi tanrılarda bu durum vardır. Meselâ Frigya'da o din mensuplarının mistik bir ziyafete katılmaları ve sonra şöyle demeleri istenirdi: "Senturdakileri yedik, sancdakileri içtik, böylece *Attis*'in tâbilerinden olduk." (Sentur: Sibel'e, sanc ise *Attis*'e ait bir mûsikî âleti idi). Bazı de-

liller gösteriyor ki bu iki âlete konulan yiyecekler ekmek, kutsal balık etleri ve şarap idi. *Attis* buğdayı temsil ederdi.

Bu dinler ile Hıristiyanlık arasındaki benzerlik, son derece âşikârdır. Birinci asırda Pavlus'tan beşinci asırda Augustin'e kadar Hıristiyan büyükleri bunu bilmez değillerdi. Bunu pek iyi biliyor ve büyük önem veriyorlardı. Fakat bu realiteyi kendi arzularına göre yorumlayıp diyorlardı ki: "Şeytan, Mesîh'e benzemek istedi. Yani müşrikler, kendi 'esrar'larında Kiliseyi örnek aldılar." Ne var ki bu nazariye, asrımızda hiç kimseyi ikna edemez. Gerçi Hıristiyanlık, kendisi gibi ilâhî bir Kurtarıcı vasıtasıyla ebedî saadet kazandıran müşrik dinler üzerinde bazı tesirler meydana getirmiştir. Ama temel unsurları ve sembolleri, Hıristiyanlığın zuhurundan çok önce, o dinlerde mevcut idi.

İnsanları kurtarmak için insan gibi yaşayıp acı çeken ve kendisinin kaderini paylaşan insanlar lehinde "Yüce Tanrı" katında şefaat eden tanrı inancı, Pavlus'un Hz. Îsa'nın misyonu hakkında taşıdığı inançtır. Ve bu itikadın çevredeki eski inançlara benzediği âşikârdır.

2- Pavlus ve "Kurtarıcı Tanrı" sırrı

Bu noktada, "Acaba Pavlus bu esrarı biliyor muydu?" suali hatıra gelmektedir. Onun vatanı olan Tarsus'taki dinî hayat hakkında tafsilâtlı bilgimiz yoktur. Fakat orada çok özel mevkileri olan iki tanrıya tapıldığı kesindir. Bunlardan birincisi *Ba'l Tarz* (yani Tarsus'un Rabbi) olup Yunanlılar onu *Zeus*'a benzetirlerdi. Diğeri *Sandan* olup onu da *Herakl* ile mukayese ederlerdi. *Ba'l Tarz*, idrak edilemeyecek derecede yüce varlık idi. Buna mukabil *Sandan*, mü'minlere çok yakın, âdeta onların arasında telâkki edilirdi. Aslında bereket, yani ziraat tanrısı idi. İnsanlar her sene onu tes'îd eder, yakma merasimi yapar ve onun, bunu müteakip göğe çıktığına inanırlardı. Demek Tarsus'ta *Sandan*; Frigya'da *Attis*'in, Babil'de *Temmuz*'un, Şam'da *Adonis*'in, Mısır'da *Oziris*'in ve di-

ğer yerlerde benzer tanrıların yerini tutuyordu. Tarsus'ta *Sandan* hakkındaki inanç, öbür yerlerden bazı unsurlar almıştı. Fakat onun hakkında "bâtınî esrar" düşünüldüğü ve onun "Kurtarıcı" diye adlandırıldığı meselesi kesin değildir. Ama diğer ziraat tanrılarının esrarı olduğunu ve inananların onları, insanlarla Yüce Tanrı arasında şefaatçi ve "Kurtarıcı" kabul ettiklerini biliyoruz. Buna dayanarak *Sandan* hakkında da böyle düşünebiliriz. Her hâlükârda Pavlus, *Sandan* hakkında yalnız ölümünü tes'îd eden senelik merasimi bile bilseydi, bu da epeyce bir şey ifade ederdi.

Şu hâlde tarihen sabit olmasa da, mevcut karinelere dayanılarak denilebilir ki, Pavlus, bu "necat" düşüncesiyle meşbû olan muhitte yetişmişti. Bu necat, ölüp sonra dirilen bir tanrının aracılığına ve şefaatine istinat ediyordu. Bağlıları da ona, sadece kuvvetli bir imanla değil lâkin birtakım âyinlerle katılıyor, onunla birleşiyorlardı. Tâbi olanların öteki insanlardan sakladıkları iman ve esasları değil, kendi varlıklarına girip onu geliştiren "müthiş büyük sır" idi.

İmparator Augustos devrinde Tarsus şehrinde üniversitelerin tesirlerinin büyük olduğunu, oradaki hocaların ekserisinin Stoacı olduklarını ve onların görüşlerini okul dışında halka da yaymak gayreti içinde olduklarını söylemiştik. İşte mektuplarında gâh şekil, gâh muhteva yönünden Stoacı ahlâkın etkilerini gördüğümüz Pavlus'u okurken, bu ortamı unutmamamız gerekmektedir. Bu tesirleri fark eden bazı bilginler, bu Hıristiyan liderinin filozof Senek (Sénéque, M.Ö. 4 Roma 65) ile temas hâlinde bulunduğunu iddia etmişlerdir ki bu gerçek olmayan iddia, münakaşanın konusunu gerçek çerçevesinin dışına çıkarmaktadır. Ama hakikat şudur ki Pavlus, Stoacıların fikirleri ve belâgatlarıyla meşbû olan bir ortamda çocukluğunu ve ilk gençlik devresini geçirmiş, belki de gayr-i ihtiyarî bir tarzda, farkına varmadan "esrar" kavramı ile Stoa hayat tarzını öğrenmiş ve bunlar benliğinde yer etmişti.

Bazıları, Tarsus'ta bir kısım Yahudilerin dinlerinde gevşediklerini Pavlus'un da bunlardan olup dış tesirlere açık olan bu Yahudilerden olduğunu iddia etmiş ise de "Resûllerin İşleri", onun, atalarının dinine sıkı bir şekilde bağlı olduğunu bildirir. Ama denilebilir ki o sıkı bir Yahudi olmakla birlikte "necat" ve "Kurtarıcı" hususunda onlardan etkilenmiş olabilirdi. İşin hakiki durumu ne olursa olsun, tartışma götürmez gerçek şudur ki Tarsus'un "müşriklere gönderilen havari"nin yeri olması tesadüf değildir.

Diğer taraftan Pavlus'un, dini yaymadaki melekelerine baktığımızda bu vazifesini yerine getirmeye en elverişli bir formasyonda olduğunu görürüz. Zira o aynı anda hem Yahudi, hem Yunanlı, hem de Romalı idi.

Aslı ve itikadı bakımından Yahudi idi. Yunanlı idi; zira Tarsus, Yunan ruh ve düşüncesinin hüküm sürdüğü bir yerdi. Küçüklüğünden beri Yunancayı öğrenmekle, asrında en geçerli bir fikir ve ifade vasıtasını elde etmişti. Bununla beraber mübalâğa etmeyelim: Pavlus bir Yunan edibi değildi; "esrar (mysteres)"ı da ayrıntılı bir şekilde tahsil etmiş değildi. Ama o en azından Yunanca konuşan, meselâ ilâh, akıl, kurtarıcı, mantık, ruh, vicdan, ölümden sonra hayat gibi özel terimleri kullanan bir ortamda yetişmişti. Onun, Eski Ahid metinlerine vakıf olduğu da âşikârdır. Yeni Ahid'deki mektuplarından, fikrî formasyonunda Ferisîlerden çok istifade etmiş biri olduğuna hükmedilebilir. Çünkü münakaşaya pek düşkün, keskin, araştırmacı bir zihin, delil getirmede veya çürütmede müthiş bir deha sahibi olup bunlar muayyen bir formasyonu gerektirirdi. Pavlus, devamlı surette Eski Ahid'in Yunanca tercümesi olan Septants (yetmişler) tercümesini kullanıyordu.[93] Bu da onun Kitab-ı Mukaddes'i muhtemelen

93 Gurbet Yahudileri, bu tercümenin de aynen İbranice metin gibi vahiy eseri olduğuna inanırlardı. Güya 72 mütercim tarafından yapılmış olan tercümeler, tam aynı olduğundan vahiy eseri olduğuna hükmedilmiş.

Kudüs'te tahsil etmediğine bir delil olabilir. Belki de çeşitli fikirlerin ve fırkaların kaynaştığı Antakya'da bu öğrenimi yapmış idi.

O asırda Yahudi olmayan birinin Hz. Îsa'nın davetine alâka duyması pek düşünülemezdi. Pavlus, Yahudi olması itibariyle bu ilgiyi duymuştu. Yunan kültürüyle yetiştiğinden evrensel bir görüş ufku vardı.

Onun üçüncü bir vasfı da, babasından tevarüs ettiği "Roma vatandaşı" lâkabı idi. Bu da, onu Filistin Yahudilerinin taassubuna düşmekten koruyor, düşünce ve aksiyonda evrensel olmaya sevk ediyordu.

3- Pavlus'un Hıristiyan oluşu

Pavlus mutaassıp bir Yahudi iken, pek iyi bilinemeyen bir süreçle Hz. Îsa'nın sarsılmaz ve alt edilmez bir taraftarı kesilmişti. Hıristiyanlıkla ilk teması nasıl olmuştu? Kim ona ne şekilde anlatmıştı? Sonra bildirilen şekliyle mi benimsemişti, yoksa Pavlus kendi görüşüne göre geliştirmiş miydi?.. Ve bu son ihtimal doğru ise hangi nispette? Bu suallere dikkatli bir cevap vermek kolay değildir. Fakat az çok çerçeveyi daraltıp bazı ihtimaller ortaya çıkarabiliriz. Pavlus'un Hz. Îsa'yı görüp görmediği çok münakaşa edilmiştir. Bu tartışma onun, Korintoslulara mektubunda yer alan[94] "Gerçi Mesîh'i vücud olarak biliyorduk, fakat bugün onu yeniden tanıyoruz." cümlesinden çıkmıştır. Fakat hâkim kanaate göre onu görmemiştir. Bu hususta güvenilen metinlere göre -ki bunlar bizzat Pavlus'un mektuplarıdır- Şam yolundaki "mûcize" oluncaya kadar, kendisinin dediği gibi o, "Tanrının Kilisesini" işkence edenlerdendi. Resûllerin İşleri 7, 58; 8, 1-3 ve 9, 1-3 pasajlarında, onun bu şiddetli düşmanlığı mübalâğalı bir şekilde bildirilir. Bu mübalâğa, belki de onun bu âni ve kesin dönüşünü pek açık bir tarzda göstermek gayesiyle yapılmıştır. Fakat

94 II. Koristonlulara, 5, 16.

onun “el-Celîl’li adam”ın peşinden giden az sayıdaki kimselere ahmak nazarıyla bakıp hor gördüğü ve bu nefretini, onlara karşı söz ve fiiliyle ortaya koyduğu kesindir.

Pavlus, Hıristiyanlığı on iki havariden ve Kudüs’te öğrenmişti. Alman müellifi Haytmulir’in isabetle belirttiği gibi Pavlus, ilk Hıristiyan cemaat vasıtasıyla Îsa’nın etkisine girmişti. Fakat bu tesir şu safhalardan geçmişti: 1- Hz. Îsa, 2- İlk Hıristiyan cemaati, 3- Helenistik Hıristiyanlık, 4- Pavlus.

Pavlus, gurbette Hıristiyan cemaati teşkil eden ilk şahıs değildir. Resûllerin İşleri (11-19) ondan önce Fenike, Kıbrıs ve Antakya’da Yahudi kolonilerden Hz. Îsa’nın dinine girenler olduğunu bildirir. Keza Roma’da ilk Kilisenin tesisinde de, onun rolü olmuş değildir. Fakat hatırlamak gerekir ki bu gurbet cemaatleri, esnek bir Yahudi inancına sahip ve öteki inançlarla etkileşime hazır hâlde idiler.

4- Helenistik Yahudi cemaatleri

Hz. Îsa’ya Kudüs’te ilk inananlar katışıksız Yahudi olup diğer Yahudilerden tek farkları, onun Mesîh olduğuna inanmalarıydı. Bu telâkkilerini müşriklere tebliğ etmenin onlarca hiçbir mânâsı yoktu. Bu hususta yapacakları en fazla şey, kendiliklerinden kabul edenleri hoş karşılamaları idi. Nitekim Petrus[95] “Allah’tan korkanlar”dan Kornelius isimli askeri vaftiz etmişti. Bu da kıssayı, gerçek kabul etme takdirindedir. Aslında, bu hikâyeyi tarihen sabit görmeyenler az değildir.

İlk cemaat, o yönde bir gayret göstermeksizin her nasılsa, kısa bir süre sonra diğer Filistin Yahudilerinden farklılaştılar. Bu ayrılma, dış tesirlerin zorlamasıyla gerçekleşti. Cemaatin teşekkülünden hemen sonra “Resûllerin İşleri”nin, Helenistikler de-

95 Resûllerin İşleri, 10. bölüm.

diği kimselerden yeni şakirtler dine girmişlerdi. Bunlar hayatlarının çoğunu Yunan şehirlerinde geçirip geri kalan ömürlerini vatanlarında geçirmeye gelen Yahudiler veya bayram ve hac vesilesiyle Kudüs'e gelip dönen gurbet Yahudilerinden idiler. Bunlar, daha önce de işaret ettiğimiz üzere yenilikleri kabule, Filistinli hemşehrilerinden daha hazır idiler. Bundan ötürü Hz. Îsa'nın ashabına inanmalarına hiç hayret etmemek gerekir. Bu yenilikçi ve esnek hususiyetleri sebebiyle de çok geçmeden cemaat arasında ihtilâflar çıkacaktı.[96] Burada ihtilâflardan bahsedecek değiliz. Yalnız, bunu makul karşılamak gerekir. Zira onlar, farklı zihniyet ve ufuklara sahip idiler. Her ne ise, cemaate olan bu katılmalar, Yahudi makamlarını kızdırdı, onları cezalandırıp şehir dışına sürdüler, havariler ise Kudüs'te kaldılar. Bu da onların, Helenistiklerden farklı düşündüklerini ve onlarla tam bir dayanışma içinde olmadıklarını gösteriyor.

Kudüs'ten kaçan veya kovulan bu Helenistikleri, putperest diyara giden ilk Hıristiyan misyonerleri sayabiliriz. Onlar müşrik diyarında yaşayan ve yumuşak, müşriklerle devamlı temas hâlindeki Yahudilerle onların tesirinde kalmış insanlara davetlerini yönelttiler. Bu gayretler neticesinde Fenike ve Kıbrıs'ta cemaatlerin oluştuğu anlaşılıyor. Fakat burada asıl önemli olan, Antakya Kilisesi'nin doğuşudur. E. Renan'ın "Havariler" kitabı (s. 226) da yazdığı gibi "müşrikleri ve ilk Hıristiyan misyonerlerini cezbeden Kilise'nin başlangıç noktası Antakya oldu. Yahudilikle ilgisini koparan ilk Hıristiyan kilisesi orada kuruldu. Havariler asrındaki en büyük Hıristiyan misyonu orada teşekkül etti ve nihayet Pavlus da, kesin dönüş ve gelişmesini orada tamamladı."

"Resûllerin İşleri" Kudüs'ten çıkarılan bu Helenistiklerden bir grubun Antakya'ya gidip "İncil'i" (müjdeyi) ilân ettiklerini keza Rumlara da hitap ettiklerini nakleder.[97] Bundan anlaşılıyor ki ön-

96 Resûllerin İşleri, 6. bölüm.
97 Resûllerin İşleri 11, 19-20.

ce Yahudilere, sonra Yahudi etkisinde kalmış olup az çok Yahudiliği benimsemiş olanlara yöneldiler. Fakat Yahudi olmayanlara tebliğ etmeleri, önceden düşündükleri bir şey değildi, sadece onları reddetmediler. Fakat bilâhere, yeni daveti kabulde onları Yahudilerden daha hevesli ve müsait bulunca onları da saflarına kattılar. Derken, Antakya cemaatinde sayıca Yahudileri geçtiler. Bu cemaate, müşriklerce "Mesîhî" denilmesi, Yahudilerden ayırt edilebilecek hâle geldiklerini gösteriyor. Böylece Hz. Îsa'ya tâbi olanlara "Hıristiyan (Mesîhî)" adı, ilkin Antakya'da ortaya çıkmış oluyordu.[98]

"Mesîh"i, dinî hayatın merkezine yerleştiren ve iyice tanımadıkları hâlde bütün ümitlerini ona bağlayan Antakya cemaati, Hz. Îsa'yı ileride tanrılaştırmayı hazırlayacak olan "tazim" safhasına yol açmıştır. Keza bu cemaat, onun Yahudi aslını hatırlatan "Mesîh" lâkabını bırakacak onu, daha şümûllü ve yüce bir lâkap olan "Efendi (rab)" diye anmaya başlayacaktır.

5- Pavlus'un havarilere muhalefeti

Pavlus ile havariler arasında yavaş yavaş farklılıklar görülmeye başladı. İlk cemaatin esas kabul ettiği şeylere, "müşriklere gönderilen havari" Pavlus ehemmiyet vermiyor, bilmiyor veya bilmez görünüyordu. Üzerinde durduğu mefhumları ise, muhtemelen havarilerin cemaatinden daha başka kaynaklardan, yani Helenistik cemaatlerden almıştı ve o da özellikle Antakya cemaati idi.

Pavlus'un mektupları ile Helenistik asla râci olan diğer Yeni Ahid metinlerinin Hz. Îsa hakkında "Efendi (rab)" lâkabına çok ağırlık verdikleri, hemen dikkati çeker. Meselâ Pavlus: "Bunun için de Allah onu pek çok yükseltti ve her ismin fevkinde olan ismi ona ihsan etti; tâ ki Îsa'nın isminde bütün göktekiler ve yer-

98 Resûllerin İşleri 11, 26.

dekiler ve yer altındakiler diz çöksün ve Baba Allah'ın izzeti için her dil "Îsa Mesîh Rabdir" diye ikrar etsin"[99] der. Daha sonraları bunun Yunanca eşanlamlısı olan "Hirus, Christ" tabirleri kullanılacaktır.

İlk Helenistik cemaatler Suriye'de zuhur edip gelişti. "Christ" lâkabı da burada hâkim oldu. Bu cemaatler, "Mesîh'i tazim" özelliği ile tanındılar. Cemaat, farkında olarak ya da olmayarak, Yahudilikten uzaklaşıyordu.

Tarih, henüz bu cemaate "Mesîhîler" adını vermemişti. Ama Helenistik dindarlığı çerçevesinde "Efendiye (Rabbe) iman", "Efendiyi tazim" vasfı hâkim idi. Hâlbuki el-Celîl'deki Hz. Îsa ashabı, hâlâ "Îsa'ya ve onun dediklerine iman" noktasında duruyorlar ve büyük Yahudi mabediyle irtibatlarını devam ettiriyor ve Yahudi şeâirine ihtiram üzere bulunuyorlardı.

"Mesîhîlik" tarihin en büyük değişikliğini yapıyor, en keskin virajını alıyordu. Filistin Yahudilerinden Hz. Îsa'ya tâbi olanlar arasında "İnsanoğlu" tabiri, âhiret hayatı ile alâkalıdır, yani onun, kıyametten sonra gerçek yerini alacağını ifade eder. Nihayet "uhrevî bir azamet" ve makama delâlet eder. Hâlbuki "Efendi, Rab" lâkabı, Helenistik cemaatte "mevcut durumdaki bir azamet", âdeta aralarında dolaşan, nezaret eden bir azamet olarak düşünülüyordu. Tıpkı "esrar" ihtiva eden ve Tanrı ile bütünleşme iddiaları taşıyan inançlara benzer bir durum alıyordu. "İnsanoğlu" ile "Rab, Efendi" kavramlarını yan yana koyarsak, son derece zıt iki mefhum karşısında bulunduğumuz görülür.

Fakat sonunda Helenistik kavram galip geldi. Zira bu, yeni cemaati inşa eden muhitin dinî hayatından kaynaklanıyordu. Ama daha eski olan "İnsanoğlu" kavramı, metinler arasında donuk kalan, gittikçe kasılıp büzülen hayatsız müphem tabirlerden

---

99 Filipililere, 2, 9-11.

bir tabir, Yahudiler dışında, hiçbir kimseye bir şey ifade etmeyen, anlamsız bir kelime hâline gelir. Pavlus'un kıyamet ve âhiret hayatı tasviri, esas itibariyle "Rabbe iman", ile, "Rab Îsa'yı tazim" ikili kâidesine istinat eder.

Diğer taraftan Suriye muhitinde "tâbilerini kurtarmak için" ölüp sonra dirilen tanrı veya "İlâhî Efendi" inancının yaygın olduğunu biliyoruz.

Helenistik cemaat, ortamın etkisiyle bu inanca, Pavlus'tan önce de kaymış olabilir. Pavlus'un bu husustaki rolü kesin değildir. Ama onun bu inancı taşıdığı, buna dair kavramları, sanki normalmiş gibi, rahatça kullandığı malûmdur. Ona göre "vaftiz", ölümü ve Îsa'da dirilmeyi, kurban ise "Efendi"nin sofrasındaki birlik ziyafetini temsil eder. Helenistik cemaat, vaftiz şeâirini Yahudiliği benimseyenlerden, cemaate taksim edilen ekmek merasimini ise el-Celîl'deki cemaatten öğrenmişlerdi. Bu cemaat içinde, "Kurtarıcı Rab Îsa" mefhumu oluşurken, bu tekevvünün kaynağında bulunan "esrar"ın telkini ile birtakım mistik mânâların girmiş olduğunu da rahatlıkla düşünebiliriz. Demin dediğimiz gibi Pavlus, bu mefhumları, alışılmış terimler gibi serbestçe kullanmaktadır. Bizim değerlendirmelerimizdense, bizzat kendisinden iktibasta bulunmak daha isabetli olur. Bakınız ne diyor: "Çünkü her şeyden evvel aldığımı size teslim ettim; şöyle ki: Kitaplara göre Mesîh, günahlarımız için öldü ve gömüldü, ve Kitaplara göre üçüncü günü kıyam etti(...)"[100]

6- Pavlus'un Hıristiyanlığa geçişinin tahlili

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Yahudi Ferîsî asıllı Pavlus, büyük ihtimalle, Antakya Helenistik cemaati vasıtasıyla, Mesîhî akaidini öğrenmiş idi. Onun, esas şeâiri Helenistik cemaatten öğrendiğini, Filistin Yahudiliği içinde değil de, esnek ve dinler

100 I. Korintoslulara, 15, 3-4.

arası etkileşime açık (Tarsus veya Antakya olması önemli değil) gurbet Yahudiliği içinde yetiştiğini, çocukluğundan beri, etrafında ölen ve dirilen bir tanrıya inanıldığını müşahede ederek, farkında olmadan ve belki de istemeyerek, bu havayı teneffüs ettiğini, sonra kıyamet ve âhiret hakkındaki kanaatinin evrenselliğe doğru geliştiğini, aldığı genel kültürün ve muhitinin tesiriyle, vatanındaki inançların hepsinin yanlışlar koleksiyonu olamayacağını düşündüğünü hesaba katarsak, Pavlus'un Hıristiyanlığa geçişini anlamamız kolaylaşacaktır. Böylece "Nâsıralı Îsa"nın "kurtarma (halâs)" misyonunu tamamlama şerefini, mukaddes metinlerde zaten Benî İsrail'e vaat olunan bu risaleti duyunca kabul etti. Ama Yahudi dinine vâkıf biri olarak, duyduğunu, kendisine göre yorumlamak suretiyle kabul edecekti.

Fakat bu inkılâp nasıl gerçekleşmişti? Tefekkür silsilesi neticesinde değil de, karşı konulamayan ruhî bir özleme icabet ederek nasıl Mesîhî olmuştu?

Bu soruya cevap vermek üzere birçok deneme yapılmış, psikoloji nazariyeleri tatbik edilmiştir. Bunlara girmeyip sade bir izah tarzı olarak diyebiliriz ki: Müstakbel Hıristiyan havarisi Ferisîlerin açıkladığı şekliyle, sıkı Yahudi şeriatna göre, kendisini büyük bir günah yükü altında ezilmiş durumda görüyordu. Yunan düşüncesinin muhitine yerleştirdiği bir anlayışla insanın hür olmasını, istediği gibi serâzât yaşamasını özlemiş olabilirdi. Bu da birçok büyük kimse gibi kendisini de bir "kurtarıcı" bir "ilâhî şefaatçi", "hatadan münezzeh bir rehber" aramaya sevk etmişti. Diğer taraftan, Mesîhîlerde gördüğü itminan ve huzur da dikkatini çekmiş, onu imrendirmiş olabilir. Sonra, hiç unutmamak gerekir ki, o Yahudi, ama "gurbet Yahudisi" idi. Ve el-Celîl Hıristiyan anlayışı ile değil, Yunan ruhuyla boyanmış bir Mesîhîlikle karşılaşmıştı. Yunanî ifadede de, Îsa "mukaddes metinlerde işaret olunduğu üzere" bütün beşeriyetin günahlarına keffaret olarak ölüyordu.

Fakat Pavlus gibi bir şahsiyet, herhangi bir fikri, öyle basit bir şekilde, hemencecik olduğu gibi benimseyemezdi. O ateşli mizaç ve aksiyon gücü ve tefekkür kabiliyeti mutlaka kendisini gösterecekti. Şundan emin olalım ki "Şam yolunda Hz. Îsa'yı görmesi" Pavlus'un şahsiyetini değiştirmemiş, olsa olsa eski prensiplerini yeni bir yönde tatbik etmeye yöneltmişti. Derhal, Hz. Îsa hakkındaki malûmatını artırmaya çalışmış, muhtemelen Şam'da başlattığı bu çalışmayı Antakya'da tamamlamıştı. Fikrini ve hayalini, bir gurbet Yahudisi olarak kazandığı usûlleri, "orada öğrendiği talimatı" iyice işlemeye teksif etmişti. O, yeni akidesini müdafaasında ve Yahudi şeriatına hücumunda bile, daha önce olduğu gibi, hep bir Yahudi kalmıştır. E. Renan'ın haklı olarak dediği gibi "Pavlus sadece taassubunun konusunu değiştirmiş oluyordu."[101]

D- HAVARİ PAVLUS'UN FAALİYETİ

1- Pavlus'un Filistin havarilerinden ayrılması

Resûllerin İşleri kitabı, Pavlus'un Şam yolunda Hıristiyanlığa geçtiğini ve faaliyetine ilkin orada başladığını bildirir. Bu rivâyeti, olduğu gibi kabul edebiliriz. Burada dikkat edilecek mühim nokta şudur: Pavlus, misyonuna Kudüs'te başlamadığı gibi on iki havariden bilgi ve icazet de almamıştır, kendisini onlara tâbi saymamıştır. Bizzat "Yüce Efendisinin has iradesiyle" kendisini havari tayin ettiğine inanmıştı. O, bu vasfına gölge düşüren herkesi reddetmiştir. Bu itibarla da kim olursa olsun, hiçbir insanın irşat ve nasihatına ihtiyacı kalmamıştı. Galatyalılara hitaben gönderdiği mektupta geçen şu mağrur ifadelerine iyi dikkat edelim:

"Çünkü şimdi insanların rızasını mı, yoksa Allah'ın rızasını mı arıyorum, yahut insanları hoşnut etmeye mi çalışıyorum? Eğer

---

101 E. Renan, "*Havariler*" s. 183; Kezâ bkz. Daysman, "*Paul*", Tübingen, 1911, s. 67 vd.

hâlâ insanları hoşnut etseydim, Mesîh'in kulu olmazdım. Çünkü ey kardeşler, size bildiriyorum ki, benim tarafımdan vaz' olunan İncil insana göre değildir. Çünkü ben onu insandan almadım, ve öğretilmedim; fakat Îsa Mesîh'in vahyi ile aldım. Fakat (...) Allah, milletler arasında onu vaz' edeyim diye kendi oğlunu bende keşfetmeye razı olunca, hemen et ve kanla danışmadım ve Yeruşalim'e (Kudüs'e) benden evvel olan resûllerin yanına çıkmadım, fakat Arabistan'a gittim ve tekrar Şam'a döndüm."[102]

Şunu göz önünde bulunduralım ki Hıristiyanlık prensipleri o zaman sade idi. Bize göre Pavlus, o prensiplerin çoğunu, "keşf"inden önce de biliyordu. Bundan ötürü iman eder etmez, onları anlatmak hususunda hiçbir güçlük ve çekingenlik duymadı.

Diğer taraftan Kudüs'tekiler, onun Mesîhîliğinden şüphe etmemekle beraber, iddia ettiği "resûllük (havarilik)" vasfından emin değildiler. Üç sene sonra Kudüs'e gittiğinde, oradaki havarilerin şüpheli nazarları ile karşılaşmış, onlardan yüz bulmamıştı. Hatta Barnaba olmasaydı, o cemaatle temas bile kuramayacaktı. Bu havari Pavlus'un şevk ve heyecanını, inanç kuvvetini takdir ve onu Petrus ile Yâkûb'a takdim etmiş, onlar da havariliğini kabul etmişlerdi. İşte o andan itibaren, "Îsa'ya mahsus meseleler"de diğer havarilerden ayrılacaktı. Yani o, Helenistiklerin çizdikleri daha geniş bir Hıristiyanlık anlayışını benimseyecekti.[103] Onun Kudüs Mabedinde ileri sürdüğü bazı görüşlerin büyük bir gürültü çıkardığını ve neticede derhal şehri terk etmeye mecbur kaldığını anlatır. Oradan Şam ve Kilikya'ya, yani Antakya ve Tarsus'a geçmiştir.

Barnaba, Tarsus şehrinin yeni din bakımından önemini anlayıp, oraya Pavlus'un yanına geldi. Bu havari pek zeki idi. Dini, bütün dünyaya yaymak gerektiği hakkında Pavlus'u onun ikna etti-

102 Galatyalılara 1, 10-17.
103 Resûllerin İşleri 9, 29.

ği söylenir. Hayatı hakkında keşke daha çok şey bilmemiz mümkün olsaydı!

Bundan sonra Pavlus, muazzam aksiyonuna başladı. Çok geçmeden Kudüs'teki Romen makamları, faaliyetlerini yasaklayacaklardı. O da Anadolu ve Yunanistan'a geçip oraları şehir şehir dolaşacaktı. Bütün şehirlere uğruyor, şayet şehirde Yahudi cemaati varsa orada birkaç gün kalıyordu. Usûl olarak, gittiği şehirde ilkin mabette bir konuşma yapıyor, "kendisine mahsus İncil" dediği tebliği, sıkı Yahudilerde reaksiyon meydana getiriyordu. Sonra onları teskin ediyor, bu arada dikkatlerini celbedebildiği meraklıları cezbetme imkânı bularak, onlarla münasip bir evde görüşüyordu. Kendisini az-çok tatmin edecek bir başarı sağladığında (Korintos'ta olduğu gibi) orada bir kaç ay ikamet ediyor, yahut da Efes'de olduğu gibi az sonra tekrar uğruyordu. Bütün bu esnada "diktiği" yeni Kiliseleri de canlı tutmak için mektuplar gönderiyordu. Onun, tehlike ve maceralarla dolu, fakat netice itibariyle, davası hesabına çok verimli faaliyet dolu tebliğ hayatını anlatacak değiliz. Fakat onun bu hayattan ne öğrendiğini idrak etmemiz gerektiğine işaret edip geçeceğiz.

2- Tebliğ hayatından Pavlus'un aldığı ders ve Hıristiyanlığın büyük dönemeci

Pavlus, bu hayattan, havarilerin kolay kolay kabul edemeyecekleri şu kesin gerçeği anladı. Anladı ki "Allah'tan korkanlar", Mesîh fikrine kolayca inandıkları hâlde Yahudilerin ekserisi bu davete kulak tıkamaktadırlar. Bu da büyük bir problem ortaya çıkarıyordu: Allah'ın seçkin milleti olan Yahudiler dalâlet hâlinde bırakılıp değersiz müşriklere mi gidilecekti? Onlar, ilâhî saadet diyarına kabul edilecekler miydi? Hz. Mûsa'nın şeriatını bilmeyen bu ecnebîler Yahve'nin milletinin hakkına mı sahip olacaklardı? Dar Yahudi muhitinde yetişmiş olan havarilerin, Pavlus'un tutumu karşısında mütereddit davranmalarını hiç ga-

rip karşılamayalım. Fakat Pavlus neticede bunu, onlara da kabul ettirdi. Küçük Asya'da başarı cihetlerini tek tek ortaya çıkararak onları ikna etti. Öbür taraftan, kazanmış olduğu bu muvaffakiyetler, onların hüsn-ü zanlarını celbetmiş, kutsal bir ruhun bu on üçüncü havariyi sevk ettiğine inanmışlardı. Eski Kilise yoksul idi. Hâlbuki Pavlus'un cemaati içinde makam ve servet sahipleri de yer alıyor ve Pavlus, öyle kişileri ana Kiliseye yardım ettirmeyi beceriyordu. Ecnebîlere de dinin tebliğ edilmesi için fetva çıkınca, bu uygulamayı kolaylaştırma gerektiği düşünüldü. Pavlus, Yunanlıların sünnet olmak istemediklerini, keza dünya hayatı hakkında Mûsevî şeriatın birçok ahkâmının, Yunan düşünce ve âdetleriyle bağdaşmadığını biliyordu. Derken, Mesîh'in dininin, o hükümleri neshettiği fikrini öne sürdü ve zaten Mesîh'in de, Eski Ahid'i, Yeni Ahid'e dönüştürmek için geldiğini söyledi. On iki havari, bir defa daha Pavlus'a boyun eğip, şirk diyarındaki yeni müntesiplerin, Yahudi ahkâmından muaf oldukları fikrini kabul ettiler. Bu tatbikat, adı konulmaksızın, zımnen, Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrılışı oluyordu.

Bu havari, çok geçmeden "Diriliş" ile, "Allah'ın melekûtunun, âhiretin yaklaşması" kavramlarının, Yunanlılara pek bir şey anlatmadığını, hatta belki de onların bunu Yahudilere ait bir şey olarak gördüklerini düşündü. Müşriklere bunu anlatmak için, "hudutları genişletmek" ve putperestlerin alışkın oldukları "esrar" kavramından istifade etmek imkânını düşündü ve Hz. Îsa'yı onlara şöyle takdim etti: "Mesîh, işkence edilen seçkin milletinin imdadına Yahve tarafından gönderilen bir kuvvet değildir. O, bütün insanlığa "necat" vermek ve ebedî mutluluk kazandırmak için gönderilmiş gerçek bir elçidir". Böyle diyor ve Yunan zihniyetini okşamak için, ebedî saadetin ruhanî bir saadet olduğunu ifade ediyordu.

Keza Pavlus, "haç üstünde ölmüş" insan imajının, dine yeni girenleri tatmin etmediğini düşünüp, aklını ve fikrini çalıştırarak bu

mefhumu geliştirmek istedi. On iki havarinin takılıp kaldığı "Nasıralı Îsa" gerçeğini bilmezlikten geldiği gibi "haça gerilmiş adam" fikrini de bir tarafa bıraktı. Zira Helenistik toplum mensupları nezdinde bu, fazla bir mânâ taşımıyordu. Ayrıca, onu asmaya çalışan kuvvetin kini, benzeri bir şiddete yine teşebbüs edebilirdi. Her tarafı memnun edecek bir yorum bulmalıydı. Bu iki güçlükten kurtulmak için, neticede Îsa'yı şöyle tavsif etmeyi münasip buldu: "Îsa, bütün kâinattan önce var olan bir şahsiyettir. Bir insan... evet ama semavî bir insandır. Tanrı'nın yanında iken O, "yeni bir beşeriyet" teşkil etmek için "yeni bir Âdem" olarak onu gönderdi". Pavlus, "esrar (mystèr)" mefhumuna alışkın müşrik Helenistik ortamda bu izaha ulaşmakta ve onu ifade etmekte güçlükle karşılaşmadı. Hâfızasının ve düşünme alışkanlığının normal bir işleyişi ile ona kolayca ulaştı. Bu inanç, tabiî bir netice olarak "Îsa, Tanrı'nın oğludur." tuhaf sonucuna vardı.

Fakat Pavlus, ne de olsa bir Yahudi idi ve Hz. Mûsa'nın (*a.s.*) getirdiği tevhid akidesinde "münezzeh ve yüce" olan Allah'ın -insanlar arasındaki anlamıyla- çocuğu olmayacağını biliyordu. Bunu halletmek için dedi ki: "Gerçek bir "oğulluk" değil, bir mecaz, bir belâgat ve üslûp meselesi söz konusudur." Yahudiler, Tanrı'nın ilhamına mazhar saydıkları kimseye "Yahve'nin hizmetkârı, kulu" derler. Tevrat'ın Yunanca *Septante* tercümesi, bu tabiri Yunancaya *xaıs Tou Oeõu* kelimeleriyle çevirir. Xaıs kelimesi, aynı anda, hem "hizmetkâr, kul", hem de "çocuk" mânâsına gelir. Lâtince "puer" kelimesi de aynen böyledir. Böylece pek basit bir surette xaıs kelimesinin Yunancadaki "çocuk" mânâsından gidilerek uïos "oğul" mânâsına varılmış oluyor. "Tanrı'nın oğlu" tabiri, Resûllerin İşleri kitabında sadece bir yerde (9, 20) geçer ve Pavlus'un sözü olarak nakledilir ki bu da düşünmeye değer bir konudur.

Fakat Pavlus'un mektuplarını titiz bir tahlile tâbi tutacak olursak, onun, lâfızlarla bu kadar kolayca oynamak küçüklüğünü gös-

termediğini anlarız. Onun bu derece sathi ve ucuzcu olduğunu kabul edemeyiz. Meselâ Romalılara mektubunda (8, 32) "Kendi Oğlunu[104] esirgemeyen, fakat hepimiz için onu feda etmek üzere bize teslim eden" diyor. Ne var ki Pavlus o zaman, din felsefesi bakımından "Tanrı'nın oğlu" kavramının doğuracağı problemlerin bütününü düşünebilmiş değildi. Muhtemelen, bu tabiri, "takribî" bir mânâda kullanıyor, onun "beşer üstü" durumunu böylece ifade ediyordu. Yoksa, kendisini tam tatmin eden "efradını câmi ağyarını mâni" bir terim tarzında düşünmüyordu.

Ama iyice belirtelim ki Pavlus, "Tanrı" ile "Efendi, (Rabb)"i, kat'iyen birbirine karıştırmıyordu. Ve "teslis" onun, hatırından bile geçmiş değildi. Ona göre Tanrı, "Rabb"i görüp gözetir, Ona aittir[105], ölünceye kadar ilâhî emre itaat eder[106]. I. Korintoslulara 8, 6 cümlesi, meselenin bütün yönlerine hükmeden bir metindir: "Fakat bizim için bir Allah Baba vardır, her şey O'ndandır ve biz O'nun içiniz; ve bir Rab, Îsa Mesîh vardır. Her şey onun vasıtası iledir, ve biz onun vasıtası ileyiz." Böylece "Rab", asla Tanrı'ya müsavi sayılmaz, fakat O'nun ruhunu temsil eder.[107]

Hülâsa, Pavlus'a göre "Rab", "Allah'a en yakın, ilâhî diye tavsif edilebilecek derecede yakın bir mahlûk" mânâsına geliyordu. Ama bu telâkki, ileride, Mesîh'in ulûhiyeti düşüncesine yol açacaktı.

Bu noktada, Pavlus, Hz. Îsa'yı şöyle takdim etmiş oluyordu: "O, Allah'ın, bütün âleme gönderdiği resûldür. Zamana ve mekâna sebkat etmiştir, onlardan öncedir. Onda, rabbânî cevher olan Ruhu'l-Kudüs mevcuttur. İnsanlığın ba'si ve kurtuluşu ile alâkalı, büyük ilâhî takdiri tahakkuk ettirmek için çalışmaktadır."

---

104 Bu konu hakkında bkz. s. 40 dipnot 44.
105 I. Koristonlulara, 3, 23.
106 Filipililere 2, 8 ve I. Korintoslulara 15, 28.
107 II. Koristonlulara, 3, 17.

Böylece Îsa'nın ölümü vâzıh hâle getirilmiş oluyordu: "İnsanoğlu günah yükü altında ilâhî nura yol bulamıyordu. Mesîh, onlara yolu göstermek istedi. Azap çekip ölmesiyle onların günahlarını yüklendi, kendisini keffaret olarak sundu. İnsanların da sevgi ve itminanla onda birleşmeleri gerekir ki, kıyameti müteakip merhamete mazhar olsunlar." Böylelikle, büyük "haç skandalı", "en büyük sır" "gaye" ve Îsa'nın risaletinin başlıca sebebi hâline geliyordu.

Bu anlatım tarzı Yunanlıları çok etkilerdi. Öte yandan, bu izahta on iki havariyi kızdıracak bir taraf da yoktu. Bilâkis, üstadlarını, kendilerinin ulaşamadıkları yüksek bir tablo hâlinde gösteriyordu. Ne var ki, üstadlarının risaletini ifa ettiği muhitte nahoş ve menfur görülen bu anlayışta, köklü bir değişiklik yapmak icap etti. Bütün bunlara rağmen ikinci asırda başlayacak ve sahiplerinin adlarıya anılacak olan uzlaştırıcı mezheplere göre (Basilide, Falintin gibi), Pavlus'un akaidi sade kalmaktadır. Fakat bu tarz mezheplere yol açan da kendisi olmuştur. O andan itibaren bu akaid, bir nevi uzlaştırıcı bir *gnosticisme* ve muayyen sentezlere dayanan "bir ilham" hâline gelmiştir.

3- Şirk sistemindeki vaftiz ve komünyon anlayışının Pavlus'a tesiri

Hıristiyanlığa yeni giren müşrik muhitlerin, o dinlerde alışmış oldukları muhtelif dinî merasimler vardı. Onlar, merasimsiz bir din tasavvur edemiyorlardı. Onların duygularını en çok harekete geçiren merasim de arınma ve kurban (Komünyon) idi. Kurban, ya günahlara keffaret veya ilâhî gazabı teskin için yahut Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak gayesiyle veyahut inananlarla tanrıları birleştirmek maksadıyla yapılırdı.

On iki havari, Kudüs'teki büyük mabede devam ediyor, oradaki ibadet dışında merasim bilmiyorlardı. Vaftizle olan dinî temiz-

lenmeye önem veriyorlardı. Şirk diyarındaki kiliselerde vaftizi kabul, Hıristiyanlığa girmenin alâmeti olmuştu. Keza on ikiler, ihvandan birinin evinde bir araya geldiklerinde, ekmeği cemaat hâlinde yerlerdi. Hz. Îsa'nın yapmış olduğu bu uygulama, onlar nezdinde birliğin bir sembolü sayılır olmuştur. Bir yandan cemaat mensupları arasındaki birliğin, öte yandan kendileriyle Mesîh arasındaki vahdetin bir sembolü. Fakat onların "ekmek kırıntıları" ile Mesîh'in ölümü arasında bir bağ kurduklarına en ufak bir delil yoktur. Kaldı ki bu tatbikata, dinî şeâir gözüyle baktıkları da hiçbir surette söylenemez.

Ama Pavlus, cemaat hâlinde ekmek yemede de bir "sır" aradı ve onu, beşeriyeti kurtarmak için Îsa'nın çektiği ıstıraba kuvvetli bir şekilde rabtetti. Bunu keffaret, Tanrı'ya yaklaşma, ilâhî varlığa katılma için kendini feda etme gibi sırlı bir kavrama bağladı. Bunu, yüksek ve derin bir sırrın gayesi, bir öğüt ve canlı bir sembol hâline getirdi. Hz. Îsa'nın da, bunun için haç üstünde kendisini feda ettiğini söyledi. I. Korintoslulara mektubunda diyor ki: "Rab Îsa ele verildiği (Romalılara teslim edildiği) gece ekmek aldı ve şükrettikten sonra kırdı ve dedi: Bu sizin için olan benim bedenimdir, bunu benim zikrim için yapın. Böylece de akşam yemeğinden sonra kâseyi aldı ve dedi: Bu kâse benim kanımda yeni ahittir, her kere içtikçe benim zikrim için bunu yapın. Çünkü bu ekmeği her yediğiniz ve kâseyi içtiğiniz zaman, kendisi gelinceye kadar Rabbin ölümünü ilân edersiniz"[108].

Diğer taraftan vaftiz için yıkanma da derûnî bir esrar kazanmada ekmekten geri kalmadı. Pavlus, Galatyalılara[109] mektubunda diyor ki: "Çünkü Mesîh'e vaftiz olunanlarınızın hepsi Mesîh'i giydiniz." Bundan maksadı, "Vaftiz olan Hıristiyan Mesîh ile bütünleşir." demektir. Bu yorumumuzda, lâfzî mânânın dışına çıkmış

108 I. Koristonlulara, 11, 23-26.
109 Galatyalılara, 3, 27

oluyoruz. Zira Pavlus, vaftizin; *Sibel*'e tapan şahsın öküz kurban etme âyininin, onu *Attis* hâline getirdiği inancında olduğu gibi Mesîhîyi Mesîh hâline getirdiğini açıkça söylemiş değildir. Fakat bu vaftiz ile öküz kurbanındaki nokta-i nazarın aynı mânâya geldiği meydandadır. Hıristiyan, kurtarıcı mukaddes elbiseyi giyindiği gibi vaftizle de "Mesîh'i giyinir.", yani Hıristiyan, ırmağa veya vaftiz küvetine girmekle sembolik olarak, ölüler diyarına girer, üç defa dalmakla üç gün sonra kabrinden kalkan Mesîh gibi çıkar ve Mesîh'in tebcil edildiği gibi, bir gün yüceltileceğine inanır.

Tekrar edelim ki bütün bunların hepsini Pavlus icat etmiş değildir. Kendisinden önceki Helenistik cemaatler, keza uzlaştırıcı ve gnostik Yahudiler, bu işte zemin hazırlamışlardı. Daha önceki bu unsurların payını kabul etmekle beraber, denilebilir ki, Pavlus olmasaydı, mevcut şekliyle Hıristiyanlık da, muhtemelen olmayacaktı.

E- HIRİSTİYANLIK MÜSTAKİL BİR DİN HÂLİNE GELİYOR

Pavlus, gerçi realitenin güçlerine boyun eğdi. Ama o, kuvvetleri fikrî dehasına inkıyat ettirmeyi de başardı. Hıristiyanlığın, eninde sonunda Yahudilikten ayrılacağını kestirmiş ve onun için de istediği akideyi tespit etmişti. Mesîh'in dini, Filistin dışına çıkınca, Helenistik ortamın etkilerinden kurtulması mümkün değildi. Yunan dünyasında, daha önce, Hz. Mûsa'nın şeriatı ile dinsiz felsefeyi bağdaştırmak için İskenderiye Yahudilerinin kullandığı usûller, bu dine de tatbik edildi ve dördüncü İncil'in baş tarafında "Îsa'nın, yeryüzünde "logos"u temsil ettiği" söylendi: "Ve Kelâm, beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu, biz de onun izzetini, Babanın biricik Oğlunun izzeti olarak gördük"[110]. Yani Îsa, Allah'ın Kelâmı, O'nun gibi

110 Yuhanna, 1, 14.

ezelî oluyor ve Allah, yaptığı bütün işleri onunla yapıyordu. Böylece Îsa'nın, Tanrı'dan başka bir şey olmadığı iddia edilmiş oluyordu. Gerçi bu, Hz. Mûsa'nın (*a.s.*) şeriatındaki tevhide tamamen zıt idi, fakat Pavlus'un Hıristiyanlığa vermek istediği şekle elverişli ve Yunan zihniyeti için cazip idi. Zira Pavlus, mektuplarında, daha önce gördüğümüz üzere, "Rab Îsa'nın ruh" olduğunu bildiriyordu.

1- Yahudi-Hıristiyanlık Pavlus ve Yuhanna'ya karşı direniyor

Yahudi-Hıristiyanlar, on ikilerin itikadına yapılan bu ilâveleri ve değişiklikleri kabul etmediler. Daha önce havariliğini lütfen kabul etmelerine ve yeni müntesipler lehine istediği tavizlere, ister istemez razı olmalarına rağmen, artık bu kadarına dayanamayıp Pavlus'a karşı koydular. Şeriata bağlı olanlar Pavlus'u şiddetle reddedip risaleler yazdılar. Kendisinin yazdığı Korintoslulara, Galatyalılara mektupları, bu direnişlere mücmel olarak işaret ederler. Keza Hıristiyan kültürünün bazı kitapları da (birinci asır sonlarında Clement'in kitapları gibi) bu çekişmelerin izlerini saklamaktadır.

Yuhanna İncili'nin mukaddimesi de büyük bir mukavemetle karşılaştı. Fakat istikbalde, birbiriyle mücadele eden kuvvetler terazisinde hangi kefenin ağır basacağını, Hz. Îsa neslinin son yıllarından itibaren kestirmek artık kolay sayılırdı. Anlaşılmıştı ki Hz. Îsa'nın dünyaya avdeti artık gecikecekti. Bu avdetten bahsetmek, artık sadra şifa vermiyordu. Onun için, gitgide, bu esas, iman esaslarının başında yer almaktan uzaklaşır oldu. Bu tarzda kıyameti bekleyip durmak, Yahudileri cezbettiği gibi Yunan ve Romalıları cezbetmiyordu. Onlar, saadeti, dünyevî ve bedenî değil, dünya dışında ve ruhanî anlamaya meyilli idiler. Pavlus'un nazariyeleri ve dördüncü İncil'in ifadeleri, onların özlem-

lerine cevap verdiğinden ve Hıristiyan olanlar da onlar arasından çıktığından, bu taraf ağır bastı.

2- Kilise Mabetten (Sinagogdan) ayrılıyor

Bu vakitten itibaren Kilise ile Mabet, fiilen birbirinden ayrıldı. Artık Hıristiyanlar, Yahudilere açıkça hücum edebiliyor, hatta onların Hz. Mûsa'nın şeriatını anlamadıklarını söyleyebiliyorlardı. Eski müşrikleri bünyesinde toplayan büyük kiliseler, havarilerin ve onların fakir Yahudi tâbilerinin Şam, Mısır ve Roma'da kurdukları, zorla ayakta durmaya çalışan küçük cemaatlerini içlerine alıp eritiyorlardı. Artık Yunan ve Romalı Hıristiyanlar Benî İsrail'e karşı hiçbir rabıta hissetmiyorlar ve Yahudi şeriatını sırf bir sembol görmek istiyorlardı. Hâlbuki Mesîh (*a.s.*): "Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim; ben yıkmaya değil fakat tamam etmeye geldim. Çünkü doğrusu size derim: Gök ve yer geçip gitmeden, her şey vâki oluncaya kadar, şeriattan en küçük bir harf veya bir nokta bile yok olmayacaktır."[111] demişti.

Hülâsa, ikinci asra girerken Hıristiyanlık, artık ayrı bir din elbisesi giymişti. Ne var ki unsur ve merasimleri henüz ibtidai bir safhada idi. Hıristiyanlık bu zamandan itibaren Hz. Îsa'nın getirdiği ve havarilerinin benimsediği esaslardan artık çok uzaklaşmıştı. Bütün insanlara yönelerek sınıf ve ırk ayrımı yapmaksızın hepsini ebedî hayata davet ediyordu.

3- Yunan-Roma zemini:

Dinî sahada 1. asırdan 4. asra kadar fikir hareketleri:

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Hıristiyan dininin yayıldığı asırda Yunan-Roma âlemi, dinî ve fikrî bakımdan boş bir sahra olmayıp kendisine göre dinî bir düşünce sistemi vardı. Fakat

---

111 Matta, 5, 17-18.

bu dönemde ilim ve felsefe, eskisine göre kısırlaşmıştı. Hürafelere inanma yaygınlaşmıştı. Birtakım eklektik görüşler ortaya çıkmıştı. Meselâ Philon, Yunan felsefesiyle Yahudi şeriatını uzlaştırmaya çalışmıştı. Yeni Eflâtuncu filozoflar, ondan bir nevi din istinbat etmişlerdi. Keza İskenderiye Hıristiyan bilginleri de bu felsefeyi dinî kavramlar çerçevesine dahil etmişler, böylece ortaya yeni bir akide karışımı çıkmıştı.

Hatırlatalım ki Hıristiyanlık, Yunan-Roma dünyasına birinci asırda sızmış, ancak ikinci asırda yerleşmişti. İyice yayılması ise üçüncü asırda olmuştur. Bu üç asırda o cemiyetin kamuoyu, din ve felsefe karşısında aynı tutumu göstermemişti. Hıristiyanlığın üçüncü asırda iyice yayılması, kamuoyunda, onun lehinde bir gelişme neticesinde gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet yerine imparatorluk kurulunca, Yunan-Roma resmî dini, bir nevi ecléctisme'e kayan bir seyir izlemişti. Roma'nın Yunanistan'ı işgali sonucunda galiplerin tanrıları ile mağlûpların tanrıları arasında bir uzlaştırmaya gidilmişti. Aydınlar, samimi kanaat getirmeseler de, geniş halk kitlelerinin tehlikeli ihtiraslarını dizginlediği düşüncesiyle, dine saygılı görünüyor, gerektiğinde âyinlere katılıyorlardı. Ayrıca bu inançlarını, millî yapılarının önemli bir rüknü sayıyor, bundan ötürü de devamında zaruret görüyorlardı. Kendilerindeki entelektüel şüphe, metafizik gıda ihtiyacı onları, felsefî ekollere yöneltiyordu. Geniş avam tabakası ise küçük tanrılarını ve sihirbazları takdise devam ediyorlardı.

Hâl böyle iken, gizemli, mistik ve duygu tarafına hitap eden doğu menşeli dinler, imparatorluk toprağında kök salmaya başlamıştı. İmparator Augustos (M. Ö. 27-M. S. 14) önemli bir devlet reformu plânı hazırlamış, eski Roma dinini canlandırma programını da içine dercetmişti. Milletin duygularına hitap edeceğini ve imanlarını kaybedenlerin kalplerine tekrar iman koya-

bileceğini hayal etmekle isabetsiz davranmıştı. Bu sebepten sadece dış şekil ve mabetler yönünden bir başarı sağlayabildi. Aldığı netice, resmî dinî şeâirde tezahür eden bir kavmiyetçiliği sağlamlaştırmak oldu. Milliyetçilik ve idareye bağlılık, Augustos ismine ve Roma tanrılarına tapmayı icap ettirir oldu.

Bu din, bazı merasimlere inhisar ediyor, gerçek bir akide ve ilâhî bir öz ihtiva etmiyordu. Hâlbuki Yunan-Roma vicdanında dinî duygu, günden güne daha fazla yer işgal etmeye başlamıştı. Bu da doğudan gelen esintilerle oluyordu. Halkın, Tiberius (14-37) devrinden Nerva devrine (96-98) kadar maruz kaldığı sıkıntılar da buna zemin hazırlamış, onları sarsmış, buna mukabil Stoacılık, yalnız mahdut sayıdaki seçkin bir grubu koruyabilmişti. Derken, derûnî bir dinî hayata duyulan ihtiyaç, aydın tabakada bile, şüphe akımlarına galip geldi. Stoacılık da esneklik ve din duygusunu tatmin bakımından, kendisinden daha üstün olan Eflâtunculuk karşısında geriledi. Bu dindarlık tezahürlerinin sihre bağlanmak şeklinde en iptidai tarzından, bir Mâbûda bağlanmak isteyen tefekkür şeklindeki en yüksek tezahürüne kadar birçok nev'i müşahede edildi. Devlet dini ise, bütün milletleri Roma hâkimiyetinde birleştirmek isteyen devletin resmî dini olan "İmparatora tapınma"ya münhasır idi. İnsanlar ise, kalpleri yana yana kurtuluşlarını arıyorlardı.

İnsanı ebedî kurtuluşa götürdüğünü iddia eden birçok inanç ortaya çıktı. Müteaddit fertler, büyük dinî malzeme yığınından kendi mizaçlarına göre akide ve amel imal, daha doğrusu, monte ettiler.

Hıristiyanlık, ruhaniyetle amelî merasimleri kendinde toplayan bir doğu dini elbisesiyle ortaya çıkmıştı. Zira bir yandan ilâhî vahye dayanıp bir Şefaatçi vasıtasıyla kurtuluş ve ebedî mutluluk vaat ediyor; öte yandan yer yüzünde sevgi ve fazilete istinat eden bir hayat kurmak istiyordu. Binâenaleyh, aynı özlem-

leri duyan o insanlar arasında hüsnükabul görmesi beklenirdi. Genç Hıristiyanlık, akide ve şeâir yönünden pek sade ve esnek olduğundan, etrafta çok yaygın dinî temayül ve şeâirlere kucak açıp içine yerleştirebilecekti. Hatta daha ileri gidip diyebiliriz ki Hıristiyanlık, bu yaygın temayül ve şeâirlere karşı mukavemet edemezdi de. Hıristiyanlık, şayet üçüncü asırda dinî éclectisme'e galip gelebildiyse bu, daha önce, putperest dinî duygu ve şeâirden alacağını zaten almış, sentezini tamamlamış olmasından ileri gelmişti.

Hıristiyanlık tarihinin esasî hususiyetlerinden biri olan bu sentez özelliği, putperest toplum tabakaları arasında dinin yayılması ölçüsünde, yavaş yavaş tamamlandı.

İlk mübelliğler, sade avam tabakasından olduklarından, önce kendileri seviyesinde olan insanlara yöneldiler. Doğrusunu söylemek gerekirse sabır, eşitlik ve kardeşliğe teşvik eden akideleri, yalnız o mütevazi toplum kesimlerinde mutlak bir kabul görüyordu. Fakat iddiamızda mübalâğalı olmayalım. Pavlus, Yahudi veya Yahudiliği benimsemiş olanlara dini yayıyordu ve onların hepsi de alt tabakadan değildiler. Fakat şu da kesindir ki asiller, Kilisede son derece küçük bir azınlık teşkil ettiler. Antoninos ailesinden gelen imparatorlar dönemine (d. 96 - ö. 192) kadar, durum böyle devam etti. Köleler ve işçiler, tam işlenecek maden ocağı durumunda idiler. Cariyeler, âzatlı kadınlar vasıtasıyla, Hıristiyanlık seçkinler arasnda da yayılıyordu. Tek tük gerçeği arayan insanın da kabulü sayesinde Hıristiyanlık, felsefe ile de münasebet kurdu. Bu temasın, son derece büyük tesiri oldu. Justin (d. Nablus 100 - ö. Roma 165) ve onun talebesi Tatien (Suriye 120-173'den sonra), Tertullien (d. Kartaca 150 ila 160 - ö. 222) gibi şahsiyetler, bir iç çatışması sonucunda Hıristiyanlığa girdiler. İçlerinde birtakım arzular vardı. Bunları felsefe ile değil de, Hıristiyanlıkla tatmin edebilmişlerdi. Ama Hıristiyan olduktan sonra, eski hayatlarını reddetmelerine rağmen, almış oldukları eğitimi,

fikrî alışkanlıkları, mantık tarzını, felsefî ve kültürel mirası bırakmadılar. İster iyice idrak etsinler, ister müphem bir şuurla hissetsinler, şüphe yok ki onlar, benimsedikleri bu dinde bazı noksanlıklar bulmuşlardı. Fakat buldukları eksiklikler, esaslarda değil de, o esasların ifade tarzında idi. Onun için, bu dini anlatırken felsefî bir kalıba sokarak anlattılar.

Pavlus ve Yuhanna'nın fikirleriyle değişik ufuklara sahip olmasına rağmen havarilerden sonraki nesilden neş'et eden Hıristiyanlık, akide sahasında oturmamış olduğundan, bu yeni tesirlere karşı koyamadı. Hıristiyanlık bu sayılamayacak derecede fazla olan tesirlerin etkisi altında kaldı. İnanan kitle, dinin, birbirine zıt iki ayrı yöne gittiğini, ancak uzun zaman sonra fark edebildi.

4- Yunan kültürü, dini iki ayrı yöne götürüyor

Birinci eğilim, Yunan kültürüne yönelip, ondan birtakım unsurlar almak suretiyle, ilk Hıristiyanlığın derinlik ve güzelliğini artırmaya heveslenir. Bu işi yapanlar, pek ihtiyatlı hareket etmeye lüzum görmediler. Davranışları da, her zaman dinî naslarla veya dinî mantıkla bağdaşmıyordu. Onların bütün arzuları, Yunan tefekkürünün en mühim unsurlarını, Hıristiyanlığın esasları ile uzlaştırmak idi. Neticede, bir yandan dinin nasları, öte yandan felsefî kavramlar, öyle bir gelişmeye maruz kaldı ki daha önceki durumlarından tamamen farklı bir hâle geldiler. Fakat bu, yavaş yavaş cereyan ettiğinden, mü'min kitlede dehşet uyandırmadı. Hatta bu sonucun, onların açık ya da şuuraltı özlemlerinin bir tahakkuku olduğu bile söylenebilir.

On iki havariye, Îsa'da Allah'ın temessül ettiği söylenseydi, bu çirkin iddiadan bucak bucak kaçarlardı. Anlaşılan, onlar, Pavlus'un "Îsa, semavî bir insandır." veya "Onda, Tanrı'nın ruhu temessül etmiştir." sözlerine itiraz etmemişler, derken, Allah ile Îsa arasında yaklaştırma yapılmış, sonunda durum, bu iddiaya müncer olmuştu.

İkinci asırda veya ondan az önce, Hıristiyanlığın tanıdığı ikinci temayül, ihtilâflı bir prensipten kaynaklanır: O da, ilk sade fikirleri inceltmek ve onların boyutlarını genişletmek isteğidir. Fakat Hıristiyanlık bunu yaparken, hiçbir hudut çizmeyip, çevredeki Olimpus putperestliğinden, muhtelif dinlerden, felsefî mezheplere, gnostisizmin muhtelif renklerine kadar, ne bulduysa onlardan bir şeyler katmaya yöneldi. Hıristiyanlık, zikre değer hiçbir ilgisi olmayan birtakım felsefî ve dinî unsurlar arasında aslî hüviyetini yitirip tanınmaz hâle geldi.

Bu mesele hakkındaki şiddetli münakaşa, Hıristiyanlara, fikrî ve hissî temayülleri hakkında düşünüp inceleme fırsatı verdi. Halledilmesi, din bilginlerinin maharetlerine bırakılan görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Hıristiyanlık akidesinin diğer renkleri de, yavaş yavaş sübut bulmaya başladı. Bütün bunlardan daha mühim olarak, şuna yol açtı: Hem zaruret, hem de mü'minlerin arzusu, dinin tedvîn edilmesi, "kanon"un ortaya çıkması idi. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da kanonu temsil edip koruyan bir otoritenin meydana çıkması olacaktı. İşte bu nokta-i nazardan, bu mezkûr münakaşanın, ikinci asır boyunca, Kilise hiyerarşisinin teşkil edilmesinde en mühim faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

Yunan-Roma muhitinin, kuruluş hâlindeki Kiliseye yaptığı tesirde incelenmesi gereken bir başka faktör bulunmakta olup o da şudur: Kilisenin mensupları, Yahudi mabetlerini terk ettikten sonra boşlukta kaldıklarından, dinî merasim ihtiyacı duymaktadırlar. Neticede de, putperest merasimi kısmen veya tamamen uyarlamaya gidilecektir. Böylece akidenin teşekkülüne paralel olarak dinî şeâir de şekillenme yolunda mesafe katediyordu. Yahudilikten gelen vaftiz, ekmek kırma, elleri başa koyma, namaz, oruç gibi âdetlere, onları derûnîleştiren bazı "sırlar" yüklendi. Onlara, müşriklerde yaygın olan birtakım hareketler sızıp ilâve edildi. Bu oluşum, havarilerin dininin Filistin'den, Yunan dün-

yasına intikalinden itibaren başlamıştı. Pavlus ve tâbilerinde, oldukça ilerlemiş bir gelişme arz ettiğini görmüştük. Yeni dinin, etraftaki rakip dinlerle yaptığı mücadele döneminde de, bu etkileşim, tesirlerini devam ettirmişti.

Hıristiyan merasimlerinden bazılarının, putperest aslını bulmak, bazen çok güçtür. Fakat şüphe yoktur ki putperest ruh, amelî ibadet meselelerinde Hıristiyanlığa, kendini yavaş yavaş empoze etmiştir. O derecede ki biz, Hıristiyanlığın âyinlerinde şirkin bütün unsurlarını müşahede eder hâle gelmişizdir. Dördüncü asırdan itibaren, zaruretler, bazı eski sert gelenekleri kaldırmaya sevkettiğinde, bu yaklaşma, daha bir elle tutulur hâle gelmiştir. Ayrıca Kilise otoritesi, uzun zaman sonra elde ettiği hakkı, bazı tereddütlere rağmen, takviye etmiştir. O da: "kutsal sırlar" denilen âyinlerin, sihir kuvvetini kabul etmektir.

5- Dördüncü asır başında Hıristiyanlığın görünümü

Dördüncü asır başında, Hıristiyan Kilisesinde, havariler cemaatinin görünümünü bulmamız, artık mümkün değildir. Havariler, bir Yahudi cemaati idi. Yahudi toplumundan tek farkları, kendilerine mahsus bir ümitle, putperestlikten gelenleri kabul etmeleri idi. Buna benzeyen bir toplum yerine her ırktan, her sınıftan insanın girdiği geniş çerçeveli bir dinî toplum görüyoruz. Bu ümmet, kendi arasında bir vahdet teşkil ettiğine ve seçilmiş ümmet, "Mesîh ümmeti" olduğuna inanmakta, Yahudilerin, Allah yolundan çıkmış zelil bir millet olduklarına inanmaktadır. Keza bu ümmet, Eski Ahidi kutsal bir kitap olarak kabul etmesine rağmen[112], Yahudi şeriatının amelî ahkâmından âzad olmanın yolunu bulmuştu.

112 Marcion (Sinop'lu olup 160 yılında ölmüştür) gibi bazıları Eski Ahid'i de reddetmiş ise de, bu akım başarı kazanamamıştır. Zira ilk Hıristiyanlık, Allah'tan indiğini kabul ettiği Tevrat naslarına dayanarak, kendisini sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Özellikle Matta İncili elde iken, onu reddetmek mümkün değildir. (Bkz. Matta, 5, 17-19).

İsrail dininin prensiplerinden yola çıkmakla beraber bu Kilise, Hz. Îsa'nın şahsını esas alıp aşırı gitmiş ve neticede onu tanrılaştırmıştı. Dinin diğer unsurlarını da, dinin aslî unsurlarının mübalâğalı bir yorumundan veya Yunan-Roma muhitinde bulduğu felsefî veya müşrik dinî gruplarından almıştı. Böylece Hıristiyanlık, müstakil bir din, bir bakıma her dinden bir şeyler ihtiva eden bir din hâline geldi. Çeşitli toplum ve kültür seviyeleri aradıklarını onda bulabiliyorlardı. Özellikle sade insanlar, mefhumlarını anlamasalar bile, ona gönül veriyor, kendilerine kurtuluş ve ebedî mutluluk tekeffül eden din yetkililerine seve seve, tam bir teslimiyetle itaat ediyorlardı.

Bu din, diğer dinlerden birçok unsur almakla beraber, şiddetli bir taassuba da sahip idi. "Kilise dışında necat olmadığına" inanıyor, hiçbir rakip kabul etmiyordu. Bu da idareciler ve toplumlar tarafından, mukavemetle karşılaşmasına sebep olmuştu. Bu mücadele sonunda Hıristiyanlık, kendisini kabul ettirecektir.

F- KİLİSENİN TESİSİ

1- Mesîh ve havariler Kilise tesis etmediler

Hz. Îsa (*a.s.*) Yahudilere, tevhidi daha kuvvetle ve tazelenmiş olarak ders vermek, onları ifratlardan kurtarmak, bazı amelî mükellefiyetleri hafifletmek için gelmişti. İnsanın Rabbi ile olan ferdî münasebetlerine ağırlık vermiş, tevbe ile, yani günahlardan nihai bir dönüş ve vicdanını temizleme iradesiyle, muhabbetle Rabbe yönelmesi üzerinde durmuştu.

Havariler, pek de farkında olmadan, Kilisenin ilk temel taşlarını koydular. Ama Kilisenin tesisi, Hıristiyanlığın Filistin'den Yunan dünyasına intikali, Hıristiyan ümidinin evrensel özlem kazanması sonucunda ortaya çıkmıştı. Zira "zalim kalpli" olan Yahudiler, Hıristiyanları, gurbet diyarında da mabetlerinden kovdular. Böylece "Rab Îsa'yı tazim edenler" bir vahdet teşkil et-

tiler, namaz ve âyinlerini cemaat hâlinde eda etmeye başladılar. "Îsa'nın adı ile dua edenler", "Onun sofrası etrafında toplanıp Rab Îsa ile bütünleşenler", bütün yeryüzündeki kudsîleri, "Allah'ın Kilisesinin" yani seçtiği insanların üyeleri kabul ediyorlardı. Meselâ Pavlus, "Allah'ın Korintos Kilisesi" derken, evrensel ilâhî Kilisenin, o şehirde bulunan bir cüz'ünü kastediyordu, yoksa oradaki Kilise heyetini kastetmiyordu.

2- Akidenin tesis ve tanzimi (İkinci asır başında Hıristiyanlık akaidi)

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Hıristiyanlığın müstakil bir din hâlinde Yahudilikten ayrıldığı devirde, Yunan-Roma dünyası toplu âyin ve merasimleri olmayan bir dinî hayatı kabul etmiyordu. Birinci asır sonunda Hıristiyanlık, daha sonraki dönemlere göre nispeten sade idi. O zaman, Hıristiyan olmak isteyen bir kimse, sadece şuna inanmakla Hıristiyan olurdu: "Îsa, Allah'ın, kendi ümmetine vaat ettiği Mesîh'tir. O, ümmetin hataları sebebiyle asılmış olup pek yakında avdet edecek ve dirilişten sonra, iyilerin ebedî saadet içinde yaşayacakları Allah'ın melekûtunu tesis edecektir." Buna iman edene bir vaftiz merasimi yapılırdı. Bu, daha önceki hayattan tövbe edip günahların silinmesinin ve yeni bir hayat tarzını benimsemenin bir alâmeti idi. Ve muhtemelen mühtedi, yeni dininin esaslarına dair kısa bir metin okurdu. Bu prensipler de, pek karmaşık olmayan muayyen farzlardan ibaret idi.

Fakat müteakip nesilde, Hz. Îsa'nın şahsını esas alan, anlaşılması müşkil bir akide ortaya çıktı. Onun şahsı hakkında başlıca üç görüş vardı:

3- Hz. Îsa'nın şahsı hakkındaki üç görüş

Bunlardan birincisi Pavlus'a ait olup şöyle idi: Îsa, semavî bir insandır. Yani onun ruhanî varlığı, bedenî varlığından öncedir. Daha önce gökte idi. Hayatının esası, ilâhî ruhtur. Öyle ise "Îsa,

ruhtur.". Îsa yeni bir insanlık kurmak için dünyaya gelmişti. O, ikinci bir Âdem olarak, insanlığı günah yükünden kurtarmak üzere sıradan bir insan gibi yaşayıp ölmüştü. Ama aslında o, "Allah'ın görünmez sureti, mahlûkların ilkidir.". Görünen görünmeyen bütün kâinat onunla ve onda yaratıldı. Şu hâlde, onun şahsı, "Allah ile mahlûkatın içtima ettiği metafizik mekândır.". Onun dirilmesi, mü'minleri adına da, ölüme galip gelmesi demektir.

Pavlus'un risalelerinde ifade olunan bu nazariye, daha sonra "vahiy" kabul edilerek Helenistik Hıristiyanlık düşüncesinin esas rüknü olmuştur.

Yuhanna'ya ait ikinci tasavvur, Îsa'yı logos yani "Allah'ın Kelâmı" olarak tarif eder. Bu, onu ruh olarak tarif eden Pavlus'unkine yakın, fakat ondan daha derindir. Zira Allah'ın feyzi demek olan logos, neticede "Rabbimiz Îsa Tanrı'dır" demekle aynı mânâya gelmiştir. Tanrılar arasında derecelenmeyi kabul eden Yunanlılara göre kolayca kabul edilse de, Yahudiler için bu pek çirkin bir iddia idi.

Üçüncü nazariyeye göre Îsa, sadece "zahiren" insan olup, işkencesi ve ölümü de sadece zahirdedir. Bu nazariye, ilâhî varlıkla beden arasındaki uzlaşmazlıktan kurtulmak ihtiyacından doğmuş olmalıdır. Çünkü Allah'ın, gerçek anlamda bir bedene yerleşmeyeceği ve bu âcizliklere maruz kalmayacağı âşikârdır. Prensipte ve benimseyenlerinin zihinlerinde bu üç nazariye farklı olmakla beraber hepsi de aynı sonuca çıkmaktadır ki o da Hz. Îsa'yı, beşerî çerçeve dışına çıkarmaktır.

Bu ilerleme seyrinden, Hıristiyanların sapmasında, mübalâğanın ve aşırı sevgi ve tazimin önemli rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Maalasef insanların büyük bir kısmında bu eğilim vardır. Bundan ötürü Kur'ân-ı Kerim, insanları Allah'ı severcesine sevmekten menetmiş[113],"Ey Ehl-i Kitap! (Yahudi ve Hıristiyanlar)

---

113 Bakara,165,

dinî tutumunuzda haddi aşmayın, Allah hakkında gerçek dışında bir iddiada bulunmayın!"[114] gibi buyruklarla insanları uyarmıştır. Hz. Peygamber (*s.a.s.*) de: "Hıristiyanların Îsa'yı tazimde ileri gittikleri gibi, siz de beni aşırı medhetmeyin. Benim hakkımda 'Allah'ın kulu ve Resûlü'dür.' deyin."[115] buyurmakla böylesi ölçüsüzlükleri önlemekte çok kesin davranmıştır. Böylece İslâm tevhid akidesi mahfuz kalmıştır.

Hıristiyanlardan amel olarak beklenen ise, gökteki "Babanın" ve Şefaatçisinin lûtfunu ümit ederek, halkın günah saydığı ahlâkî hataları irtikâp etmekten ve bedenî arzulardan devamlı olarak kaçınmaktan ibaretti. Yahudi şeriatında muayyen vakitlerdeki namazı ve orucu da muhafaza ediyorlardı. Cemaat hâlindeki ibadetleri ise, haftada bir defa cumartesini pazara bağlayan akşam ile pazar sabahı arasında, müşterek bir ekmek ve şarap yiyip içmek idi. Bu kurban (komünyon) merasimine bütün cemaatler aynı mânâyı vermiyorlardı. Ekseriyete göre bundan maksat, Mesîh'in çektiği işkenceyi hatırlamak ve aradaki kardeşliği kuvvetlendirmek idi. Bazısına göre ise bu, onun dünyevî işlerinden olan bu temel işi ihya etmekle, Îsa'nın varlığına etkin ve müşahhas bir katılma vesilesi idi. İşte bu derece sade olan Hıristiyanlık, aynı zamanda o derecede de esnek idi...

4- Hıristiyanlık inanç ve âyinlerinin karmaşık hâle gelmesi

Tedricî bir surette dinî hayatın tamamına yayılan merasimlerin gelişmesi sonucunda Hıristiyanlığa girmek epey karmaşık hâle geldi. Samimi ve halis olmaksızın girenleri elemek kastıyla, bir hazırlık kursu mahiyetinde işlem başladı. Kateşizm (catéchisme) nizamı işte budur. (Daha sonraki Hıristiyanlıkta, dine ait ilk

---

114 Nisa, 171.
115 Buharî, *Enbiya* 48.

temel bilgileri sorulu cevaplı olarak öğretmeye veya bu öğretimi ihtiva eden kitaba bir nevi "ilmihal" anlamında olarak bu ad verilir). Bu nizama ilk olarak ikinci asır sonlarında Tertullien'in eserlerinde rastlanır. Bu nizam sayesinde, dinî gruplara tayin edilmiş görevliler, namzedin terbiye ve imanını kontrol ederlerdi. Namzet özel listeye adını kaydettirir, bazı hazırlık merasimlerinden ve çeşitli merhalelerden geçirilirdi. Duruma göre, bazen uzun, bazen kısa bir ders ve imtihan döneminden sonra kendisini, vaftiz olmak isteyen diğer bir talipler grubu içinde bulurdu. Vaftizi, Paskalya gibi bir bayram vesilesi ile piskopos icra ederdi. Vaftiz, zamanla karmaşık bir merasim hâline geldi. En sade şekliyle muayyen talimatlar, üç kere su ile gusül ve kutsal zeytin yağı ile yağlamadan ibaret idi. Sonra da ilk kurban merasimi ile sona ererdi. Vaftiz, Rab Îsa ile namzet arasında, onu ümmetine dahil eden kuvvetli bir akit saylırdı. Bu tedricî öğretim işinde, Yunan düşüncesine ait mistisizm esprisi kendisini hissettirmektedir. Vaftizle verdiği bu ahde vefa göstermemenin namzedi tehlikeye götüreceğine inanılırdı. Bu sebepten, bazı Hıristiyanların ölünceye kadar, vaftizden kaçındıklarına bile rastlarız. Dinî makamların muhalefetine rağmen, 3. asır sonlarında ve 4. asır başlarında bu âdet çok yayılmıştı.

5- İman şartları

Yunan dünyasından Hıristiyanlığa girenlerin ekseriyeti avam idi. Bunlar, zihinlerindeki orphée (örfe)[116] ve "mystèr" (esrar, gizem) inancından, Hıristiyanlığa girmekle vazgeçmediler, aksine yeni dinlerinde de -şuurlu olmayarak, ama karşı konulamayan bir arzu hâlinde- o unsurları bulmak istediler ve yavaş yavaş onları Hıristiyanlığa da soktular. Filozoflar ise, kültür birikimleri sayesin-

116 *Orphisme*, M.Ö. 6. asırda eski Yunan'da ortaya çıkan, esrar ihtiva eden, zühd ve riyazet esasına dayalı bir din anlayışıdır. Bu mezhep ruhun ebediyetine ve nihai arınmaya kadar tenasühe (*réincarnation*) inanır. *Orphique* (örfik) bir hayat, birtakım mistik âyin ve kurallar ihtiva eder.

de, akide meselelerinde fikirlerini işletecek ve dinî sahada araştırma yapabilecek kapasitede idiler. Hıristiyanlık, başından beri, hakikatin tamamına malik olduğunu iddia etmişti. Böylece felsefenin varlık sebebi kalmıyordu. Nitekim Tertullien, Lactance (d. 260 - ö. 325), Ernob gibi âlimler bunu, açıkça ilân da etmişlerdi. Fakat Yunan düşüncesini tanımış olanlar, kendilerini onun cazibesinden kurtaramadılar. Niyetleri samimi de olsa, tahsil sırasında öğrendikleri düşünce tarzlarını ve temel kaideleri unutamadılar ve onları, iman esaslarına ve dinî duygunun, sade insanlara telkin ettiği nazariyelere uygulamaya giriştiler. Teslis gibi, kurban (komünyon) merasimi sayesinde ekmekle şarabın Îsa'nın et ve kanına dönüşmesi gibi karmaşık itikatlar, böylece ortaya çıkacaktı. Avamın sunduğu bu malzeme, bazen çelişkili de oluyordu. Dinî inançları, Yunan felsefesi ile teyit etme işi, özellikle İskenderiyeli Hıristiyan bilginlerce yapılmıştır. Bunların en bariz örneği, 3. asırdaki Origène'dir (d. 185 - ö. 254). Philon, daha önce, Eflâtun ve Stoacılara dayanarak Yahudiliği nasıl yorumlamışsa, o da "havari" gerçeklerini, Eflâtun lisanıyla yorumlamıştı.

Şahsî yorumlar bir tehlike olarak kendisini gösterince, Hıristiyanlığın esasları tespit edildi. Birinci asırdan beri vaftiz isteyen namzetlerin ezberledikleri muhtasar talimatlar vardı.

İman konusunda üç temel görüş üzerinde duralım:

1. Prensip itibariyle, tevhid akidesi, münakaşa kabul etmezdi.
2. Îsa'nın şahsiyeti ve rolü, onunla birleşme (ittihat) derecesine varacak derecede Tanrı'ya yaklaştırılıyordu.
3. Buna mukabil, aynı mânâda bütünleşen Baba, Oğul ve Ruh şeklinde üç şahıstan bahseden bir temayül de vardı.

Esasında çıkmazdan kurtulmak için, aklen, şu iki yoldan başka yol yoktu: Ya açıkça tevhidden vazgeçip teslise teslim olunacak, yahut Tanrı'da üç şahsın tefrik edilmesinden vazgeçilip "O'nun bazı sıfatları vardır, bu sıfatlardan her biri, tek olan

ulûhiyetin esasî hususiyetlerinden bir hususiyettir." denilecekti. Fakat Hıristiyanların büyük ekseriyeti, bu ikisinden birini tercih etmeyi reddetti ve Tanrı'ya hem bölünmez vahdet, hem de kendi zâtında üç ayrı şahsiyeti ihtiva eden bir zât olarak inanmak istediler. İki zıt şeyi ihtiva eden bu tasavvurdan, bitip tükenmek bilmeyen münakaşalar ve fitneler çıkmış ve bunlar beşinci asra kadar sürmüştür.

İkinci asırdan itibaren Îsa'nın, Tanrı'nın oğlu olduğuna ve Babanın iradesi ve Ruhu'l-kudüs'ün yardımı ile âlemi idare ettiğine inanılıyordu. Fakat Baba, Oğul ve Ruh arasındaki münasebetin mahiyeti hakkında çeşitli tahminler, müteakip dönemde ortaya çıkacaktır. Bu münakaşalarda, sofist tartışma metotları kullanılmış, akaid mefhumları ise Yunan metafiziğinden kaynaklanmıştır.

Bu gelişme, tabiatiyle, çeşitli şekillerde tezahür eden muhalefetle karşılaştı. Bazı Hıristiyanlar, havarilerin dinine ve Yahudi âdetlerine bağlı kaldılar. Onlar, büyük ihtimalle, Filistinli ilk mensupların neslinden olup, özellikle Ürdün nehrinin kuzey kesimi civarında yaşıyorlardı. M. S. 66 yılındaki büyük Yahudi isyanını müteakip kaçan Hıristiyanlar buraya sığınmışlardı. Diğer Helenistik kiliseleri, bunların "Rab" hakkındaki düşüncelerinin yoksul olduğunu ileri sürdüler. Onları tahkir etmek için "fukaralar" lâkabını taktılar. Justin[117] devrinden beri, onların necat ehli olduklarından şüphe edildi. Derken, büyük Kiliseden sapmış sayıldılar. Doğrusu onlar, Yunan muhiti ile bağdaşmayan, artık modası geçmiş bir inancı ısrarla müdafaaya çalışıyorlardı. Teslis akidesine zemin hazırlayan "logos" nazariyesine, başka muhalifler de vardı. Fakat bunlar da, "fukaralar" gibi, havarilerin tebli-

117 Justin, 100 yılında Nablus'ta doğmuş, 165'de Roma'da, ölmüştür. Daha önce müşrik bir filozof iken Hıristiyanlığa geçmiş, din uğrunda hayatını kaybetmiştir. "Tryphon ile diyalog" (Bir Yahudi ile Tartışma) ve "Hıristiyanlığın Müdafaası" eserleri vardır.

ğatından günden güne uzaklaşan ve karışık bir itikadî metafizik tesis eden Hıristiyanlık anlayışının önüne geçemediler.

6- Dinî şeâirin gelişmesi

Kilisedeki iki eski gelenek de büyük bir gelişmeye maruz kaldı. İlk cemaatin "kurban" toplantısı, ikinci asırdan itibaren "âyin", yani toplu hâlde eda edilen birtakım dua ve tilâvetler hâline geldi. Bu merasimin zirvesi, kurban yemeğindeki "ilâhî ziyafet" idi. Pavlus nazariyesinin hâkimiyeti neticesinde, ekmek ile şarap unsurları bir "sır" hâline geliyor, onları yemekle "Rabb"in varlığına katılmaya mazhar olunuyordu. Yemeden önce, lâzım gelen hazırlık yapılmadığı takdirde, bu durumda olan kimseyi tehlikeli bir âkıbet beklediğine inanılırdı.

Bu merasimde Tanrı'nın ölümünün hatırası ve mü'mini kurtarmada ölümün etkinliğini gösteren bir durum vardır. Mü'minler için ölen ve onları feyzi ile kurtaran Tanrı'nın sembolü olarak Hıristiyanlık, Pavlus'un tabiriyle "haça gerilenin sözü" oluyordu. Böylece "kurban" yani (komünyon) âyini[118] Hıristiyan ibadet hayatında, merkez şeâir ve "Îsa'yı yücelten" cemaate, "Rabb'in feyzini saçan aslî bir kaynak" hâline geldi.

Hıristiyanlarda şu iki fikrin bulunması, "kurban"ı bu istikamete götürmüştü: Birincisine göre "Rab", kurban meclisinin ortasında "hakikaten mevcut"tur ve kulları ile doğrudan doğruya temas hâlindedir. İkincisi ise, takdis merasimi sayesinde, ekmek ve şarap, Îsa'nın et ve kanına dönüşmektedir, itikadıdır[119].

Ancak, bu akaid, nihai ifade çerçevesini, daha sonra bulacaktır. Bu husustaki en eski metinler biraz muğlâktır. Zaten aksi bir durum tuhaf olurdu. Fakat tahavvül (consubstantiation) nazari-

---

118 Bkz. bu kitabımızın s. 247-249.
119 Bkz. I. Korintoslulara, 11, 23 vd.

yesinin ikinci asırdan itibaren, genel istikametini çizdiği rahatlıkla söylenebilir.

"Tövbe" esasına gelince... Tövbeden burada maksat, günahına nedamet duyan günahkârın yaptığı dönüş değildir. Bu, zaten her Hıristiyan'a farz olup Hz. Îsa'nın bi'setinden beri, amelî ahlâklarının ilk esasıdır. Fakat mü'minin toplum içinde alenî olarak yaptığı günahlar için durum farklıdır. Zira bu, iman zayıflığını gösterir ve onun necat bulacağı hakkında etrafını tereddüde sevkeder. Ayrıca, imanı kökleşmeyenler için de kötü bir örnek olur.

Bundan ötürü, Hıristiyan cemaat, erken bir dönemden beri bu hususta kendisini iki vazifenin beklediği kanaatine varmıştır: Kardeşçe nasihat ve başkasına sirayet etmemesi için tedbir alma. Bu günahkâr, cemiyetten tecrit edilir, iyi hâl kazandığına dair bir kanaat uyandırıncaya kadar öylece kalırdı. Bu nizam, çok geçmeden geniş bir merasim hâline geldi. Günahkâra, kudsîler cemaatinin esası olan "kurtarıcı feyz"i yeniden alma imkânı verecek olan bu "tövbe merasimi", ikinci asır sonunda, Hıristiyan hayatında pek mühim bir yer işgal eder oldu. Fakat, dinî mefhumlar henüz sonraki şekliyle tebellür etmemişti. Fakat Hıristiyanlar için şart olduğu ve Kilise yetkililerinin "bağlama ve çözme" yetkilerine[120] dahil sayıldığı kesindir.

Üçüncü asra dair metinlerde, Kilisede sonradan tayin edilecek olan öbür dört şeâire (prensibe) henüz rastlanmaz. Onlar da: Dinde tespit (confirmation) Kilise vazifesine tayin (ordre), nikâh (mariage) ve ölüleri kutsal zeytin yağı ile meshetme (onction) vazifesidir.

---

120 Hıristiyanlığa göre, havarilerin ve onların haleflerinin "hükmetme" yetkileri de vardır. Bunu İncil'deki şu cümleye dayandırırlar: "Doğrusu size derim, yeryüzünde her ne bağlarsanız gökte bağlanmış olur ve yeryüzünde her ne çözerseniz, gökte çözülmüş olur." (Matta, 18,18). (Dheilly, *Dictionnaire biblique*, *Âpotres maddesi*, s. 75).

Hülâsa, o dönemde Hıristiyanlık müstakil bir din hâline gelmişse de henüz başlangıç safhasının hususiyetlerini haizdir. İnançları, merasim ve âyinleri, organizasyonları dinin kendi bünyesinden fıtrî bir kuvvet hâlinde çıkmayıp, bilâkis Yahudilik ile "gizem" (mysticisme) ihtiva eden doğu dinlerine dair ibadetlerle, o unsurları besleyen Yunan düşüncesinin uzlaştırılması ve onunla yardımlaşması sonucunda olmuştur. Bu éclectisme (derlemecilik) aynı tarzda istikbalde de devam edecek, Yunan-Roma dünyasında yaşayan dinî temayüllerden de yararlanacaktır. Bu yoğrulma, ekseriya "farkında olmaksızın" gerçekleşmiştir.

G- HIRİSTİYANLIKLA DEVLET İDARECİLERİ ARASINDA MÜCADELE

1- Hıristiyanlıkla putperest toplumun uyuşmazlığı

Hıristiyanlık, önceleri pek yayılmadı. Yeni din, putperest cemiyetin ve Roma idaresinin şiddetli muhalefeti sebebiyle, nerdeyse kaybolacaktı.

İlk Hıristiyanlar, çok yakın bir zamanda kıyametin kopacağını bekliyorlardı. Bu sebepten, dünya hayatına ait işleri ihmal ediyorlardı. Kalplerindeki "semavî Kudüs"[121] sevgisi, Roma vatanının menfaatlerine açıkça zarar vermeye başlamıştı. Meselâ putperest nizamdan ve savaştan hoşlanmadıklarından ötürü askerlik hizmetinden nefret ediyorlardı. İçtimaî hayata katılmak,

121 Yahudiler, realitenin baskısıyla, Allah tarafından kurulacak ideal bir Kudüs tahayyül etmişlerdi. Yeni Ahit'te, Hz. Îsa'nın şahsiyeti sebebiyle, "semavî" veya "ruhanî Kudüs" motifi, daha bir yoğunluk kazanır. Pavlus, "Yerdeki Kudüs". kaybolup, Kilisenin şahsında bulduğu semavî Kudüs'ün, gelişeceğini söyler. (Galatyalılara, 4, 21-27). İbranilere mektubu, aynı temayı tekrar ele alır: Semavî Kudüs, bânisi ve mimarı Allah olan ve Hıristiyan'ın özlediği ilâhî sitedir (11,10-16; 12-22; 13,14). Apocalyps (Vahiy) kitabında o, kendisini kocası için süsleyen bir gelin şeklinde tasvir edilir (Apocalypse, 21. Dheilly, *Dictionnaire biblique*, s. 586).

onlara boş, faydasız görünüyordu. Roma İmparatorluğu, onlardan muhtelif vesilelerle, bağlılıklarını ortaya koymalarını bekliyor, onlar ise genel putperest karakterini protesto etmek düşüncesiyle, bu işi reddediyorlardı. Putperest devlet idaresi, günden güne sayıları artan ve Tertullien'in ifadesiyle "Ben toplumunuzu terk ettim!" diyen bu adamlara müsamaha gösteremezdi.

Gerçi Hıristiyanların hepsi bu radikal tavır içinde değillerdi. Enerjik bir Hıristiyan davetçisi Tertullien'in (d. Kartaca 150 - ö. 222) kitaplarından anlaşıldığı üzere, devlet görevi alanlar bile vardı. Fakat bunların suskun samimiyetleri, açktan karşı tavır alan Hıristiyanların davranışlarını affettiremezdi.

Roma idaresi, geleneksel dini dışındaki öbür dinlere müsamaha ediyordu. Fakat bu müsamaha, kendi hâkimiyetini ve varlığını sarsmayacak bir şekilde ayarlanıyordu. Meselâ, diğer din mensuplarının, devletin resmî dinine saygı göstermelerini, çeşitli vesilelerle vatana bağlılıklarını ve bu bağlılığı, tanrılaştırılan imparator adına yapılan yeminle ifade etmelerini vatandaşlardan isteyebiliyordu. Sonra, Roma devleti "zayıf insanları kandıran" diye nitelediği hürafelere karşı idi ve Hıristiyanlıkta böyle bir durum görmüştü. Zira bu insanlar, doğudan gelip, Roma'nın hiç alışmadığı, mabetleri ve putları olmayan bir din iddiasında bulunuyorlardı. Ayrıca, devlet gizli cemaatleri kontrol altında bulunduruyordu. Hıristiyanların, izin almaksızın geceleri toplandıkları, yetkililerce biliniyordu.

Hıristiyanlar ise, doğru bildikleri yoldan hiç taviz vermek niyetinde değildiler. Allah yolunda her türlü fedakârlığa hazır idiler. Vicdanları, Roma devletinin koyduğu hükümlere ve mükellefiyetlere karşı nefretle dolu idi. Seçkin Hıristiyanların şiarını, yine Tertullien'den dinleyelim: "İnsan, zalim kanuna itaate zorlanamaz.". Tabiatiyle, Hıristiyan vicdanı, her kanun hakkında, kendisinde hüküm yetkisi görüyordu. Roma idaresi ise, ona bu hürriyeti veremezdi.

Hıristiyanlar, devletle olduğu gibi, kendilerine uymayan toplumla da zıtlaştılar. İkinci asır sonu ile üçüncü asır başında yaşamış olan Tertullien gibi bir Hıristiyan lideri, evlenip çocuk sahibi olmayı, bedenin arzularına boyun eğme görüyor, dünyevî lezzetlere hücum edip sadece ruhî kıymetlere önem veriyordu. Sosyal sınıf farklarını yıkıyor, köle ile efendiyi bir araya getiriyordu. Gerçi demin işaret ettiğimiz gibi Hıristiyanlar arasında, akidelerini içtimaî hayatla bağdaştıran uzlaşma taraftarı kimseler yok değildi. Fakat halk, Hıristiyan denilince, seslerini daha çok duyuran radikalleri biliyordu. Unutmayalım ki putperestler, dünyaca yüksek tabakadan idiler. Hıristiyanların davetindeki eşitlik ve kardeşlik prensipleri yayılma istidadı gösteriyordu. Bunlar, kendi imtiyazlarını tehlikeye sokacak bir inkılâp yapabilirlerdi.

Böylece Hıristiyanlık, hem devletten tazyik gördü, hem de toplumdan tepki ile karşılaştı. Hıristiyanlık ikinci asır sonunda çok kritik dönemde idi. Devlet gücü yanında, muhtelif kesimlerin hemen hepsini temsil eden umumî efkâr da aleyhte idi. Aydınlar da, hayat tarzlarını garip gören ve şayialarla doldurulmuş olan halk da aleyhlerinde idi. Yahudiler aleyhinde çıkarılan çocukları kurban etme, gizli çirkin toplantılar yapma gibi dedikodular, Hıristiyanlara da mâl ediliyordu. Roma idaresini en çok kızdıran, "imparatorun tanrılığını" kabul ederek tazim etmemeleri ve önünde buhur tütsüleyerek onun timsali önünde saygı duruşunda bulunmamaları idi. Bu davranışları, imparatora düşmanlık ve onu gizlice öldürme plânı hazırlamakla itham edilmelerine yol açtı. Bu suç da sabit olunca, cezası idam idi.

2- Hıristiyanlık anarşik bir hareket sayılıp işkence ediliyor

Roma devleti, Hıristiyanlığın teşkil ettiği içtimaî tehlikenin farkına, ancak üçüncü yüzyılda vardı. Fakat yine yanılarak, bu

hareketi anarşik bir akım olarak değerlendirdi, ruhların derinliklerinde yer ettiğini anlayamadı. Decius[122], Valerianus[123], Diocletianus[124], Galerius[125] gibi vazifelerine çok bağlı imparatorlar, bu asrın ikinci yarısında bu yeni dini ortadan kaldırmaya çalıştılar. İşkence uygulayarak Hıristiyanları bu dinden dönmeye zorladılar. Mü'minleri ürkütmek için çeşitli suçlamalarda bulundular: Yasal olmayan bir dine tâbi olmak, gizli cemaat teşkil etmek, hükümdara suikast tertip etmek, askerî emirlere itaat etmemek, umumi veya hususi hayat vazifelerinden kaçmak, büyücülük yapmak gibi. Fakat bu suçlamaların, ekseriya yersiz olduğu şundan da belli oluyordu ki sanık, dininden vazgeçtiğini bildirince derhal serbest bırakılıyordu. Demek maksat, sırf dini imha etmekti. Bazı araştırıcılar, Neron (d. 54-ö. 68) hâkimiyetinden beri, bu dinin özel bir kanunla yasak olduğunu söylerler. Bu konuda yeterli delil yoktur. Bununla beraber, ihtimal dışı da değildir. Zamanla iş o hâle geldi ki, Hıristiyanlığını ilân etmek, ölüm cezasına hazır olmak mânâsına geldi. Roma mahkemelerinin hükümleri zaten genel olarak sert idi. Hıristiyanlara karşı ise iyice sertleşti. Hükümdar aleyhinde

---

122 Decius 249-251 yılları arasında imparatorluk yaptı. İmparatorluğun mânevî bütünlüğünü, geleneksel Romen inancı etrafında sağlamaya çalıştığından, Hıristiyanlara karşı sistematik hareketini başlatan o oldu (Ocak 250'de). Hıristiyanlıktan dönenlere "lebellus" denilen bir belge verdirip mükâfatlandırıyordu. Dönenler kadar, din uğrunda ölenler de oldu. Efes şehrindeki "yedi uyuyanlar"ın da onun dönemine rastladığı söylenir. İşkence korkunç, fakat kısa oldu. İmparator 251'de Gotlar tarafından mağlûp edilip öldürüldü.

123 Valerianus 253-260 arasında imparator olup 257-258 yıllarında, Hıristiyanlara işkence etme işini yeniden ele aldı. İranlılar tarafından Edesse (Urfa) savaşında mağlûp edilip öldürüldü.

124 Diocletianus 284-305 arasında imparatorluk yaptı. 303 yılında, muhtemelen Galerius'un ısrarları üzerine, Hıristiyanlara karşı işkence hareketini tekrar başlattı. On sene kadar süren bu terör, Kilisenin tahammül etmek zorunda kaldığı en müthiş işkence oldu. 305'de, tahtı Galerius'a bırakmak zorunda kaldı.

125 Galerius 305-311 arasında imparatorluk yaptı. 303'te Hıristiyanlara karşı devlet terörünü yeniden başlatmada baş rolü oynamıştı. Fakat sonuç alamayınca, ölümünden önce 311'de onlara karşı "müsamaha" (Tolerance) fermanı yayınlamak zorunda kalmıştı. (bkz. Robert 2, İlgili maddeler).

suikast töhmeti sabit olanlar hakkında hâkimlerin sınırsız yetkileri vardı. Bu yetki, ekseriya menfi bir tarzda kullanılmıştır.

Ancak, hükümdarların hepsi birden, bütün imparatorluk arazisine şamil olacak şekilde Hıristiyanlar aleyhinde icraatta bulunmadılar. Diocletianus'un en karanlık günlerinde bile bu, böyle olmuştu. Keza şiddet dönemleri fazlaca uzayıp gitmedi. Böylece Kilise, şiddet dalgalarından sonra toparlanıp yaraları sarma imkânı buldu. İşkence ve idamlar, ancak bazı mevziî ve muvakkat irtidatlara yol açtı. Ekseriya, dinî salâbeti daha da kuvvetlendirdi ve Hıristiyanlığın iyice yayılmasına vesile oldu. Tertullien'in zalimlere karşı söylediği şu cümle en çok tekrarlanan sözlerden oldu: "Hıristiyanlığın tohumları, akıtılan şehit kanlarındadır".

Dördüncü asır başında Diocletianus'un uyguladığı işkencelerin başarısızlığını müteakip Roma idaresi, dindarların sayısının şiddet kullanarak engellenemeyecek derecede arttığını anladı. Diğer taraftan devletin Hıristiyanlığa bakışı, ikinci asırdakinden farklı hâle gelmişti: Zira ikinci asırda bu din avam tabakasına mahsus iken, artık her seviye ve tabakadan insan katılmıştı. Bu durum dinî makamların telâkkilerine de tesir etmişti. Yetkililer, sabah akşam kıyameti beklemekten vazgeçip etrafta yaygın olan fikir ve âdetleri hesaba katmaya başlamışlar, orduya ve devlet görevlerine akın akın girmeye yönelmişlerdi. Kilise de buna mani olmamıştı. Hıristiyan ahlâkı ve sabrı, halk nazarında faydalı görülmeye başlamıştı. Her şeyden önce, devlet, Hıristiyanlardaki teşkilât ve disipline imreniyordu. Ve nihayet, birinci ve ikinci asırlarda halk arasında, Hıristiyanlar aleyhindeki peşin hükümler, müsamaha dönemleri sayesinde, kilisenin genişlemesiyle silinmeye yüz tutmuş, kilise de, eskiye göre, hayatının daha geniş bir kesimini gün ışığına çıkarmaya mecbur kalmıştı.

Böylece, ihtilâf uçları arasında, bir uzlaşma imkânı artmıştı. Derken, şartlar da, orta yolu bulma vasatı hazırladı. Hıristiyan-

lığa karşı en şiddetli hareket edenlerden biri olan İmparator Galerius, 311 yılında şiddetin başarısızlığını anlamış, müsamaha politikasına mecbur olmuştu. Çok geçmeden bu hükümdar öldü. Ölümü, taht rekabetine yol açtı. Rakipler, etkili grupların desteğine ihtiyaç duydular. Evrensel bir yayılış ve nüfuza sahip olan Kilise için kaçırılmayacak bir fırsat doğmuştu. Rakiplerden Konstantin, zaten Hıristiyanlar lehinde sempati izhar etmiş biri idi. Konstantin geniş ufuklu, sentezci bir fikre sahip idi. Gaules diyarında hüküm süren babası Constantius Chlorus (305-306) da, Hıristiyanlar aleyhindeki son işkence hükümlerini bilmezlikten gelmiş, geleneksel inancı ile Hıristiyanların "Tanrısı"ndan korkmayı bağdaştırmış biri idi. Kostantin, babasının yanına girip çıkan papazlarla irtibat hâlinde idi. Onların, idarecileri destekleme kabiliyetlerinin derecesini de keşfetmiş idi. Üstelik, fark etmişti ki, işkencenin sadece başarısızlığa uğramakla kalmayıp, genel hayatı ciddî bir tehlikeye soktuğunu da fark etmişti. Zira Hıristiyanlar, artık eskisi gibi toplum tarafından reddedilmiyor, normal bir tarzda yaşama imkânı buluyorlardı. Bu durumda, onları karşısına almanın mânâsı yoktu. Keza Konstantin, keskin zekâsıyla şunu da anlamıştı: Kilise genç ve çok etkin bir kuvvettir; ona mukavemet eden selefleri de, işte bu yüzden yenilmişlerdi. Üstelik rakibi Maxentius'un müşriklerin ve büyücülerin desteğini sağlama yolunda mesafe katettiğini de öğrenmişti. Onun karşısında kendisine de kuvvet kaynağı lâzımdı ve Mesîh'ten başka çaresi de kalmamıştı.

Neticede Konstantin, rakiplerine galip geldi ve bunu, Mesîh'in lütfuna bağladı. Hıristiyanlara karşı teşekkür borcunun, bu arada biraz da inancın sonucu ve iyi hesaplanmış bir siyasî tedbir olarak 313 senesinde Milano fermanı ile, devletin benimsediği vicdan hürriyetinin icabı olarak bütün dinleri eşit saydığını ilân etti. Fakat kilise, bu kadarıyla yetinemezdi.

3- Dördüncü asrın sonunda devlet kilisesi ve putperestliğin mağlûbiyeti

Hıristiyanlık, şartların zorlamasıyla, toplumun özlemleri karşısında, taassubundan kısmen vazgeçmeye mecbur kalmakla beraber, prensiplerinden büsbütün uzaklaşmış değildi. Kendisini ilâhî hakikatin mahalli görüyor ve her müşrike âdeta şeytanın ortağı nazarıyla bakıyordu. Bundan ötürü putperestlikle eşit muameleye maruz kalmayı büyük bir zillet kabul etti. Ama devlet de, millî bünyenin önemli bir unsuru olan eski dinden vazgeçemiyordu. Öbür taraftan umumî menfaat, dinler arasında ister istemez çıkacak ihtilâflarda devletin tam tarafsız olarak hakem mevkiinde kalmasını gerektiriyordu. Fakat muzaffer Hıristiyanlığın o sıra, denizin med durumundaki yayılışı gücüne güç kattı. Başlangıçta kendilerine karşı direnen idarecileri de kendi tarafına meylettirmeye ve dini yaymada yardımlarını sağlamaya muvaffak oldu.

Konstantin devrinin nihayetinden beri, devletle kilise arasında birleşme ve Hıristiyanlığın, -devletin de yardımı ile- şirke karşı tam bir galebesi mümkün idi. Fakat bazı sebeplerden dolayı bu iş bir müddet gecikti. Zira bu sırada tahta geçen Julianus (361-363) Hıristiyanlıktan nefret etmiş, Valentinianus (364-375) ise dinler arasında tarafsız kalma siyasetine dönmüştü. Theodosius devrinde (379-395) Hıristiyanlık, devletin tek dini olmakla en büyük maksadına nail oldu. Bu da, halk tarafından seçilen Milano piskoposu Ambrosius (330-397) sayesinde olmuştu ki kilisenin tanıdığı ilk adam budur. Fakat Hıristiyanlık devletin yardımını sağlarken kendisini hükümdarların mutlak hâkimiyeti altına soktuğunu fark etmemişti.

Şüphe yok ki şirk, birdenbire ortadan kalkmadı. Fakat hem devlet desteğini kaybetmesi, hem de şirk fırkalarının müteaddit olması itibariyle, zayıf direnmelerin ötesinde bir şey yapamadı.

Hıristiyanlık birlik hâlinde olduğu hâlde, müşriklerin şirke bağlılık sebepleri farklı olduğundan, birleşik bir komuta altında birleşemediler.

Eski Roma aristokrasisi, dinlerinin itikat tarafından ziyade, şeklî şeâirine bağlı idiler. Çünkü onları, tevarüs ettikleri aile geleneğinin bir unsuru sayıyorlardı. Vatana bağlılıkları da kuvvetli idi. Meselâ 384 senesinde Roma valisi Symmachus (340-410), İmparator Flavius Gratianus'un (375-383) bir sene önce senato salonundan kaldırtmış olduğu eski Zafer tanrısının heykelinin tekrar konulmasını istemişti. Bu telâkkiye göre, zamanın, halk içinde etkinliğini ispat ettiği eski dinî âdet ve inançları serbest bırakmak gerekirdi. Nitekim Symmachus, mezkûr talebe dair raporunda cumhuriyetin, ecdadın tanrıları zamanında nasıl parlak bir dönem yaşadığını ve o tanrılara inancın zayıfladığında tehlikelerin baş gösterdiğini zikrediyordu. Bu, zayıf bir mantık ise de, onların duygularını göstermesi bakımından önemlidir.

Alaric 410 yılında Roma'yı istilâ ettiğinde, milliyetçi müşrikler Hıristiyanlık aleyhinde seslerini yükseltmişler, St. Augustin bu isyanı teskin etmek için hayli gayret sarfetmiş, "Allah'ın beldesi" isimli eserini de bu vesile ile yazmıştı. Şunu da ilâve edelim ki Hıristiyanlıktaki "eşitlik" esasına, asil aileler ayak uyduramadılar. Avama mensup bir aileden gelen bir piskoposa itaat etmeyi acayip bir iş görüyorlardı. Ancak bu mukavemet zamanla azalacaktı.

Hususen beşinci asırda cereyan eden içtimaî musibetler, zühd hayatının rağbet bulmasına yol açacak, ruhbaniyet hayatı gelişecektir. Bu dönemde, özellikle ailelerin kadınları, etkili konuşan rahip hatiplerin tesirinde kalarak zühd hayatına kapıldılar. Nesep aristokrasisinin yanında "fikir aristokrasisi" de uzun zaman, Hıristiyanlığa katılmakta direnmişti. Bunlar da Yunan sanat ve edebiyatına olan imanları etrafında taassup gösteriyorlardı. Yu-

nan kültürü de putperestlikle beslendiğinden, Hıristiyanlıktan geri duruyorlardı. Yeni Eflâtunculuk hususen Porphurios (234-305) ve Jamblique (250-330) etkisinde gelişmiş, metafizikle teolojinin ve mistisizmin yan yana bulunduğu çok geniş çerçeveli bir senteze ulaşmış, böylece fikrin önünde mitolojileri yorumlama ve tanrıları yüceltme için lâzım gelen her türlü üslûbu kolaylaştırmıştı. Mistik derinleşme, bu geniş boyutlu senteze büyük bir duygu, ümit ve teselli kaynağı veriyordu. Fakat diğer taraftan, bazen bu malzeme kümesi, mahrumiyete yol açıyordu. Çünkü insanlar; bu fikir, itikat, nazariye, sembol, pratik tatbikatlar, ve âdetler kümesi içinden hangisini seçeceklerini şaşırıyorlardı. Bunların hepsini sahih bir tek din hâlinde toplamak da kolay bir iş değildi. İmparator Julien gibi bunu denemek isteyenler de oldu. Fakat nihayet, şahsî bir din ortaya çıkardılar, kitlelere şamil bir iş yapamadılar. Böylece birçok kimse, önünde yığılan dinî malzeme kümesinden, şahsî mizacına uygun bir bölümünü seçiyor, kendisine göre bir din meydana getiriyordu. Bu durum, birçok "felsefî okul" oluşmasına yol açtı. Fakat bu felsefî ekoller, Hıristiyanlıktaki insicama ve iman heyecanına sahip değildiler.

Bu sebepten Julien 360-363 arasındaki kısa hükümdarlığı sırasında, eski inançları canlandırma hususunda hiçbir başarı elde edemedi. Bu "mürted" Julien, dindar ruhlu, mutaassıp Yunan kültürü meftunu, bununla beraber muğlâk fikirli bir filozof idi. Yaptığı sentez, halka cazip gelmedi. O, kâinatın merkezi olması itibariyle Güneş'i tanrılaştırmıştı. Onun fikir ufku gibi, siyasî görüşü de kısır idi. Dinleri birleştirme işi neticesiz kaldı. Oysa Hıristiyanlık, etraftaki canlı olan bütün dinî duyguları sentez etmiş ve o ihtiyaçları kendisi ifa eder olmuştu. Bu yüzden, Julien'in faaliyetinin, artık zamanı geçmiş bir gayret olduğunu söyleyebiliriz. İmparatorun resmî memurları, onun tekliflerini saygılı bir şekilde karşılar göründüler. Hâlbuki o, memurların samimiyetlerinin azlığından şikâyetçi idi. Hıristiyanlar salâbetle ona karşı çık-

tılar. Devir de Diocletianus'un uyguladığı işkenceyi yapmaya müsait değildi. Binâenaleyh Kilise, bu badireyi mühim olmayan bir tazyikle atlattı.

Yunan kültürü, eski verimini devam ettiremediğinden günden güne zayıfladı. Mâziden, sermayeden yemeye gitti. Bunun diğer bir sebebi de Hıristiyanlığın, Yunan kültüründe canlı kalan her cevheri, sabırla emmiş olmasıdır. Hıristiyanlar, beşerî irfanın bütün sahalarında muhafazaya değer her şeyi koruduklarını iddia ettiler, fakat bilâhere bu kültür mirasını, büyük dinî cereyanın akıntısına verdiler.

Hıristiyanlığa karşı en zorlu direnme, kırsal kesimde olmuştur. (Pagan kelimesi, Lâtince'de eskiden "köylü" demekti. Kelimenin "müşrik" anlamına gelmesi, takriben dördüncü asrın ilk yarısında başlayıp ikinci yarısında yaygın hâle gelmişti.) Bunlar, mahallî tanrılarına ve büyücülüğün desteklediği eski inanç ve âdetlerine bağlı idiler. Fıtrî kabalıkları da onlara din telkinini zorlaştırıyordu. Fakat Hıristiyanlık şehirlerde yayıldıktan sonra, şehir-köy münasebetleri neticesinde, oralarda da yayıldı. Hıristiyanlık köylerde, ekseriya "bedel" usûlü ile yayıldı. Yani Hıristiyanlık, "azizleri tazim"i kabul ettiğinden, çevrede hüküm süren efsane ve hurafeleri, kendi yararına göre adapte ediyordu, çıkardığının yerine ona bedel bir şey ikame ediyordu. Meselâ, Hıristiyanlık, tazim ettiği kendi şahsiyetlerinin heykellerini, köylülerin alıştığı mahallî küçük tanrısal şahısların yerine koyuyordu. Bu da dini yaymayı kolaylaştırıyordu. Neticede beşinci asrın sonlarında Hıristiyanlık, kırsal kesimde de hayli ilerlemiş bulunuyordu.

4- Galibiyetin mânâsı: Hıristiyanlığın galibiyetinin bahası

Roma devletinin dördüncü asırda Hıristiyanlığı benimser görünmesi, Hıristiyanlık tarihinin çok mühim bir merhalesini teş-

kil eder. Ne var ki bu, Hıristiyanlığa pek pahalıya mal oldu. Zira kesin olarak söyleyebiliriz ki şayet havariler devri mü'minlerinin, bu devri görmeleri mümkün olsaydı, buna zafer değil, en büyük bir felâket nazarıyla bakarlardı.[126] Konstantin devri Hıristiyanları ise şartların, kendi ellerinde olmadığı mazeretini ileri sürebilirlerdi.

Konstantin'in orta yolu bulmasını müteakip mü'minlerin istifade ettikleri imtiyazlar, kendi menfaatlerini gözleyen iki kuvvet, yani devlet ve din adamları arasındaki ittifaktan ileri gelmişti. İttifak görünümü içinde, her biri kendi çıkarını düşünüyordu. Bunun neticesinde Papalık, imparatorluğunkine benzer bir teşkilâtlanmaya gidecekti. Hıristiyanlık, canlı olan hiçbir cevheri kaçırmak istemezcesine, şirk dünyasında ne varsa yutmak istiyordu. Böylece inanç prensiplerine açıkça zıt olmayan dinî âyinlere varıncaya kadar, ne bulduysa aldı.

Diğer taraftan Kilisenin, idarî organizasyonda devleti taklit ettiğini görüyoruz. Böylece Kilisenin, günden güne, sade mü'minler cemaatinden uzaklaşıp siyasî meselelere daha fazla müdahale etmeye temayül ettiği görülür. Fakat o, bu surete bürünürken sadece istiklâlini kaybetmekle kalmamış, dünya hayatının meşgalelerini yavaş yavaş iliklerine kadar içmiş, hatta bazen misyonu ve varlık sebebi gizlenmiştir.

Hıristiyanlığın zaferini inceleyen her araştırıcının dikkatini çeken şeylerden biri de din adamlarının büyük yetkiye sahip olmalarıdır. Papazların vicdanları, Mesîh'in Kilisesine tamamen hâkim olmuştur. Dikkati çeken ikinci husus, teolojinin muazzam bir gelişme göstermesidir. Yunan düşüncesi, bu ilmin her bir nazariyesinin mayasını teşkil etmiştir. Hıristiyanlar, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, metafiziğin bu güçlü kaynağından avuç avuç içtiler. Nitekim, zahiren kınadıkları hâlde, aslında adımlarını izledikleri Yeni Eflâtuncuların kitaplarından doğrudan doğ-

126 Charles Guignebert, *Le Christianisme antique*, s. 182.

ruya, Origène'in kitaplarından ise dolaylı olarak istifade etmişlerdir. Origène'i bir kısmı göğe çıkarırken, öbür taraftan bazıları ona lânet etmekte idiler. Origène'in hem dostları hem de düşmanları, ondan yararlanmışlardır.

Böylece dört ve beşinci asırlar, bazen buluşup kesişen, bazen birbirini nakzeden, veyahut birtakım teliflerde (derlemelerde) bir araya gelen tuhaf vak'alarla doludur. Meselâ teslis çerçevesinde, Baba ve Oğul unsurları arasındaki münasebeti tahdit etme problemi hakkında müşkilâtlar çıkmıştır. Keza Hz. Meryem'e verdikleri "Tanrı'nın annesi" (Theotokos) lâkabının kabul edilip edilmemesi konusunda müşkilât çıkmıştır. O zaman Ortodoks görüşü, Kilise meclislerine katılan üyelerin ekseriyeti belirliyordu. Fakat çoğu zaman, ekseriyetin âcil ve kesin çare bulma gücü yoktu. O zamanki Kilise kararları, kayıt ve muhafaza da edilmiyordu.

Beşinci ve altıncı asırlarda ortaya çıkan ihtilâf, haddizatında ihtilâf olan, orijinal meselelerdeki farklılıklar değildi. İlk üç asırdaki ihtilâfların bir kısmı, dinî bünyenin ihtiyacından ileri gelmiş olabilirdi. Bu asırda yeni olan durum, çekişmenin boyutlarının genişlemesi, şiddet ve devamlılık kazanmasıydı. Teolojik nazariyeler sahasında düğümlü meselelerin zamanla artması ile bir uyum sağlama ümidi giderek azalıyordu. Bu durumda rakiplerin, iş ve söz alanında her türlü ölçüyü kaybetmelerini artık normal karşılamak gerekir.

Kilisenin bu büyüme sancılarından Ortodoksluk doğdu. Ortodoksluk da dini, son derece muğlâk hâle getiren bir din bilginleri zümresinin tekeline verdi. Dinî duyguyu zayıflatan bu tutum, kuvvet kullanarak Hıristiyanları din adamlarının otoritesine boyun eğdirdi. Böylece, skolastik zihniyet imana hâkim oldu ki bu, Hıristiyanlık tarihinde pek önemli bir meseledir.

Bundan sonra şu mühim meseleyi hatırlatmak gerekir ki mezkûr iki asırda Kilise bünyesinde ortaya çıkan iki büyük mü-

nakaşa da (Arianisme ve monofizit münakaşası) Doğuda olmuştur. İmparatorluğun batısında teolojik tartışmadan ziyade insanın ahlâkî ve manevî yapısı, günahın mahiyeti ve ondan kurtulma vesilesi, insanın kurtuluşu için ilâhî lütfun gerekip gerekmediği, insanın hür irade sahibi olup olmadığı gibi ahlâkî meseleler tartışılmıştır.

Diğer taraftan Katolik Ortodoks Kilise, muteber tek inanç olduğunu, gittikçe artan bir kanaatle vurguluyor, bu itikadın dışında "necat" olamayacağını ileri sürüyordu. Şiddetli ihtilâflar arasında, resmî hâle getirilme yolunda olan bu Katolik mezhebi, dinî sentez ameliyesini henüz tamamlamamıştı. Yani havarilerin imanları, Hıristiyanlığın yaşadığı birbirine zıt çevrelerden aldığı çeşitli dinî ve felsefî mefhumlarla aşılama ve sonra da o nazariyeleri, Yunan sofistlerininkilerine benzeyen ciddiyetten uzak delillerle destekleme çalışmaları henüz devam ediyordu. Daha önce de söylediğimiz gibi bu, eskiden öğrendiklerini terk edemeyen aristokratların Hıristiyanlığa girmelerinden ileri geliyordu. Yirminci asırdaki birçok araştırıcı, dördüncü asırda yaşamış büyük Hıristiyan müelliflerinin, Yunan mekteplerinde telkin edilen müşrik retorik usûllerinin kurallarına göre düşündüklerini, konuştuklarını, yazdıklarını ve ispatlama usûllerini kullandıklarını tam bir başarı ile ortaya koymuşlardır.

Hıristiyanlığın geçirdiği en mühim merhaleleri ise mantıktan ve fikir üretmeden hoşlanmayan, telâkkilerinin tearuz ve hürafe ihtiva etmesinden pek rahatsız olmayan halk merakında aramak gerekir. Bu saf kitleyi, fıtrî inançları; ilâvelere, mevzuları tasvirde mübalâğaya ve konuların sayısını çoğaltmaya sevketmişti. Yaşadıkları muhitin ve eski kültürlerinin etkilerinden kendilerini bir türlü kurtaramıyorlardı. Hayatlarının öteki yönleri, hâlâ putperest şekliyle devam ettiğinden, eski şirk unsurlarının tazim edilmesini istediler. Eski ibadetlerinden putperestliği tazim, atalara tapınma ve eski âyinleri ilâve etmek ve -hayatlarının diğer

sahalarına şirk gelenekleri hâkim olduğundan- şirke büyük yer vermek istediler. Meselâ Hz. Îsa'nın tanrı sayılması ile ulûhiyetin tek olması arasındaki tenakuz, kendilerini rahatsız etmiyordu. Hz. Meryem'e ve diğer birçok azizlere tapınmayı, tevhid akidesi ile bağdaştırdıklarını zannediyorlardı. Böylece nerdeyse, çok tanrılı bir din ortaya çıkmış oldu.[127] Din bilginleri, kendilerini bir çıkmazda hissettiklerinde "gizem (mystère)"in büyüsüne, hatta orphisme'in büyüsüne başvuruyorlardı.

Halk dindarlığı, beşinci asırdan itibaren etkili bir ifade vasıtası buldu. Şöyle ki: Bu asırda rahiplerin sayısı artmış ve ülkenin her tarafına dağılmışlardı. Bunların hepsi sıradan halk çocuğu olmayıp, aralarında dünya hayatının sıkıntılarının iz'aç ettiği, his hayatlarını altüst ettiği seçkin, kültürlü kimseler de vardı. Bunlar, içlerinde taşıdıkları İncil ahlâkının, yaşadıkları bu dünya hayatının gerekleriyle tam tamına uyuşmadığını, -farklı derecelerde de olsa- biliyorlar ve halk arasında yaygın Hıristiyanlığın Hz. Îsa'nın (*a.s.*) getirdiği din olmadığını biliyorlardı. Fakat bunlar, kalabalık ruhban ordusu içinde pek cüz'î bir azınlık teşkil ediyorlardı. Diğer taraftan, onların günahtan kaçınmak isteyen hararetli takvaları, sade Hıristiyanların yaşadıkları dinî hayata ilâve ameller peşinde koşuyor, hatta tesellilerini ve şevklerini ve özlemlerini tamamlayan duygularını, o ilâvelerde buluyorlardn Meselâ bedenin dürtülerinden bunalan Jérome (347-420) ona galip gelme çarelerini arıyor, Hz. Meryem'in bekâretinde bu çareyi buluyordu.

Rahiplerin ekserisi halk çocuğu idi. Dünya hayatının lezzetlerini terk etmeleri, onlara büyük bir nüfuz sağlıyordu. Bunlar, dinî tutumlarında katı idiler; bu sayede de halk nezdindeki etkinlikleri kuvvetli idi. Bu sebepten Kilise otoriteleri, ister istemez, onları birinci derecede hesaba katmaya mecbur oluyorlar-

---

127 Charles Guignebert, *Le Christiannisme antique*, s. 187.

dı. Çünkü halk dindarlığının birinci mercii onlardı. Din âlimleri de neticede, halk dindarlığını, ellerinden geldiği ölçüde, Hıristiyanlıkla bağdaştırmaya çalışıyorlardı.

Böylece -aslında farklı olan, fakat aynı noktada odaklanan birtakım etkiler arasında kendiliğinden hâsıl olan yardımlaşma sayesinde- dördüncü asırda, üçüncü asrın eşiğindeki dine birçok noktada benzemeyen bir din ortaya çıkmış oldu. Ve bu yeni din, beşinci asrın başlarında Roma dünyasına hâkim oldu. İşte Orta Çağ'ın mutaassıp, evrensellik peşinde koşan ve bunu savaşlarda arayan, keza aklın kabul edemeyeceği bir sürü inançla dopdolu Hıristiyanlığının menşei buradadır. Çeşitli renk ve şekillerde "bâkire Meryem" timsallerine ve bir insanın hatırında kolay kolay kalmayacak miktarda mahallî azizlerin timsallerine mahsus "ibadetler" de o zaman yayıldı.

Muhteşem kiliseleri merkez edinen ve muazzam bir şekilde yayılmış bulunan âyin ve merasimleriyle Orta Çağ Hıristiyanlığını düşünürsek, artık onun el-Celîl bölgesinin mütevazi, nazik ahlâklı ve risalet görevinin, kurtuluş müjdesini, âhiretin yaklaştığını ve yüksek ahlâkı bildirmekten ibaret olduğunu söyleyen ve ecdadı Hz. İbrahim'in (a.s.), Hz. Mûsa'nın (a.s.) Rabbine kulluk etmek isteyen peygamberi Hz. Îsa'nın (a.s.) dini ile hiçbir bağı kalmadığını anlarız.

Şirk, felsefe sahasında olduğu kadar din sahasında da, ihtiva ettiği çelişkiler ve karışıklıklar ile hem de Mesîh adına, yeniden ve fakat değişik bir hayata kavuştu ve İsrailoğulları içinden çıkmış olan tevhid Peygamberi'nin getirdiği "ruh ve hakikat dini"ne galip geldi.[128]

5- Kilise, Roma devletinin unsurlarından biri hâline geliyor

Hıristiyanlığın, Hz. Mesîh'in yakında tekrar zuhur edeceğine inanması, pek iyi olmadı. Zira vâdenin mütemadiyen uzaması,

---

128 Charles Guignebert, *Le Christianisme antique*, s. 190.

Hıristiyanların ekserisinin, nefislerinin isteklerine ve Hıristiyanlık öncesi kendilerinde kökleşmiş âdetlere boyun eğmeleri sonucunu doğurdu. Dine lâkayt kalmanın bazı tezahürleri, önce de görülmüş olsa bile dördüncü asırda iyice arttı. Yeterli bir hazırlık devresinden geçmemiş ve hayatın kuvvetleri karşısında direnmeye alışmamış yeni müntesiplerin Kiliseye girmeleri, bu hâdisenin başlıca sebebini teşkil eder ki bu tesirin, yıkıcı rolünü diğer dinlerde de gösterdiği malûmdur.

Bu süreç içinde, artık işkence konusu ortadan kalktı. Hıristiyanlar, iman icabı olan vazifeleriyle, vatandaş sıfatıyla dünyevî ihtiyaçlarını birbirinden ayırt etmiş olarak müreffeh bir dünya hayatı yaşamaya koyuldular. Hayatın istekleri çoğalırken, dinî vazifeler de gitgide azalan bazı farzlara münhasır kalıyordu. Kilisede eda edilen günlük ibadetler bırakılıp sadece pazar âyinine gitmekle ibadet vecibesi geçiştiriliyordu. Kilise, hayatla yaptığı ruhanî mücadelesinde bozguna uğramıştı. Yunan-Roma hayatı, Hıristiyanlık elbisesi giymişti. Beşinci asır başlarında görünen manzara, Hıristiyanlığın galibiyetinin sadece zahirî olduğu şeklindedir. Çünkü bu din, Yunan-Roma dünyasına, kendi itikat ve ruhunu kabul ettirememiş, aksine bu dünya, hem madde hem de fikir plânında, bu dini kendisine uydurmuştu. Bu sonucun tek sorumlusu da Kilisedir. Zira onun, mü'minler üzerinde mutlak otoritesi vardı ve bu gücüne dayanarak devamlı surette tavizler veren o idi. Böylece, galip gelen aslında Hıristiyanlık değil, Kilise olmuştu. Derken, Kilise, Roma devletinin başlıca unsurlarından biri hâline geldi ve idarî teşkilâtlanmasında da onu örnek aldı. İlk cemaatin dinî hayatı ise, yalnız Kilisede, o da bazen vaaz konusu olmaktan ibaret kaldı ve Tolstoy'un tabiriyle, o cemaatin yaşayışının, "isimde kalan Hıristiyanlığın ilerlemesine gerçek bir tesiri olmadı."

Beşinci asırdan itibaren, Roma İmparatorluğunun nüfuzu Batı'da azaldı. Meydana gelen boşluk, Kilise tarafından dolduruldu.

Böylelikle Kilise, daha önce dinî ve ahlâkî bakımdan Roma'nın vârisi olduğu gibi, bu defa idarî ve siyasî bakımdan onun vârisi oluyordu. "Barbar"ların silip süpürdüğü imparatorluk toprakları üzerinde kalan tek kale Kilise olmuştu. Bu karışık dönemde Kilisenin reayasına sağladığı himaye ve teminatlar, "Katolik"liğin işine çok yaradı. Fakat siyasî sahadaki bu nüfuz, Kilisenin ilk dinî idealinden daha fazla uzaklaşmasına yol açacaktır. Ne akidesi, ne de içtimaî ahlâkı kendisine fayda vermeyecek, kaçınılmaz hâle gelen reform ihtiyaçları Kiliseyi karıştıracaktır.

Fakat Kilisenin hayat karşısındaki bu fiilî bozgunu müvacehesinde, zaman zaman Kilise içinde veya dışında birtakım adamlar çıkıp, dinin, insanın yaşayıp tatbik edemeyeceği bir ideal olmadığını göstermek için gayret sarfetmişler, birer ruh kahramanı olarak dinî emirleri yaşamaya çalışmışlardır. Semavî şeriatın tanınmaması hâdisesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Tertullien, Commodien bunlardandır.

Bu ruh, dördüncü asırda da yer yer devam etmiştir. Hatta belki de bir reaksiyon neticesi olarak, dördüncü asırda Hıristiyanlar arasında kuvvetli bir zühd dalgası görülmüştür. Hayrete şayandır ki bu zühd hâdisesinin Kilise üzerinde hemen hemen tesiri olmamıştır. Bunun sebebi, organize bir ruhbanlık hayatının ortaya çıkıp, fikrî ve amelî olarak ideal dinî hayatı yaşamak uğrunda dünyayı terk eden her Hıristiyan'a kapılarını açan manastırların zuhur etmesidir.

Toplum içinde yaşayan az miktarda zahid, daha önce de mevcut idi ve sadece, halk tabakasından olanlar onlara saygı duyarlardı. Fakat onların toplum üzerinde anılmaya değer bir etkileri yoktu. Zaten Kilise, onların faaliyetlerini dikkatle kontrol ediyor, onların evlenme ve hayatın nimetlerinden yararlanma aleyhinde telkinlerde bulunmalarına mani oluyordu. Dördüncü asırda Bersillian adlı İspanyalı bir piskopos, ilk dinî ahlâkı esas ala-

rak Hıristiyanları yönlendirmek için ortaya çkınca, herkesten önce kendi papaz hemşehrileri, onu toplum için büyük bir tehlike sayıp Mani dininin etkisinde kalmakla ittiham ettiler (Bilindiği üzere İran menşeli bu din de, zühd hayatına yönelirdi) ve resmî makamlar vasıtasıyla hakkından geldiler. Gaule ülkesinde Tours şehrinde Maritain adlı diğer bir piskopos, ciddî bir zühd hayatı tatbik edip etrafa da bunu telkin edince, papaz kardeşleri onu "zararlı bir örnek" ilân edip, aralarından senelerce uzaklaştırdılar. Fakat ölümünden sonra Hıristiyanların ona besledikleri takdire ve onun aziz olarak takdis edilmesine mâni olamadılar.

Bu asırdan itibaren, manastırlar Kilise için "emniyet supabı" oldular. Yani Hıristiyanlar içinde ideal dinî hayatı yaşamak isteyenler çıktıkça Kilise onlara manastır yolunu göstererek, toplumu onların tesirlerinden ve zararlarından uzak tutuyordu. Onların üzerine de fazla gitmiyor, sadece onları kendi hâllerine bırakıyor, toplumu da onlardan masûn tutuyor, böylece toplumdaki dünyevî menfaatlerini devam ettirebiliyordu. Fakat kendi güdümündeki rotalarından sapma belirtileri ortaya çıkar çıkmaz, derhal onlarla mücadeleye girmekten geri durmuyordu.

Böylece Hıristiyanlar, "mü'min" ve "kâmil mü'min" olmak üzere iki kısma ayrıldılar. Müşterek itikatla beraber, Hıristiyan halkın çoğunun yapabileceği mahdut ameller Hıristiyan'ın uhrevî "necat"ını temin edebilirdi. Ama "kâmil mü'min" olmak için rahip olmak gerekirdi. Görüldüğü gibi paradoksal olarak, Kilise, yine zıddı olan ruhbanlık sayesinde dünya hayatını teminat altına almış oluyordu.

Unutmamak gerekir ki Hıristiyanlık her şeyden önce, Hz. Mûsa şeriatına dayanan, sonra da İskender'in ölümünden Roma işgallerine kadar olan devreyi kapsayan ve Yunan tesirleriyle Doğu'nun hususî tesirlerinin birleştiği Helenistik âlemin (yani Anadolu, Suriye, Mâveraünnehr, İran ve Mısır'ın) unsurlarının

eklendiği bir dindi. Batı'da da Hıristiyanlığa müsait bir ortam vardı. Fakat Lâtince gibi, Lâtin düşüncesi de, kanun kültürünün hâkim olduğu bir yapıya sahip idi; Yunan kültüründeki akışkanlığı bile idrak etmekten geri kalıyordu. Bundan ötürü Lâtin düşüncesi, tabiî bir tutum olarak, Hıristiyan metafiziğini, hudutları iyice belli kaideler çerçevesine yerleştirdi ve dinî ahlâk idealini kodifie etti.

Bu dönemde, yani üçüncü asırdan itibaren Hıristiyanlığın iki büyük düşmanı Yeni Eflâtunculuk ile Mani dini idi. Yeni Eflâtunculuk, aklî sahada Eflâtun'a istinat ederken onu, bu asırda ortaya çıkan nazariyelerle uzlaştırıyordu. Metafizikte ise Olimp (Yunan) politeizmine dayanıyordu. Fakat öyle anlaşılıyor ki felsefî nazariyeler, Yunan şirkini sembollere dönüştürme ve Doğu'daki "putperest tevhid" fikrine inkıyat ettirmeye müncer olmakta, böylece çok tanrıcılık, "panteizme" dönüşmektedir.

Mani dini, ise, Keldanî düalizmine dayanır, yani hayır ile şer, ruh ile madde arasındaki ezelî mücadeleden hareket eder.

Demin adları geçen ve kâinatı aynı metotla açıklayan üç zihniyet arasında şiddetli bir düşmanlık ortaya çıktı. Bunlardan her üçü de insanı, bulunduğu şartların dışına çıkarıp Allah'ın varlığında ebedî olan bir kurtuluşa yöneltmek iddiasında idiler. Aslında bu zihniyetler "tevhid" menşeli olup muayyen ibadetler ve ahlâkî prensiplere uyarak insana ebedî saadet kazandırmak iddiasında idiler.

Bunlardan Yeni Eflâtunculuk, bir "kurucu"dan mahrum olduğundan ve şahsî renklerle boyanmaya maruz kaldığından hep sun'î bir din olarak kaldı.

Buna mukabil Hıristiyanlığın Hz. Îsa'ya istinadı gibi Mani'ye dayanan Maniheizm, tamamen farklıdır. (Mani'nin 215 yıllarında Babil'de doğup 275 sıralarında İran'da öldüğü bilinmektedir.) Bu dini, bir Hıristiyan bid'atı göstermek tamamen yanlıştır. Ne

var ki bu din, Hıristiyanlarla karşılaşınca, tâli sebepler dolayısıyla, yani bazı sentez gayretleriyle, Hıristiyan görünümü kazanmıştır. Mani, İncil'i takip etmiyordu. Hıristiyanlık gibi, zühde dayanan bir kurtuluş müjdeliyordu. Fakat metafizikte Hıristiyanlıktan daha sade ve ahlâkta daha disiplinli bir yol izlemişti. Bu din, hızlı bir ilerlemeden sonra, Roma devletinin şiddetli mukavemeti neticesinde gerileyecektir. Bu direniş toplumda bir karışıklığa yol açacağı endişesi ile Roma devletinin düşmanı olan Fars menşeli olması endişesinin birleşmesinden kaynaklanıyordu. Kendisine kuvvetli bir rakip gördüğü bu dine karşı koymakta Kilise, devlete tam bir destek sağladı. Hıristiyanlık için tehlikesini şundan anlayalım ki St. Augustin (354-430) uzun seneler bu dini benimsemişti.

Kilise, Maniheizm ile mücadelesinde, karşısına çıkan diğer tehlikelerde olduğu gibi, yine "manastır" silâhını kullandı. Bundan ötürü, Hıristiyan ruhbanlığının gelişmesinde Maniheizm'in büyük payı olduğu söylenebilir. Kilise zühd ve irfan meraklılarını, kendi kontrolünde tutarak Maniheizm'in ağına düşmekten böylece koruyabilmiştir.

Görüldüğü üzere, dördüncü asırda Hıristiyanlık, Yeni Eflâtunculuk ve Maniheizm ile mücadelesinden galip çıktı. Onların varlıkları pek zayıf bir surette devam etse de, Hıristiyanlık için tehlikeli birer rakip olma vasıfları, tamamen kayboldu.

Üçüncü Bölüm

KUTSAL METİNLER

GİRİŞ

Kutsal Kitap Mefhumu

İnsanlar, ebedî kurtuluşlarına vesile olacak hakikatleri yalnız akıllarıyla idrak edemeyeceklerinden, Allah onlara, necatları için gerekli bilgileri ihtiva eden vahiyler göndermiştir. Hıristiyanlara göre vahiy (tecelli) Hıristiyanlık öncesi vahiy ve Mesîhî vahiy diye ikiye ayrılır. Hıristiyanlık öncesi de üç dönemdir:

1. İlk insanlara yapılan vahiy,
2. Hz. İbrahim (*a.s.*), Hz. İshak (*a.s.*) ve Hz. Yâkûb'a (*a.s.*) yapılan (patriyarkal) vahiy,
3. Hz. Mûsa (*a.s.*) vasıtasıyla İsrailoğullarına yapılan vahiy. Bundan sonraki Mesîhî vahiy ise hem eskisini tamamlamış hem de kısmen değişik bir mahiyet arz etmiştir.

Hıristiyanlıkta ilâhî vahiy sayılan metinler "kutsal kitaplar" denilen kitaplarda, toplanmıştır. Muhtelif Hıristiyan mezhepleri bu metinlerde, aşağı yukarı müttefik olmakla birlikte şu hususlarda ihtilâf ederler:

1. Kutsal kitap, hangi nispette, doğrudan veya dolaylı olarak "Allah kelâmı" kabul edilebilir?
2. Onlar dinin tek kaynağı mıdır, yoksa onların yanında, tamamlayıcı otorite olarak başka metinler veya gelenekler de var mıdır?

Katolikler dahil, ekseri Hıristiyan din bilginlerine göre, kutsal kitaplar Allah kelâmını ihtiva etmekle kalmaz, bizzat Allah kelâmıdırlar da. Beşer olan kâtiplere dikte ettirmesi vasfıyla onların gerçek müellifi Tanrı'dır. 1870 yılında akdolunan Vatikan I Konsili gibi, en son toplanan Vatikan II Konsili de (1962-1965) bu inancı tekit etmiştir. Ortodokslar da böyle inanırlar. Bazıları ise, lâfızlarının olmasa da mânâlarının vahyedildiğini söylerler.

Fakat Hıristiyanlar, şu veya bu şekilde Tevrat'ı, Tanrı'nın kitabı kabul etmelerine rağmen ona tâbi olmamışlar, Tevrat'taki bazı haramları mübah hâle getirmişlerdir. Metinler, başta düşmanları olan Yahudiler olarak bütün dünyanın elinde bulunduğundan onları değiştirememişlerse de, Eski Ahid'i Yeni Ahid'e göre tevil etmişler ve konsiller vasıtasıyla, diledikleri tarzda yorumlamışlardır.

Bu noktayı belirtmiş olarak biz, Hıristiyanlığın "Kitab-ı Mukaddes"ini teşkil eden kitapları sıraladıktan sonra, onlarca en mühim sayılan Yeni Ahid metinleri üzerinde özellikle duracağız. Bilindiği üzere Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahid'den meydana gelir.

1- Eski Ahid

Eski Ahid İbrânîce'dir. İbrânîce, 18. asırdan beri Batılı araştırıcıların "Sâmî diller" adını verdikleri dil âilesine mensuptur. *Eber* adlı cedleri esas alınarak "İbrânî" denilmiştir (Tekvin, 10, 21; 11, 14). Sâmî diller, başlıca şu üç gruba ayrılır:

a) Kuzey-batı bölümü: Kenan, Ugarit, Fenike ve İbrânî dilleri.

b) Doğu bölümü: Asur-Babil, Âramî ve Süryanî dilleri.

c) Güney bölümü: Arapça ve Habeşçe.

Eski İbrânîce müstakil bir dil olmayıp, Kenan dilinin bir diyalekti idi. Zamanla Âramîce, İsrailoğullarının konuşma dili

hâline geldiğinden buna da “İbrânîce” denildiği vakidir[129]. Babil İmparatorluğu döneminde Ârâmîce, Akdeniz’den İran’a kadar olan bütün ülkelerin ticaret ve diplomasi lisanı olmuştu. Bu dil, özellikle Yahudilerin Babil esaretinin bitiminden, yani M. Ö. 537’den sonra Hıristiyanlığın başlangıcına kadar Filistin’in konuşma dili hâline gelmişti. Binâenaleyh Hz. Îsa (*a.s.*), havariler ve ilk Hıristiyanlar bu dili konuşuyorlardı[130].

M. Ö. 3. yüzyıla doğru, bir değil en azından üç türlü İbrânîce Eski Ahid metni vardı. Bunlar: 1- Massoréthique metin, 2- Bundan kısmen tercüme edilen Yunanca metin, 3- Sâmiriye Tevratı idi. M. S. 1. asırdan itibaren tek metne doğru bir gidiş başlamışsa da, nihaî metin ancak yaklaşık 100 yılında tespit edilmiştir[131]. Eğer metnin bu üç şekli de elde olsaydı, karşılaştırma imkânı bulacak ve belki de aslî metnin nasıl olduğu hakkında bir fikir edinmemiz mümkün olacaktı. Fakat maalesef bu hususta, azıcık olsun, bir fikre sahip değiliz. Hz. Îsa’ya yakın olan Hıristiyanlık öncesi bir devirden kalma Kumran mağarasındaki tomarlar, klâsik metinle farklılıklar arz eden M. S. 2. yüzyıla ait “on emir” ihtiva eden bir papirüs ve M. S. 5. yüzyıla ait bazı parçalar (Kahire’deki Geniza parçaları) dışında, Kitab-ı Mukaddes’in bilinen en eski İbrânîce metni M. S. 9. asra çıkmaktadır.

Septante metni, Yunan dilindeki ilk tercüme olmalıdır. M. Ö. 3. yüzyıla ait olan bu tercüme, İskenderiye Yahudileri tarafından yapılmıştır. Yeni Ahid yazarları da, ileride bu metne dayanacaklardır. Bu metin M. S. 7. yüzyıla gelinceye dek otorite sayılacaktır. Hıristiyan âleminde genel olarak kullanılan temel Yunanca metinler, Vatikan’da *Codex Vaticanus*, ve Londra Bri-

---

129 E. Jacob, *L’Ancien Testament*, s. 7.
130 J. Dheilly, *Dictionnaire biblique*, Araméenne md., s. 79.
131 E. Jacob, s. 11. Krş. M. Bucaille, s. 18-19.

tish Museum'da *Codex Sinaiticus* adları altında muhafaza edilen yazmalar olup her ikisi de M. S. 4. asırdan kalmadır.

St. Jérome, M. S. 5. asrın ilk yıllarında, İbrânîce metinleri esas alarak, Lâtince bir metin hazırlamıştır. Bu nüshaya, daha sonraları M. S. 7. yüzyılda, dünyanın her tarafına yayılması sebebiyle *Vulgate* adı verilir. (Bu kelime, Lâtince'de "yayılmış olan nüsha" anlamına gelmektedir. St. Jérome tarafından yapılan bu tercüme Trente konsili (1545-1563) tarafından 1546'da Katolik Kilisesi'nin resmen kabul ettiği tercüme hâline getirilmiş olup, böylece devam etmektedir.) Sadece hatırlatmak babından, kısmî olan Âramca ve Süryanca (*Peshitta*) tercümelerini de zikredelim.

Bütün bu tercümeler uzmanlara, bir bakıma, muhtelif metinlerin uzlaştırılmasıyla hasıl olan "ortalama" metinleri teşkil etme imkânını vermiştir. Keza İbranca, Yunanca, Lâtince, Süryanca, Âramca ve hatta Arapça gibi muhtelif dillerden metinleri yan yana veren mecmualar da hazırlanmıştır. Walton'un meşhur *Bible*'i (Londra, 1657) böyledir.

Konuyu tamamlamak için şunu da ilâve edelim ki, farklı Hıristiyan Kiliselerinin Kitab-ı Mukaddes anlayışları değişik olduğundan, onların kabul ettikleri kitaplar da farklı olmuştur. Bu Kiliseler, şu ana kadar, aynı dildeki herhangi bir tercüme hakkında, aynı değerlendirmeye sahip değildirler. Yani aynı dili konuşan farklı mezhepten olan kimseler, aynı tercümeyi değil, mezheplerine göre yapılmış ayrı ayrı tercümeleri okumaktadırlar. Katolik ve Protestan uzmanlarca müşterek olarak hazırlanan *Traduction oecuménique de la Bible* Paris'te 1975'de tamamlanmıştır.

Böylece, Eski Ahid metninde insan eliyle yapılmış değişikliklerin payının oldukça büyük olduğu görünüyor. Bir nüshadan öbür nüshaya, bir tercümeden öbür tercümeye, vaki olan sayısız tasarruflarla, iki bin yıldan fazla bir zaman boyunca, aslî metnin

uğramış olduğu değişikliklerin vardığı boyutlar, zahmet çekmeksizin anlaşılıyor[132].

Eski Ahid, başlıca üç bölümden meydana gelir: *Tevrat*, *Nebiîm* ve *Ketûbîm*.

a. **Tevrat:** Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye olmak üzere beş bölümden ibaret olup bundan ötürü Batı'da *Pentateuque* denir. Aslı Hz. Mûsa'ya (*a.s.*) vahyedilmiştir.

b. ***Nebiîm*:** Yani peygamberlere ait kitaplar ki bunlar da iki kısımdır:

  ba. **Önceki peygamberlere ait kitaplar:** Yûşa, Hâkimler, Samuel, Krallar.

  bb. **Sonraki peygamberlere ait kitaplar:** İşâya, Yeremya, Hezekiel, keza o iki peygamberin kitapları: Hoşea, Yoel, Amos, Obadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tsefenya, Haggay, Zekarya, Malaki.

c. ***Ketûbîm* veya *hagiographes* (menkıbeler)**ki bunlar da: Mezmurlar, Meseller, Eyyûb, Neşideler Neşidesi, Rut, Lamentations, Vâiz (Ecclésiaste), Ester, Daniyel, Esdras, Nehemya, 1 ve 2. Kronikler (Tarihler) kitaplarıdır.

Luther'in sıralamasında birçok kitabın yeri değişiktir. Protestanlar *apocryphe* (yani ibadette halka alenî surette okunması yasaklanan) "gizli kitaplar" dedikleri kitapları, Kitab-ı Mukaddes'ten saymamakla birlikte,"okunması faydalı" şeklinde tavsif ederler. Katolikler bunların hepsini, Ortodokslar ise bir kısmını kabul ederler ki bunlar şunlardır: *Judith*, *Süleyman'ın Meselleri ve Hikmetleri*, *Tobi*, *Siracide*, *Baruch*, *Makkabeler I ve II*, *Ester'e İlâveler*, *Daniyel'e İlâveler* (yeni Suzzanne'in Tarihi, Bel Tarihi, Babil Dragon Tarihi, Azarias'ın Duası), *Manasse'nin*

---

132 M. Bucaille, s. 19-20.

Duası. Üç Gencin Fırındaki Duası, *Yeremya'nın Risalesi* kitaplarıdır.

Hıristiyanlar, uzun zaman, bu kitapların, isimlerini taşıyan zâtlara ait olduğunu düşünmüşler, binâenaleyh kronolojik olarak sıralamaya çalışmışlardı. Metin tenkidi çalışmaları bazı kitapların, isimlerini taşıdıkları şahısların eserleri olamayacaklarını göstermiştir. Bazıları bütünlük arz etmeyip, aksine muhtelif kaynaklardan toplanmışlardır. Bazıları ise eski zannedilmekle beraber muahhar devirlere aittirler. Bunlar hakkında geniş bilgi, metin tenkidi uzmanlarının yazdıkları kitaplardan öğrenilebilir.

2- Kitab-ı Mukaddes'i teşkil eden kitapların kronolojisi

Eski ve Yeni Ahid kitapları, takribî olarak şu şekilde kronolojik bir sıraya konulabilir:

- M. Ö. 1250'ye doğru Hz. Mûsa (*a.s.*) ve Tevrat.
- 1200'e doğru Kenan'ın fethi. Eski neşîdeler ve kıssalar (Hâkimler 5 ve 9, 7 vd. gibi)
- 1000'e doğru Hz. Dâvud (*a.s.*) Hz. Dâvud hakkında neşîdeler. (Meselâ II. Samuel 1, 17 vd.; 3, 33 vd.; 12, 1 vd. gibi)
- 960 Süleyman Mabedi'nin inşası. Buna dair ifadeler, meselâ I. Krallar 8, 12 vd. da vardır.
- 932 Krallığın Yahuda ve İsrail olarak ikiye bölünmesi.
- 950-850 Yahvist belgenin yazılması.
- 750'ye doğru Elohist belgenin yazılması.
- 760-700 Amos, Hoşea, İşaya, Mika.
- 630-568 Yeremya, Nahum, Habakkuk, Tsefenya.
- 621 Kral Josias tarafından Tesniye kitabının Eski Ahide dahil edilmesi

- 586 Kaldeliler tarafından Kudüs'ün tahrip edilmesi. Babil esareti dönemi peygamberleri: Hezekiel, İkinci İşaya.
- 538 Esaretten Kudüs'e dönüş.
- 520-515 Mabedin İnşası.
- 520-445 Haggay, Zakarya, Obadya, Malaki.
- 458-444 Din adamları metninin (Code sacerdotale) dokümanının Eski Ahide girmesi.
- 400-340 Ruth, Yoel.
- 300-180 Esdras, Nehemya, Kronikler (Tarihler) (300), Eyyûb (250), Vâiz Siracide (180).
- 166 Makkabelilerin isyanı.
- 164-130 Daniyel, Neşîdeler Neşîdesi, Ester (130), Judith (100).
- 120-100 I. Makkabeliler.
- 63 Filistin'in Roma hâkimiyetine girmesi.
- Hz. Îsa'nın (*a.s.*) doğumu.
- M. S. 30 Yıllarına doğru: Hz. Îsa'nın risaleti.
- M. S. 32 (34)-65: Pavlus'un çalışmaları.
- 60-100 Yeni Ahid Mektupları ve İnciller.

3- Yeni Ahid Kitapları

Yeni Ahid 27 kitaptan meydana gelir. Bunlar üç grupta toplanmaktadır: Tarihî kitaplar, Tâlîmî kitaplar ve Vahiy.

a. **Tarihî kitaplar:** *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* İncilleri ile *Luka'nın Resûllerin İşleri* adlı kitabını ihtiva eder. Bunlar üzerinde ayrı ayrı duracağız.

b. **Tâlîmî kitaplar:** Havarilere ait 21 mektuptan ibarettir.

Bu 21 mektup şöyle tasnif edilir:

a. Pavlus'un 14 mektubu: Bunlar ve yazıldıkları tarihler şöyle detaylandırılabilir.

aa. Büyük mektuplar (Romalılara, 56 veya 57 yılında; I. ve II. Korintoslulara, 55, 57; Galatyalılara, I. II. Selâniklilere 52, 53).

ab. Hapishane mektupları (Efesoslulara, Filipililere, 56-57); Koloselilere, 61 veya 63; Filimon'a

ac. Pastoral mektuplar (I. ve II. Timoteosa, Titus'a. İbrânîlere adını taşıyan mektubun Pavlus'a ait olduğu münakaşalı ise de, genellikle ona nispet edilmektedir; tarihi hakkında: 70'ten önce denilmektedir).

b. 7 Katolik mektup (Yâkûb, I. ve II. Petrus; I., II. ve III. Yuhanna, Yehuda mektupları)[133].

c. Vahiy denilen son kitap Yuhanna'ya ait olup onun uyanık iken mazhar olduğu keşfiyatı ihtiva ettiğine inanılır. 96 yıllarında, dördüncü İncil yazarı tarafından kaleme alındığı kabul edilir. Sembolik ve eskatolojik (âhir zaman haberleri) bilgiler ihtiva eder.

4- İnciller

İncil kelimesinin aslı, Yunanca'da Euaggelion olup, halk Yunancasında: "getirdiği bir haberden ötürü bir şahsa verilen müjdelik, mükâfat" mânâsına gelir. Daha sonraki zamanlarda "haber, müjde" mânâsına kullanılmıştır. *Septante* denilen, Eski Ahid'in Yunanca tercümesi de bu kelimeyi "sevindiren haber" mânâsına kullanmıştır[134]. Daha sonra ise "Hz. Îsa'nın tebliğatı-

133 Bu mektupların tarihleri hakkında bkz. J. Dheilly, *Dictionnaire biblique*, s. 349 ve daha tafsilâtlı bilgi için bkz. A. Robert A. Feuillet, *İntroduction à la Bible*, II, 394-532.

134 O. Culmann, *Nouveau Testament*, 15

135 Krş. Matta, 26,13; Efesoslulara, 1, 12; Galatyalılara, 2, 7

nın özeti" veya "onun hayatı"[135] derken "Hz. Îsa'nın sîret ve tebliğatını yazı ile kaydeden kitaplar" hakkında kullanıldı.

Dördüncü İncil dışındaki ilk üç İncil'e, yani Matta, Markos ve Luka İncillerine "Sinoptik (synoptiques) İnciller" denir. Çünkü bunlar gerek şekil gerek konular bakımından çok büyük benzerlikler taşımaktadırlar. Şöyle ki:

a. Mûcizelerin anlatılışında, mesellerde (parabol), Hz. Îsa'nın hayatına dair hâdiselerde bu üç İncil arasında çok benzerlik vardır. Meselâ Markos İncili'ne has olarak sadece 50 (elli) kadar cümle bulunur. Keza konuların: Îsa'nın vaftizi, şeytan tarafından tecrübeye tâbi tutulması, Galile (el-Celîl) bölgesinde risaletin başlaması, onun Kudüs'e doğru çıkması, çilesi, haça gerilmesi ve sonra dirilmesi tarzında hepsinde aynı şekilde sıralanması da, bu üç İncil'den önce, mevcut olan müşterek bir sözlü rivâyetin bulunduğuna delâlet etmektedir. Hatta ifadelerde ve deyimlerde bile müştereklik vardır. Şöyle ki: Hikâyenin aynı yerinde istitrad yapma (parantez açma): Meselâ Matta 9, 6 Markos 2, 10 Luka 5, 24), aynı kelimeleri kullanma: Meselâ Matta 3, 7-10=Luka 3, 7-9), aynı iktibas usûlü: Meselâ Matta 3, 3=Markos 1, 3=Luka 3, 4 gibi.
b. Benzerliklerin yanı sıra bariz ayrılıklar da vardır. Hatta aynı şeyi öğretirken de farklılıklar bulunur. Meselâ Hıristiyanlığın temeli olan *Pater duası* Matta'da 7, Luka'da ise 5 talep ihtiva eder.

Bu tezahür hakkında şöyle izahlar yapılmaktadır: (Bu izahları özetledikten sonra, ileride bu konuyu tekrar ele alacağız).

1. Üç İncil'in ortak şifahî bir kaynağı vardır. Benzerlikler, kalıplaşmış dinî bilgilerden, ayrılıklar ise yazıldığı ortamların farklılığından ileri gelmiştir.

---

136 J. Dheilly, *Dictionnaire Biblique*, s. 1143-1144.

2. Sinoptik İnciller, edebî yönden birbirine bağlıdır. Bu tâbilik: Matta > Markos > Luka yahut Matta ve Luka'nın kaynağı olarak: Markos şeklindedir. Kritiklerin ekserisi bu hipoteze taraftardır.
3. Şimdiki İncillerin kaynağını bir, iki veya müteaddit malzemeler teşkil etmektedir[136].

a) Matta İncili

Sinoptik üç İncilden birincisidir. Hıristiyan geleneği, bu İncili, havari Matta'ya izafe eder. Bu kitabın kaynağı şu üç malzemeye irca edilir:

1. Kudüs cemaatindeki ilk dinî bilgileri ihtiva eden ve Yunanca'ya da tercüme edilmiş olan Âramîce bir kaynak,
2. Markos İncili[137],
3. İlâveten diğer bir kaynak.

Bu son kaynak Luka 9, 51 ilâ 18-14 bölümünde yer alır. Fakat Luka'nın, İncilinin ortasına yerleştirdiği bu kaynağı Matta, eserine serpiştirmiştir.

Âramîce olan birinci grup malzemenin kaynağı, havari Matta olabilir. Fakat bizzat kendisinin yazdığı değil de, bir redaktör vasıtasıyla son şeklini aldığı düşünülebilir. Bazılarına göre ise bu İncil, revaç bulması gayesiyle Matta'ya mal edilmiştir[138]. Bu İncil'in, Luka'dan sonra ve Kudüs'ün tahribinden önce 65 yıllarında yazıldığı kabul edilir.

137 Her üç sinoptik İncil'deki müşterek cümleler 330, Markos ile Matta arasındaki müşterek cümleler 178, Markos ile Luka arasındaki müşterek cümleler 100, Matta ile Luka arasındaki müşterek cümleler 230, adettir. Bu üç İncil'den her birine has olan cümle sayıları da şöyledir: Matta: 330, Markos: 53, Luka: 500 (M. Bucaille, s. 115).

138 W. Durant'dan naklen A. Hatîb, *el-Mesîh fi'l-Kur'ân*, s. 86.

139 Dheilly, *Dictionnaire Biblique*, s. 725-728.

Bu İncil önce Âramîce yazılmıştır. Sonra Yunanca'ya tercüme değil de, bir adaptasyonu yapıldı. Bu kitabın en çok dikkati çeken özelliği, sık sık Eski Ahid'e atıfta bulunarak, Yahudi karakteri muhafaza ve Hıristiyanlığı, Eski Ahid otoritesi huzurunda haklı göstermek ve Hz. Îsa'nın, Şeriatı (Tevrat'ı) değiştirmek için değil, geliştirmek için gönderildiğini vurgulamaktır[139].

b) Markos İncili

Markos, Hıristiyan geleneğine göre havari Petrus'un öğrencisidir. Barnaba'nın yeğenidir. Pavlus'un ise, birinci misyon seyahatine refakat etmiştir. Bir rivâyete göre İskenderiye Hıristiyan cemaatinin kurucusudur.

Markos İncili'nin kaynağı, Hz. Îsa ile ilgili hikâye ve vecizeler topluluğudur. Talebesi ve yorumcusu olduğu Petrus'un vaazları da onun mühim bir kaynağını teşkil etmiştir. İncilini Roma'daki mü'minlerin isteği üzerine kaleme almıştır. Yazılış tarihi kesin olarak belli olmamakla beraber Petrus'un ölümünden az önce, keza mabedin tahribinden önce yani 63-70 yılları arasında yer aldığı kabul edilir.

Bu İncil, müşahhas anlatımı, az işlenmiş özelliği ve hemen herkes tarafından kabul edilen kronolojik önceliği sebebiyle, 20. asırda birinci plâna geçirilmeye çalışıldı. Fakat sonraları bu telâkki pek benimsenmedi. O da şifahî rivâyetleri ve muhtemelen Âramca Matta İncili'ni kaynak olarak kullanmaktadır. Fakat Markos basit bir müstensih olmayıp, orijinal bir yazardır.

Katolik din adamlarından Roguet'ye göre: "Markos, acemi bir yazardır.", "Bütün İncillerin, ifade bakımından en düşük olanıdır." Kelime hazinesi fakir, cümle kurması düzgün değildir. Cümleleri, birbirine sayısız "ve" bağlaçlaryla yan yana koyar;

---

140 A. M. Roguet, *İnitiation à l' Evangile*, s. 60-61.
141 Dheilly, *Dictionnaire Biblique*, 717.

"ve" bağlacını diğer birçok bağlaç ve zarf yerine kullanır. Çeşitli fiil zamanlarını, titizlik göstermeksizin birbirine karıştırır[140].

Mevcut Hıristiyanlıkça çok mühim olan Hz. Îsa'nın dirilip, göğe yükselmesini ve havarilerin onun vekilleri olması metnini ihtiva eden kısa, fakat önemli "Hâtime" kısmı, sahih (authantique) sayılmaz[141].

c) Luka İncili

Sinoptik İncillerin üçüncüsüdür. Yazarı olan Luka, Antakyalı gayr-i Yahudi bir ailedendir. Kültürlü zümreden olup doktor idi. Genç yaşında Pavlus'u tanıdı ve artık ondan ayrılmadı. Luka, İncilini Markos'unkinden sonra kaleme aldı. Bunu müteakip de, Yeni Ahid'in 5. kitabı olup ilk Hıristiyan cemaatinin tarihinden bahseden "Resûllerin İşleri" kitabını 60-80 yılları arasındaki dönemde yazmıştır.

Luka'nın hem şifahî hem de yazılı kaynağı vardı. Şifahî kaynakları Antakya'daki dostları, papaz çömezi Filip, Pavlus'un mahpusluğu esnasında sorguya çekilen şahitler, Hz. Îsa'ya tâbi olan dindar kadınlar, Hz. Yahya'nın bazı şakirtleri ve özellikle Hz. Meryem olduğu söylenmektedir. Yazılı kaynakları ise: Muhtelif İncil denemeleri, Markos İncili, Âramca Matta İncili ve Yunanca Matta İncili'nin bazı kaynaklarıdır. Bunlara ilâveten mühim bir fikir kaynağı olarak Pavlus'u unutmamak gerekir.

Luka, İncilini, Yahudi asıllı olmayan Hıristiyanlar için yazmıştır. Bundan ötürü, müşrikleri cezbedecek hikâyeleri, en göze çarpacak şekilde sergileyip[142] sadece Yahudi-Hıristiyanları ilgilendirecek olayları ihmal eder. Meselâ şer'î hükümlerden bahsetmez[143].

---

142 Meselâ bkz. Luka, 7, 1-10.
143 Krş. J. Dheilly, s. 680-681.
144 Dheilly, 558-559.

d) Yuhanna İncili

Dördüncü İncil olup on iki havariden biri olan Yuhanna'ya nispet edilir. 90-110 tarihleri arasında Efes veya Antakya'da yazılmıştır[144].

Bu İncil, Hz. Îsa'nın prensiplerini mücerret bir anlatımla verir. Sinoptik İncillerdeki canlı meseller yerine bunda hayat, ışık, hakikat, irfan gibi kavramlardan bahsedilir. Sinoptik İncillerin merkez kavramı "ilâhî hükümranlık" iken, bu İncil "Îsa'ya iman"ı vurgular (6, 29). Hatta mûcizelerden de sadece yedi tanesi, sırf teolojik bir fikri desteklemek için sembolik olarak zikredilir. Bütün bunlar, sembolik temele dayanan dinî bir tez için plânlandığını gösterir ve havari Yuhanna'ya ait olduğundan şüphe ettirir[145]. "18. asra kadar dördüncü İncil, Yuhanna'ya atfedilirdi. O zamandan beri, gerçek müellifin kim olduğu hususunda şiddetli münakaşa devam etmektedir (...) Îsa'yı logosla aynılaştırması, Philon (Pilon) ve İskenderiye Yeni Eflâtuncuları ile olan fikrî yakınlığını gösterir. Bazı muasırlara göre bu İncil, Yuhanna ile devamlı temasta bulunan bir öğrencisi tarafından yazılmıştır. Bazılarınca ise yazar, havariler ile ilgisi olmayan bir başka Yuhanna'dır."[146]. *Encyclopedia Britannica* bu felsefî İncil'in yazarının havari ile, kesinlikle ilgisinin olmadığını yazar[147]. Metin tetkikçilerinin çoğuna göre bu İncil, havari Yuhanna'nın eseri değildir[148].

Yuhanna İncili'nin belirli bir tezi telkin etmek gayesiyle yazıldığı âşikârdır. 96 yılında, Îsa'nın tanrılığını kabul etmeyenle-

---

145 W. Durant, *The Story of Civilization* 11, 208'den A. Hatîb, *el-Mesîh* s. 88).

146 E. Royston Pike, *Dictionnaire des religions*, s. 173-174.

147 Oradan naklen Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 183.

148 (T. O. B.) Ökümenik İncil tercümesi) mütercimlerinden naklen M. Bucaille, s. 110.

149 Bu fikirde olan Hıristiyan müellifler ve referanslar için bkz. A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 179-180.

150 Kitabımızın, "Hz. Îsa'nın Tanrılaştırılması" bahsinde, Hz. Îsa'nın tanrı olmadığına dair hükmün doğruluğunu gösteren deliller zikredilecektir.

re karşı "öteki İncillerden farklı olarak Mesîh'in lâhutî tarafını anlatmak için yazılmıştır"[149].

Muhammed Ebû Zehre de bu konuda bazı nakiller yaptıktan sonra şu neticeleri çıkarır: 1- Üç sinoptik İncilde Hz. Îsa'nın tanrılığına dair kayıt yoktur[150]. (Hiç değilse Dördüncü İncil'in telifinden önceki durum bu idi). 2- Bazı din adamları, tanrılığını bildiren bir kitap olmaksızın, bu inancı daha önce benimsemişlerdi[151]. Bir de şu anlaşılır: Mevcut Hıristiyanlıkta Îsa'nın tanrılaştırılması her şeyin başında gelir. Böylesine en mühim bir esası üç İncil'in açıkça belirtmemesi aklın alacağı iş değildir. Şu hâlde Îsa'nın tanrılaştırılmasının aslı olsaydı, onlar mutlaka yer verirlerdi.

Yuhanna İncili konuların, hikâyelerin seçim ve sıralanmasında, coğrafî ve kronolojik bilgilerde, hatta dinî bakış açısında diğer İncillerden farklıdır. Yazarın, kendi tezlerini en iyi şekilde aksettirecek tarzda rivâyetleri sıralaması makuldür. Fakat boşluklar bulunmasını anlamak kolay değildir. Meselâ muharref Hıristiyanlığın en mühim ibadeti olan komünyon (kurban) bu İncil'de yer almaz. Buna mukabil öteki üç İncil'de bulunmayıp yalnız Yuhanna'ya mahsus hikâyeler de mevcuttur. Dirilmiş Îsa'nın Taberiye Gölü kıyısında talebelerine görünmesi (Yuhanna 21, 1-14) bunlardandır. İlk nazarda bunu yalnız bu İncil yazarının bildiği ileri sürülebilir. Ancak, dikkat edilince, Luka'da, bu hikâyenin, onun hayatında cereyan eden bir hâdise olarak yer aldığını görürüz. Bu durum karşısında şaşırmamak mümkün değildir[152]. Bu hikâye, Yuhanna İncili'ne sonradan eklendiği ittifakla kabul edilen 21. bölümde yer alır.

---

151 M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 58.
152 M. Bucaille, s. 113.
153 T. O. B. mütercimlerinden ve O. Culmann'dan naklen M. Bucaille, s. 113.

Yuhanna ile öbür üç İncil arasındaki mühim farklardan biri de Hz. Îsa'nın risaletinin müddetindedir. Üç İncil bir yıl sürdüğünü bildirirken Yuhanna'ya göre iki seneden fazla sürmüştür[153].

Bu kabîl hatalar, beşer kitapları için bile önemlidir. Böylesi hatalar ihtiva eden kitaba olan güven nispeten sarsılır. Ama bir beşer için yine de müsamaha ile karşılanabilir. Fakat Allah kelâmında böyle şeyler son derece mühimdir. Bir tek yanlış bile onun kudsiyetini zedeler.

5- İncillerin ortaya çıkardığı problemler

a) İncillerin akidenin teşekkülünden sonra yazılması

İncillerle Hıristiyanlık akidesi arasındaki münasebet, hayret uyandıracak bir durum arz eder. Zira Allah'ın kitabı olarak İncil, rütbe bakımından öncelik sahibi olduğu gibi tarih itibariyle de havarilerin ve Pavlus'un mektuplarından önce olması gerekirdi. Yani dinin, İncil'e bina edilmesi icap ederdi. Hâlbuki, bunun aksine, önce başta Pavlus'un çalışmalarıyla büyük ölçüde akide teşekkül etmiş, daha sonra İnciller, onlar göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. (Katolik İncil tetkikçilerinden A. M. Roguet şöyle diyor: "Pavlus'un kitaplarının İncillerden önce yazılmış olduğunu hiç unutmamak gerekir." (Korintoslulara 15, 1-11 pasajı Hıristiyan kredosunu tespit etmektedir) "Katoliklere göre İnciller Kiliseden zuhur etmiştir, yoksa Kilise, İncillerden doğmuş değildir."[154]

Akidenin teşekkülünde en büyük pay Pavlus'un olmuştu. Pavlus'un risaleleri 52-63 yılları arasında yer alır. Hâlbuki İncil yazarları kitaplarını en erken 63'te yazmaya başladılar. Pavlus ve inançları baskın çıkarak İncilleri etkiledi[155].

---

154 A.M. Roguet, *İnitiation à l'Evangile*, s. 22.

155 Papaz Paul İlyas'ın, Yesû'ul-Mesîh eserinin 18. sahifesinden Şelebî, 176. Krş. J. Dheilly, s. 382.

156 İntroduction, II, 227.

Çağdaş Katolik kutsal kitap uzmanlarından kalabalık bir heyet tarafından, üstadları olan A. Robert ile A. Feuillet başkanlığında hazırlanmış olan *İntroduction à la Bible* eserinde yazıldığına göre de, dört İncil arasında, tarih bakımından en eski olan Markos İncili, metin tenkitçileri arasında en çok kabul edilen görüşe göre 65-70 yıllarında yazılmıştır[156].

b) İncillerin çokluğu

Hz. Îsa'nın (*a.s.*) tebliğatı ve sîretini bildiren kutsal kitapların birden fazla olması, Hıristiyanlığın ilk devirlerinden beri sıkıntı doğurdu. Aynı meseleler hakkında neden dört metin vardı? Bu dört kitabı "Îsa'nın Hayatı" adı altında birleştirmek daha münasip olmaz mı? Sualini soranlar bulundu. İkinci asırda Tatien, Diatessaron (dördü bir arada) adı altında onları birleştirdi. Marcion ise diğerlerini iptal ederek sadecek Luka İncili'ni muteber saydı[157].

Hıristiyanlık muhtelif İncillerden bahsederken Kur'ân-ı Kerim, Hz. Îsa'ya gönderilen bir tek İncil olduğunu bildirir. Akıl ve müşahede de Hz. Îsa'nın tebliğatının müteaddit değil, bir tek kitapta bulunması gerektiğini gösterir. Şimdiki şekliyle Yeni Ahid, kesin bir tarzda olmasa da Hz. Îsa'ya verilen bir İncil'den bahsetmektedir. Meselâ Markos 1, 14'de: "Yahya ele verildikten sonra Îsa, Allah'ın İncilini vâzederek Galile'ye gelip dedi." Keza Pavlus'un Romalılara risalesi de (1, 10, 16 ve 15, 19), Matta 4, 23'te "Mesîh'in İncili"nden bahsedilir. Şimdiki şekliyle Hıristiyanlık, Hz. Îsa'ya kitap olarak verilmiş İncil'i inkâr etse de Kur'ân-ı Kerim bu ilâhî kitabın ona verildiğini kesin olarak bildirir. Demin işaret ettiğimiz mevcut Yeni Ahid cümlelerinin bahsettiği bir aslî İncil, diğer İncillerin bir ilk kaynağı olan İncil üzerinde duran bazı münferit Batılı yazarlar da vardır[158].

157 O. Culmann, s. 16.
158 M. Ebû Zehre, *Muhadarât*, s. 56.
159 *İntroduction à la Bible*, II, 7.8.

Hâlbuki Hıristiyanlığın dört İncili vardır. Hıristiyanlığın ilk asrında çok fazla olan İnciller önce yetmişe, sonra da dörde indirilmiş, geri kalanlar apokrif sayılmıştır. Bu apokriflerden 24 kadarını zikreden *Introduction à la Bible* yazarları, onların daha fazla olduğunu fakat bazılarının sadece isimleri, bazılarının elden geçmiş metinleri veya muahhar devre ait genişletilmiş mealleri olup, sırf eğitim gayesi taşıdıklarını yazarlar[159]. *İbrânîler İncili*, *Ebionitler İncili*, *On İki Havari İncili*, *Jacques İncili*, *Mısırlılar İncili*, *Sahte Matta İncili*, *Thomas İncili*, *Çocukluk İncili*, *Petrus İncili* bunlardandır[160].

İlk üç asırda yazılmış olan çok sayıdaki İnciller bir tarafa, İznik konsilinin de bire indiremediği dört İncil'i düşünelim. Kilisece "kanonik ve vahiy eseri" sayılan bu dört İncil arasındaki fark, sadece lâfız ve ifade farkı olsa, bunların, aslî İncil'in farklı birer tercümesi kabul edilmesi mümkün olurdu. Ama aralarında büyük farklar, hatta ihtilâflar fazlalık veya noksanlıklar, hatta ihtilâf ve çelişkiler vardır. Bu da bir tarafa, aynı İncil'in aynı bölümünde bile zıtlıklara rastlanabilmektedir. Meselâ Matta İncili'nin (16, 18-19) cümlelerinde Petrus, Hz. Îsa'nın lisanından, "dinin temeli, göklerin hükümranlığının elinde olduğu bir zât" diye tavsif edilirken, aynı bölümde (16, 22-23) "lânetli, şeytan, dinden uzak" olduğu yazılmaktadır. Bu iki çelişik durum, bu çok ağır ifadeler, değil Hz. Îsa gibi bir peygamber, kâmil bir mü'minden bile uzak olan şeylerdendir. Hz. Îsa'nın dilinden, mü'minin terk etmesi beklenen şeyleri sayan Markos 10, 29 cümlesi, bazı basımlarda "zevceler (karılar)"ı da sayarken, bazılarında bu kayıt yoktur. (Meselâ Bible şirketince yayınlanan İstanbul, 1885 basımında varken, aynı Kitab-ı Mukaddes şirketinin İstanbul, 1976 basımında yoktur)[161].

---

160 A.g.e., II, 745-762.

161 Daha başka tutarsızlıklar hakkında bkz. A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 81-84.

Hz. Îsa'nın İncili'nin kaybolmasının başlıca sebebi, Yahudilerdir. Yahudiler ona tâbi olanlara büyük bir darbe indirmişlerdi. Binâenaleyh Hıristiyanlar sadece hâfızalarına alıp gizli gizli naklettikleri bazı hikmetler, meseller ve tavsiyeleri koruyabildiler. Yahudilerin ve onların kışkırttıkları Roma yetkililerinin takibatları gevşeyince mü'minler, Mesîh ile beraber yaşadıkları hayata dair hatıraları ve sözleri anlatmaya başladılar. Nitekim Luka, İncili'nin mukaddimesinde (1, 1) yazılmış olan birçok hatıradan bahseder. Hata ihtiva etse de iyi niyetle yazılan birçok İncil gibi, şöhret ve nüfuz gayesiyle yazılanları da meydana çıkmıştı. Pavlus, böylelerine "yalancı peygamberler" demekte idi[162].

Böylece, Hıristiyanlığın işkence edildiği ilk nesiller boyunca zayi olan birçok İncilin olduğu anlaşılıyor. Fakat Hıristiyanlığın devlet dini hâline gelmesinden sonra, eskiden gizlenmiş olan müteaddit İnciller ortaya çıkarıldı. Bunlar dördüncü asır başlarında İznik Konsiline arz olundu. Ama İznik konsili, çoğunluğu mahkûm, azınlığı galip getirdi. Nitekim ihtida edip Abdulehad Dâvud adını alan eski Hıristiyan din bilgini şöyle demektedir:

"Bu 27 kitap veya sekiz müellif tarafından yazılmış olan bu koleksiyon, 325 yılında İznik konsilinde resmî bir surette kutsal Kitap hüviyetini kazandı. O tarihten önce bunlardan hiçbiri Kilise ve Hıristiyan dünyasının tamamı tarafından onaylanmış değildi. Bu konsile, dünyanın her köşesinden binden fazla din bilgini delege olarak katıldı. Onlar gelirken, beraberlerinde tetkik edilmek üzere onlarca İncil ve yüzlerce risale getirmişlerdi. Neticede 40-50 İncil'den dört tanesi, sayılamayacak kadar çok risaleden ise yirmi biri seçildi. Yeni Ahid'i seçenler, iki bin delegeden, ekserisi uzaklaştırıldıktan sonra geriye kalan 318 kişi olup Îsa'nın tanrılığını iddia eden heyet idi. Böylece Yeni Ahid,

162 Krş. A. Hatîb, *el-Mesîh*, 78 ve referansları.
163 Abdulehad Dâvud, *el-İncîlu ve's-Sâlîb*, s. 26; A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 178.

İznik Konsili akidesine aykırı olan Hıristiyan kitaplarının reddedilip yakılması esasına göre alınan karar sonucunda ortaya çıkmış oldu."[163]

Diğer taraftan, her şeye rağmen üç sinoptik İncil, Hz. Îsa'nın tanrılığı hususunda yine de kesin bir bilgi ihtiva etmemekte, sadece bazı müteşabih ve müphem unsurlara yer vermektedir. Peşin fikirle yazıldığı müellifi tarafından mukaddimesinde belirtilen dördüncü İncil, bu iddia lehine nispeten elverişli ifadeler taşımaktadır. İncil yazarlarının bu çekingen tutumlarını izah etmek zor değildir. Yeni Ahid kitapları birinci asrın ikinci yarısında yazılmışlardı. Hz. Îsa'nın yenilediği titiz tevhid inancına bağlı Yahudi âlemi içinde, bir insanın tanrılığını açıktan yazmak öyle kolay bir iş değildi. Zaten ilk Hıristiyanlar da ekseriya Yahudilerden idiler. Bu canlı gelenek içinde, bu müthiş küfür ve inkâr kolay kolay söylenemezdi. Fakat ondan sonra geçen iki yüz yıldan fazla bir zaman içinde, dinin ve mensuplarının hayli değişmesi ve bozulması neticesinde İznik Konsili sırasında, bu cüretkârlığı gösteren bir azınlık, imparatorluk gücü ile bu inancı kabullenmiş ve etrafa empoze etmeye başlamıştı. Daha sonraki değiştirme gayretlerine, Yeni Ahid metinleri müsait olmadığı durumlarda, konsil toplayarak, akide eklemiş veya çıkarmışlardır. Günahların papazlarca affedilmesi, Papa'nın yanılmazlığı, Meryem'in aslî günahtan berî doğması, Hz. Îsa'nın Yahudiler değil de Roma valisi tarafından öldürülmüş olması[164] inançları gibi. İşte bu gibi mecburiyetler sebebiyle, Katoliklik, dinin esas unsurunun tradition (gelenek, yani konsil kararları) olduğunu, kutsal kitapların, bunların ışığında anlaşılması gerektiğini kabul etmiş, Protestanlık ise bu

164 Dört İncil, onun haça gerildiğini yazar. Fakat 20. asra kadar Hıristiyanlar İncillerden, bu işi Yahudilerin yaptığını, Pilatus'un ise onu Yahudilere teslim ettiğini anlıyorlardı. Vatikan II Konsili (1962-65) bu inancı kaldırdı. Siyonist propagandanın bunda rol oynamış olabileceğini ister istemez düşünenler vardır.

165 Tevbe, 31.

anlayışın aşırılığına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Papazların, Tanrı adına günah affetmeye, endüljans dağıtmaya, Cennet'i parsellemeye, dinî inançları, helâl ve haramları değiştirmeye yetkili sayıldığı bir Hıristiyanlık hakkındadır ki Kur'ân-ı Kerim: *"(Yahudiler) Hahamlarını (Hıristiyanlar) rahiplerini Allah'tan ayrı rabler edindiler. Meryem oğlu Mesîh'i de. Hâlbuki kendilerine, tek Tanrı olan Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti."*[165]

Daha önce de geçtiği üzere İznik Konsilinin birçok İncil arasından seçtiği dört İncil'den üçü arasında büyük benzerlik bulunuyordu. Plânları öylesine benzer ki, bunlar aynı sahifeye üç ayrı sütun hâlinde yazıldığında bu benzerlik, müşahhas olarak görülebilir. Bundan ötürü 18. yüzyıldan beri bu üç İncil'e sinoptik İnciller adı verilmektedir.

Sinoptikler arasındaki benzerliği izah etmek için "aynı konuyu bildirdikleri için benziyorlar" denilmiştir. Fakat bu izah yetersizdir. Bu doğru olsaydı, dördüncü İncil'in de benzemesi gerekirdi. Hâlbuki o çok farklıdır. Çünkü İncil yazarlarının önünde, yüzlerce ayrı ayrı fiş hâlinde, şifahî rivâyetle nakledilen, dağınık malzeme bulunuyordu. Dolayısıyla, her birinin ayrı bir plân uygulaması gerekirdi.

c) Üç İncil'in plânları, kronolojik ve coğrafî çerçeveleri

Her üçüne göre de Hz. Îsa'nın (*a.s.*) risaleti bir sene sürer. Risalet Galile'de (el-Celîl) başlar, Yahudiye'de biter. Dördüncü Yuhanna İncili ise risaleti üç seneye yayar ve Yahudiye bölgesine yerleştirir, bazı dönemlerinin el-Celîl'de geçtiğini bildirir[166]. Mûcizelerde, mesellerde, vaftiz ve şeytanın Hz. Îsa'yı sınaması (tentation) olayında, el-Celîl'deki tebliğde, Kudüs'e çıkışta vb. durumlardaki benzerlikler, şifahî catéchese'de, daha önce mev-

166 O. Culmann, s. 17.
167 J. Dheilly, *Synoptique* md., s. 1143.

cut bir plânın varlığını gösterir. Hatta rivâyetlerin aynı yerlerinde istitrad yapılması (Matta 3, 7-10; Markos, 2, 10; Luka 5, 24), veya aynı kelimelerin kullanılması (Matta, 3, 7-10; Luka 3, 7-9, aynı iktibasların yapılması (Matta 3, 3; Markos ,1, 3 Luka, 3, 4) da aynı gerçeğe delâlet eder[167]. Şuna da işaret edelim ki, benzerliklerin yanında, aralarındaki aykırılıklar da ayrıca problem teşkil etmektedir. Fakat teferruattaki farklılıklar, esastaki birliği gizleyememektedir. Ezcümle: Hz. Îsa'nın çocukluğu Matta ile Luka'da farklı anlatılır, Markos ise hiç bahsetmez. Hz. Îsa'nın ölümünden sonra dirilip zuhur etmesini Luka Yahudiye'de, Matta ise el-Celîl'de olduğunu yazar. Hz. Îsa'nın Matta'da mevcut uzun hitabeleri Markos'ta yer almaz. Naimli dul kadının çocuğunun dirilmesi, günahı affedilen kadın hâdisesi, saf Samiriyeli meseli, Marta ile Meryem'in hikâyesi sadece Luka'da bulunur. Diğer taraftan, paralel metinler içinde de farklı ayrıntılara rastlanır. Fakat, her şeye rağmen, üç İncil'de ana hatlarda göze çarpan plân birliği, izahı gereken bir problem olarak kendini hissettirmiştir. Hıristiyanlık tarihinde bu soruya çeşitli cevaplar düşünülmüştür. Bunların başlıcaları şunlardır:

6- İncillerdeki benzerliğin izahı

a) Birbirinden istifade nazariyesi

Önce Augustin tarafından ifade edilip klâsik hâle gelen izah şeklidir. Buna göre önce Matta İncili yazılmış, Markos onu hülâsa etmiş, Luka ise her ikisini kaynak olarak kullanmıştır. İşte geleneksel Matta, Markos, Luka sıralaması da buna dayanır. Bazı çağdaş faraziyeler de bu izaha yaklaşır. Griesbach 1789'da buna benzer bir nazariye ileri sürüyor, ancak o, Luka'yı Markos'un önüne geçiriyordu. Ona göre Markos, öteki iki İncili kaynak olarak kullanmıştı. Daha farklı bir sıralama yaparak bu "kul-

lanma" fikri, 1835'te Lachmann, 1838'de Wilke tarafından da ileri sürülmüştür.

b) İlk İncil faraziyesi

Başlangıçta Âramîce tek İncil vardı. Mevcut üç sinoptik İncil'den her biri, ayrı ayrı ve kendisine mahsus bir tarzda, şimdi mevcut olmayan bu aslî İncil'i esas almışlardır. Bu hipotezi 1778'de Lessing benimsemişti.

J. G. Eichhorn, yıllarca süren çalışmalarının sonunda 1804'te, İncillerin tarihi hakkında, bir bakıma sade, gerçekte ise oldukça karmaşık olan şu soy kütüğünü ileri sürdü: Önce, Yunanca'ya tercüme edilmiş bir Âramîce İncil (Urevangelium) vardı, mevcut üç İncil onun değişip gelişmesiyle hasıl olmuştur[168]. Fakat bu nazariyenin, sinoptikler arasındaki farklılıkları izah edemediği söylenir.

J. Wellhausen 1905-1911'de bu hipotezi esnekleştirdi: Buna göre ilkin Markos İncili'nin Âramîcesi vardı. Şimdi bildiğimiz Markos, onun biraz değiştirilerek Yunanca'ya yapılmış tercümesidir. Matta ile Luka ise, Markos'un Yunancasından istifade etmekle beraber Âramîcesine de başvurdular. Zahn'a göre ise, ilkin Âramîce Matta vardı; şimdiki Matta ile Markos'un kaynağı, bu kayıp Matta İncili'dir. Luka ise, bu ilk Matta'yı, Markos aracılığı ile aksettirir[169]. P. Lagrange, biraz değişiklikle, esas itibariyle bu nazariyeyi benimsemiştir.

L. Vaganay bu hipotezi şöyle geliştirerek bazı güçlüklerden kurtuldu: Âramîce Matta İncili, Yunanca Matta tercümesinin esası olduğu gibi Markos ile Luka'nın da esasıdır. Ancak, Markos bu ilk metni, gerçek "şifahî metni" Petrus'un vaaz ve tebliğatı ile zenginleştirip süsledi. Matta ile Luka'nın önünde ilk Âramîce

168 A. Robert- A. Feuillet, *İntroduction*, 2, 286.
169 A.g.e., II, 287.
170 A.g.e., II, 288.

Matta ile Markos mevcut idi. İncil yazarları, eserlerini kaleme alırken gâh birini gâh öbürünü kaynak olarak kullanıyorlardı[170].

c) Kısa parçalar (diégèses) faraziyesi

Buna göre, İncillerin yazıya geçirilmiş bir mâzisi (préhistoire) vardır. Yani daha önce birtakım küçük parçalar teşkil olunmuştu. Hz. Îsa'nın çilesi (Passion), mûcize rivâyetleri, Hz. Îsa'nın sözlerini toplayan rivâyetler gibi. Müteakip dönemde İncil yazarlarından her biri bu malzemeyi, kendi usûlüne göre kullanmıştır.

d) Şifahî rivâyet faraziyesi

Çok eski bir tarihte, sözlü rivâyet sübut bulmuş, İncil yazarlarının hepsi bu müşterek geleneği esas almışlardır. Bu faraziye, ilkin 1797'de Herder tarafından ileri sürülmüştür.

e) İki kaynak faraziyesi

Bu hipotez ilkin 1863'te Holtzmann tarafından ileri sürülmüştü. Birinci istifade faraziyesi ile "kayıp İncil" faraziyesinin sentezinden ibarettir. O. Culmann ve T.O.B. in belirttiği gibi, bu hipoteze göre Matta ile Luka, bir yandan Markos'tan, öte yandan da şimdiki durumda kayıplar arasında olan müşterek bir kaynaktan esinlenmişlerdir. Ayrıca Matta ile Luka'nın kendi imkânlarına göre, kendilerine ait olan birer kaynakları da vardır. Bu durumda ortaya şöyle bir şema çıkmaktadır.

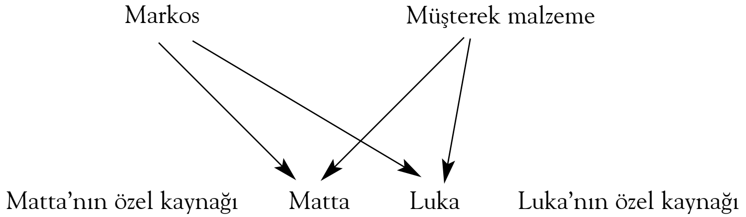

O. Culmann, bu şemayı şu hususlardan dolayı eleştirir:

1- Matta ile Luka'nın yararlandıkları Markos'a ait eser, bu yazarın İncili değil de, daha önce kaleme alınmış bir başka eser olmalıdır.

2- Bu şemada, en önemli unsur olduğu anlaşılan sözlü rivâyete yeterli bir yer verilmemiştir. Bu önem şuradan ileri gelmektedir: Sözlü rivâyet, otuz veya kırk yıl boyunca Hz. Îsa'nın sözlerini ve onun risaletiyle ilgili olayları korumuştur. Her bir İncil yazarı, sözlü rivâyeti tespit etmiş olan Hıristiyan topluluklarından birinin temsilcisinden başka bir şey değildir. İncillerin kaynakları hususunda metin tenkidi hakkında en son yapılan araştırmalar, metinlerin oluşması konusunda daha da karmaşık bir sürecin bulunduğunu ortaya koydular. Kudüs Kitab-ı Mukaddes Okulu profesörlerinden Benoit ile Boismard'ın eseri olan *Synopse des quatres Evangiles* (1972-1973), rivâyetin gelişmesine paralel olarak, metinlerin de gelişmesinin birçok aşamalar hâlinde olduğu üzerinde durmaktadır. Bu da bazı sonuçlara götürmektedir ki kitabın Boismard'a ait olan kısmını takdim ederken, Benoit, onları şöyle ifade etmektedir: "(...) rivâyetin uzun süren gelişmesi sonucunda ortaya çıkan söz veya hikâye şekilleri, başlangıçtaki söz ve hikâyelerin sıhhat (authenticité) derecesine sahip değildirler. Bu eseri okuyanların bir kısmı, Hz. Îsa'nın falan sözünün, getirdiği falan meselin (parabole), kendi âkıbeti hakkında bildirdiği falan hususun, bizim şimdi (İncillerde) okuduğumuz şekilde ifade edilmeyip, onları bize intikal ettirenler tarafından rötuştan geçirildiğini veya adapte edildiğini öğrenmekle belki de şaşıracak veya canları sıkılacaktır. Bu tür tarihî araştırmalara alışkın olmayanlar için, gerçekten ortada şaşırmaya, hatta utanmaya sebep olan bir kaynak bulunmaktadır."

Metinleri bize nakledenlerin, onlara uyguladıkları rötuşlar ve uyarlamalar (adaptations) belirli bir tarzda icra edilmiş olup, Boismard, bu usûlün hayli karmaşık bir şemasını sunmaktadır.

Bu şema aslında, "İki kaynak teorisi" denilen nazariyenin geliştirilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Şema, metinler üzerinde yapılan incelemelerden ve karşılaştırmalardan sonra tesis edilmiştir ki, bu incelemeleri özetlemek mümkün değildir. Bunlara ilgi duyan okuyucunun, daha ayrıntılı bilgi edinmek için, Paris'te Cerf yayınlarından çıkan eserin orijinaline başvurması gerekir.

A, B, C ve Q ile gösterilen dört temel belge, İncillerin orijinal kaynaklarını temsil etmektedir (Aşağıdaki genel şemaya bakınız.).

A belgesi Yahudi-Hıristiyan çevrelerinden gelerek Matta ve Markos'u etkileyen bir belgedir.

B belgesi, müşrik-Hıristiyan Kiliselere hitap etmek amacını güden ve A belgesinin yeni bir yorumundan ibaret olan bir belgedir.

C belgesi Markos, Luka ve Yuhanna'ya ilham kaynağı olmuştur.

Q belgesi Matta ile Luka'nın müşterek olan kaynaklarının çoğunluğunu oluşturur: Az önce sözü geçen "iki kaynak teorisinin, "müşterek belge" dediği malzemedir.

Bu temel belgelerden hiçbiri, elimizde bulunan metinlerin nihaî redaksiyonlarına yetişmemiştir. Onlarla son redaksiyon arasına birtakım vasıta redaksiyonlar girmiştir ki, müellif bunlara "Ara Matta", "Ara Markos", "Proto-Luka ve Yuhanna" adlarını veriyor. İşte dört İncil'in nihaî redaksiyonlarına müncer olan belgeler, bu dört ara belgedir. Bunların her biri kendi adlarını taşıyan redaksiyonlar gibi, öbür İncilleri de etkilemiştir. Müellifin ortaya koyduğu bütün bu karmaşık güzergâhları izleyebilmek için, Boismard'ın sunduğu genel şemaya bakmak gerekir.

Boismard'ın Sunduğu Genel Şema

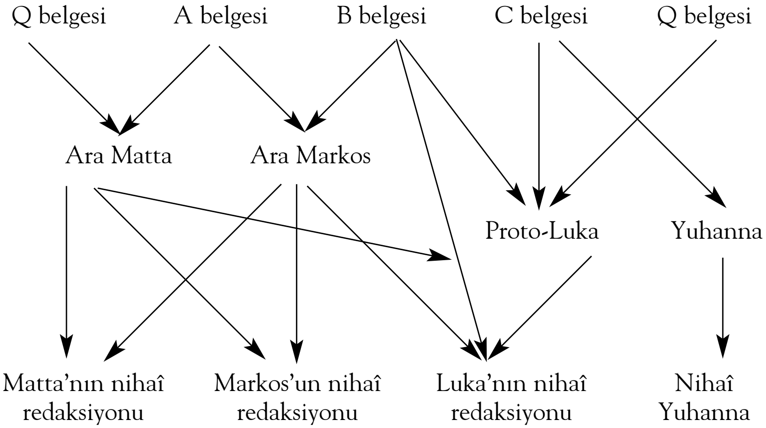

Kutsal kitabın incelenmesinden çıkan sonuçların, son derecede büyük bir önemi vardır. Bunlar ispat eder ki, İncil metinlerinin bir tarihi olduğu gibi, Boismard'ın deyimiyle bir de tarih-öncesi (préhistoire) vardır. Bu demektir ki, nihaî redaksiyonlarının ortaya çıkmasından önce, ara belgeler döneminde onlar birtakım değişmelere maruz kalmışlardır. Meselâ mûcizevî balık avı gibi, Hz. Îsa'nın hayatı hakkında pek iyi bilinen bir vak'anın -demin görüldüğü üzere- Luka tarafından onun hayatında, Yuhanna tarafından ise ölümünü izleyen dirilişinden sonra cereyan etmiş gösterilmesinin sebebi, böylece anlaşılmış olmaktadır.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Biz İncil'i okurken artık, Hz. Îsa'nın tebliğ ettiklerine muhatap olduğumuzdan asla emin olamayız. İncil okuyucusuna hitap eden Benoit, onun bu konuda uyarmakta ve durumu şöyle telâfi etmektedir: Şayet o (İncil okuyucusu) birçok durumda Îsa'nın doğrudan doğruya sesini işitmese de Kilisenin sesini işitir. Eskiden yeryüzünde konuştuktan

---

171 M. Bucaille, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim*, s. 116-120.

sonra, şimdi de bize izzeti ile hitap eden Efendimizin ilâhî bir tarzda yetkili kıldığı bir yorumcu olarak Kiliseye güvenir."

Bazı metinlerin bize, aslına uygun olarak ulaşmadığına dair bu Katolik din mütehassısının kesin tespitini, onların, Hz. Îsa'nın sözlerini olduğu gibi naklettiğini ifade eden Vatikan II. konsilinin şu cümlesiyle nasıl bağdaştırmalı? "Onun (yani Kilisenin) hiç tereddüt etmeden tarihî olduklarını ifade ettiği bu dört İncil, Tanrı'nın oğlu Îsa'nın göğe kaldırıldığı güne kadar, insanlar arasında sürdüğü hayatında, kendilerinin ebedî kurtuluşları amacıyla, gerçekten yaptıklarını ve öğrettiklerini olduğu gibi aslına uygun olarak intikal ettirmektedirler."

Kudüs Kitab-ı Mukaddes Okulu'nun çalışmasının, Konsilin beyanına sert bir yalanlama getirdiği, bütün açıklığıyla ortaya çıkmaktadır[171].

"Ortaya yığılan müşkilâtlar sebebiyle, kritikçiler, ilk müşterek dokümanı "müteaddit dokümanlar" hâlinde alt-bölümlere ayırmak zorunda kalmışlardır."[172] Dibelius, Meinertz gibi birçok müellif ise "gittikçe bölünüp artan gelenek (rivâyet) katmanları"ndan bahsetmektedirler. En çok Dibelius ile başlayıp sonra birçok metin uzmanının katılması ile sonunda Katoliklerin bile kısmen benimsemeye mecbur olacakları derecede etkin hâle gelen bu *Formgeschichte* ekolünün tezlerini şöylece özetleyebiliriz:

f) Formgeschichte (FG) ekolü

Bu ekolün alâmeti, formation kelimesidir. Former: Daha önce mevcut bir maddeye bir "şekil vermek" demektir. Bir hâdise veya vecizenin etrafında, cemaat tarafından edebî bir faaliyetle

---

172 A. Robert-A. Feuillet, *İntroduction*, II, 290. Bu teklifler için bkz. A.g.e., II, 290-294.

173 A. Robert-A. Feuillet, II, 310.

174 A.g.e., II, 297.

175 J. Dheilly, *Formgeschichte* md., s. 430.

İncil hikâyelerinin oluşması, örülmesi söz konusudur[173]. Jeolojik ve linguistik mânâsıyla formation: "Bir arazinin veya kelimenin geçirdiği muhtelif safhalar"a delâlet eder. Bu ekolü benimseyenler, İncillerin paleontolojisini araştırmak isterler: Şifahî rivâyet yazıya geçirilinceye kadar nasıl bir oluşum izlemiştir? Bu teşebbüs, âdeta meşhur bir ressamın tablosunun geçirdiği safhaların röntgenini çıkarmaya benzer: Önce toz toprak, sonra muahhar ressamların ilâveleri ve onarmaları, derken orijinal tuval ve hatta tablonun taslakları, tâ ilk çizgiye kadar... Böylece, iddialarına göre Îsa, İncillerin bildirdiği gibi değil, ilk cemaatin bakışıyla tanınmış olacaktır[174]. Bu âdeta Kilisenin sakladığı Hz. Îsa'nın gerçek içyüzünü bulma gayretidir[175].

FG nazariyesini benimseyen bilginler, kullanışlı ve elverişli bulmaları itibariyle taraftar oldukları "iki kaynak" sistemini daha geniş bir temele oturtmuş sayılabilirler. Bununla beraber ona fena bir darbe de indirmişlerdir. Zira onlara göre İncil yazarları, İnciller öncesi safhada mevcut küçük parçaları derlemekten başka bir iş yapmamışlardır. Fakat Katolikler, bazı mübalâğalarını bir tarafa bırakmak suretiyle bu metodun, "sinoptik" meselesine iyi bir çözüm getirme konusunda değerli bir katkı sağladığını kabul ederler[176].

"Aşırılıklarıyla beraber, FG ekolü, İncil kritiğine güçlü bir atılım getirmiştir. Her bir İncil'in tetkiki ve sinoptik hâdisesinin açıklanması, mevcut İncillerin menşeinde şu veya bu nispette payı olan müteaddit kaynaklar bulunduğunu kabul etmeye zorlamıştır."[177]

Almanya'da 1919-1922 yılları arasında peşpeşe Dibelius, Schmidt, Bultmann, Albertz ve Bertram'ın, aynı metodu uygulayan

---

176 A. Robert- A. Feuillet, II, 292. Krş. P. Benoit, *Réflexions sur la "formgeschichtliche méthode*", s. 489.

177 A. Robert-A. Feuillet, II, 305.

178 P. Benoit, s. 484.

eserleri çıktı. Bunlar, ortada kalan "bir şeyler"in tasfiyesi içindi. Gerçekten, seksen seneden beri yapılan edebî tahlil metodu, sinoptik malzemenin iki kaynağı üzerinde duruyordu. Fakat tenkit (critique) bu noktada durmamış, "kazı"ya devam etmiş, yeni tahlillere girişmiş, proto-Matta, proto-Markos vs. tasavvur etmiş ve fazla taraftar bulamamıştı.

FG metodunu benimseyenler ise, ısrarla eski yazılı metni arama yerine İncil'in tarih öncesine (préhistoire), yazıya geçirilmesinden önceki devreye ait canlı gelenek dönemine eğilmek istediler. İncil yazarları, Hz. Îsa'dan otuz yıl ve daha fazla bir zaman geçtikten sonra eserlerini kaleme aldıklarından; hiçbirinin verdiği organik, kronolojik ve topografik plân objektif olamazdı. Onlar, "ilk cemaat"ten gelen an'aneden ulaşan malûmatı yazdılar. Bu an'ane tutarlı, edebî şahsiyetler tarafından nakledilmemişti[178]. Araya çok sayıda meçhul vasıtalar (râvîler) girmiş ve bunlar, İncil metnindeki yerlerine girmeden önce, birbirinden müstakil, ağızdan ağıza dolaşan çok sayıda küçük parçalar (fragments) şeklinde gelenek teşekkül etmişti. Şu hâlde bizim bulmamız gereken, İncillerin ötesindeki popüler ve çok şekilli (multiforme) bir literatürdür. Komşu sahalarda yapılan çalışmalarla, halk rivâyetlerinin nasıl oluştuğu; içtimaî, dinî veya herhangi bir grup geleneğinin nasıl teşekkül edip sabitleştiği biliniyordu. FG mensupları, bu metotları İncil kritiğine uyguladılar.

Bu ekolü ilham eden tezleri dört ana grupta toplamak mümkündür:

1. **Edebî kritik:** Bu da birbirine bitişik iki nokta ihtiva eder:
   a) *Negatif yönü:* İncillerin redaksiyonel, topografik ve kronolojik çerçevesi sonradan uydurulmuştur ve gerçeklik yönünden değeri yoktur.

b) *Pozitif yönü:* İncillerin ilk şekilleri, halk edebiyatının kanunlarına göre doğup gelişen "küçük parçalar" perikop (péricopes)lardan meydana geldi.

2. **Tarihî kritik:** İlk Kilise, Hz. Îsa (*a.s.*) hakkındaki hatıralarını, tarihî endişe sebebiyle değil, büyüyen kendi müşahhas ihtiyaçlarına hizmet etmek için tespit etmiştir. (Mü'minlere bilgi vermek, yeni mensuplar kazanmak, Yahudiler veya başka muarızlarla tartışmak, Hz. Îsa'yı gereği gibi tazim etmek gibi sebeplerle) Bu mezkûr durumlar ise, bizatihî tarih ihtiva etmez. Hatta denilebilir ki bunlar, objektif tarihî endişelerle bağdaşmazlar.
3. **Sosyolojik karakter:** Geleneğin iptidaî hücrelerinin ilk gerçek müellifleri, şu veya bu havari değil, "ilk Hıristiyan cemaati"dir.
4. **Bütün bunların esasında, felsefî neviden dördüncü bir fikir vardır:** FG taraftarları, bu prensiplerin ışığında İncilleri incelemeye girişmişlerdir. Onlara göre üç sinoptik İncil, Hz. Îsa hakkındaki geleneği oluşturan bölümlerin (épisode), birbirinden üç farklı şekilde düzenlenmesinden ibarettir. Bu bölümler: O zaman (alors), "Yine (de nouveau)", "derhal (...) diğer sırada (et aussitôt)", "Ve vaki oldu ki (On arrive que)", "O sıralarda (En ce temps-là)", "O günlerde (Ces jours-là)" gibi bağlaçlarla birbirine bağlanmış bölümler hâlindedir.

FG metoduna göre İnciller orijinal terkipler olmayıp ayrı ayrı küçük parçalardan ibaret kırk yamalı bohça olunca, o metodu benimseyenler, bu ilk hücrelerin edebî formlarını tayin, onları tasnif, hayat ve gelişme kanunlarını tespit etmeye çalışıp onların nasıl yekpareleşerek mevcut şekillerini aldıklarını araştırırlar. Katolikler de ister istemez bunu kabule mecbur kalmışlardır. Bunlar-

179 A. Robert- A. Feuillet, II, 306 vd.

dan X. Léon Dufour, mevcut İncillerin anlatımındaki irtibatsızlıklara (kopukluklara) birçok misal verdikten sonra der ki: Bunlar ve daha başka birçok emareler, keza nakillerdeki kronolojik ve topografik müphemlikler, İncil'de toplanan vecize ve hikâyelerin, şimdiki yerlerini almadan önce müstakil üniteler hâlinde var olduklarını düşündürür[179]. Bu zâtın verdiği misallerden birini nakledersek konunun daha iyi aydınlığa kavuşacağını umarız:

Matta 8, 1-4 bölümünde, cüzzamlının iyileşmesi, Dağ vaazını müteakip görünüyor. Fakat kenetlenme sun'îdir. Zira evvelâ "kalabalık içinde bir cüzzamlı" düşünülemez (Çünkü Levililer, 13, 45-46 hükmüne göre cüzzamlı murdar sayılıp, yalnız başına otu-

---

180 Dibelius paradigm ile novellerin saf hâlde pek kalmadıklarını, ekseriya mischformen (karışmış neviler) hâline geldiklerini, saf hâli bulmak için pericope'u arındırmak gerektiğini söyler. Böylece zamanla İnciller, azalarının merhametsizce işkence edildiği Procuste yatağına yatırılmış oluyordu (A. Robert-A. Feuillet, II, 302). Procuste, efsanevî bir eşkiya olup büyük ve küçük olarak iki yatağı vardı; büyükleri küçük yatağa uydurmak için onların ayaklarını keser, küçükleri büyük yatağa uydurmak için çekiştirirdi). Bu ekolün liderlerinden Bultmann şöyle der: "İşte böylece Tevrat'tan delil ihtiva eden Hz. Îsa'ya mâl edilen sözlerin ekserisi, sadece Hıristiyan cemaat içinde ortaya çıkmıştır (Matta, 9, 13; 12, 5-6, 7; Markos, 7, 6; 12, 26-27). Keza cemaat hayatını düzenleyen bazı emirler de böyledir. (Matta 5, 17-19; 18, 15-17; 18, 19 ve 20 vb.) (Bultmann, *Jésus*, s. 117). Bultmann bir yerde de şöyle bir tahlilde bulunur: "Fakat kritik analiz, üç sinoptik İncil'in esasını, ilk Filistin cemaatinin Âramîce rivâyetinden aldığını göstermiştir. Bu rivâyet de cemaate ait olabilecek veya muahhar bir gelişme neticesinde olduğu anlaşılan unsurları ayırt etmek lâzımdır. Böylece kritik analiz soncundan, en eski katmana ulaşılır. Hatta bu katmanda bile kesinlik ancak muayyen bir yüzde için söz konusudur. Zira en eski katman tarafından anlatılan sözlerin de Îsa tarafından söylendiğinden emin olunamaz. Bu katmanın da menşeinde çok karmaşık bir tarihî prosedürün bulunması mümkündür ve biz bunu bilme imkânına sahip bulunmamaktayız. Îsa'nın gerçekten yaşadığından şüphe etmenin hiçbir dayanağı yoktur. Bu, reddetmeye değmeyecek kadar bâtıl bir iddiadır. Elle tutulur ilk merhalesi Filistin cemaatince temsil edilen tarihî hareketin menşeinde Îsa'nın bulunduğu tartışılamaz bile. Fakat bu cemaatin onu ve onun tebliğatını ne derece objektif ve aslına sadık olarak muhafaza etti) konusu, tamamen ayrı bir meseledir." (Bultmann, *Jésus*, s. 38-39. Yazar, bu konuda, esas kritik çalışması olan "Sinoptik Rivâyetin Tarihi" adlı eserine atıfta bulunur).

racak, meskeni ordugâhın dışında olacaktır). Keza iyileştikten sonra, "Sakın kimseye bahsetme!" uyarısı, kalabalıkla nasıl bağdaştırılabilir? Hele rivâyetin Markos, 1, 40-45 bölümünde anlatılan şekli göz önüne alınırsa mesele iyice anlaşılır. "Böylece rivâyetimiz, bağı olmaksızın büyük bir rivâyet denizinde dalgalanmaktadır."

FG mensupları, önce iki büyük kategori ayırırlar: Bunlar "sözler" (logia) ve "hikâyeler" (histoires) olup birbirine karışmadan müstakil olarak gelişmiş olmalıdırlar[180]. Onlar, biraz daha detaya inince, *logia* kısmını: hikemî vecizeler, eschatologique ve apocalyptique (müteşabih âhir zaman haberleri) sözler teşriî, veya inzibatî kâideler, Hz. Îsa'nın şahsından bahseden açıklamalar ve nihayet teşbihler ve meseller (paraboles) tarzında ayırıma tâbi tutarlar.

Hikâyelere gelince, başlıca iki nevidirler: Birincisi sadece hâfızalarda yer edecek, kıymetli bir taşın tam yerine yerleştirilmesi gibi, bir vecizeye ortam hazırlamak üzere ortaya konulan çok kısa hikâyeler. Meselâ "Sebt insan için yapılmıştır, insan sebt için değil!" (Markos 2, 27) vecizesinin ortamı bu kabîldendir (krş. Matta 12, 1-8; Luka 6, 1-15). İkincisi ise daha çok bir mûcizeyi nakleden ayrıntılı hikâyeler olup pittoresque (göz alıcı) çizgiler ve tavsiflerle doludurlar. Hz. Îsa'nın (*a.s.*) fırtınayı dindirmesi gibi (Matta 8, 23-27; Markos 4, 31-41; Luka 8, 23-25).

Fakat bu maddî tasnif, sadece bir hazırlıktan ibarettir. Mühim olan, bu edebî nevilerin hayatî tekevvünlerini, kaynaklarını ve oluşmalarının tarihini bulmaktır. Hangi muhitlerde, hangi ihtiyaçtan doğmuş olduklarını, temsil ettikleri temayül ve meşreplerini ortaya koymak, Gunkel'in tutunmuş tabiriyle, "hayattaki yerlerini tesîs etmek (restituer)" lâzımdır.

---

181 P. Benoit, *Réflexions sur La Formgeschichtliches*. 494.

Dibelius ilk cemaatin fonksiyonlarından, bilhassa esas fonksiyonu olan davet ve tebliğden hareket eder. Evvelâ "necat"ın (salut) sırrı, onu temellendiren Passion ve Rèsurrection (Hz. Îsa'nın Hıristiyanlarca haç üzerinde çile çekip ölmesi ve sonra dirilmesi) ile birlikte vaaz edildi. Bunun için de başlangıçta, Hz. Îsa'nın bir jesti veya sözünü gösteren kısa bir apologue (ibret alınacak masal) kullanılıyordu. Bunlar, İncil'in paradigmalarıdır. Onların kısa, veciz, özlü ve teksîfî vasfı bundan ileri gelir. Zamanla merakı tahrik ve tatmin etmek, teferruatlı anlatmak benimsendi ki böylece hikâyeler (novelle) başladı. Bunların gayesi Hz. Îsa'yı "necat"ın sahibi olarak değil, mûcizeler yapan olarak göstermektir. Keza bu hikâyeleri halka gösterenler de başkadır, yani tebliğciler değil kassaslar (hikâyeciler)dir ve bunlara hayal karıştığı için, doğruluk bakımından fazla bir garantileri yoktur.

Fakat FG metodunun bu fikirleri ne de olsa nazarî olduğundan, haklı olarak tenkit edilmiştir. Zira psikolojik tecrübe, her iki nev'in de bir arada bulunabileceğini; tebliğcinin zemine, muhataba ve mevzua göre bazen çarpıcı bir kelâmı, bazen ruhu dinlendirmek için teferruatlı bir hikâyeyi tebliğ için elverişli bulabileceğini gösterir[181].

FG metodunun Hıristiyanlar tarafından en fazla reaksiyon uyandıran ciheti, bu metodun anti-historique özelliğidir. Bu metoda göre:

1- Dinî gelenekte olan her şey uydurulmuştur. İncil malzemesinin hemen hemen tamamı, ilk cemaatin yaratıcı dehasının eseridir. Apohtegmes (ulu söz)lerde görünen küçük mizansenler, çerçeveledikleri söze vesile olmak üzere uydurulmuşlardır. Meselâ

182 Katolikler der ki: Bu durum, mûcize hikâyesinin uydurulduğunu göstermez. Matta ve Markos'ta görünmeyen mûcize ortamının Luka tarafından muhafaza edildiğini gösterir. (A. Robert-A. Feuillet, II, 308).

183 A. Robert- A. Feuillet, II, 302.

184 Krş. A. Robert, A. Feuillet, II, 303.

Petrus ile Andre'nin avlanma hikâyelerini düşünelim (Markos 1, 16-18). Buradaki "Ben sizi insan avcıları yapacağım" apohtegme'i için bu sahne uydurulmuştur[182]. Bu mizansen de, zamanın ilerlemesiyle, Luka'da mûcizevî bir balık avı hâline gelmiştir (Luka 5, 1-11). Edebî gelişme kâidelerine göre ilkin yalınlık (sobriété) vardır, sonra ise isimler, tafsilâtlar ilâve edilir. Meselâ Markos 10, 17-22 pasajında geçen zengin adamın ismi yoktur. Luka onu şef, Matta ise "genç bir adam" yapar, Nâsıralılar İncil'i ise bir değil "iki kişi" olarak gösterir[183]. Meselâ: "Îsa onlara dedi: Güvey kendileriyle beraber oldukça düğündekiler oruç tutabilirler mi?" diyerek orucu menetmişti (Markos 2, 19). Fakat ilk Hıristiyanlar, Yahudiler gibi oruç tutunca, cemaat tarafından uydurulan bu söz Hz. Îsa'ya mal edildi: "Fakat güveyin onlardan alınacağı zaman gelecektir, o zaman o günde oruç tutacaklardır." (Markos 2, 20)[184]. Keza Markos 3, 31-35 pasajının, sondaki "Çünkü her kim Allah'ın iradesini yaparsa kardeşin, kızkardeşin ve anan odur." vecizesi için uydurulduğunu söylerler.

Paradigmler bile değişikliğe maruz kalırsa novelleri düşününüz artık! Onlar etraftaki Yahudi, bilhassa Yunanlaşmış (Helenistik) muhitten alınmış hayranlık uyandıran hikâyelerdir: Géresa şehrinde deli tedavisi, Yahudi exorcisme'inin hikâyesi, Cana mûcizesi şirk menşeli bir harikadır. Hz. Îsa'nın vaftizi sırasındaki ilâhî tecelli mûcizesi (Matta 3, 16-17; Markos, 1,9-11; Luka 3, 21-22), transfiguration (Hz. Îsa'nın havarilerinden birkaçının yanında bir başka surete girmesi: Markos 9, 2-9; II. Petrus 1, 16-18), haça gerileceğine dair önceden verilen haberler, Hz. Îsa'nın öldürüldükten sonra dirilmesi (Luka 24, 5-6; Resûllerin İşleri 2, 23-24) hâdiselerinin hiçbir tarihî değeri yoktur. "Bütün bu sahneleri, Pavlus, Îsa'nın, Tanrı'nın tecessüt etmiş oğlu

---

185 P. Benoit, *L'Ecole de Formgeschichte*, s. 500; Krş. A. Robert- A. Feuillet, II, 301.
186 P. Benoit, a.g.e., *makale*, s. 502-511.
187 P. Benoit, s. 512.

olup, insanların kurtuluşu için ölerek neticede dirilmiş olduğuna dair Christ (Mesîh) efsanesini İncil an'anesine sokmak için, açıkça uydurmuştur."[185]. Bu noktada, artık şimdiki Hıristiyanlıktan hiçbir şey kalmıyor demektir.

P. Benoit FG metodu taraftarlarının bu iddialarını sıraladıktan sonra onları şiddetle tenkit eder. Bu metodun kritiklerinin realist olmadığını, dinin olağanüstü inancını benimsemediğini, dolayısıyla peşin hükme dayandığını uzun uzadıya bildirir[186]. Fakat sonunda bu tenkitlerle beraber FG metoduna şundan dolayı teşekkür ettiklerini yazar: a) Edebî nevilerle İncil an'anesinin münasebetlerini göstermeleri, b) İncil çerçevesinin ekseriya sun'î olduğunun şuuruna varmakla onlarda karşılaşılan boşluklar, yer değişiklikleri (yer konusunda İnciller arasında farklılıklar bulunması) ve zahiri çelişkilerle içimiz daha az karışacaktır. c) Diğer literatürlere kıyasla halkın nasıl anlattığını görmüş ve anlamış olarak, İncil hikâyelerinden tarihî enstantaneler beklemeyecek ve bir İncil'den öbürüne teferruatın değişmesine şaşırmayacağız. d) Îsa'nın hatıralarının seçilerek kalmasında İncillerde, ilk Hıristiyan kardeşlerimizin inanç, endişe ve âdetlerinin akislerini bulacağız ve bu seçimlerinin sebeplerini göz önünde bulunduracağız[187].

İntroduction à la Bible eserinde "Sinoptik İnciller" bölümünü yazan X. Leon-Dufour da FG Metodunu şöyle eleştirir:

Bu ekolün iki postülası gözden geçirilmelidir: Her şeyden önce perikop'ların korunup şekillendirildiği yer, rastgele bir kalabalık değil, görgü şahitlerini de ihtiva eden gerçek bir cemaattir. Onların tarihî endişeleri yok değildir. İncil yazarları basit bir derleyici değildirler. Saf edebî türler pek nadirdir ve bu nevilerin FG metodunu uygulayanlarca tasnifi semitik olmaktan ziyade Helenistiktir; iddia edenlerin zihinlerinden başka yerde mev-

188 A. Robert-A. Feuillet, II, 304-305.
189 J. Dheilly, *Dictionnaire Biblique*, s. 431.

cut oldukları söylenemez. Dibelius'un isnat ettiği fonksiyonlar hayalîdir. Evet, tebliğciler paradigmleri kullanmış olabilirler, ama novelleri niçin kullanmasınlar? Keza sosyolojik ve felsefî tercihleri de metotlu değildir. Muasır filozoflar, cemaata böylesine bir yaratıcı kudret vermeye mütemayil değildirler. Kalabalık, aldığı rivâyetleri kendisine göre değiştirebilir, doğru! Fakat onları îcat etmez; bunu şahıslar yaparlar. Bu rezervlerle beraber, bu ekolün şu katkılarını da itiraf eder: Bu metodu benimseyenler, her perikopun edebî nev'ini tayin için elimize pek hassas bir alet vermişlerdir. Keza o pericope'ların oluştukları hayat ortamını daha iyi tanıma imkânı vermişlerdir[188].

Dictionnaire biblique yazarı J. Dheilly FG metodunun şu taraflarını kabul eder: 1- İncillerden önceki mevcut dokümanlar, 2- Hikâye ve vecizelerin cemaat içinde işlenmesi, 3- Cemaat meşreplerinin İncil yazarlarına tesiri (en azından malzemenin seçilmesi ve takdiminde cemaatin ihtiyaçlarına bağlı kalmışlardır). Bu ekolün şu taraflarını ise reddeder: 1- Cemaatin tesirinin büyütülmesi, 2- İncil yazarlarının basit birer kâtip hâline getirilmesi, 3- İncillerde Hz. Îsa ile karşılaşmanın imkânsız olduğunu iddia etmeleri[189].

Sinoptiklerin teşekkülü hakkında son izahlardan biri de Louvaine Üniversitesi profesörlerinden Mgr. L. Cerfaux'nün teklifi olup o da "müteaddit kaynaklar" nazariyesine ilhak edilebilir. Buna göre:

Yunanca Matta ile Yunanca Luka İncil'i Markos'a tâbidir. Fakat daha ileride, sinoptik rivâyetin menşeinde Âramîce malzeme sistemi vardır ve bu sistemin berisinde de müteaddit kısmî nakiller mevcuttur. Neticede bunların hepsi Yunanca'ya tercüme edilmiştir. İşte şimdi mevcut her üç sinoptik İncil'in esası olan (Yunanca) Proto-Matta böylece meydana gelmiştir. Bu

---

190 A. Robert-A. Feuillet, *İntroduction*, II, 292-293.

teklifin menşeinde olan Âramîce Matta İncil'i, bir anlamda yazıya geçirilmekle beraber, yine de bulanık (nébuleuse) durumda kalmaktadır[190]. Şu hâlde şöyle bir şema ortaya çıkmaktadır:

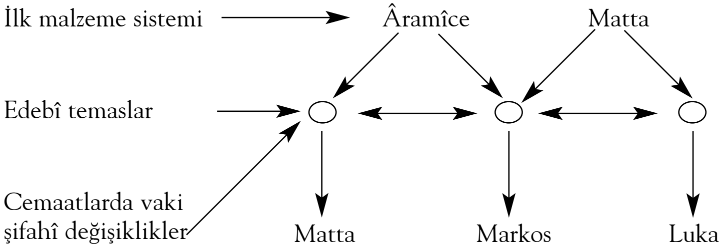

O: Sübut bulmuş şifahî rivayeti göstermektedir.

Lyon-Borvière Cizvit Scolasticat koleji öğretim üyesi Prof. X. Lèon Dufour ise şöyle bir izah yapar:

Birinci dönem: Başlangıçta perikop denilen muhtelif hikâyeler bulunuyordu: Mûcize rivâyetleri, münakaşalar, Hz. Îsa'nın hayatına dair olaylar gibi. Bu rivâyetler evvelâ müstakil idiler.

İkinci dönem: Dinî ihtiyaçlarla şekillenen sınıflandırmalar başlar: Dağ vaazı, Hz. Îsa'nın Capharnaüm'de geçirdiği gün, onun Kudüs'e çıkışı, Passion (Hz. Îsa'nın haça gerilmesi), sonra dirilişi hikâyeleri.

Üçüncü dönem:Dörtlü bir çerçevede bir sentez başlangıcı. Zira bu dörtlü çerçeve, üç İncil yazarına da hakimdir.

Bu esasî dört safha, her üç İncil'e şöyle taksim edilmiştir[191]. Onlardan her birine mahsus ilâveler varsa da, aynı plân rahatlıkla görülebilir.

191 A. Robert-A. Feuillet, II, 262. Krş. A. M. Roguet, *İnitiation*, s. 88.
192 J. Dheilly, *synoptique* md:, s. 1144.

	Matta	Markos	Luka
a) Risalete hazırlık devresi	3, 1-4, 11	1, 1-13	3, 1-4, 13
b) Galile'de risalet	4, 12-18, 35	1, 14-9, 50	4, 14-9, 50
c) Kudüs'e çıkış	19, 1-20, 34	10, 1-56	9, 51-18, 43
d) Passion ve diriliş	21-28	11-16	19-24

Dördüncü dönem: Kelimenin tam mânâsıyla "İncil yazarları"nın dönemidir.

Edebî temaslar ikinci dönemde, yani perikopların bir araya getirilmesi döneminde olmuştu. Hâlbuki şifahî rivâyet devamlı bir surette 1, 2 ve 3. dönemde tezahür etmiş olmalıdır[192].

7- Tevrat ve İncil'in tahrifi meselesi

Kur'ân-ı Kerim, Ehl-i Kitab'ın, özellikle Yahudilerin, kitaplarını tahrif ettiklerini bildirir. Bu tahrif, lâfızları değiştirmek veya yanlış yorumlamak (lâfzî veya manevî tahrif) şeklinde tahakkuk etmiş olabilir. Ayrıca tahrip, savaş, yangın, semavî ve arzî âfetler gibi çeşitli fizikî ve beşerî sebeplerle de metinlerin zayi olması söz konusudur. Biz, Tevrat metninin maruz kaldığı değişiklik üzerinde kısaca durduktan sonra İncil metninin başından geçen maceraya kısaca temas edeceğiz. Çünkü İnciller hakkında yaptığımız açıklama zaten meseleyi vuzuha kavuşturmuştur.

a) Tevrat'ın tahrifi

Mevcut Tevrat metninin tutarsızlıklar ihtiva etmesi son asırlarda bazı bilginleri, onu, kritik bir zihniyetle incelemeye sevketti.

Yapılan çalışmalarla, mevcut Tevrat'ın, dört ayrı rivâyetin birbirine geçirilmesinden meydana geldiği, 19. asrın ikinci yarısında iyice anlaşıldı. Bu metinler şunlardır:

1. ***Yahvist metin:*** M. Ö. 9. asırda Yahuda diyarında yazılmış olup Tanrı hakkında "Yahve" kelimesini kullandığından bu

isim verilmiştir. Esas itibariyle, İsrailoğullarının Yahve tarafından seçilmesi ana fikri üzerinde durur.

2. ***Elohist metin:*** Birinciden takriben yüz yıl kadar sonra İsrail bölgesinde yazılmış olup, Tanrı hakkında "Elohim" kelimesini kullandığından bu isim verilmiştir.
3. ***Tesniye:*** M. Ö. 8 veya 7. yüzyılda kaleme alınmıştır.
4. ***Din adamları metni*** ise Babil esareti veya ondan hemen sonraki döneme yani M. Ö. 6. asra aittir.

Fakat mesele bundan da karmaşıktır: A. Lods 1941'de, Yahvist belgede 3, Elohist belgede 4, Tesniyede 6, Din adamları metninde ise 9 ayrı kaynak bulur ve bu ayrım Kudüs Kitab-ı Mukaddes Okulu müdürü De Vaux'nun yazdığına göre, 8 ayrı yazara dağılmış rivâyetleri hesaba katmaksızın yapılmaktadır. Bundan daha yakın bir tarihte "Tevrat esaslarının ve hükümlerinin çoğunun, belgeler için düşünülen tarihlerden çok öncelerine ait Tevrat dışı paralellerinin bulunduğu" ve "Tevrat hikâyelerinin çoğunun, bu belgelerin ortaya çıkmış olduğu ortamdan daha başka ve daha eski bir ortamı gerektirdiği" düşünülmeye başlanmıştır. Bu da, araştırıcıları "rivâyetlerin oluşumu" konusu ile uğraşmaya sevketmektedir. Bu takdirde mesele öyle içinden çıkılmaz hâle varmaktadır ki, artık hiç kimse işin neresinde bulunduğunu kestirememektedir.

Kaynakların çokluğu sayısız uyumsuzluklara ve tekrarlara yol açar. M. P. De Vaux yaratılış, Kabil'in soyundan gelenler, Tûfan, Hz. Yûsuf'un ortadan kaybedilişi ve onun Mısır'da başından geçenler, aynı şahıslarla ilgili isimlerdeki tutarsızlıklar, bazı önemli olayların farklı anlatılışları gibi çeşitli karışıklıklara ve farklı geleneklere ait misaller verir[193].

---

193 M. Bucaille, s. 32-33.

194 E. Jacob, *L'Ancien Testament*, s. 35-36.

"Bazı kıssalarda, basit bir tekrar değil de, iki ayrı rivâyetten geldiklerini gösteren alâmetler vardır: Meselâ Yahvist rivâyet Hz. Yûsuf'u İsmailîler'in satın aldığını (Tekvin, 38, 27) Elohist rivâyet ise Medyenlilerin satın aldığını (38, 28) bildirir. Yahvist metne göre, kardeşlerinin Yûsuf'u öldürmelerine Yehuda, Elohiste göre ise Ruben itiraz etmiştir[194]. "Fakat, genel olarak Elohist parçaları tam tamına belirlemek hayli zordur." Din adamları metni de, Yahvist metnin anlattığı konuları bildirir, yani ilk yaratılıştan başlayarak İsrailoğullarının Kenan iline yerleşmelerine kadarki dönemi anlatır. Bu metin sadece daha mücehhez imkânlarla Yahvist metni düzeltmeye gitmekle kalmaz, yaşadıkları şartlarda İsrailoğullarının tarihe nasıl yön verebileceklerini anlatır. Yahvist belge, onların Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman (a.s.) dönemindeki hâkimiyetlerine, Din adamları metni ise istiklâllerini ve vaat edilen topraklarını kaybetmelerine tanık olmuştu. Bu da, dinlerinin hükümlerine uymamaları sebebiyle ilâhî bir ceza olarak bu musibetlerin geldiğine dair ifadeler dercetmelerine yol açmıştır.

Tarihin kısa bir süre için de olsa, ters döndüğünü düşünen din adamları metni, İsrail tarihinin devamının kefili olarak dinî kurumlar üzerinde daha bir kuvvetle durmaya gitmiştir. Meselâ yaratılışı anlatırken "sebt istirahatini, daha sonra Hz. İbrahim'in (a.s.) şahsında, Allah'ın İsrailoğullarına verdiği ahid, onun soyunu seçmesini vurgulamıştır. Yahvist Hz. İbrahim'in, görünmeyen Allah'a iman ve teslimiyeti üzerinde dururken Din adamları metni, daha ziyade Allah'ın, İsrailoğullarına verdiği ahdin müşahhas tezahürleri üzerinde durur: Sünnet olma (Tekvin 17, 23), Filistin'in kendilerine ait olduğunu ispat için onun Makpela mağarasını satın alışı (Tekvin, 23, 17-18) ve Hz. Mûsa (a.s.) şeriatı üzerinde durur[195]. "Neticede bu ayrı ayrı dokümanlar, birbirine geçi-

195 E. Jacob, *L'Ancien Testament*, s. 39-40.
196 E. Jacob, L' *Ancien Testament*, s. 41.
197 Msl. A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 99-100.

rildi. Farklı rivâyetler, bir veya müteaddit redaktörler tarafından bir metin hâline getirildi. Bu redaktörler kendilerini metin karşılaştırması, rivâyetler arası uyum sağlama ve onları sentez etme işine vermişlerdi. Bazen iki metin birbirine geçirildi; tabiatiyle bu, bazen metnin tenakuzlar ihtiva etmesine yol açtı (Meselâ, Tûfan kıssasındaki tenakuz için bkz. Tekvin, 7, 11; 8, 13 ve 8, 6). Bazen farklı rivâyetler yan yana konuldu ki bunun en ünlü örneği, yaratılış hakkındaki iki kıssadır: Tekvin, 1, 1-2, 4 vd. Din adamları metninden (ki P rumuzu ile gösterilir), Tekvin, 2, 4 vd. ise Yahvist metindendir (remzi J harfidir). Burada, öyle anlaşılıyor ki redaktör, geleneğin tamamını muhafaza etmek endişesi taşımış, her iki anlatım şeklini yan yana derc etmiştir."[196]

Hıristiyanlar gerek Tevrat, gerek İncil metinlerinde tahrif vâki olduğunu, kabul etmeye pek yanaşmazlar. Biz onların dinlerine olan bağlılıkları sebebiyle ve objektif olamadıklarından tahrifi reddettiklerini pekâlâ bilmekteyiz. Ancak mühim olan, iddialarında tutarlı olup olmadıklarıdır. Onların bir temsilcisi sayabileceğimiz Prof. el-Haddâd, tarihî, felsefî, içtimaî ve mantıkî cihetlerden, tahrifin imkânsız, bu iddianın da uydurma olduğunu ileri sürer. Halbuki, tahrifin, gizlenemeyecek kadar âşikâr olanları vardır. Bunlar, çeşitli incelemelerde gösterilmiştir[197].

İncil'in ihtiva ettiği, akıl ve realitenin bariz gerçekleri ile çatışan tenakuzların hesabı doğrultulabilseydi, biz de bu hesabı kapatmaya herkesten önce koşardık. Zira tahrifî gösteren bir-iki unsurun bulunması, Kur'ân'ın bildirdiğinin doğruluğunu göstermeye kâfi gelirdi. Kalan hususlarda ise diğer semavî kitapların da Kur'ân'la omuz omuza vermeleri, dinsiz muarızlara karşı delilleri kuvvetlendirir, dinsizleri daha çok sustururdu. Lâkin heyhat! Temenni edilen her şey gerçekleşmez... Şu gibi şartlar da tahrifi kolaylaştırıyordu:

---

198 Âl-i İmran, 187.

1. Yazılı metin fazla değildi.
2. Yalnız din adamları Tevrat'ı yazıp ona el sürebilirlerdi. Kutsal kitap evlerde bulunmaz, ancak mabette bulunurdu.
3. Tahribatlar, istilâlar eksik olmuyor ve düşman müşriklerin ilk hedefleri de mabet oluyordu.
4. Yahudiler, emin bir millet olduklarını değil, bunun aksini ispatlamışlardır. Eski Ahid'de yer alan müteaddit cümleler onların dönek, hain, az inanan, katı kalpli olduklarını tasrih eder.

el-Haddâd'ın demin işaret ettiğimiz iddiaları, münakaşaya değmeyecek kadar sathidir. Biz, ona tek tek cevap verme yerine, bizzat Hıristiyanların ve onların birkaç asırlık çalışmalarının tahrifi, kesinlikle ispatladığını belirtmekle yetineceğiz.

b) İncil'in tahrifi

Kur'ân, İncil'in tahrif edilme meselesine, şu âyetlerde temas eder: *"Allah, kendilerine kitap verilenlerden: "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!" diye söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü arkalarına attılar ve ona karşılık birkaç para aldılar. Ne kötü şey satın alıyorlar."*[198] Hıristiyanlar hakkındaki bir âyette de şöyle buyurur: *"Biz Hıristiyanız" diyenlerden de söz almıştık. Onlar, kendilerine belletilenin bir kısmını unuttular (terk ettiler), bu yüzden aralarına kıyamete kadar düşmanlık ve kin saldık. Allah, yapmakta olduklarını kendilerine ileride bildirecektir. Ey Kitap ehli! Kitap'tan gizleyip durduğunuzun çoğunu size açıkça anlatan ve çoğundan da geçiveren Peygamberimiz gelmiştir."*[199] Bu âyette geçen Ehl-i Kitap, Yahudi ve Hıristiyanlardır. Bir başka âyette de: *"Ey Ehl-i Kitap! Siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni uygulamadıkça bir esas üzerinde değilsi-*

199 Mâide, 14-15.
200 Mâide, 68.
201 Nisâ, 171.

niz."[200] Tevrat ve İncil'i "ikame etmek" (uygulamak), her şeyden önce sağlam bir metinle mümkündür. Sonra da bu metni, tevil etmeksizin, saptırmaksızın arz etmeyi gerektirir.

Kur'ân-ı Kerim, Hıristiyanları, İncil'in temel esaslarına aykırı düşmeleri, onun âyetlerini tevil etmeleri sebebiyle kınar. Tahrif ve tevilden kurtulmaları için, onları teslissiz ve çocuksuz olarak müteal ve tek Allah'a kulluk etmeye çağırır. *"Ey Ehl-i Kitap! Dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin! Meryem oğlu Mesîh, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın, (Allah) "üçtür" demeyin. Yararınıza olarak buna son verin. Çünkü Allah, yalnız bir tek Tanrı'dır. Hâşâ O, çocuk sahibi olmaktan münezzehtir, yücedir."*[201]

Diğer insanlar gibi bir anadan dünyaya gelen, öteki insanların geçirdiği büyüme safhalarını geçiren, onlar gibi yiyen, uyuyan ve tabiî ihtiyaçlarını gideren ve Allah'ın bir kulu olan Hz. Îsa'nın, Tanrı olamayacağını kesin ve değişik ifadelerle birçok yerde, beyan eder.

Ulûhiyetin sıfatlarında sapmaya yer vermesi, bu ilâhî kitaba müdahaleler olduğu sonucunu ortaya çıkaracaktır. Kur'ân, İncil'in tahrifini bizatihi bir mesele olarak ele almaz, fakat dinin en mühim meselesinde sapma olduğundan hareket ederek, "bu iddianızı dayandırdığınız kitap, Allah'tan geldiği gibi kalmış olamaz" tarzında bir netice olarak meydana çıkarır.

Lâkin Kur'ân, tahrifi kabul etmekle beraber, yine de İncil'i, semavî kitaplar dışında mütalâa etmez.

Mevcut şekilleriyle üç sinoptik İncil'de Hz. Îsa'nın tanrılığı ve teslis âşikâr bir şekilde yoktur. İncil'e göre ne Hz. Îsa, ne de havarileri ve ilk talebeleri, Hıristiyanlığa sonradan sokulan bu

202 *Introduction*, I,11.

inançları bilmiyorlardı. Onlardan hiçbiri Îsa'yı Tanrı, veya Tanrı'nın oğlu veya tanrılığın üç uknûmundan biri olarak bilip bunu ifade etmemiştir. Bütün bunlar Hz. Îsa dünyadan ayrıldıktan çok sonra ortaya atılmıştır. Kur'ân, İncil'in metninden ziyade, İncil mensuplarının aşırılıklarını, tevillerini ve İncil'de bulunmayan mânâları ona mal etmelerini reddetmektedir.

Tahrif konusunu, Katolik Hıristiyan dünyasının en ileri gelen muasır bilginlerinden bir heyetin A. Robert ve A. Feuillet idaresinde hazırladıkları *İntroduction à la Bible* kitabından bir bilgi ile bitirelim. Sayıları çok fazla olup elde bulunan en eski tam veya kısmî ve çeşitli malzeme üzerine yazılmış İncil metinleri mukabele edildikten sonra neticede 200.000 variant ortaya çıkmıştır. Metnin 7/8'i güvenilir olarak tespit edilmişse de 1/8'i için farklılıklar, değişiklikler söz konusudur[202]. Meselâ bu farklardan biri: "Metinlerin çoğu, Markos İncili başında, Mesîh'e ait "Tanrı'nın oğlu" vasfını ihtiva etmez" (aynı yer). Anlaşıldığı üzere tahrif için çok şey gerekmez: Meselâ sadece "Tanrı'nın oğlu" şeklindeki bir tabiri ilâve etmenin ne kadar büyük hatalara yol açtığı âşikârdır.

Sinoptik İncilleri az çok teferruatlı olarak incelerken anlamıştık ki, şimdi mevcut Yunanca dört İncil'e gelinceye kadar, bu metinlerin oluşması uzun bir macera geçirmiş, kaçınılmaz değişiklikler vâki olmuştur. Bu Katolik din bilginlerinin, Yunanca metnin bile karşılaştırılmasından sonra, bu derecede büyük bir miktarda variant bulunduğunu söylemeleri, Kur'ân'ın "tahrif" iddiasını ispat etmekte ve daha fazlasını söylemeye ihtiyaç bırakmamaktadır.

İncillere dair bahsimizi Batılı bir müellifin, bu konudaki son sözü ile bitirelim: "Yunan felsefesi ve Roma hukuku, İncil'i, ha-

203 Alfred E. Sarvie, *Encyclopedia of Religion and Ethic* Vol. 5, p. 634'den Şelebî, s. 184.

kikatini temsil edemeyeceği bir hâle getirdiler. Onun tedvin edilmesini etkilediler. Hıristiyanlık tarihini inceleyen insaflı bir araştırıcı, araya sokulmuş fikirlerin, şerefli olmayan bazı maksatların, hatalı maksatların, İncillerde meydana gelen bu değişikliğe yol açtığını bir an bile inkâr edemez."[203]

8- Hıristiyanlıkta vahiy anlayışı

Hıristiyanlığın vahiy telâkkisi, İslâm'dakinden mahiyet itibariyle hayli farklıdır. Hıristiyanların metinleri sahih (authentique) olmadığından, yani ilâhî orijinal (aslî) vahyi muhafaza edemediklerinden dolayı, onlar, esnek ve gevşek bir vahiy inancını benimsemeye mecbur kalmışlardır.

Metinleri "Allah kelâmı" kabul ettikleri hâlde, "İncil yazarlarının hürriyeti"nden bahseder, onların "şahsiyetlerini kaybetmeyip her birinin kendi kültür seviyesine, rengine, muhit şartlarına göre vahyi aksettirdiğini" söylerler, "Tanrı, bu hususî kültür vasıtasıyla sesini işittirir" derler. Klâsik Hıristiyan teolojisi, peygamberi, "serbestîsi olan bir vasıta" kabul eder (R. Caspar).

İlâhî kitap, Hıristiyanlar arasında, İslâm'da işgal ettiği mevkii haiz değildir. İncil, Müslüman'a göre "Gökten vahyedilen ve aslı kaybolmuş ilâhî kitaptır. Hıristiyanlığa göre ise İncil bir kitap değil, Îsa tarafından ilân edilen 'müjde'dir, mevcut İnciller de o ilânın şahitleridir."[204]

Durum böyle olunca bir Hıristiyan, İncillerde "hata bulunduğunu" söyleyebilmektedir. Meselâ, meşhur bir Hıristiyan bilgini

---

204 Papalığa bağlı "*Gayr-ı Hıristiyanlar Dairesi"nin yayınladığı Orientatıons pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, s. 121-125.

205 Onun *Yesûu'l-Mesîh* adlı kitabından naklen A, Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 180-181.

206 P. İlyas'ın *Yesûu'l-Mesîh* adlı kitabı s. 27-28'den A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 181'de nakllediyor.

Yesûu'l-Mesîh kitabının müellifi Pavlus İlyas, İncil yazarlarının "hatalarından, gaflet"lerinden bahseder. Bu vasıfta olan birinin yazdıklarına, ister istemez itimadımız sarsılmaktadır. İşin içine "gaflet" ve "hata" girdi mi, verilen hangi bilginin gafletli, hangisinin sahih olduğunu ayırt etmemiz mümkün olmadığından, metnin her unsuru "kesinlik" vasfını kaybedecektir. Pavlus İlyas, kitabında şöyle yazıyor:

"Doğrusu, Markos, İncilini 70'den yani Titus zamanında Kudüs'ün tahrip edilmesinden önce kaleme almıştır. Zira daha sonra yazsaydı, Mesîh'in, Kudüs'ün harap edilmesi hakkında verdiği haberi, Matta ve Luka gibi, yanlış anlamaz, bu hatasını düzeltme imkânı bulurdu." (bu ikisi, bundan, âlemin kıyametle harap olmasını, son hesap gününü anlamışlardı)[205]. Bu zât bir başka yerde de şöyle der:

"Luka, kendi İncilini ve Resûllerin İşleri kitabını yazdı. İncilini 70'den yani Kudüs'ün tahribinden önce yazdığı sabittir. Aksi takdirde Matta ve Markos gibi, Îsa'nın bu mühim hâdise hakkında verdiği haberi, onun da onlar gibi yanlış anlamaması gerekirdi. Bu da gösteriyor ki İncil yazarları, bazen, Mesîh'in sözlerini anlamaksızın rastgele tekrarlıyorlardı."[206]

9- Barnaba İncili

Son asırda, özellikle Müslümanlar arasında, zaman zaman bahsedilen Barnaba İncili'ni merak eden birçok okuyucu bulunduğunu düşünerek, kutsal kitaplar bölümünü, biraz da ona temas etmekle bitirmek istiyoruz.

Barnaba on iki havariden biri değilse de, Hz. Îsa'nın (*a.s.*) ilk sırada yer alan ashabındandır. Luka'nın yazdığı Resûllerin İşleri kitabında birçok defa adı geçer (4, 36; 9, 26-27; 13, 1-7; 14, 2

---

207 J. Dheilly, s. 123-124.
208 Petit Robert 2, Dic. univ., s. 626.

vd.). Hatta Pavlus, Hıristiyanlığa girdiğinde, ona güvenemeyen havariler, Barnaba'nın kefaleti ile onu yanlarına kabul etmişlerdir. Barnaba, Antakya Cemaatinin temsilcisiydi[207]. Pavlus'u Antakya'ya getirmiş, bir sene orada beraber kalmışlardı. Sonra da Pavlus ile misyon seyahati yapmışlardı.

Barnaba İncili'ni Arapça'ya tercüme eden Dr. Halîl Seade, ona uzun bir mukaddime yazmıştır. Ondan anlaşıldığına göre: Barnaba İncili, Papalık kütüphanesinde bulunuyordu. 16. asırda kayboldu. Öyle anlaşılıyor ki devrin Papasının büyük güvenini kazanmış olan Framarino adlı bir rahip bu İncili kütüphaneden gizlice aşırmıştı. Bu rahip vasıtasıyla kitap, Amsterdam'da ileri gelen bir şahsiyetin hususî kütüphanesine girip 18. yüzyıl başına kadar orada kaldı 1709'da Prusya kralının müsteşarı; bu nüshayı görmüş ve pek kıymetli olduğunu ifade etmişti. Bu şahıs 1713'te yazmayı, Avusturya prensi Eugéne de Savoie-carignan'a hediye etti. Bu prens İslâm-Türk düşmanı olup 1718'te Osmanlı devletine karşı başkumandan olarak savaşmış ve Pasarofça anlaşmasını imzalamış olan prenstir. Aynı zamanda kitap uzmanı olup Viyana'daki şatosu en nadir koleksiyonlar ihtiva etmekteydi[208].

Bu nüsha daha sonra Viyana Kraliyet Sarayı'na intikal etti. Yazma hâlen orada olup, İtalyanca'dır. Kenarlarında yer yer acemî bir Arapça ile ilâve edilmiş notlar ihtiva etmektedir. Bu İncil'in diğer bir nüshası İspanyolca olup 1748'de ortaya çıkmış ve muhtemelen bu İtalyanca nüshadan tercüme edilmiştir. İtalyanca nüsha, Venedik lehçesi ile yazılmıştır. Arapça'dan tercüme edilmediğine, uzmanlar kesin gözüyle bakmaktadırlar. Dr. H. Seade bunları teyit istikametinde şöyle der:

"Gerek eski, gerek yakın asırlarda, Müslüman müellifler bu kitaba hiç atıfta bulunmamışlardır. Kendisini dinî münakaşalara hasreden müelliflerin kitaplarında bile zikredilmemektedir. Hâlbuki Barnaba İncili bu münakaşalarda onlar için en etkili bir

silâh olurdu. Keza bu kitap, Araplar ve Arap olmayanlarca, keza müsteşriklerce hazırlanan en ender nüshalara bile yer veren kitap kataloglarında, fihristlerde de görünmez." Mütercim H. Seade'ye göre, bu kitabın yazarı, Yahudilik tetkiklerinde derinleşmiş aslen Endülüslü bir Yahudi olmalıdır. Bu Yahudi bilâhere Hıristiyan olup bu dini de iyice tetkik etmiş, sonra ondan da ayrılarak mutaassıp bir Müslüman olmuştur.

A. Şelebî diyor ki: Biz de ona deriz ki: Bu tasavvur, hayal âleminde bile zor bulunur, nerde kaldı ki realitede bulunsun. Hangi hayal, Yahudi ve Yahudilikte derinleşen bir âlimin dinden dönüp, Hıristiyan, hem de Hıristiyanlığı enine boyuna tetkik eden bir Hıristiyan âlimi, sonra da Müslüman olup derin bir İslâm âlimi hâline gelebileceğini, üstelik bir İncil yazarak onu havarilerden birine mal edecek kadar mutaassıp bir Müslüman olabileceğini tasavvur edebilir? Sonra bu adam, birçok Endülüs Yahudisinin yaptığı gibi doğrudan İslâmiyet'e girebilirdi, neden önce Hıristiyan olacaktı?

Sonra sorarız ona: "Bu şahıs, bu İncil'i niçin yazdı?" Tabiatiyle Müslümanlara, Hıristiyanlarla münakaşalarında delil vermek için, değil mi? Hâlbuki H. Seade'nin de ikrarı ile bu kitap o tartışmaların hiçbirinde yer almamıştır.

Sonra bu uydurma İncil, nasıl oldu da Papanın kütüphanesinde, müteakiben Prens Eugéne'in, sonra Viyana Kraliyet Sarayı'nın kütüphanesine girebildi? Hâlbuki bütün bu muhitler Hıristiyan çevreler olup, Hıristiyan akaidine hücum eden yalancı bir kitaba kütüphanelerinde yer vermeleri, o devirler için kolay kolay düşünülemez. Kaldı ki H. Seade'nin tavsif ettiği, büyük bir ihtimam alâmeti olan şâhane cild ve tezhibi hiç yapmazlar. Şayet bir Müslüman, bir İncil uyduracak olsa, onu Hz. Îsa'ya nispet

---

209 H. Seade, *Barnaba İncili mukaddimesi.*

etmesi beklenirdi. Kaldı ki İslâm'da derinleşmek, kişiyi, bu ahmaklığı, daha doğrusu bu hıyanet ve sahtekârlığı irtikâp etmekten korumalıydı.

H. Seade, bu İncil yazarının Müslüman olduğu iddiası zımnında diyor ki: "Şayet, İslâm Peygamberi'nin geleceğini bildirirken açıkça adını yazmayıp îma ve işarette bulunsaydı, gayesine daha uygun bir iş yapmış olurdu." Hâlbuki bu sözü, İncil'in, Barnaba'ya ait olduğuna delil sayabiliriz. Çünkü H. Seade'nin temas ettiği bu hakikati bilmeyen hiç kimse düşünülemez. Oysa bu müellif hakkında, kendisi de "geniş malûmatlı, yüksek felsefî kültür ve müsamaha sahibi" demektedir. Eğer yalancı dahi olsa, bu en basit gerçekten, böyle bir zâtın gafil olması nasıl düşünülebilir?

Tarih 492'de Papa olan I. Clasius'un, okunmasını yasakladığı kitaplar arasında Barnaba İncili'ni de zikreder[209]. Anlaşılan, o İncil, işbu Barnaba İncili'dir. Papalık Kütüphanesi'nde bulunması, onun için en emin yer sayılırdı. Çünkü Papalık Kütüphanesi şüpheye mahal teşkil etmezdi. Fakat öyle anlaşılıyor ki Papa'nın dışında bu İncil'e sahip olanlar, bu kitabı bulundurmak sebebiyle hayatlarını ve kütüphanelerini imha olmak tehlikesine atmamak için, nüshalarını ortadan kaldırmış, ifna etmişlerdir. Bu nüsha, karanlık Orta Çağ'dan böylece kurtulup, Avrupa'nın "aydınlanma" asrı denilen asrında ortaya çıktı. Bu asırda kitap yakılmasına bakış açısı tamamen değişmişti. Hatta kesinlikle denebilir ki bu İncil'in Barnaba'ya nispeti, Matta İncili'nin Matta'ya nispetinden daha kuvvetlidir. Diğer İnciller için de aynı söz rahatlıkla söylenebilir[210].

Barnaba İncili'nin diğer İncillerden başlıca farkları şunlardır: Hz. Îsa'nın Tanrı veya Tanrı'nın oğlu değil, Allah'ın İsrailoğullarına gönderdiği bir resûl olduğunu ısrarla belirtir. Hz. İbrahim'in

---

210 Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 184-193.

kurban etmek istediği oğlunun İshak değil İsmail (*a.s.*) olduğunu bildirir. Hz. Îsa'nın (*a.s.*) haça gerilmediğini söyler. Beklenen Mesîh'in, Hz. Muhammed (*s.a.s.*) olduğunu tasrih eder.

Dördüncü Bölüm

HIRİSTİYANLIĞIN AKİDE ve AMEL ESASLARI

A- İTİKAD ESASLARI

Hıristiyan kredosu (amentüsü) şöyle başlar: "Ben, Kâdir-i Mutlak, gökleri ve yeri yaratan Baba Tanrı'ya ve Ruhu'l-kudüs'ten çıkıp, bâkire Meryem'den doğan O'nun biricik Oğlu Rabbimiz (Efendimiz) Îsa Mesîh'e inandım." Mensuplarınca belirtildiği üzere Hıristiyanlık, tanrılığına inanılan Îsa üzerinde temerküz eden, odaklaşan bir dindir. Kredolarından da anlaşıldığı gibi Tanrı hakkındaki bu inançları, tanrısal mahiyetin bedenleşmesi (tecessüt, incarnation), üç şahısta tezahürü (teslis, trinité), insanlığı günahtan kurtarması için kendisini feda etmesi (fidâ', tekfir, rédemption) ve O'nun insanları hesaba çekmesi (âhiret, jugement dernier) hususlarını ihtiva eder.

İncillerin birçok nasları, şu esasları açıkça bildirir:

1. Allah birdir, şeriki yoktur.
2. Hz. Îsa (*a.s.*) Allah'ın resûlüdür.
3. Hz. Îsa, İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamberdir.

Birinci esasa misal; Hz. Îsa'nın şu sözüdür: "Dinle ey İsrail! Allahımız Rab, bir olan Rabdir."[211]

İkinci esasa misal: "Gerçekten, dünyaya gelecek olan Peygamber budur." dediler[212].

---

211 Markos, 12, 30; ayrıca bkz. : I. Korintoslulara, 8, 6.

212 Yuhanna 6,14; ayrıca bkz. 7, 16.

İsrailoğullarına gönderilmesine gelince: "Fakat Îsa cevap verip dedi: Ben, İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim."[213]

Kur'ân-ı Kerim birçok âyetinde Hz. Îsa'nın, Allah'ın kulu ve resûlü olduğunu bildirir[214], onun sadece İsrailoğullarına gönderildiğini tasrih eder[215].

Fakat, nasıl olduysa Hıristiyanlık, tevhidden teslise, Îsa risaletten ulûhiyete yükseltildi ve risaletinin evrensel olduğu iddia edildi.

1- Tecessüt (incarnation) inancı ve tenkidi

Bu kâinatı yaratan, varlıkta tutan ve onda tasarruf eden Zât-ı İlâhî'yi insan aklı ve hayali, devamlı olarak aramakta ve O'nu bulmaya çalışmaktadır. Kur'ân-ı Kerim de, bu derûnî beşerî arzudan bahseder: Hz. Mûsa'nın (*a.s.*) O'ndan, cemalini temaşa etmek için Kendisini göstermesini istemesi[216] bu iştiyakı terennüm etmektedir.

İnsan, bu özleminden bir türlü vazgeçmemiştir. Ama ulûhiyet hakkındaki en garip tasavvur ve en zavallı düşünce, O'nu, ana karnında oluşan, bebek olarak dünyaya gelen, beşer acz ve ihtiyacının her türlüsünü yaşayan bir insan tarzında tahayyül etmektir.

Bütün peygamberler, insanın, -dinler tarihinin tabiriyle- "müşahhasa duyduğu bu açlık"ına karşı, Yaratıcı'nın acz ve noksandan münezzeh olup azamet sahibi olduğunu ısrarla hatırlatmışlardır. Allah Teâlâ'nın azamet ve tecellisi karşısında insanlar tahammül edebilselerdi O, istediği bir tarzda insanlara zuhur eder, onların şüphe ve tereddütlerini önler ve imtihana da ma-

---

213 Matta, 15, 24; ayrıca bkz. Matta, 10, 5-6; Resûllerin İşleri, 11, 2-3; 10, 28.
214 Zuhruf, 63-64; Meryem, 16-36; Mâide, 17, 116-118, 75.
215 Âl-i İmran, 48-49; Saf, 6.
216 Â'raf, 142.

hal kalmazdı. Fakat bir tecellisine dağların bile dayanamadığı bu iş olmamıştır ve olmayacaktır. Ama O'nun nefhettiği Ruhunu taşıması ve mânen kâinatı istiap edebilecek vüs'atte yarattığı, bir nevi Arşı olan kalbini parlatması ile Cennet'te gözleriyle temaşa edeceğini bekleyerek, duyduğu bu iştiyak neticesiz kalmaz ve ilâhî vuslat tecellilerini kalbinde müşahede edebilir. Bu hususta istikametten ayrılmak, dinî dalâletlere yol açmıştır ki onlardan biri de, Hz. Îsa (*a.s.*) hakkında ifrat ve mübalâğa ederek şirke kayan Hıristiyan sapmasıdır.

Yuhanna, İncil'ine esrarengiz bir girişle başlar: "Kelâm, başlangıçta var idi ve Kelâm Allah nezdinde idi. Her şey onunla oldu ve olmuş olanlardan hiçbir şey onsuz olmadı (...) ve Kelâm beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu."[217] Hıristiyanlık tecessüt akidesini, yani "Tanrı'nın Îsa şeklinde zuhuru" inancını buradan çıkarır[218]. Diğer üç İncil'de bu hususta nas yoktur; sadece Pavlus'un mektuplarında buna benzer ifadeler vardır[219].

Aslında bu metin, çok anlamlıdır. Şöyle ki: 1- Her şeyden önce, ilk cümledeki "Kelâm"dan, "Allah" kastedildiğini söylemek zordur. 2- "Başlangıçta" sözünden hangi başlangıç kasdolunuyor? Murad, zamanın başlangıcı ise, bu, Allah'a ait olabilir mi? Allah zamandan ve mekândan münezzeh değil midir? Allah için başlangıç olabilir mi? Başlangıçtan önce ne vardı? Nitekim İslâm, Allah'ın, başlangıcı olmayan "el-Evvel" olduğunu bildirir. 3- Kelâmın, Allah'ın nezdinde olmasından, bu "nezdinde olmak"tan maksat nedir? Bu ifade, kelâmın, Allah'tan başka bir şey olduğunu gösterir. Zira, konuşan şahıs ile onun söylediği sözün farklı olduğu malûmdur. Ama müteakiben, kelâm "nezdinde

217 1, 1-3, 14.
218 E. R. Pike, *Dictionnaire des religions*, s. 159.
219 I. Timoteosa, 3, 16; İbrânîlere, 2,15.

oluş"tan çıkıp, Allah'ın kendisi oluyor. 4- "Her şey O'nunla oldu. Hiçbir şey O'nsuz olmadı" sözünden mahlûkatın "ol" emri ile meydana geldiği anlaşılabilirse de devamını izah imkânı yoktur.

Metin, bunları düşündürmektedir. Bu soruların bir kısmı, belki de tercümenin mecburiyetlerinden ve cilvelerinden ileri gelmektedir.

Bu metinden de önce, Yuhanna İncili hakkında yapılan değerlendirmeleri göz önüne almalıyız. W. Durant'ın dediği gibi, bu kitabın yazarı, Hz. Îsa'nın hayat ve talimatını değil, "Kelâmullah" olarak Îsa'yı anlatmak iddiasındadır. Yani peşin bir fikirle hareket etmektedir. Ekserî konularda diğer üç İncil'e muhaliftir. Bu gibi sebeplerden ötürü, araştırıcıların çoğu, eserin, havari Yuhanna'ya ait olmadığını belirtirler[220].

Tecessüt konusunda öteki üç İncil hiçbir nas ihtiva etmez. Hâlbuki Hıristiyanlığın temeli olan inanç hakkında Hz. Îsa bir şeyler söylediği hâlde, onun yanından ayrılmayanların o sözleri nakletmemeleri düşünülemez.

Yuhanna'dan önce Batlamyus, "Bütün eşya, Tanrı'nın fikirlerine uygun bir şekil almıştır." fikrini ileri sürmüştü. Sonra Stoacılar, bu fikirleri "Tanrı'nın öz fikri" tabiri ile ifade ettiler. Onların peşinden Yeni Pisagorcular, bu fikirleri "kudsî şahıs" hâline getirdiler. Nihayet Philon'un[221] elinde, "Tanrı'nın Aklı" yani, Tanrı'nın, vasıtasıyla mahlûkatı yarattığı ikinci bir unsur hâline geldi[222]. Hıristiyan zihniyeti, bu felsefeyi olduğu gibi benimsedi. "Allah'ın öz fikri"nden Kelâm doğdu ve kelâmın vücut giyinmesinden bahsedildi. Kelâm, Allah'ın zâtında kaim olup kâinatı kendi vasıtasıyla yarattığı bir mefhum oldu. Nihayet de-

---

220 W. Durant, The Story of Civilization, XI, 209'dan A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 128'de naklediyor.

221 Philon M. Ö. 13 M. S. 54 arasında yaşamış İskenderiyeli bir Yahudi filozofudur.

222 W. Durant, a.g.e., XI, 274'den Hatîb, s. 128.

diler ki: Tanrı, asırlarca beşeriyete gizli kalıp perde arkasından konuştuktan sonra, kendisini açıkça görmeleri için Zâtını izhar etmek istedi ve beşeriyetin günahını üzerine almak için Kendisini feda etti.

Böylece Hıristiyanlık, bir taraftan ezelî, tek, müteal bir Tanrı kabul ettiğini söylerken, diğer taraftan O'nun tecessüt ettiğini, Zâtının üç zâttan meydana geldiğini söylemekle tenakuza düştü.

İnsanlık içindeki binlerce peygamber bile, Hıristiyanlığa göre, bu tecessütten önce Allah'ı gerektiği gibi bilmemiş, Allah, onları Kendisini tanımaktan mahrum etmiş olmaktadır. Öyle olduğu takdirde, yani insanlığı bu derece ihmal etmişken, Hıristiyanlık nasıl olur da Allah'ın insanları çok sevdiğini iddia edebiliyor?

Bedeni olmayan Tanrı nasıl olur da bedenleşmiş bir varlık doğurur? Tanrı, bu Oğulu nasıl doğurur?

Hıristiyanlık, bu noktaya birden bire değil, safha safha geldi. Başlangıçta Mesîh de, Hz. Yahya (*a.s.*) gibi biri idi. Diğer insanlardan üstün, ama meleklerin dûnunda idi. Sonra Tanrı'nın Kelâmı, derken Tanrı'nın oğlu, sonra üç şahıslı Tanrı'nın kendisi hâline getirildi. Bu tecessüt, sadece insanlık için kendini feda etme değil, aynı zamanda insanların Tanrı'yı gözle görmeleri, böylece asırlarca ayrı kalan Tanrı ile insan arasındaki uçurumu akıllarınca doldurmak için idi.

Michel Hayek, İslâm ve Hıristiyanlıktaki Tanrı tasavvurunu mukayese ederken hülâsa olarak der ki: İslâm'da Tanrı, insanlardan uzaktır; O'nunla insanlık arasında dipsiz bir uçurum vardır ki ne fikir, ne de hayal dolduramaz. Oysa Hıristiyanlıkta, Tanrı ile insan arasında kıl kadar bir mesafe bile yoktur. Hıristiyanlıkta Tanrı, mütevazı bir Tanrı'dır. İnsan bedenini giyinir, insan tabiatında yaşar. İnsana, yolun yarısından sonra değil, başından beri refakat eder; ana rahminde yaratılan bebek olarak dünyaya gelir. İslâm ise, Tanrı hakkında hiçbir şey bilemeyeceğimizi bildirir.

Buna karşı sadece şunu söyleyelim ki: Tevhid akidesini bildiren semavî şeriat, âlemde tek Mutlak Yaratıcı, tek mutlak kudret ve irade kabul eder. Binaenâleyh Yaratıcı veya mahlûktan başka bir varlık yoktur, ve ulûhiyetten uzaklık noktasında, bütün yaratıklar aynı durumdadır. İnsana düşen, bu azameti tenzih etme, O'na olan ihtiyacını duyma, O'nun şükrünü îfa etme, aczini anlayarak O'na dua ve iltica etmektir. Hıristiyanlık, helenistik dünyanın şirkinden etkilenerek Tanrıyı yere indirmiş, sevilen, okşanan bir bebek, âciz mahlûklar tarafından boğazlanabilen bir "kuzu" hâlinde düşünmüş, ilâhî transcendence (Allah'ın yücelik ve aşkınlığı) mânâsını kaybetmiş ise, "Tanrı'nın hayatına katılma" safsatasını benimsemiş ise İslâm, Allah'ın mutlak iradesine boyun eğme, Hâlık'a Hâlık, mahlûka mahlûk deme ve bu iki plânı kesinlikle birbirinden ayırmada, sadece hakkaniyetinin bir delilini bulur. Din oyuncak değil, varlığın en ciddî işidir.

M. Hayek'in Müslümanların ulûhiyet inancını doğru aksettirmediğinin delili, İslâm âleminde mârifetullah (Allah'ı tanıma) ve muhabbetullah (Allah sevgisi) konusunda yazılmış binlerce eserler ile, avâmdan dahi olsa Müslüman'da bulunan Allah'a gönülden bağlanma vakıasıdır. Burada sadece şu iki âyet ile bir kudsî hadisi hatırlatalım. "İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp, O'na koştukları ortakları tanrı olarak benimseyenler ve onları, Allah'ı severcesine sevenler vardır. Mü'minlerin Allah'ı sevmesi ise, hepsinden kuvvetlidir."[223]

Allah övdüğü bir topluluk hakkında: "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler."[224] buyurur.

Hadis-i kudsîde ise Cenab-ı Allah'ın şöyle buyurduğunu Hz. Peygamber (*s.a.s.*) nakleder: "Kulum, Bana nafile ibadetlerle yaklaşır. Nihayet Ben de onu severim. Ben de onu sevdim mi onun

---

223 Bakara, 165.
224 Mâide, 54.

işittiği kulağı, gördüğü gözü, söylediği lisanı, yürüyen ayağı, tutan eli olurum."[225]

Sonra "Kelâmın tecessüdünden, insanların onu müşahede ederek hâllerini düzeltmeleri beklenirdi ki, gerçek, maalesef böyle değildir. İnsanlık, ilk yaratılışındaki saffetine dönmekten uzaktır. Ölüm ve hayat yine Hz. Îsa'dan önceki tarzda devam ediyor. Hattâ böyle bir ulûhiyet telâkkisi, Allah'ın celâl ve azametine muhalif olduğundan, O'nun değerini düşürdüğü, rahatlıkla söylenebilir. İlk Hıristiyan kitaplarından anlıyoruz ki tecessüdü kabul edenler, Kelâmın ve o Kelâm ile yaratılan Oğulun mahlûk olduğunu itiraf ediyorlardı."[226]

Ayrıca, ulûhiyetin, kendisini insan suretinde izhar etmesi, insanların ulûhiyete daha fazla yönelmelerini, O'nu tanımalarını ve şevklerini artırıp dinin maksadına hizmet etmez ki! İnsan ruhu, meçhule doğru daha bir şevk duyar; meçhul malûm hâline gelince şevki söner. Tanrı, insanlar içinde gidip gelen biri kabul edilince kalplerden mehabeti kaybolur. R. Otto'nun belirttiği gibi dinin temeli, bir adı da el-Kuddûs olan Cenab-ı Hak karşısında duyulan mukaddes ürpertidir (Bilindiği üzere bu tezi ispat için o, Das Heilige (Le Sacré, (Kudsî), 1917) eserini yazmış ve bu eser dinî duygunun incelenmesinde, dinler tarihi bakımından önemli bir çığır açmıştı[227].

Biz Müslümanların tenkitlerini, peşin fikre bağlayarak mühimsemek istemeyen Hıristiyanlar; Hıristiyan olarak doğmuş, büyümüş, din ilimlerinde ihtisas yapmış, bundan ötürü senelerce çevresinden hürmet görmüş ve bütün bunlara rağmen sonunda hakikati itiraf etmiş olan, Batılı papazlara kulak vermelidirler. İşte

225 Buharî, Rikak 38.
226 Referanslar için bkz. A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 155-156. Bu eserlerden biri, 3. asırdan kalan St. Athanase tarafından yazılmış ve Arapça'ya *Tecessüdü'l-Kelime* adı ile Papaz Markos Dâvud tarafından tercüme edilmiştir.
227 Krş. Robert 2, 1371.

tecessüt konusunda 1977 yılında Londra'da İlâhiyat Fakültesi profesörlerinden altı kişinin (Don Cupitt, Michael Goulder, Leslie Houlder, Dennis Nineham, M. Wiles, France Young) müşterek yayınladıkları kitaba *The Myth of God Incarnate* (Tanrı'nın tecessüdü efsanesi) adını verdiler. Amerikan Time dergisi 27 Şubat 1978 tarihli nüshasında[228] kitabı tanıtırken, tecessüt hakkında "skandal" tabirini kullandı. Bu kitabın müellifleri şöyle diyorlar:

"Bu kitabın yazarları, 20. asrın sonlarında, dinî düşüncede büyük bir inkılâp ihtiyacına inanırlar. Bu ihtiyaç, Hıristiyanlığın kaynaklarını fazlasıyla bilmemizden kaynaklanıyor: Resûllerin İşleri 2, 22'den de açıkça anlaşıldığı üzere Îsa, rabbanî hikmet icabı, Tanrı'nın, bir rolü gerçekleştirmek için seçtiği bir insandır. Îsa'nın tecessüt etmiş Tanrı, kutsal tesliste ikinci uknûm olup insan hayatını diriltiği şeklinde sonraki asırlara ait söz, Îsa'nın büyüklüğünü ifade eden mitolojik ve şiirsel bir tabirdir."[229] "Bütün hedefimiz, Tanrı ile Îsa'yı, her türlü karıştırmadan uzak olarak anlamaktır."[230]

Peygamberimiz Hz. Muhammed (*s.a.s.*) Halık ile mahlûku ayırt etmeye, işte bu sebepten ötürü büyük ehemmiyet vermiş, kendisi hakkında ısrarla, "abduhû ve resûlüh" (Muhammed, Allah'ın kulu ve resûlüdür) denilmesini istemişti.

İşaret edilen altı müelliften biri olup Anglikan Kilise doktrinleri komisyon başkanı olan Prof. Maurice Wiles (Vaylız), "Tecessütsüz Hıristiyanlık" adlı incelemesinde, Îsa'nın "Kurtarıcı" ve

228 New York Time, aynı sayısında, 16. asır Alman ressamı Lucas Cranach'ın bir tablosunu da yayınlamıştı. Tablo "Îsa'nın tanrılığı konusunda yeni bir tartışma" başlıklı yazısı ile birlikte, arz edilmişti. Tablo, Tanrı'yı taçlı, sakallı bir baba, kolları arasında Îsa'nın haça gerilmiş cesedi. Îsa'nın dizinde ise kanatlı bir mahlûk resmi (güya: Ruhu'l-kudüs). Tablonun üstüne dergi şu ibareyi yazmış: "İmanı, şiddetle sarsan bir manzara!" Gerçekten, dini bu hâle getirmek, imanı sarsmaz da ne yapar? (*Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh*, s. 27-28).

229 A.g.e., s. IX.

230 A.g.e., s. X.

"Mâbûd" olması hakkında şöyle diyor: "İşte en zor ve en muakkat (düğümlü) mesele budur. Bu problemi nasıl ele alacağız? Mutlaka hatırlamamız gerekir ki, bu kelimenin ince anlamı ile, Îsa'nın "Kurtarıcı" olduğu ve ibadetimizde Îsa'nın bizzat şahsına yöneldiğimiz mânâsına gelmez."[231] Yazarın burada, hakikatin yüzünü görmeye başladığı anlaşılıyor, fakat yine de onu açık bir şekilde ilân etmiyor. Üstelik bu zât, daha sonra teslisi müdafaa ediyor. Ama söylemeye hacet yoktur ki tecessüt akidesini reddeden biri olarak, teslis akidesi ile ilgili diğer kavramları savunması açık bir tenakuz teşkil etmektedir.

Yine bu zât, aynı kitaba dercedilen "Dinde efsane" başlıklı yazısında[232] *myth* kelimesini dikkatle tahlil eder. Yapacağımız şu iktibas, onun "efsane" hakkındaki incelemesinin ana hatlarını verir: "Bu geniş mânâsı ile, Hıristiyanlıkta dört efsaneden, yahut dört yüzlü (cihetli) bir tek efsaneden bahsedebiliriz: 1- Yaratılış, 2- Düşüş, 3- Îsa'nın tecessüdü ve insanların günahlarını üzerine alması, 4- Ölülerin dirilmesi ve son hüküm." (s. 154). Bu münakaşalar, okuyucunun zihninde, Hz. Îsa ve Allah Teâlâ hakkında vâzıh bir fikir vermekten ziyade, Hıristiyanlığın uzun ve muzdarip tarihi boyunca, dinî meselelerde uyguladığı geniş "zan ve tahmin alanı"na bir pencere açmaktadır. Müellifler, öyle anlaşılıyor ki, dikenli meselenin farkında olduklarından, bu koleksiyona açıkça "Tecessüt iftirası" değil de, "Tecessüt efsanesi" adını vermişlerdir[233] ki bu ifadeleri bile, iddialarının gerçekle bir ilgisi olmadığını açıkça ortaya koyması bakımından yeterlidir.

Müellif, tecessüt akidesine, tarihin muayyen bir zamanında Îsa'nın şahsında gerçekleşen bir hâdise değil de, şimdi de mü'minin hayatında, ilâhî tarafla insanî tarafın dahilî bütünleşmesini

---

231 A.g.e., s. 8.
232 A.g.e., s. 148-166.
233 *Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh*, s. 11.

sağlayan bir inanç nazarıyla bakılabileceğini, dolayısıyla geleneksel olarak denildiği gibi Kiliseye, "Îsa'nın bedeni" değil, "Îsa'nın bedenleşmesinin uzantısı" olarak bakılabileceğini yazar.

The Myth of God Incarnate kitabına "Îsa ve evrensel dinler" adlı incelemesiyle katılan, Birmingham Üniversitesi teoloji profesörü John Hick, tecessüt fikrine inanan Hindu ve Budist düşüncelere işaret eder. Gauthama Buda ile Îsa arasında pek ilgi çeken bir mukayese yapar. Şu sonuca varır: "İnsan Gauthama'ya, Yüce ve Ezelî Tanrı Buda'nın tecessüt etmiş bir şekli olarak bakılır olmuştur. Nitekim insan Îsa'ya da ezelî Tanrı'nın tecessüdü veya Tanrı'nın oğlu nazarıyla bakılmıştır. Mahayana kitabında Yüce Buda, "mutlak hak (gerçek)" ile ittihat eder. Nasıl ki Hıristiyanlıkta, ebedî Oğul uknûmu, Baba Tanrı ile ittihat etmiştir."[234] sonra ilâve edip der ki:

"Unutmayalım ki Hıristiyanlık inancı, Batı'da Roma İmparatorluğuna değil de, doğuda Hindistan'a intikal etseydi, muhtemelen Îsa'nın dinî ehemmiyeti, Hindu kültüründe kutsal Avatar[235], Budist kültürde ise Mahayana suretini alacaktı."[236]

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Îsa'yı (*a.s.*) tanrılaştırma ve onu Tanrı Oğlu kabul etme inancının, daha önceki kâfirlere benzeme olduğuna, mücmel olarak işaret etmiştir: *"Yahudiler, "Uzeyr, Allah'ın oğludur." dediler. Hıristiyanlar da: "Mesîh Allah'ın Oğludur." dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözleridir. (Sözlerini) önceden inkâr etmiş olan müşriklerin sözlerine benzetiyorlar. Allah kahretsin onları, nasıl da (haktan bâtıla) çevriliyorlar?"*[237]

---

234 Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh, s. 24.

235 Avatâra: Tanrı'nın tecessüdüdür. Bu, insanları hüsrandan kurtarma gibi dünyevî bir görevi gerçekleştirmek gayesini taşımaktadır (Robert 2, 145). Mahayana ise Buda'yı, örnek tarihî bir şahıs değil, Tanrısal varlığın bir sudûru (émanetion) yani yayılması) telâkki eder (Robert 2, 1142).

236 A.g.e., s. 176.

237 Tevbe, 30.

Müfessirler, âyetteki bu ifadenin diğer bazı kâfirler gibi, özellikle Hindu ve Budist telâkkilere şamil olduğunu yazmışlardır[238].

Aslında Hıristiyanları lüzumsuz yere bu kadar meşgul eden, esrarlı spekülâsyonlara mecbur edip izah labirentlerinde dolaştıran tecessüt akidesinin, Kitab-ı Mukaddes'te tek geçtiği yer, Yuhanna İncili 1,4 cümlesidir. Daha önce temas ettiğimiz gibi, büyük bir peygamber de olsa, nihayet beşer olan birinin tanrılığına ve bütün insanlığın Kurtarıcısı olduğuna esas teşkil eden bu tek cümle, insan fikrinin bilgiye ulaşmasındaki temel ölçülere aykırıdır. İncil'deki bu cümle, belki bir anlamda Hz. Îsa'ya uygulanabilir. Fakat buna dayanarak, onun, insan kılığına giren Rabbu'l-Âlemîn olduğunu ileri sürmek, sırf hayalden ibarettir. Hâlbuki bizzat İncillerde Hz. Îsa'nın tanrı olmadığına, seçkin bir insan olduğuna delâlet eden birçok cümle vardır. Müelliflerin atıfta bulundukları *Resûllerin İşleri* 2, 22 cümlesi, bunların en barizlerinden biridir.

Şüphesiz olan bir şey varsa, o da Hz. Îsa'nın belli bir zamanda, bir anneden doğduğu ve öteki insanlar gibi bir hayat sürdüğüdür. Hâlbuki Yaratıcı Allah'ın ezelî, mekândan, zamandan ve maddeden münezzeh olduğu bedahetle bilinen bir gerçektir. Allah'ın verdiği akıl ve fıtrat, Yaratıcı'yı böyle tasavvur etmekle huzur bulur. Durup dururken niçin bir insanda tecessüt edip bedenleşsin? Edecekse niçin yalnız bir insanda görünüyor da çeşitli zaman ve mekândaki insanlar arasında zuhur etmiyor? Faraza, tecessüt oluyorsa, tanrılık ile onun bedenleşmiş sureti arasındaki ilişki nasıl olmaktadır? gibi birçok problem ortaya çıkar. Ama "Bu bir sırdır, inanılır, bu işte akıl çalıştırılmaz." denilecek olursa, biz de deriz ki: "Öyle ise bu akıl niçin verilmiştir? Hem niçin

238 *Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh*, s. 26; M. Abduh-M. Reşîd Rıdâ, *Tefsîru'l-Menâr*, X, 240.

onu diğer işlerde çalıştırmayı ihmal etmiyor da bu meseleye karıştırmaktan geri duruyoruz?"

2- Hz. Îsa'nın tanrılaştırılması ve bu inancın tenkidi

Hz. Îsa (*a.s.*) üç İncil'de nakledilen sözlerinde, ulûhiyet veya nübüvvetine (Tanrı'nın oğlu olduğuna) delil olabilecek hiçbir söz söylememiştir. Bu bariz gerçeği ifade eden birçok bilginden biri olan E. Renan şöyle diyor:

"Îsa'nın, Tanrı'nın, nefsinde (kendisinde) temessül ettiğini iddia etmemiş olduğundan şüphe edilemez. Böyle bir düşünce, Yahudi zihniyetine tamamiyle yabancı idi; ilk üç İncil'de buna dair hiçbir alâmet yoktur; bu, yalnız Yuhanna İncilinin bazı kısımlarında vardır. Fakat yine de Îsa'nın düşünüşünün bir yankısı olarak kabul edilemez. Hatta bazen Îsa, böyle bir inanışı reddetmek üzere tedbir almışa benzer. Kendisini Tanrı veya Tanrı'ya eşit saydığı yolundaki itham, Yuhanna'nın İncilinde bile bir Yahudi iftirası olarak gösterilir. Bu İncilde, Îsa, kendisinin Babadan küçük olduğunu söyler. Başka bir yerde Babanın kendisine bütün sırları açmadığını itiraf eder. Kendisini alelâde bir insana üstün sayar, fakat Tanrı ile kendisi arasında sonsuz mesafeler bulunduğunu sanır. O, Tanrı'nın oğludur; fakat bütün insanlar Tanrı oğludur veya muhtelif derecelerde Tanrı oğlu olabilir (...) dirilecek olanların hepsi Tanrı oğlu olacaklardır (...) Yeni Ahid dilinde "oğul" kelimesinin pek geniş anlamları vardır (...) Böylece "Tanrı oğlu" veya sadece "oğul'" unvanı, Îsa için "insanoğlu" unvanının aynı oldu. Şu farkla ki, kendi kendine "insanoğlu" adın`verdiği hâlde "Tanrı oğlu" kelimesini aynı şekilde kullanmışa benzemez."[239]

W. Durant şöyle diyor: "Üç sinoptik İncil'de Îsa'nın, kendisiyle Babanın birtek Tanrı olduğuna dair bir sözü bulunmaz. Kendisini Babaya müsavi de tutmaz. Şakirtlerinden biri, kendisine "İyi, salih" deyince o: "Niçin bana iyi diyorsun? Sâlih olan

239 E. Renan, *Îsa'nın Hayatı*, (Fr.'dan Çev. Ziya İhsan, Ankara 1964), s. 183-185.

yalnız Biri vardır, o da Allah'tır." demiştir. Rabbine münacât ederken: "Senin dilediğin olsun, benimki değil!" diyordu[240].

H.G. Wells de bu konuda şunları yazıyor: "Son şekliyle Hıristiyanlığı tesis edenlerin başında Pavlus gelir. O, Îsa'yı ne görmüş ne de tebliğatını işitmişti. Asıl ismi Saul idi. Îsa'ya inanan pek az sayıdaki mü'minlere işkence edenlerin en ileri gelenlerinden idi. Derken, birden Hıristiyan oldu, adını Pavlus diye değiştirdi. Keskin bir zekâsı vardı. Zamanındaki dinî hareketlere pek dikkat ediyordu. Yahudiliği, Mitra dinini ve İskenderiye'de mevcut dinî inançları çok iyi bilirdi. Onların birçok fikir ve tabirlerini Hıristiyanlığa nakletti. Îsa'nın asıl ilgi merkezi olan "Allah'ın melekûtu" fikri üzerinde durmaktan ziyade, insanlara şunu öğretti ki Îsa, sadece vaat olunan Mesîh, Yahudiliğin mev'ûd lideri değil, aynı zamanda Tanrı'nın oğlu olup, beşeriyetin günahlarına keffaret olarak kendisini kurban etmek için yeryüzüne inmiştir. Şu hâlde onun ölümü, beşeriyeti kurtarmak için, daha önceki bazı medeniyetlerde de görülen ëurban tanrı"ların kendilerini feda etmeleri nev'inden bir ölümdür (...) Hıristiyanlık o dinlerden çok şey aldı: Matruş papaz, adak, heykel, mum, timsal gibi hususlar ki bunlar Mitra ve İskenderiye tatbikatlarından idi. Onlardan sadece bu unsurları almakla kalmadı, âyin ve ibadetlerindeki ibareleri ve dinî fikirlerini de benimsedi. Hatta Pavlus, talebelerine şunu bile telkin etti: Îsa'nın durumu, Oziris'in durumu gibidir. Nitekim o da dirilmek üzere ölen ve insanlığa ebediyet bahşeden bir Tanrı idi."[241]

Böylece Pavlus, Îsa'nın tanrılığı fikrinin tohumunu attı. Şirk muhiti de bu tohumlar için münbit bir zemin oldu. 313'e kadar aralıksız süren üç asırlık tazyik dönemi de dinin aslî çehresinin de-

---

240 *The Story of civilization*, XI, 208'den A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 183.
241 Wells, A. *Short History of the World*, s. 170-178'den A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 123-124.

ğişmesini kolaylaştırdı. Zaten Hz. Îsa, dininin akaidini iyice tespit ve hükümlerini tatbik etme imkânı bulmadan dünyayı terk etmişti. Bu tespit işini, koyu karanlıklar ve yeraltında başkaları yaptı ve üç asır sonunda ihtilâflarla lime lime olmuş, alt üst edilmiş bir din arz-ı endam etti. İhtilâf konularının başında Mesîh'in şahsı geliyordu. Bazıları onu sadece diğer peygamberler gibi bir peygamber, bazıları tanrı sayıyordu. Gruplar arasındaki çatışmalar şiddetlenince Konstantin 325'de İznik Konsilini topladı. Katılan din adamlarının sayısı 2.048 idi. Meselâ Arius: "Tanrı yalnız Babadır. Oğlu mahlûktur. Oğul yok iken de Baba vardı." tezini savundu. Fakat eski Mısır tefekkürü, Yunan felsefesi ve Yeni Eflâtunculuğun tesiri altındaki İskenderiye kilisesi buna karşı koydu. Roma Kilisesi de İskenderiye'ninkine katıldı. Çatışma şiddetlenince bir karara varılamadı. Abdülehad Dâvud gibi, ister istemez insanın aklına şu soru geliyor: Resûllerin İşleri kitabının yazarı Luka, işlerin şiddetlendiği her zaman Ruhu'l-Kudüs'ün inip din adamlarını yöneteceğini yazıyor. Acaba İznik konsilinde neden inmedi?[242]

İmparator, şiddet kullanarak işe müdahale etti. Muvahhidleri dışarı çıkardı, çoğunu sürdü. Arius ile bazı taraftarlarını öldürttü. Îsa'nın tanrılığını kabul eden 318 delege bunu karar altına aldılar. Karar metni şöyle idi:

"Bir Rabbe, Tanrı'nın tek Oğlu Îsa Mesîh'e iman ediyoruz. O, bütün zamanlardan önce, Babadan, nurdan doğmuştur. Hak Tanrı'dan (doğan) hak Tanrıdır. Yaratılmamış, doğmuştur. Cevherde (özde, mahiyette) her şeyi Yaratan Babaya müsavidir. Bizim için, biz bütün insanların kurtulması için gökten inip Ruhu'l-Kudüs'ten ve bakire Meryem'den tecessüt etmiş (beden hâline gelmiş), insan hâline gelmiştir. Pontius Pilatus devrinde haça gerilmiş, ıstırap çekip defnolunmuş, üç gün sonra da ölüler içinden kalkıp, kutsal kitaplarda bildirildiği gibi semaya çıkmış,

242 Onun *el-İncîlu ve's-Salîb* eseri, s. 32'den; A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 125.

Babanın sağına oturmuştur. Zamanı gelince dirileri ve ölüleri hesaba çekmek için, izzeti içinde gelecektir ve hükümranlığının sonu olmayacaktır."

Dikkati çeken bir husus, Baba ve Oğul Tanrı'dan bahseden bu metin Ruhu'l-Kudüs'ün tanrılığından bahsetmemektedir[243]. Daha sonra 381'de İmparator Teodosyüs'ün teşebbüsü ile akdedilecek olan I. Konstantinopolis konsilinde Ruhu'l-Kudüs de ilâve edilerek teslis tamamlanacaktır[244].

"Katolik Kilisesi, Tanrı'nın oğlunun mevcut olmadığı bir zamanı, doğmadan önce mevcut olmadığı iddiasını, yoktan var edildiğini, Babanın cevherinden başka bir şeyden var edildiğini, onun değişmeye kabil olduğunu... bütün bunları reddeder."[245]

Görüldüğü üzere siyasî kuvvetin, Roma imparatorlarının teşebbüsleriyle, bu karar, ekalliyete aldırılmıştır. Bununla da yetinilmemiş, bu karar herkese zorla kabul ettirilmiş, tevhide kail olanlara Kilisede hayat hakkı tanınmamıştır. İbnu'l-Patrîk'in dediğine göre bu işkencelere rağmen, tevhide inananlar Sûr şehrinde bölge konsili topladılar. İskenderiye patriği, Îsa'nın tanrılığını iddia etmekte tek kaldı. Münakaşa şiddetlendi. Patrik ölümden zor kurtuldu. İskenderiye patrikleri, ekseriya aslî Hıristiyanlıktan ziyade İskenderiye felsefesini temsil etmişlerdir[246]. Hakim kuvvet de onları desteklemiştir.

Birçok araştırıcılara göre Îsa'nın tanrılığı fikri Hıristiyanlığa, Yunan ve İskenderiye gibi şark muhitinin tesiriyle girmiştir. Fakat Hıristiyanlar bunu kabule yanaşmayıp Kitab-ı Mukaddes'ten naslar bulmaya çalışırlar. İleri sürdükleri metinler şunlardır: "Ve işte göklerden bir ses dedi: "Sevgili oğlum budur, ondan razı-

243 A. Hatîb, s. 251.
244 A. Hatîb, s. 252-253.
245 Pergadjoran Geredja Katolik (Katolik Kilisesinin Doktrinleri) s. 92 ve Târîhu'l-Akbât, s. 226-228'den A. Şelebî, s. 126.
246 M. Ebû Zehre, *Muhaderat*, s. 145.

yım."[247] "Kelâm başlangıçta var idi ve Kelâm Allah nezdinde idi ve Kelâm Allah idi (...) ve Kelâm beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu."[248] Ayrıca Matta 26, 63 cümlesini ileri sürerler.

Bunlar kolayca reddolunabilecek delillerdir. Şöyle ki:

1- "Tanrı'nın oğlu" veya "sevgili oğlum" tabirlerinin aslı olsa bile bu, Îsa'nın tanrılığına delil olamaz. Zira bu tabirler tekrim kasdıyle mecazî mânâda da kullanılmış olabilir. Nitekim hadis-i kudsîde Cenab-ı Allah: "Fakirler Benim iyalim (ev halkım)dır" buyururken, buna benzer bir mânâyı murad etmiştir. Kitab-ı Mukaddes'te de "Tanrı'nın oğlu" terimi teşrif ve tekrim belirtir. Meselâ, tek İlâha inanan Yahudiler hakkında Tevrat "Siz, Allah'ınız Rabbin oğullarısınız." der[249]. İncillerde Hz. Îsa'nın kendisi hakkında "Tanrı'nın oğlu" tabirini kullandığı nakledilir. Fakat bundan maksadı, yine İncillerde nakledilen şu sözüyle meydana çıkar: "Ne mutlu sulh edicilere! Çünkü onlar "Allah oğulları" diye çağrılacaklar." (Matta 5,9). Yuhanna 1,12, Kelâmullah'a inananlara "Allah'ın oğulları" der. Keza Luka 6,35 cümlesi, takvaya uygun bazı işler yapanların "Allah'ın oğlu" olacaklarını bildirir. Böylece Kitab-ı Mukaddes'in, bu tabiri, geniş anlamda kullandığı açıkça ortaya çıkmaktadır[250]. Kitab-ı Mukaddes, "oğul" kelimesini, salih kul hakkında kullanmaktadır. Salih kulun Rabbine alâka duyması, O'na ihtiyacını anlaması ve O'na güvenmesi, mecazen, oğulun Babasına nispet edilmesine benzetilmiştir. Pavlus da, aslında oğlu olmayan biri hakkında: "Bunun için, sevgili oğlum Timoteos'u size gönderdim." (I. Korintoslulara 4, 17) der. Sadece bu naslar, başka izaha ihtiyaç bırakmaksızın, "oğul" teriminin İncillerdeki mânâsını belirlemeye kâfi gelir.

---

247 Matta, 3,17.
248 Yuhanna, 1, 1-2; 14.
249 Tesniye, 14, 1.
250 M. Hamidullah, *İslâm et Christianisme*, s. 7-8.

2- İncillerde Allah'ın birliğini, Îsa'nın ise sadece beşer ve resûl olduğunu kesinlikle bildiren naslar bulunur. Ezcümle:

"Fakat kardeşlerime git ve onlara söyle ki: Benim Babamın ve sizin Babanızın, Benim Tanrımın ve sizin Tanrınızın yanına çıkıyorum."[251]

"Herkesi korku aldı ve: Aramızda büyük bir peygamber çıktı."[252] dediler. Hz. Îsa şöyle demiştir: "Dinle ey İsrail! Tanrımız olan Rab tek Rab'dır."[253]

Bütün bu vasıflar, Allah'ın değil, O'ndan başka birinin yani bir peygamberin vasıfları olabilir.

3- Harnack, Hz. Îsa'nın şahsiyeti hakkında şöyle der: "Îsa, göklerin ve yerin Rabbini, kendisinin hem Tanrısı, hem de Babası olarak, Pek Yüce ve Tek Tanrı tarzında vasfetmiştir. Kendisinin her işinde ancak O'na dayandığını, O'na tam boyun eğdiğini bildirmiştir. Kendisini de diğer insanlardan biri olarak ilân etmiştir."[254]

Encyclopedia Britannica'da (vol. V, s. 636) şöyle deniliyor: "Îsa, tabiat üstü bir unsurdan olduğunu asla iddia etmedi; beşer tabiatından üstün bir tabiatı olduğunu da söylemedi."

Şu hâlde, maruz kaldıkları bunca değişikliğe rağmen, Yeni Ahid kitaplarında ve İncillerde bile, Hz. Îsa'nın tanrılaştırılmasına dair kesin ifade yoktur.

3- Teslis inancı ve tenkidi

Hıristiyanlık, genellikle tek Tanrı'ya inanan dinler arasında zikredilir. Hıristiyanlığın istinat ettiği Eski Ahid'de titiz bir şe-

---

251 Yuhanna, 20, 17.
252 Luka, 7,16.
253 Markos, 12, 29. Ayrıca bkz. Matta, 23, 8; 21, 11; Luka, 13, 33; Yuhanna, 6, 14 ve 7, 40 vb.
254 Harnack, *What is Christianity*, s. 126'dan A. Şelebî, s. 131.

kilde üzerinde durulan tevhid inancı, muhitin etkisinde kalan Hıristiyanlıkta, tevhide aykırı bir şekle girmiştir.

Teslis (trinité) tabiri, Yunanca trias'dan gelip ilk olarak 2. asır sonunda Antakyalı Théophile tarafından kullanılmıştır[255].

Hıristiyanlar, teslisin İncillerdeki delili olarak, bula bula şu iki cümleyi zikrederler: "Ve Îsa vaftiz olunup hemen sudan çıktı ve işte gökler açıldı ve Allah'ın ruhunun güvercin gibi inip üzerine geldiğini gördü ve işte göklerden bir ses dedi: Sevgili oğlum budur, ondan razıyım."[256] İkincisi ise şudur: "İmdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhu'l-Kudüs ismiyle vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeye uymalarını onlara öğretin."[257]

Her şeyden önce, bu metinlerden üç tanrı veya üç uknûmlu bir Tanrı mânâsı çıkarmak, açık bir zorlama olur. Bunu çıkarmak doğru olursa, üç sayısının geçtiği veya sayı söz konusu olmaksızın üç unsurun geçtiği her şeyden, teslisi çıkarmak mümkün olur. Kaldı ki, son metnin yani Matta 28,19'un çok eski nüshalarda bulunmayan sonraki bir ilâve olduğu, açıkça bildirilmiştir[258].

Teslisten bahseden bir de şu ifade vardır: "Çünkü şehadet edenler üçtür: Ruh ve su ve kan, ve üçü birde mutabıktırlar."[259] Fakat Katoliklerin bile belirttiği gibi bu kısım, sonradan ilâve olunmuştur.[260]

Teslis inancını, Müslümanları göz önüne alarak izah etmek isteyen bir Hıristiyan din adamı şöyle diyor: "Ulûhiyet birdir, fakat gizemli bir üçlemeye sahiptir. Ulûhiyet bir kaynak, bir cev-

---

255 D. Masson, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne*, I, 90. *Théophile d'Antioche'un Ad Autolycum* II, 15. P.G. VI, 1077 b. ve Galtiér, 1-2'den naklen.

256 Matta, 3,16-17.

257 Matta, 28, 19.

258 J. Dheilly, *Dic. Biblique*, s. 1192; De Glasenapp, H., *Les cinq grandes religions du Monde*, s. 303.

259 I. Yuhanna, 5, 8

260 J. Dheilly, *Dic. Biblique*, s. 1192.

her bir kudret olan Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'ten ibarettir. Fakat biz Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Ruhu'l-Kudüs Tanrı diye üç ayrı Tanrı'nın varlığına değil, bir tek Tanrı'ya inanırız."[261] Yine aynı müellif, Müslümanlara teslisi anlatan Hıristiyanların şuna dikkat etmelerini ister: "Teslis ve nesep (filiation) Ulûhiyetin dahilî münasebetlerinde söz konusu olup, hariçteki fiillerinde "bir" olarak iş yapar. Hâlbuki Müslüman, teslis ve nesebi, bir Allah'ın haricî hakikatleri olarak anlar." (Aynı yer) Bu açıklamaların müphem ve anlaşılması mümkün olmayan zorlamalardan başka birşey olmadığı ortadadır.

Teslisin Hıristiyanlık akidesine girmesi, hayli sonra olmuştur. 325 yılında toplanan İznik Konsilinde henüz teslis yoktu. Orada sadece Baba ve Oğul Tanrı'dan ve onların aynı cevherden olduklarından bahsediliyordu[262]. 533 yılında toplanan Konstantinopolis konsili, "üç uknûm hâlindeki tek Ulûhiyete" tapınmayı Hıristiyan'dan istemektedir[263]. Böylece teslis inancı "üç uknûmda tek Tanrı" diye formüle edilir oldu. Bir Hıristiyan papazı olan lügatçi L. Ma'lûf, el-Muncid'de bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Uknûm: Şahıs ve 'asl' mânâsına gelen Süryanîce bir kelimedir.[264] Bununla beraber İvad Sem'ân gibi bazı Hıristiyanlar şöyle bir yorum yaparlar: Uknûm, "şahs"tan şu iki yönden farklıdır: Evvelâ "şahs", birbirinden ayrı zâtlar hakkında kullanılır; fakat uknûmlar, bir tek Zâtı, yani Allah'ın zâtını teşkil ederler. Saniyen: Şahıslar, aynı mahiyette müşterek olsalar da, her birinde diğer şahıslardaki hususiyetler olmayabilir; hâlbuki uknûmlar, birbirinden ayrı da olsalar, bütün hususiyet ve sıfatlarıyla aynı cevhere sahiptirler[265].

---

261 R. Caspar, *Cours de Théologie Musulmane*, II, 38, Rome, 1974.

262 A. Hatîb, *el-Mesîh*, 250. Konsilin metni için bkz. aynı eser, s. 248-250.

263 D. Masson, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne*, I, 90. Referansları için oraya bakınız.

264 *el-Muncid*, K N M maddesi.

265 İvad *Sem'ân'ın Allahu Beyne'l-Felsefe ve'l-Mesîhiyye, adlı eserinden A. Hatîb, el-Mesîh*, s. 266'da naklediyor.

"Bir üçtür, üç birdir" tenakuzundan kurtulmak için aklın önünde iki yol vardır: Ya tevhidden açıkça vazgeçip teslisi kabul etmek, ya da ulûhiyette üç ayrı şahıs ayırımı yapmaktan vazgeçip, bunların, tek Tanrı'nın Zâtının, cevherî (zâtî) hususiyetleri olduğunu söylemek. Fakat Hıristiyanların çoğunluğu, bu tercihi yapmayı reddetmiş, hem bölünmeyen bir Allah, hem de onda birbirinden ayrı üç şahsın varlığını kabule devam etmiştir. Bu çelişkili durum, bitmek tükenmek bilmeyen münakaşa ve fitnelere yol açmış ve bunlar ancak beşinci asırda nispeten durulmuştur[266].

Dinler tarihi ile ilgilenenlerin bildiği gibi çok tanrılara inanmak, eski Mısır, Asur, Babil, İran, Yunan, Hind, Çin gibi birçok ülkede yaygın idi. Teslis, büyük ölçüde "kahramanları tanrılaştırma" şeklindeki yaygın şirkten kaynaklanmıştır. Kahraman evlenir ve çocukları olur. Onlardan birini, kendisinin yerine geçmesi için tayin eder. Peşinden de halk onu tazim eder. Böylece teslis tamamlanır. Fakat birçok millette kaba şekli ile bulunan teslis, Hz. Îsa'dan bin yıl kadar önce, tevhid-şirk karışımı bir tarzda karşımıza çıkar. Brahma-Vişna-Şiva teslisinde Tanrı: mevcut olması itibariyle Brahma, koruyup gözeten olması itibariyle Vişna, imha eden olması itibariyle de Şiva'dır[267]. Wells'in dediğine göre İskenderiye ekolü de benzeri bir yol tutmuştu: Yunanlıların Mısır'ı fethetmelerinden sonra, M. Ö. 331'de kurulup bütün helenistik dünyanın dinî merkezi hâline gelen İskenderiye'de Sirâbîs-İzis-Horus üçlemesi vardı. Fakat halk bunlara ayrı tanrılar hâlinde tapmıyor, bir tek Tanrı'nın üç durumu kabul ediyorlardı[268]. Kuruluşundan milâttan sonraya kadar bütün şark dünyasında en mühim kültür merkezi olma vasfını koruyan İskenderiye'de ortaya çıkan ve Yeni Eflâtunculuğun kurucusu olan filozoflardan Plotin (205-270) de Tek-akıl-nefs şeklinde bir üçleme yapıyordu.

---

266 Ch. Guignebert, s. 157.
267 A. Şelebî, *Edyânu'l-Âlemi'l-Kübrâ*; 18, *el-Mesîhiyye*, s. 114.
268 Onun A. *Short History of the World*, s. 166'dan A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 114.

Teslisin Hıristiyanlığa girmesi hakkında şöyle düşünebiliriz: İşkence altında, en önce Peygamberi Hz. Îsa'nın dünyadan ayrılmasıyla başsız kalan Hıristiyanlığa muhitin tesir etmesi kolay oldu. Zira Hıristiyan olanlar, sadece şirk muhitinden geliyorlardı. Sonra, İskenderiye okulunun temsil ettiği Yunan felsefesini iyi bilen Pavlus dine girip meydan kendisine kalınca Hıristiyanlığı tevhidden teslise götürecek tohumları atmaya başladı. Bu, halka da uygun geldi. Çünkü, genel olarak halk, taassubu sebebiyle Yahudilikten ve iptidailiği sebebiyle putperestlikten hoşlanmıyordu. Atalarından devraldıkları kültür miraslarına da aykırı düşmeyen bu yeni sentezde, onlar çeşitli arzularını tatmin etme imkânı bulmuşlardı[269].

Pavlus'tan sonraki Kilise yetkilileri, bu yönde daha da ileri gittiler. Neticede İskenderiye ekolü ile yeni Hıristiyanlık arasındaki kültür değişimi (alış verişi) tamamlandı. L. Gautier, birçokları gibi, Hıristiyan teolojisinin Yuan felsefesinden ve özellikle Yeni Eflâtunculardan fazlasıyla etkilendiğini söyler[270].

a) Hıristiyanların teslisi izaha çalışmaları

Ne kadar destek sağlanırsa sağlansın, teslisteki çürüklüğü sağlamlaştırmak mümkün olmadı. Hıristiyanlar şu sorulara makul cevaplar bulamadılar:

1. Eski Ahid'in kesin ve açık bir şekilde ortaya koyduğu tevhid ile teslis bağdaştırılabilir mi?
2. "Oğul yaratılmadı ama doğdu; fakat Oğul Babadan sonra da değildir." inancının mânâsı ve izahı var mıdır?
3. "Birde üç şahıs, üç şahısta bir" formülü nasıl makul olabilir?
4. Teslisin her bir unsurunun vazifeleri nelerdir?

---

269 Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 116.
270 *el-Medhal ilâ Dirâseti'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, s. 93'ten A. Şelebî, s. 116.

Dinler tarihi öğretim üyesi A. Şelebî: "Bu sorulara dair kitaplardan ve görüştüğüm Hıristiyanlardan cevap aradığım hâlde bulamadım. Aksine onların ekserisi, bunların 'anlama' değil de 'inanma' konusu olduğunu söylemektedirler. Bazıları, 'Tanrı ile Mesîh arasındaki sevgi sırrıdır.' gibi ifadeler kullansalar da, bunun maksada kâfi gelmeyeceği meydandadır." Bu suallere Hıristiyanlarca yapılmış bazı izah çalışmaları şöyledir:

1- Dr. Yûsuf Post, *Kâmûsu'l-Kitâbi'l-Mukaddes* adlı eserinde (s. 16): "Tanrı'nın mahiyeti, birbirine müsavi üç uknûmdan ibarettir: Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Ruhu'l-Kudüs Tanrı. Mahlûkat, Oğul vasıtasıyla Babaya mensuptur. Fidâ' (İnsanlık için kendini feda etme) işi Oğula, arındırma ise Ruhu'l-Kudüs'e aittir. Fakat yine de bu üç uknûm, bütün ilâhî tasarruflarda müşterektirler."

2- Papaz İbrahim Sâid "Luka'nın müjdesinin tefsiri" adlı eserinde şöyle diyor: "Yücenin Oğlu" veya "Tanrı'nın oğlu" tabirinin mânâsını kısaca açıklayalım: Bir kerre bundan maksat, Allah'tan zatî ve tabiî (biyolojik) tarzda doğmuş bir oğul değildir, böyle olsaydı "Allah'ın çocuğu" denirdi. (Hıristiyanlar "veledullâh" demez, "İbnullâh" derler) Bundan murad, bütün mü'minler hakkında kullanılan "Allah'ın oğulları" tabirindeki mânâ da değildir; zira Mesîh'in Allah'a nispeti, mü'minlerin mensubiyetlerinden farklıdır. Keza bundan murad, büyüklük küçüklük bakımından makam farklılığını göstermek de değildir. Zaman ve cevher farklılığını da ifade etmez. Lâkin bu tabir Tanrı ile Mesîh arasındaki derûnî sevgiyi ortaya koyan bir kavramdır. Bu, karşılıklı bir sevgidir. Baba ile oğul arasındaki tabiî sevgi, onun eserlerinden bir eser ve nurlarından zayıf bir ışıktan başka bir şey değildir. Bundan maksat Mesîh'in, Allah'ın rızasını elde eden ve O'nun emirlerini yerine getiren tek şahıs olduğunu izhar etmektir. Bunun neticesidir ki haç üzerinde ölmeyi kabul etmiştir (...). Bu terimden maksat, zâtta, sıfatlarda ve cevherde tabiî (biyolojik) baba ile oğul arasındaki benzerlik gibi bir müşabehet olduğunu belirtmektir. Nitekim

Mesîh hakkında “Allah’ın güzelliği” ve “O'nun cevherinin resmi” denilmiştir. Mesîh, kendisi hakkında da “Beni gören Babayı görmüştür.”, “Ben ve Baba biriz.” demiştir. Bu tabirden maksat; kendisinden, kendisi ile ve kendisi için bütün varlığa varis olması itibariyle Mesîh'in şahsiyetinin devamıdır. Bundan, aklın idrak etmekten âciz kalacağı daha başka mânâlar da kastedilmiş olabilir[271].

3- Papaz Boter *Risâletu’l-usûl ve’l-fürû’* eserinde (s. 43-45) Tevrat’ta ve Yahudi dininde, oğul ve Ruhu’l-Kudüs mefhumunun açıkça bildirilmemiş olması konusunu izah sadedinde şöyle der: Allah, âlemi yaratıp mahlûkatını da insanla taçlandırdıktan sonra, bir müddet yalnız vahdaniyetine ait olan hususiyeti izhar etti. Tevrat’tan anlaşılan budur. Fakat iyice dikkat eden bir insan, Tevrat’ın satırları arasında, vahdaniyetin ötesindeki duruma işaretler görebilir. Zira dikkatle okuduğunda orada “Allah’ın kelâmı” “Allah’ın hikmeti” veya “mukaddes ruh” tabirlerine rastlarsın. Tevrat’ın muhatapları, bu kelimelerin gizlediği sırlı mânâları anlayamadılar. Zira Allah’ın, kemal veçhi ile anlaşılmasını murat ettiği vakit henüz gelmemişti. Bununla beraber Tevrat’ı, İncil’in ışığında anlamasını bilen kimse, murat mânâya vakıf olabilir, yani ulûhiyetin uknûmlarına işaret bulabilir. Sonra Mesîh dünyaya gelince, İncillerde derlenmiş olan talimatlarında, Allah’a idrak ötesi, ezel ve sırlı bir nispeti olduğunu bildirdi. İşte Tevrat’ta ve Yahudi kitaplarında, “Allah’ın kelâmı” denilen Îsa’dır. O göğe çıktıktan sonra da, mü’minlere refakat etmesi için Ruhu gönderdi. Bu Ruhun da, Oğulunki gibi Tanrı ile ezelî bir münasebeti olduğu anlaşıldı. Zikretmiş olduğumuz üzere bu da, Tevrat'ta açıklanmıştır. Böylece Tevrat'taki “Allah’ın Kelâmı” ve “Allah’ın ruhu” tabirlerinden İncildeki Mesîh ile Ruhu’l-Kudüs’ün kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Tevrat'ın îma ettiğini İncil iyice tasrih etmektedir. Uknûmların çokluğu, cevher birliğine mani değildir. Allah'ın, zihnini aydın-

271 İbrahîm Saîd, *Tefsîru Beşareti Lukâ*, s. 69-70’den A. Şelebî, s. 118-119.

lattığı ve kalbini Kitab-ı Mukaddes'i anlamaya açtığı kimsenin, "kelâm"ı (sözü), sırf Allah'ın emirlerinden bir emir veya münferit bir söz; ruhu ise "etkileyici güç" şeklinde (lügat mânâsında) anlaması mümkün değildir. Bilâkis bundan, ulûhiyette, ilâhî kemâlde birbirine müsavî, isim ve icraatta ise birbirinden ayrı üç uknûm olduğunu anlamak gerekir. Kelime ile Ruhu'l-Kudüs onlardan ikisidir. Birinci uknûma ise Baba denilir. Bu isimden, O'nun, her şeyin kaynağı ve mercii olduğu; akıllar için üstün sevgisine ve yüksek hikmetine bir temsil olduğu anlaşılır.

İkinci uknûma ise "kelâm" (söz) denilir. Zira o, Tanrı'nın iradesini tam bir şekilde ilân eder. Allah ile insanlar arasında muhabere vasıtası odur. Ona aynı zamanda "Oğul" denilir. Zira akıl nazarında, muhabbetin, Baba ile oğul arasındaki birliğin, O'nun buyruğuna tam bir itaatin timsalidir. Bu tabir, bir de onun Babaya nispeti ile diğer bütün varlıkların nispetini ayırt etmek gayesiyle kullanılır.

Üçüncü uknûmun adı Ruhu'l-Kudüs'tür. Onunla Baba ve Oğul arasındaki nispete delâlet etmek, keza beşer ruhlarını aydınlatmak, onları itaate teşvik fonksiyonuna delâlet etmek üzere bu ad verilmiştir.

Geçen açıklamalardan iyice anlaşılacağı gibi Oğul tabirinden, bazılarının yanlış olarak "beşerî bir doğum" anlamaları doğru değildir. Fakat "oğul" terimi, aynı ulûhiyette iki uknûm arasında üstün bir sırrı ifade eder. Allah, bu nispeti bize anlatmak istediğinde, bu sevgiye ve cevher birliğine delâlet edecek daha münasip bir tabir olmadığından böyle demiştir. Yoksa Allah, beşerî bir doğurmaktan münezzehtir[272].

Bu izahta, Tevrat'taki müteaddit tabirlerden ikisi alınarak, eski şirk sistemlerine uydurmak için, Allah ile birlikte sun'î bir

---

272 A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 119-121'de, Botar'in *Risâletu'l-Usûl ve'l-Fürû'*, s. 43-45'den.

teslis ortaya çıkarıldığı âşikârdır. Tevrat'tan bu kadar zorlama ile çıkarmaktansa, İslâm'ın alâmeti olan Bismillâhirrahmânirrahîm'den Allah-Rahmân-Rahîm teslisini çıkarmak daha makul olmaz mıydı? Heyhat ki milyonlarca Müslüman'dan kimse kalkıp da böyle bir mânâ çıkarmamıştır.

Dört İncil dikkatle taranırsa uknûmlara, uzaktan yakından bir işaret bulunamaz. Aksine bir tek ulûhiyetin bulunduğuna dair müteaddit açık ve kesin ifadeler vardır. Meselâ Hz. Îsa, şeytana: "Çekil şeytan! Çünkü 'Rab Allah'ına tapınacak ve yalnız O'na kulluk edeceksin.' diye yazılmıştır[273]. Bir yerde şöyle demiştir: "İlâhımız Rab, tek Rabdir."[274] İncillerde bu mânâda daha birçok ifade vardır. Ulûhiyeti üçlü hususiyeti ve bu vasfı ile tanıtmak lâzım gelseydi, dininin temeli olacak bu mühim işi Hz. Îsa bizzat kendisi yapar, sonrakilere bırakmazdı. Nitekim bu konuya, işbu "teslis faslının baş tarafında delilleriyle temas etmiştik.

b) Hıristiyanların teslisi müdafaa yolları ve tenkidi

Hıristiyanlar teslis inancını müdafaada, özetle şu üç yolu tutmuşlardır:

1. Müphem bir şekilde de olsa, teslisin Tevrat'ta bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddianın çok tekellüflü (zorlamalı) olduğunu anlayanlar ise, Habîb Saîd gibi şu metodu benimsemişlerdir: "Biz Hıristiyanlar, Eski Ahid'i Yeni Ahid'in ışığında yorumlarız."[275] Hâlbuki tevil ve tekellüflere yol açmakta, bunun da öncekinden farkı yoktur. Tevrat nassı, peşinen kabul edilmiş dogma istikametine, zorlama ile çekilmektedir.
2. Tevhidle teslisi bağdaştırmaya çalışmak (Bir şahısta üç, üç şahısta bir formülü).

---

273 Matta, 4,10.
274 Markos, 12, 29.
275 *Edyânu'l-Âlemi'l-Kübrâ* adlı eser, s. 107'den A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 122'de.

3. Bunun, akılla anlaşılacak bir şey olmayıp sadece inanılacak bir konu teşkil ettiğini kabul edenler (St. Anselm vb.). Yenilerden Habîb Saîd bunu şöyle ifade eder: "İnsan, bu imana nazarî muhaverelerle değil, ancak Tanrı'nın ilhamı ile ulaşabilir."[276]

Vatikan'da, Müslümanlarla ilgili dairenin başkanlığını yapmış bulunan R. Caspar teslis konusunda: "Tevhid ve teslis" ismini taşıyan, İslâm dünyasındaki Hıristiyan Araplarca yazılmış birçok kitap vardır. Bunlardan alacağımız dersler bulunmaktadır. Özellikle, tevhide inandığımızı söylediğimizde, bu konuyu Müslümanlar bize mutlaka soracaklardır: Eski münakaşaları yenilemekten, hele hele Müslüman'ı teslise inandırmak gayretinden kesinlikle kaçınmamız gerekir. Hatırlamak icap eder ki teslis, kelimenin tam anlamıyla vahiy mahsûlü bir sır olup, ancak Îsa Mesîh'e inanmak esası üzerine bina edilebilir.

Bunu demekle beraber, az da olsa bir izah denemesi yapmak mümkündür. Teslis hakkındaki gerçek itikadımız konusunda Müslüman'ı bilgi sahibi kılmak için, Müslüman kategorilerinden yola çıkan bir ifade tarzı kullanmamız gerekir.

Teslisi üç ayrı Tanrı tarzında anlayan Müslüman zihniyetini göz önünde bulundurarak, daha ziyade teslisin ne olmadığını, yani üç tanrıya (triade) değil, bir Tanrı'ya inandığımızı söyleyeceğiz. Ama bu tek tanrısal mahiyette üç şahıs bulunmakta ve hepsi bu mahiyete müşterek olarak malik bulunmakta, sadece şahıs olarak birbirlerinden temayüz etmektedirler. Daha teknik bir plânda ise, hatırlamak gerekir ki teslis ve filiation[*] ulûhiyetin dahilî münasebetleri olup hariçteki icraat ve münasebetlerinde tek olarak tasarrufta bulunurlar. Hâlbuki Müslüman, teslis ve fi-

---

276 *Edyânu'l-Âlemi'l-Kübrâ*, s. 106'dan A. Şelebî, s. 106.

* Nesep, soy zinciri yani Hıristiyanlığa göre Allah ile Hz. Îsa arasındaki Babalık-Oğulluk (S. Yıldırım).

liation'u, tek Tanrı'nın, "haricî (objektif) gerçekleri" şeklinde tasavvur eder[277].

Kendimizi anlatabilmek için Müslüman kategorilerinden yola çıkmalıyız. Yunan kategorilerinden gelişmiş dogmaları, İslâm düşüncesine göre şekillenmiş Arapça'yı kullanarak, Müslümanlara ve Arapça konuşan Hıristiyanlara anlatma ihtiyacında olan (Abbâsî dönemi) Bağdad Hıristiyan din âlimleri, bizim kaybetmiş olduğumuz büyük bir cesaret ve sadelik ile Yunan kategorilerinden İslâm kategorisine geçmeye yönelmişlerdir. (Yunan kategorilerinden Arap-İslâm kategorilerine geçiş hakkında şu kısa makaleye bkz. : H. A. Wolfson, *The Muslim Attributes and The Christian Trinity*, The Harvard Theological Review içinde, Jan. 1956, 1-18. Ve bana göre oldukça çekingen bazı notlar için bkz.: R. Arnaldez, *Les Mardis de Dar ul-Salâm*, p. 221, Le Caire, Dâr al-Maârif, 1956).

Bu din bilginlerinin hepsi, Müslümanlardaki "Allah'ın sıfatları" mefhumundan hareket ediyorlardı. Fakat onlar, teslisin tanrısal şahıslarının, sade sıfatlar olmadığını bilecek kadar teoloji formasyonuna sahip kimselerdi. Bundan ötürü, her biri, kendine mahsus bazı ihtirazî kayıtlarla, bu şahısların, sıfatlardan başka mahiyet arz ettiklerini belirtirlerdi. Meselâ İbnu't-Tayyib bunlara "ilâhî Zât'a mahsus sıfatlar" derken, diğer sıfatlara "Tanrı'nın mahlûklarla münasebetlerine taalluk eden sıfatlar" diyordu.

Paul d'Antioche, "tek Tanrı'nın kendisine vermiş olduğu ve isim değeri taşıyan cevherî (öz) sıfatlar" diyordu. Şark teolojisine göre birtakım teşbihlere gidiyorlardı. Baba, Oğul, Ruhu'l-Kudüs; Başlangıç, Kelâm, Hayat üçlüsüne veya Güneş'in yuvarlak kurs, ışık ve ateş oluşuna; insanın akıl, ifade (konuşma) ve hayat sahibi oluşuna vs. benzetilmişti. 10. asır Bağdad Hıristiyanlarından Yahya İbn Adî, Aristo'nun şakirdi olarak, St. Thomas'tan itibaren

277 R. Caspar, *Cours de Théologie Musulmane*, II, 38, Rome 1974.

Lâtin Hıristiyan dünyasının da benimseyeceği kategorileri (akl, âkil ve ma'kûl: Düşünme, düşünen ve düşünülen) icad edecektir. (Bkz.: İbn al-Tayyib, *Maqâla fî'l-tawhîd wa'l-tatlît*, ed. et trad. fr. G. Troupeau dans B. E. O. (I. F. Damas) 25 (1972), 105-122. Paul D'antioche, éd. de ses ouvres par Paul KHOURY, *Paul d'Antioche, éveque melkite de Sidon (XIIe siécle)*, Beyrouth, Impr. Cath. 1969, 221 pp. YAHYA B. 'ADÎ, *Maqâla fî-tamtîl al-nasârâ al-Ibn bi'l-âqil dûna'l-ma'qûl wa'l-ruh bi'l-ma'qûl dûna'l-âqil*, éd. Louis Cheikho, *Vingt traités d'auteurs arabes chrétiens (IXe -XIIIe s.)*, Beyrouth, Impr. Cath. 1920, 74-75. etc...)

Sözlerine devamla şöyle der: "Bu Hıristiyan Arap bilginlerinin metotları, aynen alınmasa da, onlardan hareket edilebilir. Mühim olan, hatalı olmaksızın, Müslüman muhataba Hıristiyan inancına dair bir şey anlatabilmektir. Üstelik Baba ve Oğul isimlerinin Müslümanlarca biyolojik bir muhtevada anlaşılabileceğini de hatırlamak gerekir. Kaldı ki bu tenzih ameliyesini Müslümanlardan istemeden önce, kendimiz de yapmaya mecburuz.

Nihayet, akıl-iman münasebeti ve Tanrı'nın esrarı meselesine dikkat çekmeliyiz. Şuurlu bir Müslüman, muvahhid bir kimse için çok çirkin bir iş veya faydasız bir bid'at ve karmaşık bir iş kabul ettiği bu Hıristiyan inancına asla bir ilgi duymaz. Meğerki bir merak tatmini söz konusu olsun."[278]

Hıristiyanlar sıkışınca, "Biz üç ayrı tanrı değil, tek Tanrı kabul ederiz." deyip, teslisi tevhide mani kabul etmek istemezler. "Trithéisme (üç tanrı inancı) Kilise doktrinine tamamen yabancıdır." derler[279]. Müslüman olup Abdulehad Dâvud adını alan eski Hıristiyan din bilgini buna karşı diyor ki: "Kilise, teslisin üç tanrıdan ibaret olmadığını söyler, ama uknûmlar arasında nispetin varlığını ve onlardan her birinin, öbüründe bulunmayan kendisine

278 R. Caspar, a.g.e., s. 39-40.
279 Meselâ: D. Masson, Trinité bölümü, *Le Coran et la révélâtion.*, I, 84.

has sıfat ve vazifelerinin (fonksiyonlarının) bulunduğunu söylediği müddetçe, bu demektir ki başkalık mevcuttur ve hiçbiri tek başına kâmil değildir. İşte bu noksanlık vasfı da ulûhiyete aykırıdır."[280]

Hatta bu teaddüt (çokluk) mutlaka gerekiyorsa, cevher (mahiyet) ve fonksiyonları ayrı, üç ayrı tanrının bulunduğunu söylemek, buna göre daha ehvendir. Zira hiç değilse, her birinin dolduracağı bir boşluk olur. Hâlbuki ulûhiyet hakikatine bir katkısı olmayan, aynı cevherden diğer iki tanrıya hacet yoktur, bir tek Tanrı kâfidir[281].

Hıristiyanlar, teslisi, ateşte kızdırılmış demirle izah edince İbn Teymiyye onlara karşı şöyle der: "Kızgın demirde, ateşle demir aynı anda mevcuttur." çekiçle dövüldüğünde darbe, hem ateşine hem demirine vaki olur. Uzatıldığında veya suya atıldığında da öyledir." diyorlar. Bu temsil gerçeğe mutabık olsa, Hz. Îsa'nın (*a.s.*) nâsûtuna (insanlığına) vaki olanın, lâhûtuna da (tanrılığını da) vaki olması lâzımdır. Onlara göre Rabbu'l-âlemîn tokatlanmış, yüzüne tükürülmüş, başına dikenler konulmuş, kırbaçlanmış, haça gerilmiş, ıstırap çekmiş ve ölmüş olmaktadır."[282]

Üç uknûmlu bir tek Tanrı, bir de şu probleme yol açmaktadır: Bu üç uknûmdan biri, nasıl olmuş da çıkıp Meryem'in karnına girmiş, nâsût âlemine karışmış ve insan şeklini almıştır? Bu da âşikâr bir çokluğa delâlet etmez mi? Zira Tanrı üç uknûmlu olsaydı, bunlardan sadece birinin ayrılıp yeryüzüne inmesi mümkün olmazdı. Papaz Paul Sabât bu itirazdan haberdar olup şöyle demektedir: Bu uknûm yere inmişse de, tek Tanrı'nın bir yönünü temsil eden uknûm olmaya devam etmiştir; nâsût (insanlık) âlemi ile birleşmesinden sonra bile ondan ayrılmamıştır[283]. Fakat bu da pek ikna edici bir söz değildir.

---

280 Onun *el-İncîlu ve's-Salîb*, s. 21; A. Şelebî, s. 120, n.1.
281 A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 256-257.
282 *el-Cevâbu's-Sahîh*, II, 37.
283 Onun *el-Maşra'* eseri, s. 40-41'den A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 123.

Böylece görüldüğü üzere Hıristiyanlık, teslis etrafında dönmektedir. Bu inançta Îsa (*a.s.*), birinci plânı işgal etmekte, Allah'ın azameti geri plânda kalmaktadır. Bundan ötürü Hıristiyanlarca yazılan eserlerde Allah'ın sıfatlarını açık seçik bir şekilde bulamıyoruz[284]. Allah, sadece "kutsal teslis"in birinci uknûmu sayılmakta, bu vasıf ikinci ve üçüncü uknûmlarla karışmaktadır.

Hâlbuki biz, Allah'ı, aşkın sıfatları ile hiçbir mahlûka benzemeyen münezzehiyeti ile bilip yüceliğini kabul etmeye mecburuz. Kur'ân-ı Kerim pek veciz bir şekilde İhlâs sûresi ile insanı bu müşevveşlikten halis tevhide yükseltir:

"De ki: Allah birdir. Allah sameddir. Kendisi doğurmamıştır ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey de O'nun dengi değildir."

Bu kısa sûre Allah Teâlâ'nın Biricik, Samed, hiçbir dengi olmayan sıfatlarını hatırlatır. Allah hakkında doğmak veya doğurmanın, O'nun bu vasıflarıyla çelişki teşkil ettiğini bildirir. Böylece Îsa (*a.s.*) gibi doğup vefat eden mahlukların ulûhiyetle herhangi bir ilgisi olmadığını ifade edip, teslisin imkânsız olduğunu gösterir.

Hz. Îsa iki bin sene önce yoktu, sonra doğdu. Allah'a sonradan bir ilâve doğru olur mu? Sonra Allah, insanlar tarafından haça gerilecek kadar âciz midir? Çünkü İncillerde, Hz. Îsa'nın istemeyerek asıldığını ifade eden yerler vardır (Meselâ Matta 27, 46'da: "Allahım, Allahım, beni niçin bıraktın?" diye yüksek sesle bağırdı". Matta'ya göre Îsa bu sözü asılmış vaziyette, ruh teslîminden az önce söylemiş olmalıdır. Keza bkz.: Markos, 15, 34) Kendi arzusu ile asıldı ise, bu arzuyu yerine getiren Yahudilerle Pont Pilatus'a teşekkür etmek gerekmez mi? Öyleyse Hıristiyan tarihini baştan sona dolduran Yahudi düşmanlığını ilân eden: "peuple déicide (Tanrı Îsa'yı öldüren kavim), "peuple maudit"

---

284 *About the Myth of God Incarnate*, s. 29-30.

(mel'ûn kavim), "reprouvé" (matrûd, rahmetten kovulmuş kavim) tabirleri neyi gösteriyor? Batı dillerine déicide kelimesinin yerleşmesinin başlıca sebebi bu gerçek değil midir? ("Tanrıyı öldürme" demek olan bu terim özellikle Îsa'nın haça gerilmesi hakkında kullanılır)[285]. Hıristiyan âlemi iki bin seneye yakın Yahudiler aleyhinde beddua ettikten sonra, ne sebeptense Vatikan II. Konsili ile (1965'te) affa dahil edip bu konuda iki bin yıl yanlış inandıklarını itiraf etti[286].

Hıristiyanlıkta "kutsal Cuma" âyininin bir unsuru olan perfidie Judaei (Yahudiler aleyhinde beddua), ancak 1963 yılında Papa Jean XXIII döneminde kaldırılmıştır[287].

Bazı Hıristiyanlar, "üç ayrı şahıs" tabirindeki âşikâr şirkten kaçınmak için müradifi (eş anlamlısı) olan "uknûm" terimini kullanır ve "aynı ulûhiyet cevherinin bütün sıfat ve hususiyetlerine sahip, birbirinden ayrı üç uknum" derler[288]. Nasıl olur da ayrı uknûmlar oldukları hâlde bir tek Zât teşkil ederler? O zaman, her birine mahsus özellik nerede kalıyor? Hem ayrıdırlar, hem ayrı değildirler tenakuzu nasıl kabul edilebilir?

Bütün bu dolambaçlı yollar, sırf Mesîh'i Allah'a şerik kılmak gayesine matuftur. Bu tenakuzu gidermek düşüncesiyle Hıristiyanlık, yorum felsefesine muhtaç olmuştur. Bu felseye vakıf olmak için de Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'e, Hıristiyan tasavvuru ile bakmak gerekir. Bir kere Hıristiyanlığı inceleyenlerin çoğunun anladığı gibi Baba, bizatihi Tanrı (Allah) değil, ancak diğer iki uknûma izafe ile Tanrı'dır. Keza öteki iki uknûm da böy-

---

285 P. Robert Sözlüğü.

286 Concile Oecuménique Vatican II, *Documents Conciliaires*, 2, s. 208-210, 217. Paris, Ed. Centurion, 1965.

287 *Vatican II, Les relations de L' Eglise avec les réligions non-chrétiennes*, kitabı içinde Cardinal Bea'nın *Les catholiques et les juifs (Katolikler ve Yahudiler)* adlı makalesinde, s. 313.

288 A. Hatîb, s. 266'da İ. Sem'ân'ın "*Allahu beyne'l-felsefe ve'l-Mesîhiyye*" eseri, s. 102'den naklen.

ledir. Meselâ Baba derken, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'le birlikte tasavvur edilir. Sadece ulûhiyet zâtını, Baba şahsı ile birlikte düşünmüş olursun. Kitab-ı Mukaddes, tevhidi açıkça bildiren durumu ile teslise mani olunca, mecazî mânâda kullanıldığı aşikâr olan "oğul" tabiri etrafında spekülâsyon yaparak felsefî bir derinlik, daha doğrusu, üstüne müphemlik ve muğlâklıktan kesif bir gölge atılan bir derinlik kazandırmaya çalışmışlardır[289].

Hıristiyan davetine muhatap olan Yunan ve Roma şirk ortamı da bu inanca müsait idi. Onlara "Tanrı'nın oğlu gökten indi, birçok mûcizeler gösterdi." denildiğinde inanmaya hazır idiler. Yunan-Roma, Mısır, İran şirk ortamı böylece Hz. Îsa'yı hakiki bir oğul olarak kabul etti. Diğer bir tezahür de şu idi: Müşrikler, çok tanrılardan soğumaya başlamışlardı. Hıristiyanlık için iyi bir fırsat doğdu: Sentez imkânı. "Allah birdir", tamam! Ama O'nun künhü nedir? Bu, suskun ve negatif bir vahdaniyet midir? Yoksa muhtevalı, bilen, plânlayıp yaratan bir vahdaniyet midir? Tabiî ki ulûhiyet makamına yaraşan, ikinci nevi bir vahdaniyettir. Ama tek zât olmayıp, varlığında üç zâtı toplayan, icraatları müşterek olup da uknûmları arasında münasebet bulunan bir ulûhiyettir.

Allah'ı, sıfatlarıyla var olan bir Zât olarak kabul etmedikçe ulûhiyette üç ayrı şahıs iddia ettikçe Hıristiyanlık tutarlı olamaz. Sıkışınca "Biz tek İlâh tanıyoruz. Gerçek teslis, Allah hakkında tecezzî kabul etmez. Binâenaleyh Îsa'nın tanrılığına, insan hâline geldiğine, tecessüdüne inanmak, Hâlık'ın tek tabiatına bir şey ilâve etmediği gibi bir şey çıkarmaz da."[290]

Diyelim ki Hıristiyanlık üç ayrı tanrıya inanmıyor. Fakat Mesîh'in Tanrı olması nereden çıkıyor? Beşerden olan bir ananın karnında teşekkül eden, bir kadından süt emen, tamamen

---

289 Krş. A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 314.

290 el-Haddâd, müstear adı ile bir heyet tarafından yazılmış *el-İncîlu fi'l-Kur'ân*, eserinden naklen A. Hatîb, s. 337.

herhangi bir çocuk gibi ihtiyaçları olup büyütülen bir kişi hiç İlâh olabilir mi? Rabbu'l-Âlemîn'in azamet ve münezzehiyetine bunlar yaraşır mı?

Teslis ve tecessüdün şirkle ilgisi olmadığını söyleyen el-Haddâd, bu fikirlerin İncillerde bulunmadığını, Hıristiyanlığa sonradan girdiğini fark edince bir çıkış yolu arayarak şöyle diyor: "Havariler, ilk dönemde teslis ve tecessüt doktrinini tam şekliyle tebliğ etmiyorlardı. Aksine şirk diyarında tevhidi tebliğ ediyorlardı. Ama iman kökleştikten sonra mü'minlere, sınırlı beşer aklının alabileceği ölçüde, Tanrı'nın mahiyetindeki zenginliği açıkladılar."[291]

Bu sözle şu gerçek ifade edilmiş olur: Hz. Îsa (*a.s.*) ve havariler, ne teslisi ne de tecessüdü bildirmemişlerdi. Hıristiyanlık diğer müşrik milletlerle karşılaştıktan sonra bu inançlar girmiştir. Nitekim dört İncil'i taradık ve onlarda asla teslise veya üç uknûma delâlet eden hiçbir şey bulamadık. Kaldı ki Haddâd'ın "müşriklere tevhid tebliğ edildi." demesi de doğru değildir. Hıristiyanlığı tebliğ edenler, müşriklerin alışkanlıklarını okşamak için şeriatta değişiklik yapmışlardı. Bu cümleden olarak Kitab-ı Mukaddes'te üzerinde çok durulan "sünnet olma" vecibesinden, Yahudiler dışında herkes muaf tutulmuştu. Domuz eti de kesin haramlardan olduğu hâlde, misyonerler mübah kılmışlardı. Bir de Hz. Îsa (*a.s.*) İsrailoğullarına gönderilmişti, yani Allah'ın varlığına birliğine inananlara resûl yapılmıştı. "Allah'ın mahiyetindeki zenginliği" onlara ders vermesi daha münasip olmaz mıydı? Sonra, Allah itikadı dinin esası olduğu hâlde ilk mübeşşirler (misyonerler) ne hakla dini tahrif edip "üç" yerine "bir" dediler? Teslisi bilmeyen ilk Hıristiyanların imanları sahih oldu mu?

Bunlar, fıtratın ve akl-ı selimin Hıristiyanlığa yönelttiği ve fakat ikna edici cevap alamadığı suallerden bazılarıdır.

---

291 *el-İncîlu fi'l-Kur'ân* eserinden, A. Hatîb, s. 338.

Mâzide İslâm-Hıristiyan polemiğinde, Müslüman âlimlerin tutumuna bir örnek vermek bakımından, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) teslis hakkındaki mülâhazalarının bir kısmını tercüme ederek aşağıya alıyoruz:

c) İbn Teymiyye'nin teslise reddiyesi

Hıristiyanlar, üç uknûmlu Tanrı'ya inanmalarını Müslümanlara şöyle izah ederler: "İnsan ve konuşması ve ruhu, üç ayrı insan değil, bir insandır. Ateşin alevi ve ateşin ışığı ve ateşin harareti üç ayrı ateş değil, bir ateştir. Güneş'in kursu ve Güneş'in ışığı ve Güneş'in harareti üç ayrı güneş değil bir güneştir." İbn Teymiyye, kısaltarak naklettiğimiz cevabında şöyle diyor:

Ayrı ilâhlardan "âmentü"nüzde siz bahsediyorsunuz, yoksa başkaları size isnat etmiyor. Âmentü'nüzde: "Her şeyi kudretiyle tutan, görülen ve görülmeyen her şeyi yaratan tek Tanrı'ya inanırız. Tanrı'nın biricik Oğlu Îsa Mesîh olan tek Rabbe de inanırız ki o, bütün zamanlardan önce Baba'dan doğmuş, nurdan çıkan nur, hak Tanrı'dan çıkan hak Tanrı'dır; babasının cevherindendir, mahlûk değil doğurulmuştur. Cevherde babaya müsavidir. Baba'dan çıkan, diriltici Tanrı Ruhu'l-Kudüs'e de inanırız." İşte bu, üç Rabbi ve Oğulun tanrı olduğunu tasrih etmek demektir. Bununla beraber bir de: "Bu, bir tek Tanrı'dır." diyorsunuz. Başka bir cevher gerektiren bir ifade kullanmamış olsaydınız, sıfatı öbür sıfata atfettiğinizi (yani âmentüde geçen bütün sıfatların, Yaratan tek Tanrı'nın sıfatları olduğunu) söylemek istediğinizi düşünebilirdik. Fakat bu takdirde de daha çirkin bir küfr ü inkâra düşersiniz; zira Mesîh'in, görülen ve görülmeyen her şeyi yaratan Baba Tanrı'nın aynısı olduğunu iddia etmiş olursunuz ki gerçek inancınız da budur. Çünkü siz hem: "Mesîh Tanrı'dır.", hem de: "Mesîh, Tanrı'nın oğludur." dersiniz. Allah, her iki inancı da Kur'ân'da sizden nakletmekte, böylece de kâfir olduğunuzu bildirmektedir.

Bazılarının dediği gibi, bu, sadece muayyen bir Hıristiyan fırkasının fikri olmayıp her ikisini de Nestûrî, Yâkûbî, Melkî vb. Hıristiyan fırkaları benimsemektedirler. Ve bu, sizin tenakuzlarınızdan biridir. Zira faraza, "O, Tanrı" ise, "Tanrı'nın oğlu" olamaz. İster "Oğul"dan maksat sıfat, ister sıfattan başka bir şey olsun. Çünkü Baba, zâttır; zât ise sıfat değildir. Şayet Oğul'dan maksat "Kelâm (söylemek)" sıfatı ile olan zât ise -ki siz bu uknûmu böylece tefsir edersiniz- bu zât, aynı zamanda "hayat" ile de muttasıftır. "Kelâm"dan ister ilmi, ister "ifade ile beraber ilm"i kastetsinler, bu sıfat, hayatla beraber Baba ile kaimdir. Sıfat, mevsûfun gayri (ondan ayrı bir şey) değildir. Keza sıfat hakkında "mevsûfun oğlu" da denilmez. Hiçbir peygamber, böyle bir ifade kullanmış değildir.

Maksudumuz şu ki: Hıristiyanlar âmentülerinde "Tanrı'nın biricik oğlu olan Îsa Mesîh olan tek Rabbe de inanırız." derken, sıfat atfını kastetmemekte, bunun da Babanın aynı olduğunu düşünmemektedirler. Hâlbuki "İbrahim'in İlâhı, İshak'ın İlâhı, Yâkûb'un İlâhı" sözünde, sıfat atfı olduğundan aynı İlâhtan bahsedilir, ama onlarınki böyle değildir.

Oğuldan murat, Babanın aynısı olursa bu da onların inancına aykırı düşer. Böylece onu, kendi nefsinden bir ilâh yapmış, o bir ilâh olduğu hâlde, üç ilâh demiş olur. Böyle bir aynılaştırma yapılırsa bu daha şenî bir küfür olur.

Onlar, "Kelime Babadan doğmuştur." derler. Kelime, mütekellimin (söyleyenin) sıfatıdır ve onunla kaimdir. Kelâm ise, Rab veya İlâh değildir; aksine İlâh olan Rabbin kelâmıdır. Nasıl ki Allah'ın diğer kelâmları olan Tevrat, İncil ve Kur'ân, Rab veya İlâh değildirler.

Sonra siz, "cevherde O'na müsavi" demekle, belli ki bir başka cevherden bahsediyorsunuz. Bu da ikinci bir tanrı demektir. "Maksadımız, ilimli olan cevher uknûmu, zât olan cevhere müsavidir." diyemezsiniz. Zira cevher zâttır; ortada biri ilimli, öbü-

rü ilimsiz olarak iki cevher yoktur ki "biri diğerine müsavidir" denilsin. Bilâkis Rab Teâlâ ilimle muttasıf zâttır. Şayet Baba, ilimsiz zât olsa, Oğul Babadan daha mükemmel olur. Keza onlara göre Ruhu'l-Kudüs'ün de, Oğuldan daha mükemmel olması lâzım gelir. Çünkü onu, "Dirilten Rab" sayıyorlar. Bu, onun mücerret zâttan başka, "hayat" sıfatı bulunduğunu da gösterir. Böylece bu üçüncüsü, diğerlerinden daha ekmel olmuş olur. Sonra siz, Ruhu'l-Kudüs'ün mücerret zât, Babadan çıkan "Dirilten Rab" olduğunu, onun "peygamberlerin lisanlarıyla konuştuğunu" söylüyorsunuz. Bu da üçüncü İlâh oluyor. Bir de bu söz, üçüncü uknûmun, bütün peygamberlere hulûl ettiği mânâsına gelir ve her peygamberin de lâhût ve nâsûttan müteşekkil olmasını gerektirir. Îsa için dediğiniz gibi onların da "tam tanrı ve tam insan" olmasını gerektirir[292].

Uknûmları Hıristiyanların, ateş, insan, güneş örnekleriyle izah etmeleri hakkında da İbn Teymiyye şöyle der: "Bu, çeşitli yönlerden bâtıl bir temsildir. Her şeyden önce ateşle kâim olan harareti ve ziyası, "ateşten çıkan bir ate,, "cevherden çıkan bir cevher" değildir. "Cevherde ateşe müsavi cevher", "güneşe müsavi cevher" de değildir. Keza insanın kelâmı (konuşması) da, insan değildir. İnsandan çıkan bir insan değildir. (Kelâmı) insana müsavi bir cevher de değildir. Keza güneşle kâim olan ziyası ve şuaı da güneş değildir. Hâlbuki siz "amentü"nüzde, 'hak Tanrı'dan çıkan hak Tanrı" diyorsunuz. Üç Rab kabul ediyorsunuz."[293]

"Malûmdur ki güneşin ve ateşin ışığı ve hararetinden her biri, bizatihi kâim güneş veya ateş, keza bizatihi kâim bir cevher değildir. Şayet onlar Allah'ın hayatını ve ilmini ve kelâmını Zâtı ile kaim sıfatlar sayıp, her birini bizatihi kâim cevher saymasalardı, sözleri hak ve temsilleri mutabık olurdu. Fakat onlar,

---

292 İbn Teymiyye, *el-Cevabu's-Sahîh*, II, 246-249.
293 *el-Cevabu's-sahîh*, II, 250-251.

bunları mücerret sıfat değil, her birini Rab, cevher ve Hâlık yaptılar. Hatta tasrih ettiler ki diğer iki uknûmla ittihat ettiğini ileri sürdükleri Mesîh, tek İlâh ve Halık'tır. Hâlbuki o, Allah'ın kelâmı ve ilmi olsaydı, İlâh Hâlık olamazdı; çünkü Allah'ın kelâmı ve ilmi, Hâlık değildir, nerde kaldı ki Mesîh böyle olsun. Zira o, Allah'ın kelâmı olmak şöyle dursun, Allah'ın kelâmı ile yaratılmıştır."[294]

"Lâkin Hıristiyanlar, mücerret sıfatın hulûl ettiğini değil, sıfatla muttasıf olan uknûmun hulûl ettiğini iddia eder ve Mesîh'in Hâlık, Râzık, Hz. Âdem ile Meryem'in hâlıkı olduğunu söylerler. Lâhût yönü ile Hz. Âdem ve Meryem'in hâlıkı, nâsût yönü ile onların oğludur," derler. "O Tanrı'nın oğludur O, lâhûtu ile Tanrı'dır." derler. Kaldı ki Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'ün sıfat olduğunu söyleseler de, hiçbir peygamber Allah'ın Baba, Oğul, Ruhu'l-Kudüs sıfatlarından bahsetmiş değildir. Şayet İncillerdeki bu tabirleri sahih saysak bile, onlarda da bunlar, Tanrı'nın sıfatı olarak değil, O'ndan ayrı realiteler olarak zikredilirler. Böylece Hıristiyanlar, dalâlet üstüne dalâlete düşmüşlerdir."[295]

4- Tekfir (rédemption)

Hıristiyanlığın esaslarından biri de, Tanrı'nın, bütün insanların günahlarına keffaret olmak üzere, onların affı için insan şekline girip yaşadıktan sonra, ızdırap çekerek ölmesi yani tekfir inancıdır.

Doğru değildir ya, farz edelim ki öyle olsun, insanlığın yaratılıştan günahı varsa, onların sonsuz merhametli ve dilediği her şeyi yapan Rabbi, kendilerini affedemez mi?

İlk Hıristiyanların, yani Hz. Îsa'ya (*a.s.*) tâbi olanların bu konudaki akidesi hususunda bir Hıristiyan müellifi şu itirafı yap-

294 *el-Cevabu's-sahîh*, II, 253.
295 *el-Cevabu's-sahîh*, II, 253-254.

maya mecbur kalmaktadır: "Havarilerin Mesîh ile münasebetlerine bakınca, önceleri, onların birer Yahudi olarak, onun Tanrı olduğunu söylemeye cesaret edemediklerini görürüz. Zira onlar biliyorlardı ki bir insana Tanrı demek, küfürdür ve derhal recmedilerek öldürülmeyi gerektirir[296]. Keza Yahudi olarak onlar, Allah Teâlâ'nın insan suretinde zuhûr edeceğini akıllarına sığdıramazlardı. Evet, Mesîh'i bekliyorlardı, fakat onların bekledikleri zât, tevarüs ettikleri fikre göre, Allah katından gelecek mümtaz bir resûl idi; yoksa Allah'ın zâtı, kendisi değildi."[297]

Prof. İvad Sem'ân, havarilerin, ancak Îsa'nın ölümünü müteakip dirilişinden sonra onun hakikatini anladıklarını söyler. Peki Hz. Îsa, dininin temeli olacak esasları, en yakınlarına, ve din binasının temel taşı olduğunu ifade ettiği bu hakikati Petrus gibi halifelerine de söylemediğine göre acaba kime tebliğ etmişti? Söylemediği takdirde gelmesinin mânâsı kalır mıydı? Hayır! Doğrusu Hz. Îsa da, emaneti tebliğ etmişti: O da, vakıada olduğu gibi resûl olması, Allah'ın aziz bir kulu olmasıydı.

Anlaşılan Hz. Îsa'nın çarmıha gerildiğine inanan bazıları, buna bir izah aramaya kendilerini mecbur hissettiler. Zira Yahudi şeriatına göre, bu şekilde öldürülenler mel'ûn sayılırdı. Tevrat'ın bir başka cümlesi: "Şeriatta yazılı bütün şeyleri yapmayan, onlarla amel etmeyen mel'ûndur." der. Buna göre bütün insanlar bu lânete dahildirler. Zira şeriatta olanın tamamını gerçekleştirecek hiç kimse yoktur[298].

Bazı Hıristiyanlar, Hz. Îsa'nın çarmıha gerildiğine inanıp bunu izaha ihtiyaç duyduklarında, tekfir neticesine varıncaya kadar şu safhalardan geçtikleri anlaşılıyor: Önce şöyle düşündüler:

---

296 Tesniye, 13,10.
297 İvad Sem'ân, *Allah: Turuku İ'lânihî an Zâtihî*, s. 8'den A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 348'de naklediyor.
298 A. Hatîb, s. 354.

Âdem evlâdından her insanda, onun işlediği ilk günahtan bir pay vardır. Zaten bundan ötürü Cennet'ten çıkarılmışlardır. Peygamberler bile doğuştan günahkârdırlar. Böylece bir delik açılmış, oradan bir ışık hüzmesi girmiş oluyordu. Koyu lânet tabakaları ile örtülmüş karanlık, biraz ışığa kavuşmuş oluyordu. Derken delik daha da genişledi, ışık her taraftan Mesîh'i kuşattı ve Mesîh, temiz, pâk olarak beliriverdi. Derken bu nurlar artıp yoğunlaştı, Mesîh'in bedenini saran ilâhî bir elbise olup onun, Tanrı'nın diri oğlu ve neticede de Tanrı'nın kendisi olduğu iddia edildi[299].

Kıssa böyle cereyan etti! Mesîh, lânete müstahak olanların günahlarını yüklenmek için haça gerilmeyi kabul etti. Zaten günahsız insan olmadığı Eski Ahid'de bildirilmiştir. "Gerçekten, yeryüzünde iyilik edip suç işlemeyen salih adam yoktur."[300] Kitab-ı Mukaddes tercümesi böyle. Fransızca T. O. B. metnini esas alarak şöyle tercüme etmekle müphemliğin giderileceğini ümit ederiz: "Gerçekten yeryüzünde, hiç günah işlemeyecek derecede salih olan kimse yoktur." Pavlus bunu şöyle ifade ediyordu: "Günahı bilmeyeni, bizim için günah yaptı, ta ki biz, kendinde Allah'ın salahı olalım."[301] Yeni Ahid'in Türkçesindeki ibare böyledir. Görüldüğü üzere anlaşılması güç bir ifade. T. O. B. metninin Fransızcasını esas alarak bu cümleyi şöyle tercüme edince biraz daha vuzuha kavuşacağını umarız: "(...) ta ki onun sayesinde, Allah'ın salâhı olalım (yani O'nun güzel ahlâkı ile ahlâklanalım)." Keza şöyle demişti: "Bunun için, nasıl günah bir adam vasıtasıyla, ve ölüm günah vasıtasıyla dünyaya girdiyse, böylece ölüm de bütün insanlara geçti; çünkü hepsi günah işlediler."[302] Fakat Allah bize olan kendi sevgisini bununla ispat ediyor ki,

299 A.g.e., s. 353-354.
300 *Eski Ahid Vâiz*, 7, 20.
301 *II. Korintoslulara*, 5, 21.
302 *Romalılara*, 5, 12.

şimdi salih günahkârlar iken Mesîh bizim için öldü. İmdi onun kanı ile şimdi salih sayılmış olarak, onun vasıtası ile gazaptan daha ziyade kurtulacağız."[303]

Tekfir inancı, bazen dünyadaki şer problemini izah için başvurulan bir çare olarak gözükür. En azından muahhar Hıristiyan tefekkürü, bunu böyle gösterir. "Kurtarma ve tekfir, Îsa'nın risaletinin özüdür. Elem duymam, günahı, zevali ve daha nice anormallikleri tatmam, bu dünyanın aslî unsurlarındandır. Bu da, Îsa'nın kendisini feda etmesinde temerküz eden dinî efsane (menkıbe) olmaksızın, Tanrı'ya inanmamı imkânsız kılar."[304]

"Bununla beraber, çarmıhtaki Îsa olmazsa, Allah'a iman imkânsızdır. Zira iman, tekfir akidesini gerektirir. Tekfir, Tanrının şu veya bu yolla şer, günah ve isyanı halk etmekten kurtulması, Tanrı'nın haç üzerinde Îsa'nın şahsında, bu dünyasında bulunan azaba, şerre, günaha girmesi demektir"[305] Tekfir akidesi Hıristiyanlarda o derecede kökleşmiştir ki Îsa'nın tecessüdünü (bedenleşmesini) kabul etmeyen *The Myth of God incarnate* (Tanrı'nın tecessüdü efsanesi) kitabının yazarlarından France Young şöyle der:

"İlk nazarda, haç üzerinde ölen Îsa'nın Tanrı olduğunu kabul etmemiz gerekir. Yani benim, gerçek bulmadığım, şüpheli bir şey olduğu düşüncesiyle reddettiğim "lâfzî mânâsıyla tecessüt" inancına şu veya bu şekilde iman etmeye muztar kalıyorum. Şimdi problem şudur: "Îsa=Tanrı şeklinde ifade edilen varlık denklemini, aklen imkânsız görürsem, benim bu efsanem (efsaneden tekfiri kastediyor) asılsız mı, gayr-ı hakiki mi olacak?"[306] Görüldüğü üzere, doğru olmadığını ifade ettikleri hâlde, Hıristiyanlar

303 *Romalılara*, 5, 8-9.
304 France Young, "*Şahit bulutu*", s. 20'den *Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh*, s. 29.
305 A.g.e., s. 25.
306 *The Myth of God İncarnate*, s. 35'den *Üstûretu Tecessüdi'l-İlâh*, s. 30.

işlerine geldiği için, öyle olmasını istedikleri için bu efsaneye inanmaya devam ediyorlar.

"Hıristiyanlarca, Îsa, insanlığın hayatı için en üstün örnek olduğu için değil, onun şahsında Rabbimizi bulduğumuz için ve Tanrı, bu âlemi onun şahsında kurtardığı için büyük ehemmiyeti haizdir."[307]

Hülâsa, Hıristiyanlar, bu inanca zemin hazırlamak için: "Allah, insanı bu içinde boğulduğu şer için mi yarattı? Bu dikenlerle dolu ıstıraplı, meşakkatli hayat için mi?" derler. Biz de: "Elbette bunun için yaratmadı." deriz. Fakat Allah, Âdem'in (*a.s.*) masiyeti sebebiyle, insanı, ebediyen mahkûm etmedi. "Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü taşımaz."[308] buyurdu. Kaldı ki, İslâm Hz. Âdem'in bu fiiline, terim mânâsıyla "günah", ma'siyet" demez, zelle diye değerlendirir ve insan nev'inin imtihanla yücelmesi ve yeryüzünün halifesi olması gibi nice hikmetlere terettüp eden murad-ı ilâhî olarak değerlendirir. Allah imtihan dünyasını açtı, saadet ve şekavet yolunu gösterdi, saadete davet etti. İnayetiyle, merhamet, muhabbet ve mağfiretiyle insana yardımcı oldu. Dünyada çektiği külfete mukabil ebedî saadet ihsan edeceğini bildirdi. Sabrı, hem dünyada insan şahsiyetini geliştiren bir terbiye unsuru, hem de ebedî hayatta büyük mükâfat sebebi kıldı. Dünyadaki bu noksanlıklarla beşerî aczimizi anlatıp kulluk tavrımızı takınmamızı, gaflete düşmememizi sağladı[309].

Günahın şahsîliği âdil prensibi Eski Ahid'de de vardır. Hezekiel Peygamber: "Suç işleyen can, ölecek olan odur; babanın fasadını oğul taşımaz ve oğulun fesadını baba taşımaz."[310] Allah

---

307 M. Wiles, *The Myth of God İncarnate*, "Tecessüdsüz Hıristiyanlık" bölümü, s. 8'den *Üstûretu*, s. 30.

308 Fatır, 18.

309 Dünyadaki şer problemi karşısında İslâm'ın tutumu konusunu tafsilâtlı olarak görmek için bkz. Lütfullah Cebeci, "*Kur'ân'a Göre Şer Problemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1985.

310 *Hezekiel* 18, 20.

Teâlâ'nın hükmü, aklın ve fıtratın icabı budur. Nasıl olur da Hz. Âdem'in zürriyeti, onun işlediği hatanın mesuliyetini yüklenir? Kaldı ki, demin temas ettiğimiz gibi, günah da işlememiştir. En azından, Cenab-ı Allah daha zürriyetine sıra gelmeden, bizzat onun zellesini affetmiş, onu mümtaz bir mevkiye çıkarmıştır: "Âdem, Rabbinin buyruğuna karşı geldi de şaşırdı. Sonra Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti, doğru yola hidayet etti."[311]

Hıristiyanlığın tekfir konusundaki iddialarına, netice itibariyle şu itirazlar yöneltilebilir:

1. Tanrı'yı bir insan seviyesine indirip O'nun hakkında "mümkün değildir", "Allah nasıl yapar?", "tahammül edemedi", gibi ifadeler kullanırlar ki bunları, yetki sahibi olan insanlar bile hoş karşılamaz, değerlerini düşürücü bulurlar. Hâlbuki "Allah için her şey mümkündür.", mümkün olmayan şey olamaz.
2. Onlara göre şeytan, Allah'ın insanlık hakkındaki plânını alt-üst etmiştir. Hâşâ, şeytanın iradesi, O'nun iradesine galip gelmiştir. Oysa bu iddia, Allah'ın hâkimiyet ve azametine yaraşmaz.
3. Allah Teâlâ şeytanı yaratıp insana musallat etse de insanı, ona karşı birtakım kuvvetlerle donatmıştır. Allah, insanı kurtarmak için, insan kılığına girmekten başka çare bulamadı mı? Yahudilere hücum edip, onlar tarafından kendisini haça gerdirmekten, onların elini kendi kanına bulaştırmaktan başka çaresi kalmadı mı?
4. Günahı affetmek için, onları daha beter günahkâr hâline getirmek, Tanrı kâtili yapmak hangi akla sığar? Âdem evlâtları, ellerini Mâbudlarının kanına bulayarak mı mağfirete nail olacaklar? Öyle ise Allah, niçin kendilerinden ibadet ve itaat istiyor, emirler ve yasaklar koyuyor?
5. İnsan şeytanla bizzat mücahede etse bu, Allah'ın azametine daha münasip düşmez mi? İnsanın şeytanla mücahedesi, onu da-

311 Tâhâ, 121-122.

ha iyi terakki ettirir. Böylece insan, nefsinin hevasına daha çok hâkim olabilir. Bir mükâfat hak eder. Bu mücahedede Rabbimiz de yardım eder. Ama Allah'ın yardımı, kendisini öldürterek değil, sabır vermesi, lütuf ve inayetiyle duasını kabul etmesi tarzında olur[312].

6. Dünya hayatının nizamı, insanın, yaptıklarından mes'ul olması esasına istinat eder. Yoksa nizam ve intizam olmaz. Birtek insanın ıstırap çekmesiyle, bütün insanların kurtuluşunu temin etme tuhaf olmaz mı?

Önce, yaratılıştan gelen mevhum bir günah... Sonra Mutlak Kâdir, Rahîm, Gafûr olarak inanılan Allah'ın, onu affetmesinin binlerce yolu varken bunları bırakarak ana karnına girip en âciz bir şekilde çocukluğunu geçirmesi, sonra perişanlk ve tazyik görmesi, sonunda da onları kendisinin katili yaparak affetmesi vs. Bunların masalda yeri olabilir ama dinde, hakikatte ve akılda yeri olamaz. Böyle bir tanrı imajını hafife alıp inkâr etmek, düşünen bir insan için en normal durum (tabiî bir sonuç) sayılır. Din adamlarının sultasından kurtulmak için Avrupa'nın asırlardır gayret göstermesinin, orada "akıl ayrı, din ayrı şeydir" denmesinin sebebinin Hıristiyanlık olduğu bir gerçektir. Sonra, ahlâkî cihetten bakalım: Günahtan kurtulduğuna inanan Hıristiyan'a ne kalıyor? Kötü arzularına karşı nasıl mücahede edebilecektir? Gayretin, çalışmanın zevkini nasıl tadacaktır? Çalışanla çalışmayan bu durumda eşit hâle getirilmiyor mu?

Sonra, en mühimmi, haça gerilme neticesinde dünyadan suç, günah, şer kalkmış olsaydı, bu sonucun hatırı için belki böyle efsanevî bir yoruma inanılmasa bile bir faydası oldu denebilirdi. Ama heyhat! Hayat aynı hayat, şer aynı şer! Hıristiyanların çarmıh inancı, hayatı hiç değiştirmemiştir. Hatta bu "namazı kılınmış, günahı toptan alınmış" insanlar iddialarının aksine yeryüzün-

---

312 Krş. A. Hatîb, *el-Mesih*, 369-372.

de, hem kendi aralarında, hem de ve bilhassa başka din mensuplarına karşı daha mütecaviz davranmaktan geri kalmamışlardır.

Ayrıca, tekfir işi, onlarca "âhir zamana" bırakılmıştır; zira Hz. Îsa, kıyamet yaklaştığı zaman gelmiştir. Yüce Allah, bunu insanları kurtarmak için yapsaydı, başlangıçta yapması gerekmez miydi? Beşeriyetin büyük çoğunluğunu mahrum ve mahkûm, az bir kısmını ise sırf "Scandale de la croix", yani haça gerilme efsanesine inandı diye ödüllendirmenin izahı nasıl yapılabilir.

Hıristiyan misyonerleri, ister istemez bu tutarsızlıkların farkında olarak, cevaplar bulmaya çalışırlar. İnsanlara: "Mesîh nasıl kendisini kurban ettiyse, siz de bedenin isteklerinden fedakârlık edin ki ona benzeyesiniz. Beden, ruhun hasmıdır, onunla devamlı surette mücadele etmek lâzımdır." derler. Mücahede gerekiyorsa -ki gerçekten de tekfire inanan Hıristiyan da Hıristiyan olmayan da bu ihtiyacı aynı derecede duymaktadır- günah ve imtihan var demektir. Hâlbuki tekfir, günahı kaldırmak için yapılmamış mıydı? suali haklı olarak sorulabilir.

İnsana bir şey anlatmanın tek yolu aklî izahtır. Bu inancın makul bir tarzda anlatılması ise mümkün değildir. Bu bakımdan Hıristiyanlar: "Bu iş akılla olmaz." "zaten akıl almadığı içindir ki inanıyoruz" vs. diyerek meseleyi kapatmak isterler. Hıristiyanlık, bu hâliyle Yunan efsanesindeki bâtıl Olimpus tanrılarından akla daha uzak düşmüştür. Çünkü, Hıristiyanlığın "ölen-dirilen tanrı" inancını aldığı yerlerden biri olan Yunan efsanesi, bir tanrıyı öldürürken, diğerlerini de elde tutuyordu, onlara kâinattaki görevlerini yaptırıyordu. Fakat teslis inancı, inandığı tek Tanrı'yı öldürünce, kâinatı üç gün Tanrı'sız bırakmıştır.

5- Âhiret hayatı

Hıristiyanlığa göre, âdil bir hâkim olan Tanrı, her iyiliği mükâfatlandırıp hiçbir kötülüğü cezasız bırakmaz. Amellerin

karşılığı, kısmen bu dünyada da görülmekle beraber, Allah birçok durumda, faziletli insanları dünyada sıkıntı ve mahrumiyet içinde, azgınları da nimet ve refah içinde bırakır. Zira O'nun hesabı, insanlarınkinden farklıdır. İnsanlara göre uzun olan bir süre, O'nun indinde pek kısadır. Nihai hesap ve karşılık ise ancak âhirette görülecektir.

Ölümden sonra ruh bedenden ayrılıp, dünyadaki çalışmasına göre ecrini alır. Salih kişiler ebedî mükâfata giderler[313]. Onlar, ilâhî cemali müşahede etmekle en büyük mükâfata nail olurlar[314] ve O'na karşı hiç eksilmez bir muhabbet duyarlar. Ölüler, bozulmayan bir taç[315] taşır ve bir taht üzerinde otururlar, artık iş yapmayıp istirahat ederler[316] ve "Kuzu"nun (yani Hz. Îsa'nın) düğün ziyafetine katılırlar[317]. Ölüler, Tanrı'dan çok uzak ve başka oldukları hâlde yine de O'na benzerler[318] ve ilâhî tabiata hissedar olurlar[319] ve O'nun nezdinde ebediyen hükümran olurlar[320]. Fakat onlar arasında da amel ve faziletlerine göre bir derecelenme vardır. Ölümden sonra ruh, ne sevap ne de günah kazanamaz. Zira Hıristiyanlara göre insan için çalışma ve imtihan yeri yalnız yeryüzüdür.

Bazılarına göre ölenlerin nihai mükâfatlandırılmasından önce berzahta, Cennet'le Cehennem arasında kaldıkları birtakım yerler (limbes) vardır ki buna "İbrahim'in sînesi" denilir. Bir nevi "bekleme salonu" olan burada, özellikle vaftiz öncesi ölen çocuklar kalırlar. Zira onlar masum olmakla birlikte Cennet'e de giremeyip, Cennet'le Cehennem arasında kalırlar.

313 Matta, 25, 46.
314 Matta, 5, 8.
315 II. Timeteosa, 4, 8; I. Petrus, 5, 4.
316 Vahiy, 14, 13.
317 Vahiy, 19, 7-9 ve 17.
318 I. Yuhanna, 3, 2.
319 II. Petrus 1, 4.
320 Matta, 19, 28.

Tam temizlenmeyen ve keffaretlerini vermedikleri küçük günahları bulunanlar veya bazı mükellefiyetleri kalanlar "Purgatoire"a giderler. Böylece, Cennet'e yükselmeden önce orada temizlenirler, Bu arıtma yerinde olan ruhların akrabaları dünyada, onların ruhları için dua, sadaka, âyin vb. hayırlar yaparlarsa onlar bunların faydasını görürler. Protestanlar ve başka reform kiliseleri Purgatuvarı inkâr ederler, "Yeni Ahid bundan bahsetmez." derler. Katolikler ise şu metinlerin ona işaret ettiğini kabul ederler: II. Makkabeliler 12, 42; Matta 12, 32 vd. I. Korintoslulara 3, 13 vd.

En büyük günahları işleyenler ve gerçek imana sahip olmayanlar ölümden sonra Cehennem'e giderler. Günahlarının ağırlığına göre orada üçlü bir azaba dûçar olurlar: 1-Allah'ı görme sürûrundan mahrumiyet, 2- Cehennem ateşi[321] şeytanlar ve mücrimlerle beraberlik. 3- Kendilerini kemirip tüketen, ölmeyen bir kurt[322]. Cehennem azapları ebedîdir[323].

Hz. Îsa'dan önce yaşaması veya muasırı olup da ondan haberdar olmaması sebebiyle ona iman etmeyenler de ebedî azaba dûçar olacaklardır. Fakat bazı din bilginlerine göre, kendilerine ait bir sebeple olmaksızın Cennet'ten mahrum kalanlar, hiç değilse Cehennem'de kaldıktan sonra, işin sonunda tövbe etme ve bağışlananlar arasına girme imkânına sahip olabilirler. Bu âlimler, şu nasların bu görüşe imkân verdiğini söylerler: Matta 12, 32; I. Petrus 2, 19 vd.; 4, 6 ve Vahiy 2, 22.

Ölümden sonra Cennet'te nimet veya Purgatuvar veya Cehennem'de azap gören yalnız ruhtur, beden ise toprak olur. Fakat kıyametten sonra Yüce Allah kudretiyle ruhu bedene iade edecektir. Mesîh nasıl ölüler arasından kalktı ise, bütün ölüler de diriltilecektir. Böyle ebedî nimet veya azabın sadece ruha değil, ay-

321 Matta, 25, 41 ve Vahiy, 20, 15.
322 Markos, 9, 48.
323 Matta, 3, 12; 18, 8; Markos, 3, 29; Luka, 3, 17 vs.

nı zamanda bedene de vâki olacağı gösterilecektir. Bu suretle nimet veya azap, daha mükemmel bir şekilde hissolunacaktır.

Cennet'e girenlerin vücudları genç ve dinç, ideal bir şekilde olacak, ihtiyarlar ve küçükler de bu yaşta diriltileceklerdir. Bedenler ölümsüz ve bozulmaz olacaklardır[324].

Kıyamette önce Deccal'ın hakim olduğu bir karışıklık döneminden sonra Mesîh gelip şeytanı zincire vuracak ve bin yıl boyunca mü'minlerle beraber hüküm sürecektir. Sonra şeytan, pek kısa bir müddet için tekrar serbest bırakılacak ve neticede nihai olarak mağlûp edilecektir. Daha sonra bütün ölüler diriltilecek, kâfirler ve mücrimler ebedî azaba, mü'minler ise yere inen "Semavî Kudüs" şehri içinde ebedî saadete gideceklerdir.

Yahudi apokalipsine ve bazı Yeni Ahid naslarına[325] dayanan, Hz. Îsa'nın bin yıllık mutlu idaresi, ilk asırlarda kabul edildikten sonra St. Augustin'den itibaren reddolundu. Ona göre bin yıllık hâkimiyet, Kilisece "Allah'ın melekûtunun gerçekleştirilmesi" şeklinde anlaşılmalıydı. Reformcular da bunu reddetmişlerdir. Bununla beraber bazı bilginler ve müteaddit fırkalar kabul ederler (Adventistes, Mormons, Ernste Bibelforscher gibi gruplar).

Şimdiki Katolik doktrinine ve daha başka mezheplerin inancına göre İncil'in talimatı bütün milletlere anlatıldıktan sonra dinden dönme olayları, savaşlar, salgın hastalıklar, sahte peygamberler, tabiî afetler, ahlâkî bozuklukların artması gibi hâller ile kıyamet alâmetleri zuhur edecektir. Deccal çıkacak[326] harika hâllerle birçok kişiyi saptıracak[327] müşrik olan Ye'cûc ve Me'cûc kavmini mü'minlere karşı toplayacaktır[328] hâkimiyeti 3, 5 yıl sürecek[329]

324 I. Korintoslulara, 15, 42.
325 I. Korintoslulara 15, 22-28: Vahiy 20, 1-3.
326 I. Yuhanna, 2,18, 22; II. Yuhanna, 7.
327 Matta, 24, 34; Yuhanna, 5, 43; II. Selaniklilere, 2, 4 vd.
328 Vahiy, 20, 8.
329 Daniel, 7, 25; Vahiy, 12, 6.

ve ilâhî bir müdahale ile sonu gelecektir[330]. Sonra güneş ve ayın ışığı sönecek, yıldızlar gökten düşecektir. Arkasından insanoğlu (yani Hz. Îsa) bulut içinde büyük bir ihtişamla gökten inecek ve bu durum insanlar tarafından görülecektir. Bütün insanları toplatıp iyileri (koyunları) sağ tarafına, kâfirleri (tekeleri) ise soluna yerleştirecek, sağdakileri Cennet'e, solundakileri de Cehennem'e gönderecektir[331]. Bu son hüküm gününden sonra, mevcut yer ve gök, yeni gök ve yere dönüşecek doğruluk yerleşecektir[332].

Yeryüzü her türlü maddî ve manevî kötülükten temizlenince[333] "Yeni Kudüs" gökten yere inecek[334] yerle gök birleşecektir. Gece olmayacak, ay ve güneşe ihtiyaç kalmayacaktır. St. Thomas d'Aquin'e göre, gök ışıkları hareketsiz olarak ebedî istirahata çekilecek, insanlar yiyip içmeyecek ve doğumla çoğalmayacaklardır. Organlar, sırf süs ve Allah'a hamd için duracaklardır. Artık kendilerine ihtiyaç kalmadığından, hayvanlar ve bitkiler de bulunmayacaktır. Bir başka görüşe göre her taraf bahçe olacak, hayvan ve bitkiler mükemmel bir şekilde yer alacaklardır. Bu son görüşte olan zâtlar Eski Ahid, İşâyâ 2, 6 ve 65, 17 ve devamına istinat ederler.

Eski Ahid'e göre dünyanın ömrü altı bin yıl olacaktır. İki bin yıl boşluk, iki bin şeriat, iki bin yıl Îsa dönemi olup bu altı bin sene Allah katında altı gün sayılır, yedinci gün ise ebedî sebt (cumartesi) günü olacaktır.

Görüldüğü üzere Hıristiyanlıktaki âhiret inancı ile İslâm'daki inanç, ana hatları ile müşterektir. Kıyametin kopması, ölülerin bir sur sesi ile kalkmaları, cismanî haşir yani bedenlerin de dirilip mükâfat veya ceza görmesi, hesap, Cennet, Cehennem

330 Daniel, 12, 11 vd.
331 Matta, 25, 31-43; 41, 46.
332 *II. Petrus*, 3,12 vd.; *Vahiy*, 21, 1.
333 *II. Selaniklilere*, 1, 8; *II. Petrus*, 3,7.
334 *Vahiy*, 21, 2.

mefhumları her iki dinde mevcuttur. Fakat Hz. Îsa'nın (*a.s.*) kıyametten önce dünyaya gönderileceğine de insanların hidayetine ve saadetine vesile olacağına Müslümanlar da inanmakla birlikte, Hıristiyanların onu tanrılaştırmaları sonucunda ona verdikleri rolü reddederler. Allah'ı ve Hz. Îsa'yı bundan tenzih ederler. Çünkü Hz. Îsa'nın bulut içinde gökten inip insanların hepsi hakkında hüküm vermesi, iyileri Cennet'e, kötüleri Cehennem'e koyması iddiası bâtıldır. Keza, Hz. Îsa'dan önce yaşaması sebebiyle onu bilip inanmayanların da Cehennem'e gideceklerine inanmak da bâtıldır. Bu beşerî adalete bile sığmaz. Farklılıklardan biri de dünyanın ömrünün bildirilmiş olmasıdır. İslâm'da bu husus, bize bildirilmiş değildir. En mühim farklardan biri de, İslâm'ı bâtıl saymaları sebebiyle, Müslümanların necat ehli olmayıp Cehennem'e gideceklerini iddia etmeleridir.

B- DİNÎ ŞEÂİR (SACREMENTS, KUTSAL DİN GÖREVLERİ)

1- Kilise ve dinî şeâir

Mevcut İncillere göre Mesîh, dirildikten sonra talebelerine görünüp şöyle dedi: "Baba beni gönderdiği gibi ben de sizi gönderiyorum." bunu dediği zaman onlara üfürdü ve: "Ruhu'l-Kudüs'ü alın." dedi. "Kimlerin günahlarını bağışlarsanız, onlar bağışlanmış olur, ve kimlerinkini alıkorsanız alıkonulmuş olur."[335]

Kilise, Hz. Îsa adına iş yapma yetkisini buradan almaktadır. Hz. Îsa'ya inanmak, ebedî kurtuluşun şartıdır, Yuhanna İncili, Hz. Îsa'nın şu sözünü nakleder: "Yol ve Hakikat ve Hayat, benim. Ben vasıta olmadıkça Babaya kimse gelmez. Eğer beni tanımış olsaydınız, Babamı da tanımış olurdunuz."[336]

---

335 Yuhanna, 20, 21-23.
336 Yuhanna, 14, 6-7.

Hakikate sahip olmayı inhisarına alan Hıristiyanlık, kendi mensuplarını, diğer insanlardan kesinlikle ayırmaktadır. Şöyle deniyor: "Mesîh'in taliminde kalmayan her adamda Tanrı yoktur, talimde duranda hem Baba ve hem de oğul vardır. Eğer biri size gelir, bu talimi getirmezse, kendisini eve kabul etmeyin ve ona selâm vermeyin. Çünkü ona selâm veren, onun kötü işlerine hissedar olur."[337]

Hıristiyanlık, başlangıçtan beri, inananların bir tek ruh ve beden teşkil etmeleri gerektiğini söylemiştir[338]. Fakat çok geçmeden aralarında müteaddit fırkalar meydana gelmiş ve birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Bunlardan her biri, Hz. Îsa'nın yolunun tek temsilcisi olup verdiği vekâlet yetkisine, yalnız kendisinin sahip olduğunu ileri sürmüştür. Özellikle Katoliklerdeki bu iddiaya karşı Protestanlar: "Kilise tarihî seyri içinde vücut bulan bir teşkilât değil, Mesîh'e inananların tamamıdır." diye mukabele ederler. Böylece "görünen kilise" yanında birde "görünmeyen kilise" meydana çıkmıştır. Bu iki farklı kilise anlayışı, iki ayrı din görevi telâkkisine yol açmıştır. Protestanlara göre "görünmeyen kilisenin bütün üyeleri eşit olunca, pastör adı verilen (Protestan din adamı) kadar lâik adı verilenler de bu görevi yapabilir; pastörlerin ifa etmeleri, sırf bir nizam meselesidir. Katolikliğe göre ise Kilise içinde, din adamı ve lâik olmak üzere iki statü vardır. Din adamları, lâiklerin üstünde ve devamlılık vasfı ile muttasıftırlar. Evlenemezler, zira evlenmek, onları kutsal olmayanların seviyesine indirir. Onun şu imtiyazları vardır: 1- Ekmek ve şarabı, Îsa'nın et ve kanı hâline getirebilir. 2- Kutsal âyini takdim eder. 3- Kendisine itiraf edilen günahları affeder.

Kilisenin görevi, Hıristiyanlığın dinî ve ahlâkî prensiplerini insanlara öğretip uygulamalarına nezaret etmektir. İnsan, Tanrı'yı saymak ve sevmek, O'na itaat ve ibadet etmek, O'na adak-

337 *II. Yuhanna*, 9-11.
338 *Efesoslulara*, 4, 44.

ta bulunmakla yükümlüdür. Bayram ve dinî tatil günlerine riayet etmek, oruç tutmak, sürekli ve olağan dışı (nafile ibadetler, âyinler) kutsal yerlere ziyaretler, Paskalya komünyonu ve senede en az bir defa günah itirafı dinî vazifeler cümlesindendir.

Nihayetsiz bir tazime lâyık olan, yalnız Allah'tır (c.c.), dolayısıyla ibadet yalnız O'na yapılır. İlk Hıristiyanlar ve Protestanlar, naslara göre[339] yalnız Allah'a ibadet ederlerken; sonraki Hıristiyanların ekserisi melekleri, azizleri de ibadet olarak tazim ederler. "Azizler", olağanüstü hâllere sahip olan ve şefaat hakkını haiz bulunan vefat etmiş kimseler olarak telâkki edilir. Bunu da, Tanrı'ya yapılan vasıtalı bir ibadet sayarlar. İbadet edilen varlıkların başında, "Tanrı'nın annesi" denilen Meryem gelir Meryem kültü 5 ve 6. asırda şarkta başlamış, sonra garpta yerleşmiştir. Din uğrunda ölenlerin ve azizlerin tazimi ile beraber, onlardan kalan şeylere de tazim edilmeye başlandı. Protestanlar hariç, diğer Hıristiyanlar bu tazime devam etmektedirler.

Melekler, azizler, Mesîh, hatta Baba Tanrı ve Ruhu'l-Kudüs tasvir edilir. Resim ve heykellere tazim, gerek mâzide gerek yeni zamanlarda kınanmışsa da Katoliklik, Trente konsilinde, onların tazim edilebileceğini, onların önünde diz çökmekle, putperestler gibi onların bizatihi kendilerine değil de temsil ettikleri Mesîh veya azizlere ibadet edildiğini kararlaştırmıştır[340].

Muhtelif Hıristiyan Kiliselerinin hak iddia ettikleri kutsal dinî görevlerin idaresi, en önemli bir imtiyaz teşkil eder. Bu kutsal görevler, öyle feyz vesileleridir ki, görülebilir bazı alâmetler altında, görünmeyen feyz temin ederler. Bu kutsal görevlerin mahiyeti ve adedi, Katoliklere göre bariz farklılık arz eder.

Katolikliğe göre, bunlar, bizzat kendilerinin mahiyetinde bulunan bir kudret sayesinde feyiz verirler. Bu amel, ne kabul eden

339 *Resûllerin İşleri*, 10, 25; *Vahiy*, 19, 10; 22, 8 vs.
340 Glasenopp, *Les cinq grandes religions*, s. 347-348.

mü'minin psikolojisi ne de veren papazın kalitesine bağlı olmaksızın, etkili olur. Fakat işin kemali bakımından, iyi niyet ve evsaf (kalite), önemli olur. Maamafih bu kutsal ameller, Mesîh'in tasarrufu sayesinde etkili olurlar. Binâenaleyh mü'min olmayan biri tarafından bile ifa edilebilirler[341]. Protestanlığa göre ise, bu kutsal ameller, münkesir (kırık, dertli) ve inanan kalp sahibi olmayanlara fayda vermez.

2- Hıristiyan şeâiri

Katolik ve Ortodokslara göre, Hıristiyanların manevî feyz kaynağı olan ve din adamlarının imtiyazı olan kutsal görevler (sacrements) yedi tanedir ki bunlar şunlardan ibarettir:

1- Vaftiz, 2- Confirmation (tasdik, vaftizi pekiştirme), 3- Communion (eucharistie, kutsal sofra), 4-Tövbe, 5- Son yağlama, 6- Ordre (ruhbanlık), 7- Nikâh.

Hıristiyanlık şeâiri Kilisenin inhisarındadır. Bu durum, onların isimlerinden bile anlaşılmaktadır. Çünkü Hıristiyanlara göre, geniş anlamda Kilise, bizzat Mesîh'in kendisi, onun bedeni, eti ve kanıdır.

Luther, başlangıçta sadece vaftiz, sofra ve tövbe olarak üç kutsal görev kabul ediyordu. Fakat Protestanlar şimdi, yalnız vaftiz ile sofrayı uygulamaktadırlar. Şimdi bu şeâir hakkında sıraya göre biraz açıklama yapacağız.

a) Vaftiz

Vaftiz, kişinin Hıristiyan ümmetine girme alâmetidir. Aday, kiliseye gelince Papazın: "Kiliseden ne istersin?" sorusuna: "İman." diye cevap verir. Sonra papaz, adaya üfleyerek şeytanın, kötü ruhun çıkıp Ruhu'l-Kudüs'ün girmesini ister. Müteakiben papaz, adayın vücuduna (alın, kulak, göz, burun, ağız vs. azalarına) haç

341 A.g.e., s. 348.

işareti çizer. Bu yapılırken dualar okunur. Aday, henüz communion'a (kutsal sofraya) alınmaz. Bir süre sonra adayın diline biraz tuz sürülür. Daha sonra birkaç yıl sürecek din öğrenimi başlar.

Şeytanı kovma (exorcisme) müteaddit defalar yapılır. Aday kiliseye götürülür. İlk defa yüksek sesle cemaat içinde pater noster duasını okur. Yine exorcisme yapılır. Papaz, tükürüğünü adayın kulağına ve burnuna sürüp "Açıl!" der. Omuzlarının arasını zeytinyağı ile ovar.

Vaftiz hazırlığından sonra, sıra vaftize gelmiştir. Bu iş her zaman yapılabilirse de genellikle Paskalya günü tercih edilir. Adaya, kendi isteği ile gelip gelmediği sorulur. O da vaftiz edilmek istediğini söyler söylemez papaz tarafından üstüne su serpilir. Papaz: "Seni Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs adına vaftiz ediyorum." der. Böylece su ve ruhla dolu olan yeni bir hayat başladığına inanılır. Müteakiben vücudu kutsal kremle ovulur.

Vaftizin, günahları, aslî günahı yıkadığına inanılır. Kremle ovulmadan sonra adaya beyaz elbise ve yanan bir mum verilir. Vaftizden sonra inancı takviye eden confirmation yapılır. Piskopos ellerini adayın üstüne koyarak bir dua okur. Bir yandan da başını ve alnını kutsal kremle ovar ve hafifçe yanağına vurur, commünion yapılır (Yapılan bütün bu işlerin çeşitli sembolik değerleri ve yorumları vardır).

İleride iyi bir Hıristiyan olmaları ümidiyle küçük çocuklar da vaftiz edilirler. Fakat hakiki vaftiz, erginlerinkidir. Vaftiz sırasında çocuğa bir aziz veya azizenin adı verilir, böylece çocuğun, onun himayesine emanet edildiğine inanılır. Vaftiz edilen çocuk, vaftiz sırasında gerçek ana ve babası tarafından değil, vaftiz anası veya babası tarafından tutulur ve onlar da, bundan böyle çocuğun dinî terbiyesinden sorumlu olurlar.

Vaftiz, Hıristiyanlıktan önce Yahudilikte de mevcut idi. Onlarda gusül mânâsına geliyor ve öyle tatbik ediliyordu. Nitekim

İnciller, Hz. Yahya'nın (*a.s.*) Ürdün nehrinde ahaliyi ve bu arada Hz. Îsa'yı (*a.s.*) guslettirdiğini yazarlar. Bundan ötürü Hz. Yahya, Hıristiyanlar arasında Jean Baptiste (Vaftizci Yahya) olarak bilinir.

Hıristiyanlıkta ise vaftiz, alna su serpme veya bedenin herhangi bir kısmını, ekseriya vücudun tamamını suya daldırma şeklinde olur. Vaftiz mutlaka papaz tarafından yapılmalıdır. Ancak zaruret hâlinde papazdan başkası vaftiz edebilir. Yeni doğan çocuğu ebeveyni kiliseye götürür. Her kilisede küçük bir vaftiz havuzu, kuyusu veya teknesi vardır. Hıristiyan mezheplerinin hepsi vaftizi şart kabul etmekle beraber, onun yaptırılması gereken çağ hakkında aralarında ittifak yoktur. Genellikle bebek iken yapılır[342].

b) Confirmation (Vaftizi pekiştirme)

Konfirmasyon, daha önce vaftiz edilmiş ve Hıristiyanlığı kabul ettiğini kilisede cemaat huzurunda ilân etmiş olan erginlerin, bu imanlarında devam ettiklerini engellere ve imtihanlara rağmen sabit olduklarını tekit etmelerine ve onların papaz tarafından onaylanmalarına denir. İmanlarını bu şekilde tekit ve tazeledikten sonra, aldıkları feyzin arttığına inanılır. Katoliklere göre bu amel, bizzat Mesîh tarafından tesis edilmiştir. Buna esas teşkil ettiği söylenen Resûllerin İşleri 8, 16-17 pasajından bunu çıkarmak zordur, zira orada sadece, havarilerin ellerini koymaları sayesinde, şahsın Ruhu'l-Kudüs'ü kabul etmesi söz konusudur. Buna mukabil, birçok müellife bakılırsa, bu uygulama ilk asırlardan beri tatbik edilegelmektedir.

Katoliklikte confirmation (konfirmasyon) ancak piskopos tarafından yapılabilir. Yalnız çok istisnai hâllerde ve özel yetki veril-

342 Vaftiz hakkında bu bilgiler ve daha fazlası için bkz. *İntroduction à la foi catholique*, s. 312-332.

mek şartı ile papaz da bu işi yapabilir. Piskopos, ellerini adayın üstüne koyar, bu arada karşılıklı konuşma ve dua yapılır. Sonra zeytinyağı ve kremle yapılmış "kutsal krem"le adayın vücudu ovulur.

Ortodokslara göre de pekiştirme, 7 kutsal görevden biridir. Şu farkla ki, onlarda papaz da bu işi yapabilir. Bu merasim sırasında kullanılan kutsal kremi takdis etme yetkisi ise sadece piskoposa mahsustur. Protestanlar da confirmation adını verdikleri, benzer bir merasim yaparlar, ne var ki bunu 7 şeâirden saymaz ve kutsal krem kullanmaksızın icra ederler.

c) Communion (Komünyon)

Eucharistie (Ökaristi) veya "kutsal sofra" da denilen bu amel, âyinin sonunda papaz tarafından verilen az bir miktar ekmek ile şarabın yenilip içilmesidir. Hıristiyanlar yenilen ekmeğin Hz. Îsa'nın vücudu, içilen şarabın ise kanı olduğuna ve onları yiyip içmekle Tanrı'nın varlığı ile birleştiklerine inanırlar.

İncillere göre Hz. Îsa, yakalanmadan önceki son gecede havarileri ile beraber iken bir parça ekmek alıp dua okuyarak parçalamış ve onlara dağıtmış: "Alın, yiyin, bu bedenimdir." Bir kâse alarak şükrettikten sonra onlara verip: "Bundan hepiniz için, bu benim kanım, günahların bağışlanması için birçokları uğrunda dökülen ahdin kanıdır." demişti[343]. Yuhanna 6, 54'te de bu hâdise ile ilgili olarak "Benim etimi yiyip kanımı içenin ebedî hayatı vardır, ben de onu, son günde kıyam ettireceğim." denir. Pavlus ile talebesi Luka: "Beni hatırlamak için, siz de böyle yapın." cümlesini ilâve ederler[344].

Bu âyinin Katoliklerce uygulanışı şöyledir: Âyin için toplanıldığında, kutsal kitaptan bir parça okunur. Sonra Communion du-

343 Vaftiz hakkında bu bilgiler ve daha fazlası için bkz. *İntroduction à la foi catholique*, s. 312-332.

344 *I. Korintoslulara*, 11, 24-26; Luka, 22, 19-20.

asına hazırlık safhasına geçilir. Âyini yöneten papaz ekmekle şarabı hazırlar. Bu esnada, hazır bulunan cemaattan bir teberru toplanır. Kutsal metnin okunmasından sonra ortalığı bir sükût kaplar. Communion duası; şükür, takdime ve sunulanı yemeye daveti ihtiva eder. Duanın ortasında, İncillerde Hz. Îsa'ya izafe edilen "Son yemek" esnasındaki cümleler yer alır. Bunlar, üç İncil'de anlatılanların sentezi hâlinde söylenir. Dördüncü Yuhanna İncili'nde, communion dinî bir esas olarak geçmez. Dinin en çok önem verilen bu esasının onda görünmemesi, hayli zorluğa ve izah denemelerine sebep olmuştur[345]. İşte Hz. Îsa'ya mal edilen bu cümlelerin telâffuz edildiği an, âyinin zirvesini teşkil eder. Son yıllara kadar, bu esnada Hıristiyanlar göğüslerine vururlardı. Şimdi, sadece papazın önündeki masaya (sunak) dikkatle bakarlar. Daha sonra, Hıristiyanlığın alâmeti olan Pater Noster duası yapılır. Bu dua şöyledir:

"Ey göklerde olan Babamız,
İsmin mukaddes olsun; melekûtun gelsin.
Gökte olduğu gibi yerde de Senin iraden olsun.
Gündelik ekmeğimizi bize bu gün ver.
Ve bize borçlu olanlara bağışladığımız gibi
bizim borçlarımızı bize bağışla.
Ve bizi iğvaya götürme, fakat bizi şerirden kurtar
Çünkü melekût ve kudret ve izzet
ebedlere kadar Senindir. Âmin!"[346]

Sonra, sıra ile ilerleyen mü'minler ekmek ile şarabı yiyip içerler (veya şaraba batırılmış ekmekten yerler)[347].

Hıristiyanlar, âyinde kullanılan ekmek ve şaraba, Tanrı'nın et ve kanının basit bir sembolü olarak değil, bizzat kendisi ola-

---

345 Bkz. M. Bucaille, s.146-149.
346 Matta, 6, 9-13; Luka, 11, 2-4.
347 *Introduction à la foi catholique*, s. 431-432.

rak inanmakla mükelleftirler (Buna *la présence réelle* esası denilir). Onu yiyerek, Tanrı'nın varlığına katıldıklarını ve kendi aralarında kardeşliği gerçekleştirdiklerini düşünürler. Hz. Îsa, kendisini Kilise için feda ettiğine göre, onun bedeni de Kilisenin tekeli altına girmektedir. Böylece Kilise hayat, Cennet ve nimet; Kilise dışı ise ölüm ve Cehennem sayılmaktadır.

Daha önceki bahislerde, bu bâtıl inancın Hıristiyanlara putperestlikten geçtiğini anlatmış idik[348]. Allah'ın beşerden bir kulunu önce tanrılaştırıp onu ezelden beri kâinatı idare eden Tanrı saymak, derken onu çok zavallı bir durumda öldürmek, sonra onu şarap ve ekmek içine sığdırmak ve nihayet onları yiyip içenlere de tanrılık dağıtmak... Bunların gerçekle ve akılla ilgisi olamaz. Yüce Allah ve Hz. Îsa bu iddialardan münezzehtir.

d) Tövbe ve itiraf

Mevcut İncillere göre, Mesîh, muhtelif vesilelerle kendisine iltica edenlerin günahlarını bağışlamakla kalmamış, bu yetkiyi aynı zamanda havarilerine de vermişti: "Göklerin melekûtu anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey, göklerde çözülmüş olur."[349] "Doğrusu size derim: Yeryüzünde her ne bağlarsanız, gökte bağlanmış olur; ve yeryüzünde her ne çözerseniz, gökte çözülmüş olur. Çünkü iki veya üç kişi nerede benim ismimle bir araya toplanmış olurlarsa, ben orada onların ortasındayım."[350] Yuhanna'ya göre de Hz. Îsa, çarmıhtan sonra dirildiğinde havarilere hitaben şöyle demiştir: "Bunu dediği zaman, onlara üfürdü ve: "Ruhu'l-Kudüs'ü alın!" dedi. Kimlerin günah-

---

348 Şirk Sistemindeki Vaftiz ve Komünyon Anlayışının Pavlus'a Tesiri konusuna bakınız.

349 Matta, 16,19'a bakılırsa bu sözü Hz. Îsa, Petrus'a söylemiştir.

350 Matta, 18, 18, 20.

larını bağışlarsanız, onlar bağışlanmış olur ve kimlerinkini alıkorsanız, alıkonmuş olur."[351]

Katolik papazları da, havarilerin halifeleri olarak, Allah'ın af ve lütfunu dağıtma ve günahları bağışlama yetkisini kendilerinde görmektedirler[352]. Günah işleyip pişman olan Hıristiyan, papaza itirafta bulunur; bir daha günah işlememeye azmettiğini belirtir. Günahlarının hepsini samimi olarak itiraf eder. Onlara göre, tövbe sayesinde, vaftizden sonra işlenmiş olan bütün günahlar affedilebilir.

Katolikliğe göre, her insanın doğuştan getirdiği aslî günahtan başka bir de "fiilî günahlar"ı vardır. Fiilî günahlar, şahsın hesabını zorlaştırır. "Günahkâr" diye, günah işleyip de tövbe etmeyene derler. Yedi esas (en büyük) (capitaux) günah şunlardır: Kibir, cimrilik, şehvet düşkünlüğü, haset, fazla oburluk (toxicomanie; yani sarhoşluk ve uyuşturucu alışkanlığı da buna dahildir) öfke ve tembellik.

Ruhu'l-Kudüs'e karşı olan günahlar ise ümitsizlik, haset, ucüp (kendini beğenmişlik), kötülükte ısrar, son tövbeyi yapmamak ve ilâhî hakikati kabul etmemek olarak altı adettir. Bunlar, kalbi, tövbeyi imkânsız hâle getirecek derecede karartırlar[353].

Ölümcül günah (péché mortel) ruhu öldüren günah, kasten yapılan ve ebedî azaba müstahak eden ağır günahtır. Küçük günah (péche véniel) ise, gaflet ve yanılma ile yapılan ve ruhu, lütuftan mahrum etmeyen günah olup namaz, dua ve hayır işleri sayesinde affı mümkün olan günahlardır[354].

Papazın itiraf sonucu affetmesi (veya tam bir nedametle), büyük günah affedilmiş ise, Purgatuvarda azabı gerektiren, fakat

351 Yuhanna, 20, 22-23.
352I. Korintoslulara, 4, 1.
353 Pike, *Dictionnaire des religions*, s. 247.
354 Hıristiyanlıkta günah kavramı hakkında bkz. Sadık Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, s. 88-113 Yeni Ahid'de Günah bölümü.

ebedî Cehennem azabına sebep olmayan küçük günahların, Papa veya Kilisenin şefaati ile affedilmesine indulgence (endüljans) denir. Bu günah, dünyada da hayır işleri ile affettirilebilir; bu yapılmazsa Purgatuvarda mutlaka cezası çekilir.

Hz. Îsa'nın, Meryem'in ve azizlerin fazl ve istiğfarlarından meydana gelen "Hazine" -ki bu hazine, insanın kazandıklarından çok üstündür- Papa tarafından kullanılabilir. Bu hazinede onlar hak iddia etmeyip, onu bütün Hıristiyanların istifadeleri için hazırlamışlardır. Tam endüljans (pléniére) bütün küçük günahlara, kısmî endüljans (partielle) ise bir kısmına kefaret olur. Büyük günahları olmayan, başkaları adına da endüljans alınabilir. Purgatuvardaki ruhlara da, şefaat sayesinde, her türlü endüljans gönderilebilir. Kilise, endüljansın ceza korkusu olmaksızın günah işleme hakkı vereceğini kabul etmez. Fakat XVI. asırda, Roma'da St. Pierre Kilisesini yeniden yaptırırken bağışta bulunanlara tam bir endüljans verdiğini bildirmesi sırasında çok suiistimal olmuştur[355].

Endüljans kurumu, Luther'in reform hareketinin zahirî sebebini teşkil etmiştir. Protestanlar, papazın, itiraf edilen günahları affetmesine ve Papanın, Mesîh ve azizler tarafından teşkil edilmiş "sevap hazinesi"ni kullanma yetkisine karşı çıkar ve tövbeyi, şahsın kalbine ait bir mesele sayarlar.

Beşer olan Papa'yı "yanılmaz" kabul etmek, beşer olan papazları diğer insanları affetme ve etmeme mertebesine yükseltmek, onları bir nevi tanrılaştırmaktır. İnsanın insana tahakkümüne ve çok suiistimallere yol açmıştır. Dine inananların şahsiyetini bozan ve Yaratan'ın verdiği insan haklarına aykırı olan bir imtiyazdır. Gerçek şudur ki, günahkâr kul mağfiret diler, Rabbi'de onu affeder. Az da olsa bağışlanmama ihtimali, onun kulluk tavrını korumasına, iddiasızlığına, kırık bir kalp ile kötülüklerden

355 Pike, *Dictionnaire des religions*, s. 160-161.

uzak durmasına daha fazla yardımcı olur. Hâlbuki papaza gidip razı ettikçe günahı silme mekanizması, bunu sağlayamaz. Kötülükleri, zulümleri, sömürüleri önleyemez. Görüldüğü üzere "itiraf" ve "endüljans" kurumu, birçok Hıristiyanın da itiraz ve inkârına sebep olmuştur.

e) Son yağlama

Ağır bir hastalığa müptelâ olup ölümü yaklaştığı anlaşılan kimsenin, papaz tarafından verilen "kutsal yağ" ile ovulmasıdır. Bu, küçük günahları ve neticelerini affa, sekerat hâlinde hastayı takviye etmeye ve vâdesi yetmemişse sıhhate kavuşturmaya vesile olması gayesiyle yapılır.

Bu kutsal amel, havari Yâkûb'un mektubundan (5, 14) çıkarılır. Orada şöyle denilmektedir: "İçinizden biri hasta mı? O, cemaatin (Kilisenin büyüklerini çağırtsın, onlar da Rab adına onu zeytinyağı ile ovarak dua etsinler. İman duası hastayı kurtaracaktır. Rab, onu kaldıracaktır ve şayet günahları varsa affedilecektir." Markos 6, 13 te de havarilerin hastaları yağla ovdukları yazılmaktadır.

Katolikler, yağla ovmayı, günahını itiraf edip komünyon yapan hastaya, özellikle ölüm yatağındaki hastaya, bir defaya mahsus olarak uygularlar. Ortodokslar ise ovmaya, "dualı ovma" adını vererek, onu mistik bir necat vasıtası sayarlar. Protestanlara gelince, onlar bu kutsal ameli ilga etmişlerdir.

f) Ordre (Din adamları tayin etme)

Protestanların reddettikleri bu kutsal işlem başlı başına bir din müessesesidir. Katolikliğe göre, aynı zamanda, hem Peygamber, hükümdar (*Vahiy* 19, 16; *Matta* 28, 18; *Yuhanna* 18, 37) hem de papaz (*İbrânîlere* 5, 1; 9, 11) olan Hz. Mesîh, havarilerine, kutsal papazlık görevini de intikal ettirmiştir. Bu görev, ibadeti idare etme ve mü'minleri takdis etme, tövbe (inabe)

şeâiri ile insanları Tanrı'ya götürme olup, bu yetki de işbu papazlık nizamı (sacramentum ordinis) ile intikal eder.

Bunun haricî alâmeti ise, takdis edilecek şahsın üzerine papazın ellerini koyması[356] din adamlarına mahsus avadanlığın kullanılması ve o sırada bu işe ait dua ve sözlerin söylenmesidir. Bu silinmez takdis ile öyle bir vasıf kazanılır ki artık ne dinden dönme, hatta ne de aforoz edilmekle, bu hassa papazdan kaybolmaz. Bundan ötürü, Hıristiyanlıktan çıkan veya görevine son verilen bir papaz, takdis edebilir, ayin yönetebilir. Buna mukabil, günahları affetme yetkisi, kendisine verilmiş olan bu yetkinin devam etmesine bağlıdır, yani bu husustaki yetkisi, irtidat veya uzaklaştırma durumunda kaldırılabilir.

"Din adamları sınıfı" ortaya çıkarmak, bunları kutsallaştırmak, dinsiz olma hâlinde bile bu kutsallığın onlarda devam eden zâti bir özellik olduğuna inanmak (Allah ile ilgisini kesmesi durumunda dahi kutsallığın devam edebileceğine inanmak, dine sokulan şirkten ileri gelmektedir. Onlara da tanrılıktan bir cüz dağıtılınca, artık dokunulmaz, bağımsız bir varlık hâline gelmiş oluyorlar), Allah'ın gerçek dini ile bağdaşamaz. Din sınıfı ile büyük ilgisi olan ruhbâniyet İslâm'da yoktur. Kur'ân-ı Kerim'de bildirildiği üzere, aslında Hz. Îsa'nın tebliğ ettiği dinde de bulunmuyordu. Hıristiyanlar sonradan çıkardılar. Fakat uydurdukları bu müesseseye riayet de etmediler[357]. Hıristiyanlığın papazlara, rahip ve rahibelere evlenip aile kurmayı yasaklamasının ortaya çıkardığı problemler, bütün bir tarihi ve şimdiki zamanı fecaatle doldurmaktadır. Protestanlıkla başlayan bir seri kopma hareketinden başka, şimdi birçok Katolik de buna isyan etmekte veya kilise ve manastırları bırakıp gitmekte olup, din sınıfına eleman bulmakta ciddî zorluklar görülmektedir.

---

356 II. Timoteosa, 2, 5.
357 Hadid sûresi, 27.

g) Nikâh

Katoliklik, nikâh muamelesinin de Mesîh tarafından tesîs edilen kutsal bir işlem olduğunu kabul eder. Nitekim Yüce Tanrı, Hz. Âdem'e eş olarak Havva'yı vererek nikâh müessesesini kurmuştur. "Seçkin millet"in süratle artmasını sağlamak için, erkeğin, birden fazla kadınla evlenmesine izin vermiştir. Ne Eski Ahid, ne de Yeni Ahid'in poligamiyi (teaddüd-i zevcât) reddeden hiçbir cümlesi yoktur. İlk asırlarda hiçbir konsilin de bunu reddeden kararı mevcut değildir. IX. asırda Şarlman (Charlemagne)'ın bir kanunu, papazların bile teaddüd-i zevcâtı tatbik ettiklerini gösterir[358].

Nikâhın kutsal olması, Pavlus'un Efesoslulara mektubundan (5, 27-33) çıkarılır: "(...) Ve mukaddes ve lekesiz olsun diye, onun uğrunda kendisini teslim edip Kiliseyi sevdiği gibi karılarınızı sevin. Böylece kocalar, kendi karılarını kendi bedenleri gibi sevmeye borçludurlar. (...) Bunun için adam, babasını ve anasını bırakacak ve karısına yapışacaktır ve ikisi bir beden olacaklardır. Bu sır büyüktür. (...) Bununla beraber, sizden her biri de kendi karısını böyle kendisi gibi sevsin ve kadın kocasına hürmet etsin."

Görüldüğü gibi bu pasajda nikâh, Mesîh ve Kiliseye göre mühim bir bağ sayılmaktadır. Katolikliğe göre evlilik, ancak ölümle sona erebilir. Ortodokslar ise nikâhı, yalnız zina sebebiyle sona erdirir (Matta 532). Protestanlık, evliliği Kilisede takdis etmekle beraber, ona bir şiar (kutsal amel) değeri vermez. Luther evliliği bedenî, kilise dışı bir şey sayıp sivil (medenî) kanunun hükmüne ait bir iş sayar.

C- HIRİSTİYAN İBADETİ

Hıristiyanlıkta başlıca iki ibadet nev'i vardır. Bunlar da dua ile oruçtur.

---

358 Westermarck, *Histoire du mariage*'dan M. Hamidullah, *İslâm et Chirstianisme*, s. 47-48.

1- Dua

Kilisede cemaatle veya ferdî olarak ifa edilir. Onlara göre dua, Mesîh vasıtasıyla Allah'a yaklaşma vesilesidir. İbadet, dinî duygu ve şuuru besler. Ayrıca Allah'a karşı duyulan sevgi ve saygının bir alâmeti kabul edilir. Bir Hıristiyan dua hakkında şöyle der:

"Din; yaratan, koruyan ve kendisini kurban eden Tanrı'nın varlığına bütün kalbiyle bağlanmaktır. Dua da bu kalbin tercümanıdır ki kalpte bulunan şevk ve duyguları terennüm eder. O'nun kudsiyeti yönünden bakacak olursak dua, Tanrı'yı tazim ve tesbih etmektir. Fiil ve ihsanların cihetinden bakacak olursak dua, O'na yapılan şükür ve hamdin ifadesidir. Günah hâlinde bulunmamız itibariyle de dua, tezellül ve istiğfarımızdır. Yüce Tanrı'ya ihtiyacımız bakımından ise ibadetimiz, dua ve taleptir."[359]

Hıristiyan dua ederken Yaratıcı Baba Tanrı'ya değil; Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'ten ibaret olarak ulûhiyete yönelir.

Duanın başlıca iki şartı vardır. Birincisi, Mesîh'in adıyla başlamaktır. Bunun sebebi şudur: İnsan, günah hâline düştüğünden Allah'ın rızasından uzaklaşmıştır. Ancak, Mesîh'in kanı sayesinde bu uzaklık zail olmuş, O'na yol bulmuştur. Pavlus şöyle der: "Fakat şimdi Mesîh Îsa'da, bir vakitler uzak olan sizler, Mesîh'in kanı ile yakın oldunuz. Çünkü ikisini bir yapan ve bölme duvarını yıkan ve adaveti, nizamlarda emirlerin şeriatini kendi bedeninde iptal eden selâmetimiz odur."[360]

Bazı Hıristiyanlarca "Duaya, Mesîh'in adıyla başlamanın, bundan da derin bir sırrı vardır. O da şudur: İsim, her zaman müsemmayı, yani adı taşıyan varlığı temsil eder. Binâenaleyh duamıza Mesîh'in adı ile başlamamız, onun bizimle bütünlüğünü temsil eder. Öyle ki artık bizim isteğimiz onun isteği, bizim

359 *Kitâbu'l-Usûl ve'l-Fürû'*dan M. Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 122-123'de.
360 Pavlus, *Efesoslulara* 2,13-14.

salâhımız onun salâhı, hayatımız onun hayatı olur, hülâsa o âdetâ bizde ve bizim için yaşar."[361]

Duanın ikinci şartı, tam bir inanç ve itimat ile yapılmasıdır. Nitekim Markos İncili, Hz. Îsa'nın (*a.s.*) şöyle dediğini nakleder: "Doğrusu size derim: Kim bu dağa 'Kalk, denize atıl' diyecek olur ve yüreğinde şüphe bulunmaz, ancak her dediğinin olacağına iman ederse, kendisine olacaktır. Bunun için, size derim: Dua edip dilediğiniz her şeyi, almış olduğunuza iman edin ve size olacaktır. Ve duaya durduğunuz zaman, kimseye karşı bir şeyiniz varsa, onu bağışlayın ki göklerde olan Babanız da size suçlarınızı bağışlasın."[362]

Şeytanın iğvasına karşı koyabilmek için[363] başlıca nimetlere nail olmak için[364] ve özellikle âhir zamanda[365] dua zarurîdir. Ümmet fertlerini birbirine irtibatlandıran bağ olan Mesîh'in huzurunu (hazır bulunmasını) celp ve temin eden cemaat ibadeti[366] kadar, evin gizli köşesinde münferit dua edilmesi de matluptur[367]. Bu dua putperestlerinkinden farklı alçak sesle ağır başlı olmalıdır[368]. Bu dua, takvasından emin ferîsîninki gibi değil, vergi mültezimininki gibi iddiasız, mahviyetkâr olmalıdır[369].

Bir de duayı sıkı tutmalı, ısrarlı olmalıdır. İnciller bu hususta Hz. Îsa'dan şunları nakleder: "Ve daima dua etmeleri, ve hiç usanmamaları gerektiğine dair Îsa onlara bir mesel söyleyip dedi: 'Bir şehirde, Allah'tan korkmaz ve insana riayet etmez bir hâkim vardı; o şehirde bir dul kadın da vardı ve: 'Hasmımdan hakkımı al!' diye hâkime gelirdi. Ve hâkim bir müddet isteme-

361 *Kitâbu'l-Usûl ve'l-Furû'*dan M. Ebû Zehre, *Muhâdârât*, s. 123'de.
362 *Markos*, 11, 23-25; Krş. Matta, 6, 15; 18, 35; 17, 20.
363 *Matta*, 26, 41.
364 *Yuhanna*, 4, 10; 6, 27.
365 *Luka*, 21, 36.
366 *Matta*, 18, 19-20.
367 *Matta*, 6, 5-6.
368 *Matta*, 6, 7-8; krş,: *I. Krallar*, 18, 26-29; *İşaya*, 1, 15.
369 *Luka*, 18, 9-14.

di, fakat sonra kendi kendine dedi: 'Her ne kadar ben Allah'tan korkmaz, insana riayet etmezsem de, yine bu dul kadının beni rahatsız etmesinden dolayı onun hakkını alayım da, daima gelip beni incitmesin.' Ve Rab dedi: 'Adaletsiz hâkimin ne dediğini işitin!' Ve Allah onlar için sabırlı ise de, gece gündüz kendisine feryat eden seçilmiş olanların hakkını almayacak mı?"[370] Bir başka yerde de şöyle der: "Ve onlara dedi: Aranızda kim var ki, bir dostu olup da gece yarısı ona gelsin ve desin: 'Dostum, bana üç ekmek ödünç ver; çünkü yanıma bir dostum yoldan geldi, önüne koyacak bir şeyim yok!' ve o da içerden cevap vererek desin: 'Beni rahatsız etme!' (...) Size derim: 'Kendisinin dostu olduğu için kalkıp ona vermezse de, onun arsızlığından dolayı kalkıp ihtiyacı ne ise ona verir.' Ben de derim: 'Dileyin, size verilecektir, arayın, bulacaksınız; kapıyı çalın, size açılacaktır."[371]

Hıristiyanlıkta dua, tilâvet edilmesi gereken muayyen metinler şeklinde olmayıp, kaide dışına çıkmamak şartıyla, ihtiyarî bir durum arz eder. Normal olarak, Hz. Îsa'ya mâl edilen Pater noster (Babamız) duası tekrar edilir. Buna "Rabbin duası" (Priére du Seigneur) de denir. Şöyledir:

"Ey göklerde olan Babamız,

İsmin mukaddes olsun;

Melekûtun gelsin.

Gökte olduğu gibi, yerde de Senin iraden olsun.

Gündelik ekmeğimizi bize bugün ver;

Ve bize borçlu olanlara bağışladığımız gibi, borçlarımızı bize bağışla,

Ve bizi iğvaya götürme, fakat bizi şerirden kurtar;

---

370 *Luka,*18, 1-7.
371 *Luka*, 11, 5-9.
372 *Matta*, 6, 9-13.

Çünkü melekût ve kudret ve izzet ebetlere kadar Senindir. Âmin!"[372]

Matta metninde görüldüğü üzere 7 talep varken Luka'nınkinde 5 talep bulunur[373]. Şimdiki metinde yer alan son cümle ile "Âmin!", sonradan ilâve edilmiştir[374].

M. Hamidullah Bey, iki dindeki kullanılışları bakımından aralarında benzerlik bulunan Pater duası ile Fâtiha sûresi arasında kısa bir mukayese yapar:

1- Tanrı hakkında kullanılan "Baba" tabiri, çok alçaltıcıdır. Zira insan cemiyetinde kötü hatıralar bırakan babalar da vardır. Aynı zamanda baba terimi, cinsel ilişkileri hatırlatır; ölümü ve kendisinden sonra bir vârisi düşündürür[375].

2- Allah'ın adı zaten mukaddestir; bu mânâdaki bir dilek eksik kalır.

3-4- Hâlihazırda Tanrı'nın iradesi ve hükmü olmadığını söylemek, kabul edilemez bir şeydir. Bütün kâinat, ancak Allah'ın ezelî iradesi ile hareket eder ve ayakta durur.

5- Allah'tan istenen günlük ekmek, çok az bir şeydir. Kur'ân-ı Kerim ise (Bakara, 201) şöyle der: "Rabbimiz, bize dünyada da âhirette de iyilik ver ve bizi Cehennem azabından koru!"

6- Bu maddede de yakışıksız bir yer değişikliği olmuş. Sanki hakaret edercesine, yaptığımız bir iyiliği Tanrı'ya hatırlatıyor, ve O'nu, bizi affetmeye mecbur ediyoruz.

Kur'ân duaları ise, Allah'a hamdle ve en uygun tabirlerle başlar: İlâhî rahmet ve kudrete niyazda bulunarak, bugün olduğu gibi son günde de; rahmet ve mağfireti istenir. Ayrıca sadece teslimiyetten söz edilmez, fakat bilinir ki bu teslimiyet dahi Al-

---

373 Luka, 11, 2-4.
374 J. Dheilly, E. *Dictionnaire biblique*, s. 877.
375 *İslâmiyet ve Hıristiyanlık*, s. 20.

lah'ın rahmet ve yardımından ileri gelir; namaz da, dünya ihtiyacı için olduğu kadar, âhiret ihtiyacı için de çok anlaşılır bir yakarışla sona erer[376].

Hıristiyanlıkta günde kaç defa dua edileceği, tam tamına belirlenmiş değildir, muayyen vakitler de tayin edilmemiştir. Bunlar, Hıristiyan'ın şevk ve ihtiyacına bırakılmıştır. Fakat Yahudilerin, sabah ve akşam dua etmelerinden Hıristiyanlar da bu iki vakitte dua etme lüzumunu çıkarmış ve uygulamışlardır[377]. Pazar âyini dışında, dua için çağrı veya tespit edilmiş vakit yoktur. Bununla beraber, özellikle din adamlarının ve manastır mensuplarının, her gün dudak kımıldatarak okumakla mükellef oldukları virdler mevcuttur. Bir günde bekûr, saat 3, 6, 9, 11, 12 ve gece yarısı olmak üzere 7 dua vakti tespit edilmekle beraber zamanımızda, daha ziyade güneş doğarken "laudes" ve ikindi vakti "vepres" duasına önem verilir[378]. Katoliklikte bu dualar cemaat hâlinde alenî olarak her gün kiliselerde yapılır. Âyin, Kitab-ı Mukaddes'ten hamd ü senaya dair bazı mezmûrlar, peşinden bir başka parça, sonra bir ilâhî, nihayet kısa bir dua ile bitirilir. Okunan parçalar, program dahilinde değişimli olarak okunur. Akşam duası aile içinde veya bir kilisede yapılabilir. Keza "ferdî dua" denilen dua da teşvik edilir. Bu, şahsın yalnız başına yaptığı duadır. Bir de "tefekkür duası" vardır. Şahıs diz çöker, bir duanın sözlerini, bir mezmûru, Pater noster vb. bir duayı kelime kelime düşünür, veya Kitab-ı Mukaddes'teki bir pasajı tefekkür eder. Bu itikâftan bir kuvvet, bir feyiz almaya yönelir ki buna méditation denir[379]. Mü'min, duayı, Tanrı'ya olan ihtiyacını, kendisinin aczini ve Tanrı'nın büyüklüğünü hatırlamak için yapar. Ondan, söylediğini yerine getirmesi, dini yaşaması beklenir.

---

376 M. Hamidullah, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık*, s. 30-31.
377 M. Ebû Zehre, *Muhâderat*, s. 125.
378 *Introduction à la foi catholique*, s. 396.
379 A.g.e, s. 398, 407.

Dua için vakitler tam tamına tayin edilmeyince, devamlı olarak dua etmek tavsiye edilir. Bundan maksat, devamlı surette dua bilincini zihinde hazır bulundurmak, Tanrı'yı hatırladıkça, söz ile, veya sadece kalp ile O'na yönelmektir[380].

2- Oruç

İbadetin diğer mühim unsuru olan oruçtan gaye tefekkür, tövbe ve manen bir toparlanmadır. Oruç, carême (karem) yani kırk gün olarak tutulur. Katolikler, anglikanlar ve başlıca Protestan fırkaları buna riayet ederler. Kırk gün, Paskalya arefesinde sona erer. Oruç, esnek bir şekilde tutulur. Oruç esnasında, normal yiyeceğin üçte ikisi yenir. Balık dışında et yenilmez. Karem'in mecburî günleri, birinci gün ile "kutsal cuma" yani son günüdür. Karem'i herkes kendi tutumuna göre tatbik eder. Kimisi sadece sigara ve içkiyi azaltma, bazısı işlerini ve başkalarına karşı görevlerini daha dikkatlice hatırlamakla orucunu tutar. Bazılarınca realist ve dikkatli bir oruç, muhtaçlara ve hayır cihetlerine yardımlarda bulunmakla olur. Karem boyunca konferanslar, toplantılar gibi faaliyetler organize edilir[381].

3- Dinî bayramlar ve kutlu günler

Karem sonunda, kutsal cuma gecesi, Hz. Îsa'nın "son yemek"inin ihtifali yapılır. Bu âyin, papazlarca icra edilir. Ayin esnasında, bütün sene boyunca kullanılacak üç tür zeytin yağı takdis edilir (kutsal krem diye, hastalar, vaftiz edilecekler ve sekeratta olanlara sürülecek olan Ruhu'l-Kudüs'ün takdisini sembolize eden kreme denir[382].

Katoliklere göre Hz. Îsa, cuma günü haça gerilip pazar günü dirilmiştir. Cuma âyininde, haç kılıftan çıkarılıp tazim edilir.

380 M. Ebû Zehre, a.g.e., 126.
381 *Introduction à la foi catholique*, s. 212-214.
382 A.g.e., s. 223-224.

"İşte dünyayı kurtaranın asıldığı haç!" denir. Bunun üzerine herkes: "Geliniz Rabbimize (Efendimize) tapalım" der. Haçı öperek Îsa'ya taptıklarını ifade ederler. Sonra Pater noster okunup komünyon yapılır[383]. Pazar günkü Paskalya, senenin en önemli günüdür. Başlangıçta Paskalya farklı günlerde kutlanıyordu. İznik Konsilinden beri ilkbahar ekinoksundan (21 Mart) sonraki dolunayı izleyen pazar günü kutlanmaktadır. (Bu durum, 22 Mart - 25 Nisan arasındaki günlerden birine rastlar) Paskalyadan sonraki elli gün boyunca Pentecôte (pentikost)'a kadar bayram havası devam eder. Yani yedinci pazar gününde Ruhu'l-Kudüs'ün inişinin ihtifali yapılır.

Hıristiyan takvimi, Papa Gregoire XIII'ün 1582'de tespit ettiği güneş takvimine göredir. Yalnız Ortodokslar Julien takvimini kullandıklarından, bayramlar birkaç gün farklı olur.

Paskalya dışındaki bayramlar ise şunlardır:

Ascension: Vakti değişen bayramlardan olup Paskalyadan 40 gün sonradır. Hz. Îsa'nın göğe çıkmasının ihtifalidir.

Pentikost: Paskalyadan 50 gün sonra kutlanır.

Noel: Sabit olup, 25 Aralık'ta kutlanır. Onlarca Hz. Îsa'nın tanrısal varlığının dünyaya gelişinin yıldönümüdür.

6 Ocak: Sabit günlerdendir, İsâ'nın dünyada mu'cizelerle tezahürünün yıldönümüdür.

Annonciation: 25 Mart'ta yer alıp Cebrail'in (*a.s.*), Meryem'e, Hz. Îsa'nın doğumunu müjdelemesi günüdür.

Assomption: 15 Ağustos'ta kutlanıp, Meryem'in bedeninin Îsa tarafından göğe çıkarıldığı gündür.

Hıristiyan ülkelerde, dinî bayramlara önem verilir, resmî tatil yapılır, bilhassa Noel ve Paskalya bayramları uzun tatile vesile olur.

---

383 A.g.e., s. 229-230.

4- Tevrat ahkâmı ve Hıristiyanlık

Hıristiyanlık, genel olarak teoride Eski Ahid kitaplarındaki hükümleri kabul eder. Onlardan, sadece Hz. Îsa'nın muhalefet ettiği hükümleri hariç tutar. Bu durum Hz. Îsa'dan sonraki 22 yıl böyle devam etti. Bu sene havarilerden Yâkûb, milletlere (Yahudi olmayanlara) dört şeyin haram sayılmasını teklif etti ki onlar da zina, boğulmuş hayvanın eti, kan, putlar için kesilmiş hayvan eti yemektir. Böylece sünnet olmayı, Yahudi olmayanların Hıristiyan olmaya engel gördükleri mülâhazasıyla, kaldırmış oluyorlardı[384].

Böylece Tevrat'ın haram kıldığı bazı hususları, din adamları, mübah kılma kapısını araladılar. İçki, domuz eti gibi Tevrat'ın ve nebîlerin haramlığını bildirdikleri şeyleri mübah hâle getirdiler. Bu değiştirmeyi de Ruhu'l-Kudüs'ün ilhamına isnat ettiler.

Hâlbuki İnciller, Hz. Îsa'nın şu sözünü naklederler: "Sanmayın ki ben Şeriatı ve peygamberleri yıkmağa geldim. Ben yıkmağa değil, fakat tamam etmeye geldim." Devamında, şeriatın en küçük emrini dahi değiştireni Allah'ın katında "en hakir" hâle getireceğini belirtir[385]. Hıristiyanlara göre, şeriatın ihtiva ettiği gerçek değerleri ve zenginlikleri öğreten tek kaynak, Hz. Îsa'nın öğrettikleridir[386].

Tevrat şeriatı sert hükümler ihtiva ediyordu. Bunun hikmeti şu olmalıydı: Yahudiler Mısır'da zillet hayatı yaşamaları neticesinde, şahsiyetleri yara almıştı. Onlara izzet-i nefislerini iade için sert, ciddî hükümler, sıkı bir disiplin gerekiyordu. Fakat sonra Filistin'de devlet kurup idareleri altında olanlara, onlar da katı davranmaya başladılar. Şefkat, müsamaha ve sevginin azlığı, onların hayatında varlığını şiddetle hissettiriyordu. Cenab-ı Hak,

---

384 *Resûllerin İşleri*, 15, 28-29.
385 *Matta* 5, 17-19.
386 J. Dheilly, s. 678

onları tadil etmek için Hz. Îsa'yı (*a.s.*) şefkat ve sevgi tarafı ağır basan bir risaletle gönderdi. Kur'ân-ı Kerim'e göre Hz. Îsa, eski sert hükümleri bazı hususlarda yumuşatan, daha müsamahalı bazı hükümler de tebliğ etmişti. Demişti ki: "Benden önce gelen Tevrat'ı tasdik edici olarak ve size haram kılınan birtakım şeyleri helâl yapayım diye gönderildim."[387]

Hıristiyanlar, dinlerinin, teşrie ihtimam göstermemesini şöyle izah ediyorlar:

1. Îsa, şeriatı ölü bir lâfız olarak değil, dirilten bir ruh sayıyordu.
2. Şeriatı, zaman ve mekân şartlarının zorladığı değişiklikten masûn kılmak istiyordu.
3. İnsan hürriyetine saygı gösterdiğinden insanı, zorla şeriata tâbi kılmak, böylece çalışmasının karşılığından mahrum bırakmak istemiyordu[388].

Bu izah, bütünü ile kabul edilemez. Çünkü Hz. Îsa (*a.s.*), ruha ehemmiyet vermek iddiasıyla semavî şeriattan muaf tutmamış, bilâkis tâbilerini Tevrat'a uymaya yöneltmişti. Diğer taraftan, hikmetli teşrî, "öldüren lâfız" değil, insanı itaatının neticesinden mahrum kılan bir şey değil; insanların karşılıklı olarak hak, hukuk ve hürriyetlerini düzenleyen, insanı, Yaratıcısının huzur ve gözetimi, ihtimamı altında olduğu şuurunu devamlı surette tazelendirerek mânen yüceltip incelten, arındıran bir nimettir.

5- Hz. Îsa'nın İncillerdeki nasihatlarinden bazıları

Hz. Îsa'nın meşhur "Dağdaki vaaz"ı, onun şeriat çerçevesine riayetle beraber, ona muazzam bir ruhî muhteva kazandıran risaletini aksettirir:

---

387 Âl-i İmran, 50.
388 Paul İlyas, *Yesûu'l-Mesîh*, s. 192-193'den A. Şelebî, *el-Mesihiyye*, s. 196'da.

"Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarındır.

Ne mutlu yaslı olanlara; çünkü onlar teselli edilecekler.

Ne mutlu halim olanlara; çünkü onlar yeri miras alacaklar.

Ne mutlu salâha acıkıp susayanlara; çünkü onlar doyurulacaklar.

Ne mutlu merhametli olanlara; çünkü onlara merhamet edilecek.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara; çünkü onlar Allah'ı görecekler.

Ne mutlu sulh edicilere; çünkü onlar "Allah'ın oğulları" çağırılacaklar.

Ne mutlu salah uğrunda eza çekmiş olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarındır."[389]

Hz. Îsa kendisine: "İyi Muallim! Ebedî hayatı miras almak için ne yapayım?" diye soran adama, rivâyete göre şöyle cevap vermişti: "Niçin bana iyi diyorsun? Birden başka kimse iyi değildir, o da Allah'tır. Emirleri bilirsin: Katletmeyesin, zina etmeyesin, çalmayasın, yalan şahitlik etmeyesin, gadretmeyesin, babana ve anana hürmet et!" Adam, bu emirleri çocukluğundan beri tuttuğunu söyleyince de ona: "Bir şeyin eksik, git nen varsa satıp fakirlere ver, gökte (Cennet'te) hazinen olacaktır ve gel, benim ardımca yürü!" Çok zengin olan bu adamın yüzünün ifadesi birden değişip gidince: "Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûtuna girmesinden daha kolaydır." der[390].

"İşittiniz ki, eski zaman adamlarına denildi: 'Katletmeyeceksin!' ve kim katlederse hükme müstehak olacaktır." Fakat ben si-

389 *Matta*, 5, 3-10.
390 *Markos* 10, 17-26.

ze derim: "Kardeşine kızan her adam, hükme müstahak olacaktır (...) ve kim 'ahmak!' derse, Cehennem ateşine müstahak olacaktır." Sonra, din kardeşiyle barışmayı, son mangırına kadar hakkını vermedikçe cezayı hak edeceğini söyler. Devamla: "Zina etmeyeceksin!'" denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim. "Bir kadına şehvetle bakan her adam, zaten kalbinde onunla zina etmiştir. Ve eğer sağ gözün sürçmene sebep oluyorsa onu çıkar ve kendinden at; çünkü senin için azandan birinin yok olması, bütün bedeninin Cehennem'e atılmasından iyidir. Ve eğer sağ elin sürçmene sebep oluyorsa onu kes ve kendinden at; çünkü senin için azandan birinin yok olması, bütün bedeninin Cehennem'e gitmesinden iyidir. Ve "kim karısını boşarsa ona boş kâğıdını versin!" denilmiştir. Fakat ben size derim ki, zinadan başka bir sebeple karısını boşayan adam onu zaniye eder ve kim boşanmış kadınla evlenirse zina eder. Ve yine eski zaman adamlarına: "Yalan yere and etmeyeceksin ve andlarını Rabbe ödeyeceksin!" denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Hiç and etmeyin, ne gök üzerine, çünkü o, Allah'ın tahtıdır; ne yer üzerine, çünkü O'nun ayaklarının basamağıdır (...) "Göz yerine göz, diş yerine diş denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Kötüye karşı koma ve senin sağ yanağına kim vurursa, ona ötekini de çevir. Ve eğer biri seninle mahkemeye gidip senin gömleğini almak isterse ona abanı da bırak (...) 'Sen komşunu sevecek ve düşmanından nefret edeceksin!' denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Düşmanlarınızı sevin ve size eza edenler için dua edin ki, siz göklerde olan Babanızın oğulları olasınız; zira o, güneşini kötülerin ve iyilerin üzerine doğdurur ve salih olanlarla olmayanların üzerine yağmur yağdırır. Çünkü eğer sizi sevenleri severseniz, ne karşılığınız olur? Vergi mültezimleri de öyle yapmıyorlar mı? Ve yalnız kardeşlerinizi selâmlarsanız, fazla ne yapmış

391 Matta, 5, 21-48.

olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyorlar mı? Bundan dolayı, semavî Babanız kâmil olduğu gibi siz de kâmil olun."[391]

Buradan anlaşıldığına göre Tevrat, öldürmeyi haram kılmıştır. İncil, her türlü kötülüğü düşünmeyi yasaklayıp gazap, kin ve başkasını hakir görmeyi de kınadı. Tevrat zinayı, Hz. Îsa, fazla olarak şehvetle bakmayı bile yasakladı. Tevrat yeminden dönmeyi ve Allah adına yemin etmeyi yasaklarken İncil, yemin etmeyi mutlak surette menetti. Tevrat kısası, İncil ise hakkından vazgeçip affetmeyi istedi. Tevrat adalet istiyordu, İncil ise "Adalet, tek başına kalpleri katılaştırır, ona mutlaka muhabbet karışmalıdır." dedi. Görüldüğü gibi, bütün bunlar, teşriî değiştirmek değil, şeriatın Yahudi din adamları tarafından anlaşılmasını değiştirmek, onun olanca şümûlüyle değerini mükemmel bir şekilde ortaya koymaktan ibarettir. Tehzib ve müsamaha ruhunun ifadesidir. Yalnız talâk konusunda farklılık vardır. Tevrat'ta boşama kolay iken İncil, boşama sebebini sadece zinaya inhisar ettirmekte ve boşananların evlenmelerini yasaklamaktadır.

6- Hıristiyanlık ahkâmının değişikliğe uğraması

Maalesef Hıristiyanlar, dinlerinin bu hükümlerinden ziyade teslis dalâletine önem verdiklerinden, bu ideal hükümlerden pek az faydalandılar. Kendisini Hz. Îsa'ya nispet eden nice cemiyetler ve fertler, İslâm'daki ihsan şöyle dursun, adaletle dahi muameleden uzak kaldılar.

Hz. Îsa'nın dünyadan ayrılmasından az bir zaman geçtikten sonra, yeni cemaatin yöneticileri, Tevrat şeriatının, özellikle Yahudi olmayanlara ağır geldiğini müşahede ettiler. Bilhassa, sünnet olma vecibesi müşkilât çıkarıyordu. Derken Hıristiyanlar, müşrikleri celbetmek için dinî mükellefiyetleri azaltmaya başladılar: Ezcümle: Resûllerin işleri 15. bölümü, bu değişikliği tafsilâtlı olarak anlatır. Oraya göre havariler ve ileri gelen Hıristiyanlar, aralarında görüştükten sonra Antakya, Suriye ve Kilik-

ya'da "Milletlerden olan" (yani Yahudi olmayan, müşrik milletlere mensup olan) kardeşlere bir beyanat gönderip demişlerdi ki:

"Bizden çıkmış olanlardan bazılarının sizi sözlerle sıkıp kalplerinizi karıştırdıklarını işittik. Onlara biz tenbih etmemiştik. Bunun için adamlar seçmek ve Rabbimiz (Efendimiz) Îsa Mesîh'in ismi için canlarını ortaya koyan sevgilimiz Barnabas ve Pavlus ile beraber onları size göndermek, hepimiz bir fikirde olarak, bize iyi göründü. İmdi Yahuda'yı ve Silas'ı gönderdik ve onlar size aynı şeyleri ağızdan anlatacaklardır. Çünkü, Ruhu'l-Kudüs'e ve bize iyi göründü ki, icap eden şu şeylerden, fazla üzerinize yük koymayalım: Putlara kurban edilen şeylerden, kandan ve boğulmuş olanlardan ve zinadan çekinin. Bunlardan sakınırsanız iyi edersiniz. Selâmette olun."[392]

Bu beyanat, ileri gelen Hıristiyanların, halka, Tevrat'ın bazı yasaklarını mübah kıldıklarını, haramları dört şeye inhisar ettirdiklerini göstermektedir.

Katolik bir bilgin J. Dheilly, *Dictionnaire biblique* adlı eserinde şöyle diyor: "Pavlus'un iddiasına göre, artık Mesîh gelmiş olduğundan, şeriat faydasızdır. Necatı, şeriattan beklemek, Allah'ın bu ihsanını ilga etmek olurdu. Şeriat, hayat verme gücünden mahrum idi. O, insana sadece günah şuuru verir; günahtan kaçınamayacağını, dolayısıyla başka bir vasıta ile günahtan kurtulma ihtiyacını hissettirip bildirir. İşte bu kurtuluşu da, bütün emirleri merhamete irca eden Mesîh getirebilirdi." (*Galatyalılara* 2, 21; 3, 21-22; *Romalılara*, 3, 20; 4, 15; 7, 7; 13, 10). İnsanlığın isyanları sebebiyle Allah'tan sâdır olan ölüm hükmünü Mesîh, haça mıhlayarak ortadan kaldırdı (*Koloselilere*, 2, 14). O, şeriatın, Yahudilerle payenler (yani gayr-i Yahudiler, müşrikler) arasına koyduğu engeli ortadan kaldırdı (*Efesoslulara,* 2,14-15). Onun getirdiği

---

392 Resûllerin İşleri, 15, 24-29.
393 *Dictionnaire biblique*, Loi maddesi, s. 679.

hürriyet ile, eski şeriatın köleliği arasında bariz bir aykırılık vardır (*Galatyalılara*, 2, 4; 4, 21-34; 5, 1). Dheilly devamla: "Hıristiyan şeriatı, bir yoldan ibarettir. Binâenaleyh biz gayeye ulaştık mı, vasıta ortadan kaybolacaktır.[393] Pavlus'un bu tahrifleri, Hıristiyanlığı tamamen etkileyecek ve din, değişikliklere açık hâle gelecektir.

Zamanın ilerlemesiyle Hıristiyanlar, Kiliseyi masum (yanılmaz) saydılar. Papaz Paul İlyas bu konuda şöyle diyor: "Hz. Mesîh, semavî Pederinden aldığı yetkinin aynısını, şöyle diyerek havarilerine vermişti: 'Baba, beni resûl olarak gönderdiği gibi ben de sizi gönderiyorum.' Bu, hem din hizmetlerine, hem idareye, hem de öğretime şamildir. Masumluk, hem Kilisenin, hem de onun başı olan Papanın vasfıdır. Papa, gelmesi beklenen Mesîh'in vekilidir. Fakat Papanın hükmünün masum sayılması, onun herhangi bir akideyi veya Hıristiyanlığın herhangi bir esasını, resmî ve alenî bir tarzda karara bağladığı hâllerle sınırlıdır."[394]

Hıristiyanlık tarihi, konsillerin ve Papaların, din akaidini, helâl ve haramları değiştirmelerinin birçok örneklerini sahnelemiştir. İşte Kur'ân-ı Kerim bundan ötürüdür ki, onların, din önderlerini "Rab" saydıklarını bildirmiştir: "(Yahudiler) hahamlarını ve (Hıristiyanlar) rahiplerini Allah'tan ayrı rabler edindiler, Meryem oğlu Mesîh'i de. Oysa kendilerine tek Tanrı olan Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti. Ondan başka Tanrı yoktur. O, onların koştukları ortaklardan münezzehtir."[395]

İbn Teymiyye'nin ifade ettiği üzere, Hıristiyanlar ne Tevrat'a, ne de İncil'e uydular. Aksine, hiçbir nebîye gönderilmeyen bir şeriat ihdas ettiler. Nitekim dini Konstantin'e emanet ettiler. (...) Onlar arasında, enbiyanın şeriatına muhalif çok şey mevcut idi. Başka birçok müşriklerin içine düştüler. Dinlerine giren şirk ve resûllerin getirdikleri dinin geliştirilmesi sebebiyle İncil şeri-

394 P. İlyas, *Yesû'ul-Mesîh*, s. 188-190'dan A. Şelebî, s. 200-201'de.
395 Tevbe, 31.

atını da değiştirdiler. Bu yüzden, onların çoğu nezdinde, İncil şeriatı ile öteki hükümler birbirine karıştı. Hz. Îsa'nın, Tevrat'ın hangi hükümlerini neshedip hangilerini takrir (ibka) ettiğini ayırt edemediler. Kezâ onun getirdiği hükümlerle sonradan uydurulanları ayırt edemediler. Meselâ, Mesîh, suret dikip onu tazim etmeyi emretmedi, kendi suretini yapan kimse getirtmedi. Keza hiçbir nebî, böyle bir şey emretmedi. Ve hiçbir nebî, meleklere niyaz edilmesini, onların şefaatlerini istemeyi veya ölmüş enbiya ve evliyaya dua edilmesini emretmemiştir. Nerde kaldı ki onların heykel ve suretlerine dua edilip şefaat dilenilmesini emretsin. Bunlar, nebîlerin yasakladıkları şirklerdendir. Ve Âdem evlâdı arasında şirkin zuhuruna da bu yol açmıştır.

Ölen salih kişilerin kabirleri başında tazim duruşunda bulunup, sonra suretlerini yapmak, daha sonra da onlara ibadet etmek suretiyle şirke düşüldüğünü hem Mesîh, hem de Hıristiyan âlimler zikretmişlerdir. Mesîh, onlara, kendisine ibadet etmelerini söylemedi; Tanrı olduğunu da söylemedi. Uydurdukları teslis ve ittihadı (Tanrı ile birleşme şirkini) de söylemedi. Mesîh, onlara Allah'ın Tevrat'ta haram kıldığı domuz eti gibi şeylerin helâl olduğunu da söylemedi. Ama onlar, haram kılınan habisleri mübah yaptılar. Tevrat ve İncil şeriatlarını tağyir ettiler. Mesîh: "Şarka doğru namaz kılın!" demedi. "Haçı tazim edin!" demedi. "Sünnet olmayı terk edin!" demedi. Ruhbaniyyeti ve sair bid'atlarını da emretmedi. Hıristiyanlık bozulduğundan, Ebû Abdillah er-Râzî gibileri demişlerdir ki: Hz. Îsa'nın (*a.s.*) dininden istifade eden pek az bir cemaat olmuştur ki onlar da Hz. Muhammed'den (*s.a.s.*) önce yaşamışlardır. Zira Hıristiyanların büyük çoğunluğu, Mesîh'in dini üzere değildirler[396].

---

396 İbn Teymiyye, *el-Cevabu's-Sahîh*, III, 223-224.

Beşinci Bölüm

HIRİSTİYAN FIRKALARI

HIRİSTİYAN FIRKALARI

Hakikate sahip olduğuna inanan Hıristiyanlık, diğer dinler ve mezhepler konusunda çok müsamahasızdır. Floransa Konsilinin 1439'da tekit ettiği üzere onlarca: "Bütün müşrikler, Yahudiler ve bid'atçiler ebedî cehennemliktirler."[397] "Katolik Kilisesi dışında, necat (kurtuluş) yoktur." Hıristiyanlık tarihi, dinî çekişmelerle doludur. Sadece bugün mevcut olan fırkaları bile, ana hatlarıyla ele almak, ciltler dolusu kitapları gerektirir. Biz burada, yüzlerce fırkadan sadece bazılarına yer vereceğiz.

Coğrafî bir plân uygulayarak, eski şark kiliselerinden başlayıp Doğu Avrupa, Güney Avrupa Katoliklerini, daha sonra da Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika Protestanlarını zikredeceğiz.

1- Eski Şark Kiliseleri

a) Monofizitler

aa- Suriye Kiliseleri

Suriye'nin, Hz. Îsa'nın hayatında bile dini tanıdığı söylenir. Hz. Îsa'da bir tek tabiat olup, onun da ilâhî tabiat olduğu doktrini, Zenon ve Anastase gibi Bizans imparatorlarının idaresi altında yayıldı. Bu inancın en bariz bir şahsiyeti Jacques (ö. 578) bu

---

397 H. de Glasenapp, *Les cinq grandes religions*, s. 375.

fırkaya adını vermiştir: Jacobites, yani Yâkûbîler. Bunların patriği, "Antakya Patriği" unvanını taşır.

ab- Kıbtîler

Mısır'da oturanlara Kıbtî denir. Onlar, havari, Markos'un, kendilerinin Kilisesini kurduğunu iddia ederler. Bu Kilise, İskenderiye'nin meşhur teoloji bilginleri sayesinde şöhret kazanmıştır. Bilâhare monofizitliği destekleyince, Katoliklikten ayrılıp, büyük ölçüde gücünü kaybetti. Patrikleri, "İskenderiye Patriği" unvanını taşısa da, Kahire'de oturmaktadır. Âyinlerinde üç dil kullanırlar: Yunanca, Kıbtîce ve Arapça. Âyinleri çok uzun sürer. Oruç günleri de fazladır.

ac- Habeşîler

Habeşistan, Kıbtî Kilisesine bağlıdır; dinî idarecileri Kahire Kilisesince tayin edilir. Monofizit olmakla beraber, "iki tabiat" inancına da mütemayildirler. Bu Kilise 4-5. yüzyılda kurulmuştur. Bunlara göre papazlar göreve başlamadan önce evlenebilirler, ama sonra evlenemezler. Karısı ölen papaz tekrar evlenmek isterse, papazlığı bırakmak zorundadır. Ruhbanlık sınıfı da yaygındır. Âyinleri oldukça uzun sürer. Yahudilerin uyduğu dinî hükümlerin çoğuna riayet ederler: Sünnet olma, haram yiyeceklerden sakınma, sebt bayramı, oruç gibi. Hatırlamakta fayda vardır ki Habeşistan, Hıristiyan olmadan önce Yahudi nüfuzu altına girmişti.

ad- Ermeniler

Bunlar da Kıbtîler gibi Mesîh'in bir tek tabiat ve bir tek irade sahibi olduğuna inanırlar. Ermenilerin kendilerine has dinî âdet ve âyinleri vardır. Başka Kiliselere dahil olmayıp, müstakil varlıklarını sürdürürler. Ayrı Patrikleri vardır. Ermeniler on iki havariden St. Jude (Thaddée) zamanından beri Hıristiyan ol-

duklarını iddia ederler. Fakat daha doğru olan bilgiye göre, Ermeniler arasında Hıristiyanlık 3. asırda Grégoire eliyle yayılmıştır. Sovyetler Birliği idaresi altında, bazı kısmî reformların yapıldığı söylenmektedir: Bekârlık şartının ilga edilmesi, âyinde modern Ermenice'nin kullanılması gibi[398].

Kıptîler, Habeşîler, Ermeniler ve Güney Hind monofizitleri, 1964'ten beri Ortodoks mezhebi ile birleşme çalışmasına girmişlerdir[399].

b) Nastûrîler

Konstantinopolis patriği Nestorius (ö. 450'ye doğru) monofizitlerle mücadele edip, Meryem'e "Tanrı'nın Annesi" denilemeyeceğini, zira Tanrı'nın doğrulmadığını ileri sürüyordu. O, Mesîh'te ilâhî tabiatla beşerî tabiatı kabul edince, imparatorluk Kilisesince mahkûm edilip sürüldü. Taraftarları Doğu Suriye'de hususî bir Kilise kurdular. Monofizitlik gibi, hem Romen hem de Yunan Katolikliğini reddedip müstakillen gelişen bu Kilise, İran ve Hindistan'da yayıldı. Zamanmızda sadece Urmiye Gölü civarında bulunmaktadırlar. Portekizliler Hindistan'ı işgal ettiklerinde, on altıncı asırda zor kullanarak onları Papalığa bağladılarsa da, 1653'te, zorla tesis edilen bu bağımlılığı kopardılar. Nastûrîler, âyinlerinde Süryanîce'yi kullanırlar. Tasvirleri reddeder, Sebt ve Pazarı dinî gün sayarlar. Domuz eti yemez, papazların evlenmesini meşru görürler.

2- Rum Ortodoks Kilisesi

Bu Kilise, Batı Katolikliğinden 1054 yılında kesin olarak ayrılmıştır. Bunun çeşitli dinî ve siyasî sebepleri vardır. Şöyle ki:

---

398 Glasenapp, *Les cinq grandes religions, s. 379.*
399 *O. Clémente, L'Eglise Orthodoxe*, s. 32.

a. Roma Papalığı, müşrikler arasında dini yaymak için bazı tavizler vermişti. (Boğulmuş hayvan eti, domuz eti yemek gibi).
b. İmparatorluk başkentinin Konstantinopolis (İstanbul) olması. Romalılar, buna bir türlü tahammül edemiyorlardı.
c. Batı Roma devletinin düşmesi, otorite boşluğunu Papalığın doldurmasına yol açmıştı. Roma Papalığı, bütün Hıristiyanlar hakkında hüküm verme yetkisinin kendisinde olduğunu iddia ediyordu.

Zamanın ilerlemesiyle, özellikle 1204 yılında 4. Haçlı Seferinde İstanbul'un Avrupa'dan gelen Katolik haçlılarca yağma edilmesi ile bu ayrılık, tamiri çok güç boyutlara varmıştır.

1453 yılında İstanbul'un Müslüman Türkler tarafından fethedilmesinden sonra İstanbul Patrikliğinin nüfuzu azalmış ona bedel Rus mahallî Kilisesi öne geçmiştir. 1589'da mahallî Kilise teşkilâtı hâline gelen Moskova Kilisesi kendini "Üçüncü Roma" saymaya başlamıştı. Fakat 17. asırdaki bölünmeden sonra Moskova mahallî Kilisesinin gücü zayıfladı. 19. asırda Türk hâkimiyetinden çıkan Balkan ülkeleri, mahallî kiliseler kurdular. 20. asırda Komünizm Ortodoksluğa darbe vurmaya çalıştı[400].

Ortodoks Kilisesi İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs patrikleri ile Rus, Yugoslavya, Bulgar, Romen, Çekoslovakya, Polonya, Arnavutluk, Yunan, Kıbrıs ve Gürcü mahallî Kiliselerini ihtiva eder. Mahallî Kiliseler piskoposlarını kendileri tayin ederler.

Ayrıca Finlandiya ile Çin özerk Kiliseleri vardır (Özerk Kiliselerin piskoposları, bağlı oldukları Kiliseler tarafından takdis edilirler (Meselâ Finlandiya Kilisesi İstanbul'a bağlıdır). Bunun dışında Amerika, Kanada, Arjantin, Avustralya, Fransa'da dağınık cemaatler bulunur.

Âyinlerinde muhtelif lisanlar kullanırlar. Buna rağmen, Kilise kanunu aralarında birlik sağlar.

---

400 Robert 2, *Anglicanisme* md., s. 75.

Papazlar, Katolikliğe göre farklı durumdadırlar. Papaz bir defa evlenebilir; karısı ölürse artık evlenemez. Evlilik, papazlıktan önce olmalıdır. Piskopos ise bekâr olmalıdır, onun için de, papazlar ekseriya manastırdan seçilir. Ruhbanlık yaygındır. Kilise hiyerarşisi ciddîdir. Patrik, matran, uskuff, kass, sonra da normal papazlar gelir. Bunlar, Kiliseyi müştereken idare ederler.

Şark Kilisesi, birçok hususta Garp Kilisesine yani Katolikliğe benzer. Bununla beraber, "Ruhu'l-Kudüs, sadece Babadan değil, aynı zamanda Oğuldan da çıkar." demeyi reddeder. Purgatoire (purgatuvar)ı, Meryem'in aslî günahtan uzak (immaculée conception) olduğunu, su serpme suretiyle vaftizi, komünyonda mayasız ekmek kullanılmasını ve papanın yanılmazlığını reddeder. Roma'daki papanın üstünlüğünü kabul etmez, onu sadece beş patrikten biri sayarlar. Onlara göre Hıristiyanlığın asıl lideri Îsa olup o da yetkisini piskoposlar meclisi ile izhar eder. Katoliklikte bulunan yedi şeâiri (sacremenets) kabul ederse de teferruatlarında farklı telâkkiler vardır. Özellikle itiraf, Katoliklerde olduğundan çok farklıdır[401]. Ortodoks Kilisesi, boğulmuş hayvanın etini caiz görmez ve ruhban sınıfı için domuz etini helâl saymaz. Ortodokslar Julien takvimini kullandıklarından bayram günleri, Gregoriyen takvimi kullanan Batı'daki bayramlardan 13 gün sonra kutlanır. Oruca önem verilir.

Batı Kilisesi Papanın otoritesiyle birliği nispeten koruyabildiği hâlde, bu Kilise içinden çıkan ufak tefek sayısız, fırka, hem eski hem yeni dönemde görülmüşse de birbiri arkasından sahneden silinmiştir.

3- Roma Katolik Kilisesi

Kendilerini Havarilerin birincisi olan Petrus'un vekili gören Papalar, Katolikliği Hıristiyanlığın esas geçerli unsuru sayarlar.

401 Glasenapp, *Les cinq grandes religions*, s. 381-382.

İnançlarına göre Papa, yeryüzü Hıristiyanlığının temsilcisi ve Hz. Îsa'nın vekilidir. Papa, Hıristiyanları, kendi idaresi altında birleşmeye çalışır. Nitekim birçok grubu, kendisine ilhak etmiştir. Papalık onlara, Lâtinceyi ve kendi âyin tarzını empoze etmemiş, kendileri Papayı ruhanî lider olarak kabul etmişlerdir. Romenler, Lübnan'da Marûnîler, Suriye'de Yâkûbîler, Melkanîler, Kaldelîler, Ermeniler, Kıbtîler ve Habeşîler bunlardandır.

Katoliklikte, doktrin veya hiyerarşi yönünden, zaman zaman ayrılan muhtelif fırkalar bulunmuştur.

4- Protestanlar

Tanrı ile insanlar arasına giren Kilise otoritelerini, adamlarını reddeden Protestan gruplar sayılamayacak kadar çoktur.

a) En meşhurları Alman ve İsviçreli reformcular olup azizlere ve suretlere ibadet ve tazimi, keza onların bakiyye eşyalarını tazim etmeyi, Kitab-ı Mukaddes'e uymayan dinî gelenekleri, kutsal işlemlerin (sacrements, şeâir) şartsız olarak etkili olmasını, papaza günah itirafını vs. reddetme hususunda ittifak ederek Katolik Kilisesi'ne karşı çıktılar. Ama öte yandan kendileri de kutsal sofra (céne), kader inancı ve daha bir çok meselede şiddetli şekilde ihtilâf ettiler.

b) Anglikanizm Protestan kiliseler içinde Katolikliğe en yakın olan kilisedir. Zaten Papalıktan ayrılması dinî değil, dünyevî sebepten ileri gelmişti. 1509-1547 arasında hükümdar olan Henri VIII, karısı Catherine'i boşamak istemiş, Papa Clement VII, bu maksatlı boşanmayı meşru kabul etmeyince, Henri VIII ve ona tâbi olarak İngiltere devleti 1534'te Papalıktan ayrılmıştı. Müteakiben Luther zihniyeti ilerleme kaydetmiş, bunu Katolik reaksiyonu izlemiş ve bu mücadele epey bir zaman devam etmiştir. İngiltere Kilisesi Elizabet I zamanında (1563) nihaî şeklini almıştır. 39 maddelik bir nizamnamesi vardır. Akaidde Cal-

viniste temayül, âyin, ibadet ve hiyerarşide Katolik hususiyetler kendini gösterir. 19. asırdan itibaren, Katolik nüfuzu daha da artmıştır[402].

Présbytériens ve Congrégationalistes mezhepleri, 16. asırda Anglikanizm'den çıkmış ve devlet tarafından çok tazyik görmüşlerdir. Bugün Kuzey Amerika'da ve İngiliz hâkimiyetinde kalmış bulunan bazı ülkeler de mevcutturlar.

On yedinci asrın ortalarında Baptistes'ler çıktı. Bunlara göre, Hıristiyan inanç içindeki yetişkin kimseleri vaftiz etmek gerekir, yoksa çocuklar vaftiz edilmezler. Keza vaftiz serpme suretiyle değil, suya daldırma ile olur. Bunların da çok grupları bulunur.

İngiltere'de ortaya çıkan önemli bir mezhep de Méthodistes'lerdir. 18. asırda ortaya çıkıp İngiltere'de dinî bir uyanış meydana getiren bu mezhep, ibadetlere değil de imana ağırlık verir, âhirette necatı imana bağlar. Onlara göre din konusunda temel, kitaptır. Bu mezhep mensupları, dinde şahsî tecrübeye büyük önem verirler. İnsanın vazifesi günaha galip gelip, Tanrı'yı ve yakınlarını severek yaşama ve diğer insanları da necata götürmeye çalışmaktır. Bu yüzden misyon faaliyetine çok ehemmiyet verirler. Özellikle Afrika ve Güney Amerika'da zencilere yönelmişlerdir.

18. ve 19. yüzyıllarda Shakers, Perfectionnistes gibi komünist hüviyeti olan fırkalar da zuhur etmiştir.

Ulûhiyet inancında teslisi reddedip tevhidi esas alan Unitariens mezhebi 16. ve 17. asırda İtalya'da zuhur etti. Tazyik görünce İsviçre, Transilvanya ve Polonya'ya geçti.

Arius mezhebini tutan Anabaptistes'ler 1575'te İngiltere'de yakıldılar. Fakat Unitarisme varlığını korudu. Asrımızda İngiltere ve Amerika'da etkili olmaktadır. 16. asırdan beri Macaris-

---

402 Robert 2, *Anglicanisme* md., s. 75.

tan'da Unitaire bir Kilise bulunmakta ve devletçe tannan dört dinî gruptan birini teşkil etmektedir.

Hz. İbrahim (*a.s.*) tevhidini devam ettirdiğini iddia eden Abrahamites mezhebi, 18. yüzyıl sonlarında, takibat ve tazyikat sonunda kaybolmuştur.

5- Millénariste (adventistes) gruplar

Hz. Îsa'nın dönüşünün beklenmesi, birçok fırkanın hâkim vasfının tam merkezini teşkil eder. Eski Ahid'in Daniel, Yeni Ahid'in Vahiy kitaplarıyla fazla meşgul olanlar, tarihler çıkarıp dünyanın sonuna dair hâdiseleri bekleyip dururlar. Bu fırkalarda, Yahudi unsurlarının hâkimiyeti müşahede edilir.

Yahova Şahitleri bunlardan biridir. Amerika'da 1874'te Charles Taze Russel tarafından kuruldu. Bu şahıs 1916'da ölünceye kadar cemaati yönetti. Onlara göre Tanrı birdir. Teslisi kabul etmezler. Fakat Hz. Îsa'nın Tanrı tarafından yaratılan ilk mahlûk olduğunu söylerler. O, binlerce yıl, Ustabaşı oldu, muayyen bir dönemde beden giyinip Hakk'a şahitlik etti. Haç üzerinde öldü, dirilip göğe yükseldi ve Yahova onu, müstakbel dünyanın hükümdarı tayin etti. Mesîh'in hükümranlığı, dünyevî bir devlet değil, gaybî semavî bir devlettir. Dünyadaki bozuk düzenden sonra Yahova şeytana galip gelecek ve artık dünya ebediyen Yahova'nın hâkimiyetine girecektir.

Yahova şahitleri, hemen bütün dünya ülkelerinin idareleri ile çatışma hâlindedirler. Bayrağı selâmlamak, askerlik yapmak, seçimlere katılmak onlarca meşru değildir. Vaftiz, vücudun tamamını suya daldırma şeklinde yapılır. Zina durumu dışında boşama yasaktır. Kan ve organ nakli caiz değildir. Yahova şahitleri, muazzam bir misyon faaliyeti ile dünyanın her ülkesinde tebliğ çalışmalarında bulunurlar. Merkezleri New York'ta Brooklyn'dedir.

6- Mormonlar

Kuzey Amerika'da ortaya çıkıp ilgi uyandıran fırkalardan biri de Mormonlar'dır. Kurucusu Joseph Smith (1805-1844), 1830 yıllarında vahiy eseri olduğunu ileri sürdüğü bir kitap yayınlandı. 1832'de bu fırka "Âhir zaman azizleri" adını aldı. Smith, çok hararetli taraftarlar buldu. Hapse atıldı, sonra da linç edilerek öldürüldü. "Şehadet" hâlesi ile çevrelenen bu liderin halefi, dostu B. Young (1801-1877) taraftarları ile birlikte Gran Lac Sale bölgesine göçüp, harikulâde bir çalışma ile, o çölü çok mamur ve verimli hâle getirdiler. Young idaresinde teokratik bir devlet kurdular. Bu devlet Utah adı ile A. B. Devletlerine katıldı. Fakat zamanımızda Ohio Devleti, Mormon karakterini pek korumamaktadır.

Mormonlara göre kendilerinden başka gerçek Hıristiyan yoktur. Öteki Hıristiyanları da müşrik sayarlar. Teslisi, üç ayrı tanrı hâlinde kabul ederler. Onlarca ilâhî lûtfun vesileleri iman, tövbe, vaftiz, kutsal sofra (céne) ve el vermedir. Âyinleri Protestanlarınkine benzer. Din görevlileri birer meslek icra etmekle beraber, dinî görevleri fahrî olarak yürütürler, özel kıyafet giymezler, hiyerarşileri vardır.

Onlara göre Îsa'nın dönüşü, Amerika'ya olacaktır. Kendilerine mahsus dinî kitaplarında diğer Hıristiyanlardan birçok noktada ayrılmışlardır. Ezcümle: Tanrı, sadece yeryüzünün tanrısıdır ve O, bu dereceye uzun bir gayret neticesinde ulaşmıştır. O, Kolob yıldızında hüküm süren yüce Tanrı'dan sudur etmiştir. Tanrı da, ruh da maddîdir; madde üstü ve zaman üstü değildir. O, insan şeklindedir, insanlar da tanrılaşabilirler. Tanrı'nın çok zevcesi vardır; Meryem vasıtası ile Mesîh'i dünyaya getirmiştir. Mesîh de Mecdelli Meryem ve Marthe ile evli idi. Çok karı ile evlenmek güzel bir iştir. Nitekim Young'un yirmi altı karısı vardı ki onlardan on sekizi ölümünden sonra geriye kalmışlardı.

Tek evliliği esas alan ülkelerdeki zina vb. ilişkiler Mormonlarda yoktur[403]. Zinanın cezası ölümdür. Evlenmemiş kız bırakılmaz. Zira çirkinlerle evlenmeyi de vazife sayarlar. Ölülerin dirilmesinden ve son hükümden sonra bin yıl geçince, dünya ebedî olarak devam edecek ve ebedî kılınmış insanlar tarafından meskûn olacaktır. Fakat A.B.D'nin zorlamasıyla 1890 yıllarından bu yana prensiplerinde gevşeme müşahede edilmiştir. Avrupa ve Amerika dışında, Hıristiyanlığın daha sonra yayıldığı Afrika, Japonya, Çin, Güney Amerika gibi yerlerde, daha yüzlerce yeni fırka bulunmaktadır.

Hülâsa:

Tarihte ve günümüzde ortaya çıkan Hıristiyan fırkalara toplu bir bakış atacak olursak akide, amel ve müesseseleri bakımından, birbirine zıt birçok grubun "Hıristiyan" adı altında toplandığını görürüz. Meselâ titiz bir tevhid yolunu tutan Unitaires'lerin yanında, ekserî Hıristiyanların teslisi, hele Mormonların politeizmi benimsediklerini görürüz. Protestanlar, yalnız Tanrı'ya ibadet ederken, öbür Hıristiyanların büyük çoğunluğu azizlere, meleklere de yalvarırlar. Modern Protestanların bir çoğunun, ölümden sonraki hayata imanları zayıf iken, başkaları ruhların uykuya daldığını, bedenlerle birlikte dirileceğini, ebedî mükâfat veya Cehennem'e gideceğini kabul ederler.

Bu temel farklar artırılabilir. Bunun başlıca sebebi, ilâhî kitabın aslının kaybolması ve dinin esaslarının, tebliğcisi, Hz. Îsa (*a.s.*) tarafından tespit edilmeyip, onun dininin insanların elinde kalmış olmasıdır. Her bir fırka, hakikati, sadece kendi menşûrundan (prizmasından) gördüğünden, müsamaha yerine enaniyet hâkim olmuş ve "yeryüzünde başka hiçbir dinin mensupları, Hıristiyanlar kadar farklı inançlara ve din savaşlarına sahne olmamıştır."[404]

403 Glasenapp, *Les cinq grandes religions*, s. 408.
404 A.g.e., s. 415.

7- Belli başlı Hıristiyan fırkalarının inançlarının şema hâlinde mukayesesi

Başlıca Hıristiyan mezheplerinin inanç ve ibadet esaslarını mukayeseli olarak bir arada arz etmekte fayda gördüğümüzden, bunları bir şema hâlinde sunacağız. Şemanın aslı şu esere dayanmaktadır: G. B. Winer, "Muhtelif Hıristiyan Mezheplerinin Mukayeseli Takdimi."[405]

KATOLİKLER, ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER / CALVİNCİLER
Hıristiyanlık: 1- Kitab-ı Mukaddes'ten, 2- Gelenekten (tradition) öğrenilir.	*Hıristiyanlık:* Sadece Kitab-ı Mukaddes'ten öğrenilir.
Kitab-ı Mukaddes: 1- Ruhu'l-Kudüs'ün, vasıtasız olarak, özel bir tesir ve himayesi altında kaleme alınmış, 2- Ve Ruhu'l-Kudüs'ün vasıtasız olarak özel bir tesir ve himayesi ile metni muhafaza edilmiştir.	*Kitab-ı Mukaddes:* Ruhü'l-Kudüs'ün özel bir tefsir ve himayesi altında kaleme alınmıştır.
Kitab-ı Mukaddes'in tefsiri, devamlı surette Ruhu'l-Kudüs tarafından yönetilen Kilise'ye aittir.	*Hıristiyanlıkta, Kıtab-ı Mukaddes'in tefsirini* inhisarında tutacak hiçbir otorite yoktur. Kitabın ilâhî muhtevası her Hıristiyan'a kendisini gösterir.
Kitab-ı Mukaddes'in nihâi tefsiri, yanılmaz olan Papaya aittir.	

KATOLİKLER	ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER CALVİNCİLER

Tanrı bir olup üç şahıstadır. Yani Ulûhiyet cevheri, tamamen birbirine eşit fakat özel tabiatları bulunan üç şahıstan (uknûmdan) müteşekkildir.

405 Fr. trc. Leipzig, 1882. Oradan naklen Glasenapp, *Les cinq grandes religions*, s. 366-374.

Ruhu'l-Kudüs, Baba ve Oğuldan sudûr eder.	Ruhu'l-Kudüs, yalnız Babadan sudûr eder.	Ruhu'l-Kudüs, Baba ve Oğuldan sudûr eder.

Üç şahıslı Tanrı dışında ibadet edilecek tanrısal varlık yoktur.

Bununla beraber, aslî günah suçundan beri olarak yaratılan Meryem Betûl'e, keza Tanrı katında şefaatleri umulan azizlere yalvarmak, keza onların tasvir ve eşya bakiyyelerini tazim etmek fayda verir.	Tanrı katında şefaatleri umulan azizlere yalvarmak, keza onların tasvir ve bakiyye eşyalarını tazim etmek fayda verir.	Azizlere ve onların tasvirlerine, keza bakiyye eşyalarına yapılan tazim Kitab-ı Mukaddes'e aykırı olup yasaktır.

İnsan, aslî bir günahla dünyaya gelir. Fakat bu günah, ilk yaratılışta yok idi. Nitekim, Tanrı, ilk insan olan Âdem'i yarattığında:

O (tabiî ve aklî melekelerinden başka) ölümsüzlük (ebediyet) vasfına sahip idi ve bunlar, ilâhî lütuf olarak verilmişti.	O, ölümsüzlük (ebediyet) mükemmel hikmet ve aklın hâkim olduğu bir iradeye sahip idi.	O, yaratılıştan gelen ve onun ayrılmaz bir parçası olan fıtrî bir doğruluk ile bir de ölümsüzlük (ebediyet) vasfına sahip idi.

Ama ilk günahı işleyerek Âdem ve zürriyeti:

İlâhî lütfun bu ihsanlarını kaybettiler ve hayır işleme iradeleri zayıfladı.	Ebediyeti kaybettiler ve iradeleri şerre meyletti.	Fıtrî doğruluğu kaybettiler ve tabiatları ruhî sahada tam bir bozulmaya maruz kaldı.

<table>
<tr><th>KATOLİKLER</th><th>ORTODOKSLAR</th><th>LUTHERCİLER
CALVİNCİLER</th></tr>
<tr><td colspan="3">Bu durumda normal insan, fiilen bir günah işlemeden önce de Tanrı katında günahkârdır (aslî günah inancı).</td></tr>
<tr><td>Bedenî arzular, haddizatında bir günah değildir ama günaha sevk eder.</td><td></td><td>Bedenî arzular da aslî günah kabîlindendir.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Netice itibariyle, kötü arzularının peşinde giden, birçok günah irtikâp eder.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Hâlbuki insan, Tanrı'nın razı olduğu hayırlı işleri işleme iradesinden büsbütün mahrum değildir.</td><td>Zira insan, Tanrı'nın razı olduğu hayırlı işleri işlemeye kesinlikte kabiliyetli değildir. İnsan günahtan başka bir şey yapamaz.</td></tr>
<tr><td colspan="3">İnsan hâline gelen Tanrı'nın oğlu Îsa Mesîh, ayrılmaz şekilde birbirine birleşmiş iki tabiattan müteşekkil olup, Tanrı'nın ezelî takdirine göre, beşeriyeti Tanrı ile uzlaştırmış, insanların günahını üstüne almak için ölmüştür. İnsanın âhirette necatının (kurtuluşunun) ön şartı ruhî yenilenme yapmasıdır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">İnsanın ruhen yenilenmesi, Ruhu'l-Kudüs'ün teyidi ile kendisi tarafından olur.
Bu ilâhî yardım, ayrım yapılmaksızın bütün insanlara yapılır.
Ama insanlar yardımı kabul etmeyebilir.</td><td>İnsan, hayır işleme gücünden mahrum olduğundan, bunu ancak Ruhu'l-Kudüs'ün doğrudan doğruya olan icraatı ile yapabilir.
Sadece, Tanrı'nın mutlak ve ezelî iradesiyle seçtiği insanlara yapılır. Seçilenler, yardımı reddedemezler.</td></tr>
</table>

KATOLİKLER	ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER CALVİNCİLER

Necata ermek için insanın Tanrı tarafından temize çıkarılması gerekir.

KATOLİKLER / ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER CALVİNCİLER
Büyük (mortels) günahlar imanı gidermez.	Büyük (mortels) günahlar, imanla bir arada bulunamazlar.

İnsanın yenilenmesi, Tanrı kelâmı ve bir de dinî şeâir (sacrements) ile olur. Bunların kudreti;

KATOLİKLER / ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER CALVİNCİLER
Onlara muhatap olan herkeste gücünü gösterir.	Sadece seçilmişlerde (mü'minlerde) gücünü (tesirini) gösterir.
Bu şeâir, bir papaz tarafından yapılmak suretiyle tesirini gösterir.	Papazın varlığı şart değildir.
Yedi şeâir vardır. Vaftiz, confimation, komünyon, tövbe ve itiraf, nikâh, hiyerarşi yedincisi: son yağlamadır. Yedincisi: Hastaların yağlanmasıdır.	Sadece iki şeâir vardır. Vaftiz ve kutsal sofra (céne), komünyon.

KATOLİKLER	ORTODOKSLAR	LUTHERCİLER CALVİNCİLER
Amellerinde noksanlık olup telâfi etmeden ölen Cehennem'e (purgatoire) gider ve Cennet'e girmeden önce orada temizlenme meşakkatine maruz kalır. Kilisece verilen endüljans veya ölülerin ruhları için yapılan âyinler veya diğer hayır işleri, ölünün, purgatuvardaki cezasını kısaltabilir.	Amellerinde noksanlık olup telâfi etmeden ölen, berzah âlemine gider, orada ruhanî sıkıntı ve meşakkatlere maruz kalır. Sadakalar, ölüler için yapılan âyinler vb. Tanrı'nın rızasını temin edip, lütfu ile ölünün azabına son vermesine vesile olabilir.	Purgatuvar ve onunla alâkalı bütün şeyler, insanlar tarafından uydurulmuştur.

<table>
<tr><th>KATOLİKLER</th><th>ORTODOKSLAR</th><th>LUTHERCİLER
CALVİNCİLER</th></tr>
<tr><td colspan="3">ÎSA MESÎH'İN KİLİSESİ</td></tr>
<tr><td>Kilise, Îsa ve onun temsilcisi Papa'nın altında dindar veya fasık olarak Îsa'yı kabul eden bütün Hıristiyanları ihtiva eder.</td><td>Kilise, Önderi Mesîh'in idaresi altında havarilerce nakledilen ve evrensel konsillerce tasvip edilen bütün iman esaslarını ikrar edenlerin teşkil ettiği cemaattir.</td><td>Kilise görünmeyen Önderi Mesîh'in idaresi altında azizlerin topluluğu olup İncil'in ilân edildiği ve dinî şeâirin dikkatle yapıldığı yerdir (fasık vaftizliler sadece zahirî bakımdan Kiliseye mensup olup gerçekten mensup değildirler).</td></tr>
<tr><td colspan="2">Bu gözle görülen Kilise dışında necat (kurtuluş) olamaz. Kilise, devamlı surette Ruhu'l-Kudüs'ün inayeti altında olduğundan, dinî hususta hata yapamaz.</td><td>Bu gerçek (gözle görülmeyen) Kilise dışında necat olamaz. Gerçek Kilise, Ruhu'l-Kudüs tarafından yönetilir.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kilisedeki ibadet ve âyinler din görevlilerince yürütülür.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Bunlar, mahiyet itibariyle diğer Hıristiyanlardan farklı olup farklı ruhanî dereceleri (piskopos papaz vs.) vardır ve ruhanî iktidarları da farklıdır.</td><td>Bu din görevlileri, sırf gördükleri vazife bakımından diğer Hıristiyanlardan farklıdırlar. Yoksa, bütün Hıristiyanlar, ruhî güç bakımından müsavidirler.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>KATOLİKLER</th><th>ORTODOKSLAR</th><th>LUTHERCİLER
CALVİNCİLER</th></tr>
<tr><td>Piskoposlar içinde ilk sıra Roma piskoposunundur. Petrusun vekili olarak o, kilisenin başkanıdır.</td><td>Piskoposlar içinde patriachlar (patrikler) en yüksek sıradadırlar, fakat onlar birbirlerine müsavidirler.</td><td>Onlar içinde, Tanrı katında, ne birinci ne de görünen Kilisenin ruhani lideri yoktur.</td></tr>
<tr><td>Papanın başkanlığında piskoposlar</td><td>Piskoposlar</td><td>Onlar bir sinod hâlinde toplanıp sadece, Kitab-ı Mukaddes'e yani Tanrı'nın yazıya geçilmiş kitabına dayanarak bir karar verebilirler.</td></tr>
<tr><td colspan="2">evrensel konsil hâlinde toplanarak Kiliseyi temsil eder ve Ruhu'l-Kudüs'ün idaresi altında dinî hususlarda yanılmaz kararlar verirler.</td><td></td></tr>
<tr><td>Maamafih, dinî meselelerde, yanılmaz olan Papa, bu konularda karar vermek için, böyle bir konsile muhtaç ve de bağlı değildir.</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Bütün papazlar, hiyerarşi (ordre, din adamlığı) şeâiri ile</td></tr>
<tr><td colspan="2">takdis edilirler.</td><td>Sadece havarilerden kalma, elini üstüne koyma suretiyle takdis olunurlar.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>KATOLİKLER</th><th>ORTODOKSLAR</th><th>LUTHERCİLER CALVİNCİLER</th></tr>
<tr><td>Ve bu takdis onlara, artık bozulup zail olmaz bir hususiyet kazandırır.</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Ve sadece bir piskoposça yönetilir.</td><td>Bu takdis herhangi bir görevli tarafından yapılabilir ve papazlar bekâr olmak zorunda değildirler.</td></tr>
<tr><td>Ve din adamları bekârlığa riayet etmek mecburiyetindedirler.</td><td>Piskoposlar bekâr olmak zorundadırlar fakat papazlar evlenebilseler de, ikinci bir evlilik yapamazlar. Aksi hâlde bu vazifeyi yapmak haklarını kaybederler.</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kilise görevlilerinin şeklî merasimleri, ibadetin bir parçasıdır. Bunların çoğu havarilerden kalma olup, papazlarca ihmal edilemezler. Aksi hâlde papaz büyük (mortel) günah işlemiş olur.</td><td>Din görevlilerinin merasimleri, her kilise tarafından organize edilebilir. Bu, ihtiyaca göre ve Tanrı'nın kelâmına uygun olarak yürütülür.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>KATOLİKLER</th><th>ORTODOKSLAR</th><th colspan="2">LUTHERCİLER
CALVİNCİLER</th></tr>
<tr><td colspan="4">Tasvirler ve autel (mihrab, âyinin yönetildiği yer)ler.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Âyinin ve tefekkürün esasî yardımcılarıdırlar.</td><td>Bunlar çok mahdut bir şekilde kullanılabilirler. Autel de, sadece komünyon masasıdır, o kadar. Başkaca kutsallığı yoktur.</td><td>Tercihen bunlara kilisede hiç müsaade edilmemelidir.</td></tr>
</table>

Altıncı Bölüm

HIRİSTİYANLIKTA REFORM HAREKETİ

HIRİSTİYANLIKTA REFORM HAREKETİ

Papalık, bin seneden fazla bir zaman boyunca, Batı Avrupalılar üzerinde tam bir hâkimiyet sürdürdü. 1202'de ölen Joachim de Flore'dan itibaren, müthiş bir müsamahasızlıkla mukabele görmesine rağmen, Kiliseye karşı bazı itirazlar birbirini takip etti. Bilgi ufuklarının genişlemesi, gayr-i memnun yuvaları besledi. Halk sınıfları, ekseriya zengin ve çalışmayan din adamları sınıfını, zaten kıskanmaya başlamıştı. Ayrıca 14. ve 15. asırda papalar, 1305-1379 tarihleri arasında Fransa'da, çirkin "Avignon esareti"ne maruz kalmış ve 1378-1417 arasında da "Büyük tefrika" skandalı ortaya çıkmıştı. Bu sırada, Îsa'nın vekili olduğunu söyleyen iki veya bazen üç papa bulunmuştu. Fitnenin dinmesi için bir asır geçti. Bu arada Rönesans hareketiyle, ilim dünyası Kiliseden uzaklaşmaya başladı. Rönesans, dinî yenilenmeyi gerçekleştirecek unsurları da getirdi. (humanisme, fikirlerin serbestliği, daha eski Yunanca metni ile Kitab-ı Mukaddes'in keşfedilmesi, matbaanın büyük bir yayın imkânı sağlaması gibi).

1- Reformun sebepleri

Reform hadisesinin başlıca sebepleri şöylece sıralanabilir:

a) Papalığın mutlak hâkimiyeti

869'da Roma Konsili, dinî meseleleri hükme bağlamayı Roma Kilisesi'nin inhisarına almış ve bütün Hıristiyanları, Kilise reisi-

nin kararlarını kabule mecbur etmişti. 1215'teki Roma Konsili ile Papalığa, istediği kimselerin günahlarını bağışlama yetkisi vermişti. Bu hâliyle, istediğini de mahrum etme yetkisi demek idi.

Batı Roma devletinin bölünmesi, Papalığın otoritesini artırdı. İmparatorluğun enkazı üzerinde kurulan yeni devletlerin ortaya çıkması, Papalığa da tam bir istiklâl kazanma imkânı verdi. Artık Papalık, hükümdarlara bağlı olmaktan kurtuldu. Böylece papaların tayini, imparatorlarca değil de din adamları meclisince yapılmaya başlandı. Papa onların sultasından kurtulurken, hükümdarlar Hıristiyan olmaları itibariyle, tebalarıyla beraber papaya boyun eğmeye mecbur kaldılar. Papa, Hz. Îsa'nın mutlak vekili sayılıyordu.

Din adamları bu yetkileri kullanmakta çok ileri gittiler. Bir taraftan istedikleri kimseler için endülüjanslar çıkarırken, öbür taraftan bazen diledikleri hükümdarları bile sıkıntılara dûçar ettiler. Kitab-ı Mukaddes'i anlayıp anlatma yetkisi, sadece onların hakkı idi. Hıristiyan, aklı almasa bile, dinî mercilerin kararına uymak için kendisini zorlayacak, papanın sözünden değil, kendi aklından şüphe edecekti.

b) Vergiler

Hıristiyanlar, affa nail olmak için endülüjans alarak Kiliseye gelir sağlamalarından ayrı olarak, Kilise idaresi, zaman zaman halktan vergi de topluyordu. Geniş Papalık teşkilâtının masraflarını karşılamak, hele 16. asırda yeniden inşa edilerek genişletilen muazzam St. Piérre Kilisesi'nin masrafları için konulan vergiler, halka ağır geliyordu. Kilise maddeci, şekilci olmuş, din adamları sınıfı büyük ölçüde çürümüştü.

c) Bid'at

Kilise, "bid'atçı" (hérétique, hérésie) damgasını rastgele vuruyordu. Din adamı olmayan birinin Kitab-ı Mukaddes'i anla-

maya çalışması bid'at, bir ilim adamının tabiî ilimlerle ilgili bir görüşü bid'at, Kilise ile ilgili bir şeyi tenkit bid'at, bunları yapan herhangi bir kimseye yardım, hatta ondan razı olmak bid'at oluyordu. Kilise, 1215'te bid'atçıların kökünü kurutma kararı almıştı. Kilise bu kararı, öldürme, yakma cezalarıyla şiddetle uyguladı.

Özellikle 13-16. asırlarda Kilisenin inquisition (engizisyon, teftiş) mahkemeleri, İngiltere dışındaki Avrupa'da faal idi. Bid'atçılara, Müslüman ve Yahudilere karşı şiddet kullanıldı. Bu mahkemeler, tam tamına 1229 Toulouse Konsili ile kurulup, Grégoire IX (1227-1241 yılları arasında Papa) tarafından organize edilerek Dominikenler'e verilmişti. Cezalar çeşitli olabiliyordu: Tahkir alâmeti taşımak, hapis, malların müsadere edilmesi vs. Suçunu açıkça ilân etmeyenler sivil idareye verilip idam ettiriliyordu. İşte Kilisenin bu tedhişi, birçokları gibi M. Luther'e de şu sözü söyletmişti: "Merhametli Tanrı'yı nasıl bulabilirim?"[406]

d) Endülüjans

Katolikliğe göre, en büyük günahlar, itiraf neticesinde affedildikten sonra, Purgatuvarda muayyen bir müddet yanmayı gerektiren günahlar, Kilisece affedilebilir. Buna indulgence (endülüjans) denir. Şahıs, kendisi veya başkası için, kısmî veya bütün günahlar için, Papanın endülüjansını temin edebilir.

Papalık, çeşitli sebeplerle finans kaynağı lâzım geldikçe, piyango biletleri gibi, af makbuzları çıkartıp onları para karşılığında dağıtıyordu. Makbuzun üzerinde, sadece isim yazmak için boş bir kısım bırakılmış oluyordu. Papanın adını ve ifadesini taşıyan bir berat, adı yazılacak kişinin günahlarını affettiğini tasdik ediyordu. Meselâ Papa Léon X, 16. asırda bağışlarıyla, Ro-

406 Jean Boisset, *Histoire du protestanisme*, s. 11.

ma St. Piérre Kilisesinin inşasına katılanlara "tam endülüjans" vermiş, bu da bir çok su-i istimallere yol açmıştı[407].

Böyle tam bir endülüjans ilkin, ilk Haçlı Savaşlarını başlatma sırasında Papa Urbaine II tarafından 1095'te, savaşa katılacaklara verilmişti[408]. Katılmayanlar ise mallarını vereceklerdi.

e) Rönesans

Haçlı savaşları neticesinde, Anadolu, Ön Asya, Endülüs ve Sicilya vasıtasıyla Avrupa'ya geçen İslâm tesiri, ilimlerin ilerlemesine yol açtı. Avrupa'da "Rönesans" diye adlandırılan, lâik hüviyetli bir ilmî ilerleme oldu. Kilise, serbestleşen ilim adamlarına karşı koymak istediyse de, bundan böyle, önünü alamadı. Olup biten bu ilerlemeler, dinî fikir ve telâkkileri de etkiledi.

2- Reformcular

Reform talepleri, M. Luther'den önce de ortaya atılmıştı. Meselâ Prag Üniversitesi rektörü Jean Hus bu yüzden 1414'te diri olarak yakılmıştı. Onun dava arkadaşı Jérôme 1415'te yakılmıştı[409]. Reform istekleri, Kilise tarafından müdahaleye maruz kalan İngiltere ve Almanya idarecileri tarafından destek görüyordu. İngiltere'de Thomas More, Katolik kalarak Kilise reformu istemiş, Kral Henri VIII'in karısını boşamasını doğru bulmamış, hapis, daha sonra da idam edilmişti (1535).

Genel olarak Protestanlığın kurucusu sayılan M. Luther (1483-1546), bir maden ocağı işçisinin oğlu olup, iyi bir teoloji öğreniminden sonra papaz çıkmıştı. Uhrevî kurtuluşun (necatın) iyi amellerle değil de, imanla olacağına inandı. Wittenberg Üniversitesinde profesör oldu. 1511'de Roma'ya yaptığı seyahat,

407 Pike, E.R., *Dictionnaire des religions*, indulgence md., s. 160-161.
408 *Robert 2*, s. 482, croisades md.
409 *Robert 2*, bu isimlere bkz.

papalığın icraatının ruhanî karakteri hakkında onu iyice şüpheye düşürüp, avdetinden sonra endülüjans meselesini şiddetle tenkit etti. 31 Ekim 1517'de Wittenberg kalesinin kapısına 95 maddelik bir liste astı. Günahların para ile satın alınamayacağını belirtti. Af yetkisi papaya değil, yalnız Tanrı'ya aittir, dedi. 1520'de Papa Léon X, onu kınayan bir ferman gönderince, fermanı, Wittenberg'de talebelerinin karşısında alenî olarak yaktı.

Ertesi sene İmparator Charles Quint (Şarlkent) Worms şehrinde prensler meclisi karşısında onu muhakeme ettirdi. Luther hiçbir görüşünden vazgeçmediğini ifade etti. Böylece Protestanlık doğmuştu. Meclis, İmparatorun, Luther'ı hapsettirmesi, eserlerinin imha edilmesi, Katolik inanca dönmesi ve müsadere edilen Kilise emlâkinin iadesi şeklinde karar verdi. Hürriyeti kalmamış olarak memleketine döneceği sırada Saksonya prensi Frédéric, onu himaye etmek kasdıyla Warburg şatosunda "Şövalye George" takma adıyla gizledi. Luther orada, Kitab-ı Mukaddes'i Almancaya tercüme etti. Reform hareketini nazarî ve tatbikî olarak plânladı: Bunlar başlıca dinî şeâiri azaltma, âyini kısaltma, manastır hayatına ait vaatleri kaldırma, papazların bekâr kalmalarını ilga, vâizlerin seçilmesi gibi şeylerdi. O, dinî hayatta bunları plânladığı gibi sivil sahada da okulların tesisi, Kiliselerin prensler adına "ziyaretçi"ler tarafından kontrolü, yeniliklerini düşündü. Bir taraftan da reformculardan Kalstadt, anabaptistler, Zwingli ile mücadele etmek zorunda kaldı.

Luther reformunun siyasî yönü konusunda da kısaca şunları hatırlamakta fayda vardır: 1521'de Worms muhakemesinden itibaren Şarlkent, Luther'e cephe almıştı. Luther ise Saksonya bölgesi prensi gibi bazı prenslerce destekleniyordu. Bunlar, onun çağrısının doğruluğuna inanmaları dışında bir de yapılacak reformla Kilise mülklerine elkoyma imkânına kavuşuyorlar, böylece imparator karşısında bağımsızlığa kavuşuyorlardı. Siyasî zaruretler de Şarlkent'i, prenslere karşı esnek ve yumuşak bir siyaset

izlemeye zorluyordu: Fransa ile düşmanlık, Osmanlı İmparatorluğunun ilerlemesi, Papalığın tutumu. İmparator Şarlkent 1526'da onlara, kendi sahalarında din hürriyeti tanıdı. 1529'da Worms kararının uygulanmasını istedi. Altı prens ve on dört şehir bu kararı ve emri protesto, yani itiraz ettiler (Protestanlık, buradan gelir). Uzun mücadeleden sonra imparator, iki mezhebin varlığını kabule mecbur kaldı: Kutsal imparatorluğunun 2/3'si Protestan olmuştu! Diğer taraftan sosyal ve politik hürriyet taraftarları bu dinî akım içinde bir fırsat bulmuşlar, çeşitli hareketler başlatmışlardı[410]. Fransa ve İspanya'da şiddetle ezilmesine rağmen İsviçre, Kuzey Avrupa, Danimarka, İsveç, İngiltere'de Protestan akım yayılma kaydetti. İngiltere, siyasî sebeplerle Papalıktan fazla memnun değildi. Henri VIII'in nikâhını Papa ilga etmeyip de Henri VIII Catherin'i boşayınca, İngiltere halkı Papalığa karşı tutumunu izhar etti. Halk, kralı İngiltere Kilisesinin başkanı yaptı. Görüldüğü gibi, burada da reform, bir siyasî iktidarın işine yarıyordu. Henri VIII önceleri Luther'in hareketini takibat konusu yapıyordu. Fakat François I'in müttefiki imparator, İngiltere'yi tehdit eder etmez, Luther'e elçi yolladı; Kilisesinde reforma doğru bir dönüş başladı.

3- Reform hareketinin neticeleri

Bu hareket, Papalığın zihniyetini değiştirmedi. Ama Papalık da bu hareketi söndürmeye muvaffak olamadı. Böylece Protestanlık, bir başka vadide seyredip durdu. Reformcu birçok Kilise ortaya çıktı. Bunların başlıca prensipleri şunlardır:

1- İnsanın Tanrı ile münasebetinin esası, yani dinin esası Kitab-ı Mukaddes'tir. Gelenek (tradition) ancak İnciller ve Romalılara mektup esaslarına uymak şartıyla muteberdir[411].

---

410 J. Boisset, *Histoire du protestanisme*, s. 18.

411 A.g.e., s. 6.

Papanın, Hz. Îsa'nın mutlak vekili olması iddiasına karşı Luther, reformun Kilise anlayışını hülâsa eden cevabını şöyle vermişti: "Kilisenin özü, mü'minlerin görünmeyen reisleri Îsa ile, onun kuvvet ve hayatı ile şahsî münasebetlerindedir."[412]

2- Uhrevî necat, Allah'ın ihsanıdır. Bu gerçek, mahlûkun Hâlık karşısındaki aczini itirafıdır. İnsan, kaderinin hâkimi değildir ve iyi iş yapmakla "iyi" olamaz. Zira günahkâr insan, tabiatını düzeltemez. Kimse kendi kendini kurtaramaz. Bu, Tanrı'nın işidir. Bu, iyi işlerin necatı gerektirmesinin reddi olup, iyi işlerin gerekli olduğunun reddi değildir. Ameller, necatın sebebi değil, neticesidir. Ağaç hakkında meyvesiyle hüküm verilir: İyi ağaç, iyi meyve verir. Burada iyi ağaç, İncil ile aşılanmış, bizzat Îsa Mesîh'in şahsı üzerine kurulu bir ağaçtır. İnsanın dinî hayatı, Tanrı'nın ihsanıdır ve insan, bundan ötürü şükür borçludur.

3- "Necat, iman iledir." İnsanın ıslah olması, kendi elinde değil, Tanrı'nın elindedir; fakat insan iman ile, onun hem mahiyetini, hem de şümûlünü kavrayabilir. Luther, İncil'in "Doğru kişi imanla yaşayacaktır." sözünün mânâsını anladığı gün, reform başlamıştı. Protestanlığa göre iman, aklî bir tavır değil, bir vicdan tavrıdır. Kulun, Allah'ın iradesinden razı olması ve O'nun muhabbetine, yani kendisini sevdiğine güvenmesidir. Yani insan kaderini Allah'a ısmarlayacak ve bu Kurtarıcı Tanrı'ya imanla ve O'nunla yaşayacaktır.

4- Ruhu'l-Kudüs'ün derûnî şahitliği: Böylece insan, beşerî zorlamadan kurtulup Tanrı'nın hâkimiyetine boyun eğer. Bu otoriteyi bir kitabın satırlarında değil, derûnî bir ilhamda bulur. İşte "Ruhu'l-Kudüs'ün derûnî şahitliği" prensibi budur. Bu, bir ferdiyetçilik değildir. Tanrı-insan münasebetlerinde geçerli bir otorite arama gayretidir ki o da mükemmel, itiraz edilemez, mutlak ve meşru otoritedir.

412 J. Boisset, *Histoire du Protestanisme*, s. 19.

Protestanlık, ekseriya, ferdin, cemiyetten (Kiliseden) talepte bulunması şeklinde tarif edilir ki bu, ancak kısmen doğrudur. Protestanlık, sadece insanın Allah'a karşı mecburiyetlerinde hürdür, yani sadece tâlî derecedeki otoritelere karşı hürdür. Hâlbuki birinci otoriteye, yani Kitab-ı Mukaddes'e ve mü'min ruha dayanır. "Bir taraftan, insanlara karşı istiğna, bağımsızlık, üstünlük şuuru, belki. Fakat Allah'a karşı bir tezellül ve inkıyat olduğu kesin."

"Böylece Protestanlık; derûnî tasdik, otorite, hürriyet ve tevazu olarak dört esasa istinat eder."[413]

Protestanlara göre, her Hıristiyan Kitab-ı Mukaddes'i okuyup tefsir edebilir. Kitap her dile tercüme edilmeli ve herkes ibadetini, kendi dili ile yapmalıdır. Kilisenin günah affetme yetkisi yoktur. Timsal ve suretlere tazim yapılamaz. Azizler ve onların bakiyye eşyaları tazim edilemez. Hac yoktur. Ruhbanlık zarurî değildir. Din adamları evlenebilir. Endülüjans hürafedir. Purgatuvar yoktur. "Sacrementaires" denilen Zwingli fırkasından olan reformculara göre komünyon sırasnda ekmek ve şarap yiyip içme sırf bir hatıra olarak yapılır, yoksa Îsa'nın kanı ve etine dönüşmez (présence réelle yoktur, hâlbuki Katolik, Ortodoks ve Luthercilere göre bu dönüşme gerçektir). Katolik ve Ortodokslar transsubtantion'u (ekmek ve şarabın et ve kana dönüşmesini), Luther ise consubstantiation'u (iki cevherin ekmek ve şarap ile et ve kanın aynı anda hazır bulunduğuna inanırlar[414]. Calvincilere göre bu komünyon sırasında, seçilmişler ruhânî fakat hakiki olarak Îsa'nın vücudunu elde ederler. Geri kalanlar ise, ekmek ve şarabın maddî varlıklarından başka bir şey elde edemezler.

4- 16. Asır reform hareketi başarılı oldu mu?

İnceleyenlerin çoğuna göre olmuştur. Bu başarının belirtisi de, onun birçok ülkeye yayılmış ve devam etmiş olmasıdır. Fakat

---

413 J. Boisset, *Histoire du Protestantisme*, s. 6-10.
414 A.g.e., s. 21.

bu yayılma, çok kan akıtmıştır. Meselâ, Fransa'da 1 Mart 1562'de Vassy katliamını başka katliamlar izlemiştir. Özellikle 27 Ağustos 1572'de Saint-Barthélemy katliamında, yüz bin Protestan'ın öldürüldüğü söylenmektedir. Bu katliam Protestanların otoritesizlikleri sebebiyle, kendi aralarında vuku bulmuştu.

Daha önce Arius, Nestorius gibi bazı reformcular çıkmış ise de onların çağrısı geniş kitlelerce takip edilmediğinden, zaman içinde kaybolmuş, sadece tarihte kalmıştır. Fakat 16. asırda devir değişmiş, hürriyet özlemleri artmış, Kiliseyi tenkit etmeye hazır birçok aydın kitlesi oluşmuştu. Sonra, Amerika kıtası Avrupalılarca henüz keşfedilmişti. Reform hareketi, İngilizler vasıtasıyla yeni dünyada büyük ölçüde yayılma sahası buldu. Ama İngilizlerin reformu, yarı yarıyadır. Kitab-ı Mukaddes'i esas kabul ederler. İznik Konsili, St. Athanase sembollerine (esaslarına) bağlıdırlar. Yedi kutsal din görevlerinden (şeâirden) yalnız şu üçünü muhafaza ederler: Vaftiz, itiraf ve komünyon (transsubstantiation inancı ile). Merasim ve âyinler, Katolik Kilisesi'ndeki gibidir. Azizlere tapınma, purgatuvar inancı, ölüler için dua bâkîdir. Hülâsa, Katoliklikten sadece endülüjans reddediliyor. Necatta imana itibar ediliyor[415].

Reform hareketinin başarısızlığına gelince:

Papalığın fikir ve inançlarını, ona tâbi olanları ortadan kaldıramamıştır.

Bundan da mühim olarak, Reform Hıristiyanlığın değil, kilisenin ıslahı oldu. Hâlbuki asıl önemli olan, dini bozan unsurların ayıklanmasıydı. Luther ve muasırı reformcular, Hıristiyanlığı, geçen nesillerden olduğu gibi devralmışlar ve benimsemişlerdir. O şekliyle kabul etmenin yanında, sadece, Kilisenin çok muahhar dönemlerde ortaya çıkardığı bazı hususlara karşı çıktılar:

---

415 J. Boisset, *Histoire du protestantisme*, s. 40-41.

Endülüjans, Kitab-ı Mukaddes'i okuyup açıklama hakkı, papazların evlenmesi gibi meselelerde karşı çıktılar. Fakat Îsa'nın tanrılığı (teslis), aslî günah yükünü insanlık namına Îsa'nın haç üzerinde ölerek kaldırması, Kitab-ı Mukaddes metinlerinin aslî şekilleri gibi temel konular olduğu gibi kaldı.

Bundan ötürü, Reformun başarısı mahdut olmuştur.

Yedinci Bölüm

KONSİLLER

KONSİLLER

Akide, ibadet ve Kilise nizamını düzenlemek için eveklerin (piskoposların) teşkil ettikleri şûraya "konsil" denir. Hıristiyanlık tarihinde ilk konsil, 105 yılında Kudüs'te toplanıp, Yahudi olmayanların sünnet olma meselesini görüştü ve onların sünnet olması gerekmediği hükmünü kararlaştırdı[416]. Konsiller oecuménique (dünya çapında) ve mahallî olmak üzere iki nevidir.

On altıncı asırdan beri, Hıristiyanlar, konsillerin tarihi ile meşgul olmuşlar, bu konuda çeşitli eserler yazmışlardır. Fakat ökümenik konsillerin resmî listesi mevcut değildir. Zaten konsillerin bir kısmının ökümenik olup olmadığında ihtilâf vardır. Bir bakıma "evrensel" demek olan bu terim, izafîdir. Nitekim Katolikler yirmi, doğu Kiliseleri ise yedi konsil kabul ederler.

İlk konsiller, Papa tarafından değil, imparatorlar tarafından teşkil edilmiştir[417]. Onların tek tek incelenmesi, imparatorların konsillerde oynadıkları rolün önemini göstermektedir[418]. Gelecek sahifelerde, belli başlı konsiller hakkında kısa bilgi sunacağız.

1- İznik (Nicée) Konsili (325)

Dördüncü asır başlarında İskenderiye kilisesi papazı Arius, Hz. Îsa'nın Tanrı'nın mahlûku olduğunu kabul ediyordu. Mı-

---

416 Resûllerin İşleri, 15. bölüm. J. Dheilly, *Dictionnaire biblique*, s. 197.
417 René Metz, *Histoire des consiles*, s. 13.
418 A.g.e., s. 20.

sır'da ve Mısır dışında da bu fikirde olan çok kimse vardı. Rakibi Licinius'a baskın çıkarak Roma İmparatorluğunun birliğini henüz sağlamış olan Constantin, siyasî mülâhazalarla, bu işe bir çare aradı. İmparatorun daveti üzerine 325 senesi ilkbaharında 200 kadar piskopos İznik'te toplandı. Toplantı 20 Mayıs'ta imparatorluk sarayında başladı. İmparator konsili yönetti ve tartışmalara katıldı. Otoritesi ile Arius'un karşısında olanların zaferini temin etti. Arius taraftarı olan piskoposlar da çar-nâçar aksi tezi kabul ettiler. Sonuna kadar direnen iki delege ise, Arius gibi, imparatorun emriyle Kiliseden kovuldular[419]. Konsil, Baba ile Oğulun, aynı cevherden olduğunu kabul etti. Ayrıca farklı günlerde kutlanan Paskalya bayramının zamanını tespit etti. Bunun dışında yirmi kadar meseleyi de karara bağladı. Hıristiyan din adamı ve bilgini iken ihtida eden Abdulehad Dâvud, "İncil ve Salîb" adlı eserinde, İznik Konsiline katılan piskoposların sayısının 2048 olduğunu, fakat İmparatorun tazyikinden sonra, geriye 318 adedinin kalıp, Hz. Îsa'nın tanrılığını ve tekfir akidesini, din hâline getirdiğini bildirir[420]. Yeni Ahid kitaplarının tespiti, onların dışında kalanların imha edilmesi de bu konsilde kararlaştırılmıştı[421].

2- Konstantinopolis (İstanbul) I. Konsili (381)

Arianism'i mahkûm eden İznik konsiline rağmen, bütün şarkta hatta imparatorluğun yeni başkenti olan Konstantinopolis'te bütün kiliseler, bu mezhep taraftarlarının elinde bulunuyordu. 379'dan beri, Roma İmparatorluğunun şark tarafını idare eden Théodosius, İznik Konsilini pekiştirmek ve birliği sağlamak gayesiyle, Konstantinopolis'te bir konsil toplamaya karar verdi. Toplanan 150 kadar şark piskoposu, İznik konsili kararla-

419 A.g.e., s. 21-22.
420 A. Dâvûd, *el-İncîlu ve's-salîb*, s. 33; A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 125'de.
421 A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 169.

rını teyit etti. Fazla olarak, Ruhu'l-Kudüs'ün de, Baba ile Oğul'a tam eşit tarzda tanrılığa sahip olduğunu kararlaştırdı ve çeşitli şekilleriyle, Arianism'i mahkûm etti. Metnin tercümesi şöyledir:

"Dirilten ve Babadan çıkan Tanrı Ruhu'l-Kudüs'e de iman ederiz. Ona secde eder, Baba ve Oğul ile birlikte onu da tazim ederiz. O, peygamberlerde konuşan lisandır. Bir, mukaddes, evrensel, (Katolik) havari Kilisesini ve günahların affı için vaftizi kabul eder, ölülerin dirilmesi ve ebedî hayatı bekleriz. Âmin!" Hâlbuki İznik Konsilinde, Ruhu'l-Kudüs'ün tanrılığı asla söz konusu edilmemişti[422].

3- Efes Konsili (431)

Daha sonra, Hz. Îsa'nın mahiyetindeki Tanrılık ile insanlık tarafının uzlaştırılması problemi ayrılığa yol açtı. Antakya okulu, iki tabiatın ayrı, İskenderiye okulu ise bir olduğunu iddia ediyordu. Konstantinopolis piskoposu Esteroius da ayrı olduğunu destekleyenlerden olup, Meryem'e "Tanrı'nın annesi (Theotokos)" denilemeyeceğini söylüyordu. Ona göre, Meryem, "tanrılaşmış bir insan" değil, sıradan bir insan doğurmuş, Tanrı sonra ona iradesiyle hulûl etmişti. Yani o, iki tabiatlı idi[423].

İmparator Théodosius 431 yılında Efes konsiline davet etti. Antakya delegesi toplantı gününe yetişemedi. Efes'e yaya dört günlük mesafede bulundukları sırada İskenderiye piskoposu Cyrille'in etrafında toplanan 150 kadar piskopos, Nastûrîliği aforoz etti. Antakyalı Yuhanna (Jean)'ın etrafındaki 30 piskopos da bu kararı protesto etti. İmparator, her üçünü de görevden almakla sükûneti temin etmek istedi. Fakat bu icraat, işi daha da alevlendirdi. Sonunda İmparator, ağırlığını Cyrille'in lehinde koyarak, Îsa'da iki tabiatın ontolojik birliğini ve "Theotokos"

---

422 A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 252-253.
423 A. Hatîb, *el-Mesîh*, s. 253.

akidesini resmen yürürlüğe koydu[424]. Böylece "Kelimenin tecessüt ettiği, lâhûtî ve nâsûtî tabiatların ihtilât, imtizac ve istihale etmeksizin ittihat ettiği kabul ediliyordu."[425] 431 Haziran ayı başında toplanan piskoposlar, Ekim ayında bölgelerine döndüler.

4- Chalcédoıne (Kadıköy) Konsili (451)

İstanbul'da bir manastırın başında bulunan Euthyces'e göre, Nestorius'un tam aksine, Îsa'da iki tabiat o derecede birleşmiştir ki, sadece tanrılık hâlinde tek mahiyet söz konusudur. Sonradan "monofizitlik" (monophysis) denilen mezhep budur. Konstantinopolis piskoposu, bir mahallî konsil ile 448'de bu mezhebi aforoz etti. Fakat Cyrille'in yerine geçen Antakya piskoposu Diascore da monofizit görüşü benimsemişti. Zaten Antakya'nın, protokoldeki ikinciliğini elinden alan Konstantinopolis ile görülecek hesabı da vardı. Théodosius II, 449'da bu işi halletmek için Efes'te yeni bir konsil topladı. Dioscore tarafı, bu konsilde, kaba kuvvet kullanarak baskın çıktı. Roma'daki Papa Léon I, tarihe malolan adlandırması ile "Efes eşkiyalığı" dediği bu hâdiseyi takbih etti. Bir at kazasında ölen Théodosius'un yerine geçen Marcion, kendi nezaretinde, 451'de Kadıköy konsilini topladı. Dioscere'un görevden alınmasını müteakip, onun tarafında olan piskoposlar onu terk ettiler. Neticede 350 kadar piskopos oy birliği ile İznik konsilini tekit etti. Konsil, ayrıca bazı dinî müesseseleri de düzenleyen kararlar aldı. Bir de "Yeni Roma" olan Konstantinopolis'in, eski başkent Roma'nın aynı imtiyazlarına sahip olduğunu kabul etti. Papa Léon I, bu maddeyi onaylamayı reddetti ki şark ile garp Kiliseleri arasındaki müstakbel bölünmenin sebeplerinden biri de bu olacaktır.

---

424 R. Metz, *Histoire des consiles*, s. 25-27.
425 A. Hatîb, s. 254.

5- Konstantinopolis (İstanbul) II. Konsili (553)

Kadıköy konsiline rağmen monofizitlik durdurulamadı, hatta ilerledi. Monofizitler, zıtları olan Nestûrîlerden daha fazla şiddete maruz kaldıklarını düşünüyor, bunu bir türlü hazmedemiyorlardı. Nestûrîlik aforoz edilmekle beraber o mezhebin fikir babası üç bilgin ve kitapları serbest idi. Askidas adlı piskopos, bunların takbih edilmesiyle Monofizitlerin tadil edilecekleri fikrini İmparator Justinien'e telkin etti. Biraz da, Monofizit sempatizanı karısı Teodora'nın teşviki ile Justinien, Monofizitler lehine sayılabilecek bu takbih fermanını yayınladı (543). Şark'ta iyi karşılanan bu karar, Garp'ta reaksiyonla karşılaştı ve Kadıköy konsilinin inkârı olarak değerlendirildi. Justinien sükûneti sağlamak için Papa Vigile'i başkente getirtti. 547'de gelen Papa da, biraz tereddütten sonra imparatorun tutumunu benimsedi. Batı'daki protestolar üzerine Papa tasvibini geri aldı ve imparatorla, meselenin geniş kapsamlı bir konsil tarafından çözüme kavuşturulması konusunda anlaşmaya vardılar.

Fakat Justinien, konsili beklemeden üç şahsın takbihini tekit etti. İmparator 5 Mayıs 553'te Ayasofya kilisesinde konsili başlattı. Şark dünyasından gelen piskoposların fazlalığı karşısında Papa Vigile, konsile katılmak istemedi. Sonunda 2 Haziran 553'te imparatorun eski tutumu yönünde konsil kararı çıktı. Justinien, kararı onaylaması için Papa'yı sıkıştırdı. Ancak bunu tasdik ettikten sonra onun Roma'ya dönmesine izin verdi. Yaşlı Papa dönerken yolda öldü. Halefleri Pélage ile Erigoire bu konsilin kararını teyit ettiler.

6- Konstantinopolis (İstanbul) III. Konsili (680-681)

Bu konsil, Îsa'da bir tek irade olduğu (monothélisme) fikrini reddetmiştir.

7- Nicée (İznik) II. Konsili (787)

Sekizinci yüzyıl boyunca Roma İmparatorluğunun doğusunu sarsan ikonoklast fitnesi zuhur eder. İmparator Léon III, 726'da

resim ve heykelleri tazim etmeyi yasaklar. Papanın da taraftarlığını sağlamak isterse de, aksine Papa Grégoire III, imparatorun tutumunu takbih eder. Léon III'ün halefi Konstantin V (740-775) selefenin tutumunu, daha da şiddetle sürdürür ve bunu, mahallî bir konsil ile karar altına alır. Bu iki imparatorun dinî siyasetleri, Roma Papalığını, başka hâmiler aramaya sevk eder. Yeni imparator Léon IV ile nüfuzlu eşi İrene, bunu hesaba katarak, tutumu değiştirmek isterler. Kocasının ölümünden sonra, devleti küçük oğlu İmparator Konstantin VI adına yöneten İrene, tasvirlerden yanadır. Topladığı İznik II. konsilinde, tasvirlere tapınmanın sadece meşru değil, hatta tavsiye edilen iyi bir amel olduğu kararını çıkartır. (Oğluna karşı entrika çevirip onu tahttan indirtip gözlerini oydurtan bu kadının idaresi, imparatorluk için fecaat olmuştur. Harun Reşid idaresindeki İslâm devletine harac ödemek mecburiyetinde kalmıştır (798). Muasırı Şarlman ile evlenmek suretiyle Batı ile birleşme rüyasını gerçekleştirmek istediyse de, bir hükümet darbesiyle tahttan uzaklaştırılıp sürülmüş olduğu Lesbos'ta ölmüştür. Ortodoks Kilisesi onu "Sainte" (veli) kabul eder.

8- Konstantinopolis (İstanbul) IV. Konsili (869-870)

Bu konsil, bütün Hıristiyanların temsil edildiği ökümenik konsillerin sonuncusu olur. Aynı tarihlerde Roma'da bir konsil toplanıp şunları kararlaştırır:

1. Ruhu'l-Kudüs, Baba ve Oğul'dan çıkmıştır.
2. Hıristiyanlıkla alâkalı bir muhakeme isteyenler Roma Kilisesine başvuracaklardır.
3. Dünyadaki bütün Hıristiyanlar, Roma Kilisesinin reisine tâbi olacaklardır.

869'da Konstantinopolis Patriği başkanlığında toplanan konsil ise, Ruhu'l-Kudüs'ün yalnız babadan neş'et ettiğini kabul et-

ti. Bu ve bir önceki konsil neticesinde, Şark ve Garp Kiliseleri arasındaki ayrılık kesinleşti[426].

1054 senesinde Şark ve Garp Kiliseleri kat'î olarak ayrıldıktan sonra, Garp Hıristiyanlığının temsilcisi Papalık, Reform dönemine gelinceye kadar müteaddit konsiller toplamıştır. Bunlar, dinî olmaktan ziyade siyasî sevk ve zaruretlerle ilgilidir.

9- Trente Konsili (1545-1563)

On altıncı asırda Protestan reformunun başarısı, genel bir konsili zarurî kılmıştı. Fakat karışık ortam, konsilin toplanmasını güçleştirmişti. 1530'da teşebbüs edilen konsil, ancak 1545'te toplanabildi ve kesintiler, yer değiştirmelerle devam eden konsil 18 yılda 1563'te neticelendi. Bu konsil, Katolik din esaslarının hemen hemen tamamını gözden geçirmiş olması itibariyle oldukça önemlidir.

10- Vatikan I. Konsili (1869-1870)

19. yüzyılda Avrupa'daki büyük değişiklikler, bir taraftan devrin liberal telâkkileri karşısında Katolik esaslarını vurgulamak buna mukabil diğer taraftan da artık ihtiyaca cevap vermeyen eskimiş düzenlemeleri gözden geçirmek için bir konsili gerekli kılmıştı.

Papalık, Protestanlar da dahil, bütün Hıristiyanlara davetiye gönderdiği hâlde, Katolik dünyası dışında kalanların hiçbirinde müspet bir tavır görülmedi. 750 piskopos, 50 kadar manastır reisi olarak 793 üye konsile iştirak etti. Konsil, rasyonalist akımlar karşısında, Katolikliğin Tanrı inancını tekrar hatırlattı. Papanın şahsî değil de dinî hususta "hata yapmaz" olduğunu kabul etti.

Alman-Fransız Harbi'nin başlaması, havayı gerginleştirmişti. Derken İtalyan ordusu Roma'ya girdi ve aynı gün (20 Ekim

---

426 A. Şelebî, *el-Mesîhiyye*, s. 170-171.

1870) Papa, konsili, belirtilmeyen bir tarihe erteledi. Böylece 8 Aralık 1869'da başlamış olan görüşmeler sona erdi.

11- Vatikan II. Konsili (1962-1965)

Hıristiyanlığın, zahirî ihtişam yönüyle bu en büyük konsilinin akdedilmesi Papa Jean XXIII tarafından 25 Ocak 1959'da ilân edildi. Takriben, 1,5 yıl ilk hazırlıklar sürdü.

Konsilin Gayesi:

a. Katolik inancını geliştirip kuvvetlendirmek,

b. Hıristiyanlara, dinî yaşayışlarında yeni bir moral vermek,

c. Dinî müesseseleri, modern çağın ihtiyaç ve metotlarına uydurmak,

d. Ayrılan Hıristiyanları birliğe çağırmak idi.

Dünyanın her tarafındaki 2594 piskopos, 156 manastır reisine, 62 üniversiteye davet gidip fikirleri istendi. Gelen raporlar değerlendirildi. Sonunda 8972 teklif ortaya çıkarıldı. Bunlar gruplandırıldı. Çeşitli milletlerden 900 uzmanın görev yaptığı çalışmalara, on komisyon ve dört sekreterya marifetiyle son şekil veriliyor, şemalar hâline getiriliyor, merkezî komisyon ise Papaya sunulacak duruma koyuyordu. Konsil görüşmelerine esas teşkil edecek metne nihaî şeklini vermek, Papaya ait idi.

On komisyon şöyle teşkil edilmişti:

1. Kitab-ı Mukaddes, din geleneği (tradition), iman ve âdetler.
2. Piskoposlar ve dinî bölgelerin idaresi.
3. Din adamları nizamı ile Hıristiyan halkın nizamı.
4. Ruhban sınıfı.
5. Dinî şeâir (kutsal din görevleri, sacrements) nizamı,
6. Âyin ve ibadetler (liturgie)
7. Din öğretimi ve öğrenimi,

8. Şark Kiliseleri,
9. Misyonerlik çalışmaları,
10. Gerek dinî, gerek içtimaî olarak, lâik Hıristiyanların her türlü hizmetle ilgili faaliyetleri...

Merkezî komisyon 12 Haziran 1962'de 2060 sahife tutan 70 şemayı Papa Jean XXIII'e sundu. Bundan 3000 nüsha bastırılarak, beş kıtadaki uzmanların incelemesine arz edildi. 11 Ekim 1962'de Vatikan'da St. Pierre Kilisesi'nde Vatikan II. Konsilinin açılışı yapıldı. Piskoposlardan başka 80 devlet ve birçok milletlerarası teşkilâtın temsilcileri, 1000'den fazla muhabir de açılışta bulunanlar arasında idi. 200 muhabir, konsil sona erinceye kadar, devamlı surette konsil çalışmalarından dünyanın dört bir köşesine haber ulaştırmak üzere orada kalmışlardı.

3 Haziran 1963'te Papa Jean XXIII öldü. Papalığa seçilen Paul VI, ikinci dönemi 29 Eylül'de başlattı. Konsilin esprisine ve selefine tam bir sadakat gösterdi.

8 Aralık 1965'te, üç sene iki aylık çalışmadan sonra konsil sona erdi. Böylece Katoliklere göre 21. ökümenik konsil, tarihe mâl olmuş oluyordu.

Vatikan II. Konsili, Hıristiyanlık için, onu başlatan Papanın, unutulmaz hâle getirdiği anahtar kelimesiyle -kısmen, bir aggiornamento (gün ışığına çıkarma, gündeme getirme)- gayesini gerçekleştirdi. Fakat ökümenik gaye yönünde gözle görünür bir ilerleme kaydetmedi. Keza Katoliklerin, başka din ve mezhepten olanlarla evlenmeleri, doğum plânlaması, terk edilmiş masum eşlerin durumu, papazlara evlenme müsaadesi, âyin ücreti, endüljans vb. birçok problem konsilde ele alınıp neticelendirilemedi. Konsil, Kilisenin kendi içinde ve dış dünya ile diyalog kurma arzusunu belirgin bir tarzda ortaya koydu. Katoliklik, yükünü ağırlaştıran birçok fazlalıklarını atarak sadeliğe ve dinî inanç ve duyguyu daha sıhhatli bir ifade tarzına kavuşturmaya

çalıştı. Bundan memnun olanlar yanında, olmayanlar da bulundu ise de ikinci grubun azınlıkta kaldığı söylenebilir. Bin seneye yakın bir zamandan beri birbirine düşman olan Şark ve Garp Kiliselerinin reisleri Papa Pavlus VI ile Patrik Atenogaras, ayrılmadan bu yana ilk olarak Kudüs'te bir araya geldiler ve karşılıklı afarozlarını kaldırdılar. Katoliklik, iki bin yıla yakın "Tanrı kâtili" dediği Yahudilere lânet okuduktan sonra, onlara bu isnadın haksız yere yapıldığını, Hz. Îsa zamanındaki bazı Yahudi yetkililerin tutumu sebebiyle, şimdiki Yahudiler şöyle dursun, o zamanki Yahudilerin de çoğunu ittiham etmenin doğru olmadığını beyan etti[427]. Müslümanlara ve diğer din mensuplarına da yayınladığı beyanatlarla diyalog çağrısında bulundu.

Fakat konsilde önemli rol oynayanlardan, meşhur Katolik bilgini P. Congar'ın dediği gibi "gerçekleştirilen iş inanılmaz derecede büyük ise de yapılacak çok şey mevcuttur."[428] Bir durum değerlendirmesi yapan dinamik piskoposlardan Mgr. Elchinger de "Biz, henüz yolun başındayız." diye ifade ediyordu.

Bu konsil, ne akidede ne de dinî müesseselerde, çok köklü değişiklik yapmadı. Keza Katolikliği diğer Kiliselerden ayıran gerçek engelleri de ortadan kaldıramadı. Ama öteki konularda olduğu gibi, bu hususlarda da kapıyı araladığı inkâr olunamaz. Bu aralamadan da geri dönüş olmayacağında uzmanlar müttefiktir. Bu, vazgeçilmez bir istikâmettir. Kilise, iç bünyesinden ve dıştan gelen etkilerle, bütün dünya ile hatta münkirler ve komünistlerle bile diyalog yoluna girmiştir. Artık sakin, kendi iç meseleleriyle uğraşıp duran, rahatlığı dış dünya ile ilgilenmemekte bulan Kilise, huzurundan olmuş, daha doğrusu böyle bir huzuru bilerek terk etmiştir.

---

427 Heyet, *Vatican II (Les relations de L'Eglise avec les réligions non-chrétiennes)* içinde, la religion juive kısmı, 237-273 ve özellikle s. 262, Paris, Edit. Cefr, 1966)

428 İnformations cath. İntern. no: 255, 1.1.1966, s. 15'ten R. Metz. *Histoire des conciles*, s. 123.

Netice

Görüldüğü gibi, konsiller, kendilerini Şâri' yerine koyarak, akideleri ve amelî hükümleri koyup kaldırmışlar, Hıristiyanlar da onlara tâbi olmuşlardır. Böylece din adamları sınıfı, pek az dinde sahip oldukları bir otorite elde etmişlerdir. Meselâ, İslâm'da müçtehitler, nihayet, nas bulunmayan fer'î hükümlerde içtihat yapabilirler. O da, Şâri' Teâlâ'nın rızasını, O'nun buyruklarından anlama şeklindedir. Yoksa, kendisini Şâri' yerine koyup dini değiştirme yetkileri yoktur. Nebîlerin (*a.s.*) bile, Allah'ın dinini tebliğden başka yetkileri mevcut değildir.

Sekizinci Bölüm

PAPALIK

PAPALIK

Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerin tamamlanması için, onun fikir, inanç ve davranışını talimatları ile yönlendiren, binâenaleyh Hıristiyanlığın beyni mesabesinde olan Papalık idaresini ve onun hayatla münasebetlerini de, az da olsa tanımamızda fayda vardır. Gerçi "Papalık idaresi, araştırmaya pek gelmeyen bir karakter arz eder. Zira dökümanlar gizli, arşivler kapalı ve tanıklıklar nadirdir. Eski dokümanlar için bile geçerli olan bu hususlar, daha yakın dönemler için fazlasıyla câridir."[429] Fakat, bu sahanın bir uzmanı tarafından yazılmış "Dinî Müesseseler" adlı kitabı esas alarak, imkân ölçüsünde bazı bilgiler sunacağız[430]:

A- ROMA KATOLİK KİLİSESİ (PAPALIK)

Mutlakiyet idareleri içinde, hem mutlak, hem de seçimle iş başına gelen tek idare, Papalıktır[431].

Papa, Kilisenin yani piskoposların, ruhban sınıfının ve bütün Katoliklerin başkanıdır. Papa başlangıçta, sadece Roma piskoposu sayılırdı. Dokuzuncu asırdan itibaren hâkimiyeti gitgide artıp, 13-14. asırlarda zirveye ulaştı. Daha sonra, zaman zaman sarsıntı geçirmesine rağmen, Roma Papalığı her seferinde kendisini toparlamasını bilmiş olup hâlen otoritesini sürdürmektedir.

---

429 Henry Marc-Bonnet, *La Papauté Contemporaine*, s. 6.
430 Marcel Pacaut, *Les Institutions religieuses.*
431 A.g.e., s. 9.

Papanın ve piskoposların yetkisi, doğrudan doğruya Tanrı'dan gelir. Bunlar, güya, Hz. Îsa'nın "akd u hall" (bağlama ve çözme) yetkisi verdiği havarilerin vekilleridirler. Papa en yüksek makamı ihraz ederek, Hz. Îsa'nın dünyadaki görülen temsilcisidir. Onun bu önceliği hiyerarşinin daha alt kademelerini ortadan silmese de, Papanın dinî olan bütün işleri idare ve kontrol yetkisi tamdır. Havari Petrus'un Roma'yı seçmesi, ilâhî bir takdir ile olmuştur. Maamafih Papalığn başka yere yerleşmesine itikadî veya hukukî bir mani de yoktur.

Vatikan I. Konsili, 1870'de "Papanın yanılmazlığı" dogmasını benimsedi. Fakat Papa, dinî inanç ve âdetlere dair olan doktrini tespitte yanılmaz sayılır. Bunun için de Papanın, açıkladığı hususun "bütün mü'minleri bağlayıcı" olduğunu belirtmesi gerekir. Genellikle kabul edilenin aksine, encycliques (Papa tarafından bütün dünya Hıristiyanlarına yöneltilen fermanlar), diye Papa tasrih etmedikçe, otomatikman bir "yanılmazlık" ifade etmezler.

1- Papanın seçilmesi

Papa seçimi, tarihî seyir içinde çok farklı şekiller geçirmiştir.

Mevcut durumda, Papa ölünce, o şehirdeki kardinaller on gün içinde arkadaşlarını beklerler. Bu müddet geçince, genellikle Vatikan sarayının, sırf bu iş için kullanılan bir yerinde toplanırlar. Her bir kardinalin, azamî iki hizmetçisi bulunur. Buraya kapanıp, uyku zamanı hariç, hep beraber kalırlar. Yiyecekleri, bir delikten verilir. Dışarı ile kesinlikle irtibat kuramazlar. İstisnaî bir sebeple çıkan da, bir daha giremez. Dışarı ile bu alâka kesme durumuna conclave denir. Naip kardinal (camerlinque), en kıdemli kardinallerden kurulmuş bir dîvan yardımı ile, kâidelerin titizlikle uygulanmasını sağlar. Kardinaller, bu durumda papa seçimi konusu dışında hiçbir konudan bahsedemezler. Sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa, en lâyık olanı seçtiklerine

dair yemin ederek, gizli olarak oy kullanırlar. Üç gün içinde papa seçilmezse, kardinallerin yiyecekleri kademeli bir tarzda azaltılır. Ama bu zorlukların, her zaman neticeyi çabuklaştırdığı söylenemez. Meselâ 1800'de papa seçimi üç aydan fazla sürmüştü. Seçilmek için 2/3'ten bir fazla oy almak gerekir. Her celseden sonra, bültenler yakılır ve kardinaller, olup biteni dışarıya sızdırmayacaklarına dair yemin ederler.

Seçilen papa, tayini kabul edip, şimdiye kadarki normal isminden başka, taşıyacağı papalık ismini tespit etmekle mükelleftir. Fakat o, papalığı sırasında istifa edebilir.

2- Kardinaller

Bu kelime, "esas", "istinatgâh" mânâsına gelir. Yakın zamana kadar Papanın yardımcıları olarak Roma'da yetmiş kardinal vardı. 1960'dan itibaren onların sayısı gittikçe artmaktadır. Papaz kardinaller, genellikle taşra teşkilâtlarının başlarında bulunurlar.

Kardinal, Papa tarafından tayin edilir. Fakat Papa, istişarî olarak, Kardinaller Kurulunun fikrini alabilir. Dinî, ahlâkî ve aklî durumuna göre kardinal adayı değerlendirmeye tâbi tutulur. Hayatta olan bir kardinalin çocuğu veya akrabası olan bir şahıs kardinal olamaz. Papalık, kardinal tayininde, onun görev yapacağı ülke hükümetinin görüşünü de almayı âdet edinmiştir. Kardinal tayini, Papanın, merasimle ona takke ve kırmızı şapka giydirip yakut yüzük takması ile tamamlanır.

Kardinallerin rolleri

Kardinaller, Papalık dîvanını, yani Vatikan hükümetinin istişare meclisini teşkil ederler. Protokolde prens seviyesinde yer alırlar. Önemli hizmet gruplarına başkanlık ederler. Bir kardinale yapılan saygısızlık, bütün Kiliseye, Hıristiyanlığa yapılmış sa-

yılır. Böylece Papanın mutlak idaresi, kardinallerin yardımı ile bütün bir Kilisenin politikasını, idaresini ve dinî işlerini yürütür.

3- Papalık idaresi

Papalık idaresi, evrensel bir idaredir. Hiçbir siyasî güce bağlı değildir. Hiçbir yere vergi ödemez, hiçbir yerden yardım almaz. 1870'te İtalya birliğinin tamamlanması Papalığa, sekiz asırdan beri devam eden eski hükümranlığını kaybettirdi. 1929 yılına kadar altmış yıl boyunca papalar, Vatikan sarayında âdetâ mahpus kaldılar. 1929'da Latran Anlaşması ile Papalık, "Vatikan devleti" namı ile, dünyevî organizasyonunu üzerinde kuracağı bir arazi temin etti. Şimdi orada muhafız alayı, jandarma teşkilâtı gibi gerekli olan her türlü organizasyon mevcuttur.

4- Papa valilikleri (Légat)

Papalığa Kilise idaresinde yardımcı olan diğer mühim bir unsur légat'lar, yani Papa adına iş yapmak üzere tam yetki ile muvakkaten taşraya gönderilen kardinaller (Papalık valileri)dir. Papalığı devamlı surette temsil eden diplomatlara (hariciyecilere) ise nonce "Papalık elçileri" denir. Bunlar piskopos olup, elçilik görevinden başka, bulundukları ülkede Katoliklerin durumlarını kollamak ve durum hakkında Vatikan'a bilgi vermekle vazifelidirler.

5- Congrégations (Yüksek kurullar)

Bu ruhanî meclisler Kilisenin adlî ve idarî teşkilâtıdır. Bu meclislerden her birinin müşavir ve raportörleri vardır. Bu meclise, Hıristiyanlar, ya bizzat, ya da bağlı bulundukları din görevlileri vasıtasıyla fetva isteyecekleri meseleleri arz ederler. Küçük meseleleri, ast seviyedeki görevliler hazırlayıp, başkanın imzasına sunarlar. Önemli olanları ise, haftada bir veya iki defa toplanan üst seviyedeki görevliler kararlaştırırlar. Daha da nazik me-

seleleri ise bastırıp çoğaltırlar. Ayda bir toplanan "Kardinaller Meclisi"nin toplantısından en az on gün önce konular üyelerin ellerinde olacak şekilde onlara ulaştırılır. Bu toplantıda önce bir raportör meseleyi vaz' edip fikrini beyan eder. Müteakiben kardinaller görüşüp kararlaştırırlar.

Bu meclislerden "Akaid Kurulu" dinî esaslara, örflere nezaret edip, dinen mahzurlu yazılar ve yazarlar hakkında hüküm verirler. Eski İndex şimdi kaldırılmış olduğundan, hüküm vermeden önce yazarların bu Meclisce ifadeleri alınır. (İndex: Papalıkça yasaklanan kitaplar kataloğu demektir. İlk olarak Papa Paul IV tarafından 1559'da çıkarılmış, sonra Trente Konsili ile 1504'de teyit edilmiştir. 1571-1917 döneminde "Index Meclisi"ne, daha sonra da Papalık Sekretaryasına bağlanmıştır. 1564-1948 arasında index, 32 defa yayınlanmıştır. 1966'da "Akaid Meclisi", İndex'in artık yayınlanmayacağını bildirmiştir. Genel olarak, Kitab-ı Mukaddes'in ruhsat verilmemiş rivâyetleri (nüshaları), İndex'in yürürlüğe girmesinden önce mahkûm edilmiş kitaplar, bid'atçilerin (hérétiques) dine dair eserleri, Katolik inancına aykırı fikir beyan eden eserler yasaklanmıştır. Rasyonalistler, materyalistler, déistler, athéler, marksistlerin eserleri, ahlâka aykırı ve müstehcen yayınlar bunlar arasındadır. Kitapları yasaklanan yazarlardan bazıları: Abélard, Calvin, Dante, Descartes, Diderot, Erasmus, V. Hugo, D. Hume, La Fontaine, Lamartine, Luther, Montaigne, Montesquieu, Pascal, Rousseau, Spinoza, Voltaire[432].

Propaganda Kurulu, 1622'de kurulmuş olup, sapık Hıristiyanlar ile Hıristiyan olmayan insanlara yönelik çalışma yapar. Bütün Katolik misyoner teşkilâtlarını yöneten bu grup, 20. asır başlarından beri en canlı teşkilâtlardan biri durumundadır.

Kilise İşleri Kurulu, papaz tayinlerinin yanında Vatikan Devlet Sekreteryasına da tavsiyelerde bulunur.

---

432 *Robert 2*, index md., s. 901.

Şark Hıristiyanları Kurulu 1917'de kurulmuştur. Orta Doğu, Balkanlar, Habeşistan gibi inançları Katolik olup mahallî din ve örflerle dinî hayatlarını sürdüren cemaatleri idare ederler.

Dinî Şeâir Disiplin Yüksek Kurulu (Congrégation de la discipline de sacrements) 1908'de kurulmuş olup yedi şeâirle ilgili muamelelere nezaret eder.

Ruhban Sınıfı Kurulu, rahip ve rahibeleri idare eder.

Konsil Kurulu, cemiyet içinde görev yapan din adamları ile lâiklerin (yani din teşkilâtında olmayan Hıristiyanların) disiplinini kontrol eder. Dinî Okullar ve Üniversiteler Kurulu ise Kiliseye bağlı olan bütün ilk, orta ve yüksek öğretim kurumlarının en üst seviyedeki idarî organını teşkil eder.

Bundan başka kurullar da vardır. Biz bu sayılanlarla yetiniyoruz.

6- Mahkemeler

Papalık tarihi Papaların, taşra din teşkilâtı üzerinde hâkimiyetlerini artırdıkları nispette, adlî meselelerde de yetkilerini yaydıklarını göstermektedir. Bu da taşradan yapılan müracaatların azamî ölçüde artırılmasını temin etmekle olmuştur. Şimdi Vatikan'da müteaddit büyük mahkemeler bulunmaktadır. Sadece şunları sayalım:

a) Rote

Günümüzde oynadığı rol mahdut olmakla beraber en meşhur Kilise mahkemesi budur. Bütün dünya Kilise mahkemelerinin istinaf mahkemesidir. Hâkimleri papazlardandır. Bu mahkemenin vazifelerinden biri, din adamları arasındaki ihtilâfları hükme bağlamaktır. Dava prosedürü hayli karmaşık, dolayısıyla uzundur.

b) Signature

Papalık affı. Bu mahkeme, Hıristiyanların diyanet hayatlarına dair işlerde fetva verir. Başlıca iki bölümünden biri endüljans

(İndulgence) servisidir (Kilisenin, günahkârların cezalarını kısmen veya tamamen affı). Diğeri pénitencerie (günah itiraflarını dinleyip bağışlama) bölümüdür. Bunun da çok bölümleri vardır. Her Hıristiyan bizzat veya mahallî papazı vasıtasıyla müştereken, bu mahkemeye müracaat edebilir. Mahremiyet şartlarına uymak suretiyle, bir ay içinde cevap verilir.

Bu mahkeme yetkilileri, özellikle Kilise Hukuku uzmanlarıdır. Hâkimlere para ödenmez, fakat ilgili taraflar diğer her türlü masrafı (muhabere, şahit celp edilmesi, şahit harcırahı vs.) ödemekle mükelleftirler.

Hatırlatalım ki Papa, her zaman, istediği davayı huzuruna nakletmeye veya fayda gördüğünde özel bir mahkeme heyeti teşkil etmeye yetkilidir.

Ayrıca bazı hâricî ve dahilî işlerle meşgul olan office (ofis)ler vardır.

7- Taşra teşkilâtı

Katolik ülkeler, dinî eyâletlere (diocéses) bölünürler. Bunlar millî ve idarî taksimattan ayrı bir taksimattır. Meselâ Fransa'da 17, İtalya'da 38, İspanya'da 9, Belçika ve Hollanda'da birer diocéses vardır. Her birinin başında bir evek (piskopos) bulunur.

Patrik ve primalar, daha ziyade eski makamlara tekabül eden şeref ünvanlarıdır. Ama Roma'ya bağlı olmakla beraber mahallî hususiyetleri bulunan bazı patrikler bundan müstesnadır; onlar için bunlar makama delâlet eder. Kıbtî (İskenderiye), Melkî (Antakya), Mârûnî (Lübnan), Keldanî (Babil, Irak), Ermeni, Süryanî Melkî (Sûriye) patrikleri gibi.

Papa, kardinaller ve birinci prélat (en üst seviyedeki papazlar)dan sonra metropolitenler gelir. Bunlar taşra teşkilât başkanıdırlar. Orta Çağ'da mahallî metropolitenler, bağımsızlık teşebbüslerine girişmişlerse de Papa, gitgide nüfuzunu artırmış, onları

basit birer idareci hâline getirmiştir. Hâlen durum budur. Bunlara "arşövek" de denir. Arşövekleri sadece Papa tayin edebilir. Onların altında "evek"ler gelir. En az yirmi senede bir "eyâlet konsili" toplanır. Bunların kararları, Papalık Konsil Kuruluna gönderilip yürürlüğe konulur. Son dönemde taşra teşkilât toplantıları artmıştır.

Diocèse, evek

Evek (éveque), Papa dışında, Kilise teşkilâtının en mühim şahsiyetidir. Evek, Papa tarafından tayin edilir. Fakat Papa istediği takdirde bu seçimi, dinî bir heyete de bırakabilir. Muhtelif devletlerin Papalık tayinine itiraz edip edemeyecekleri, devletlerin Papalıkla yapmış oldukları anlaşmalara göre belirlenir. Ekseri hâllerde, hükümetlerin sadece denetleme hakları söz konusudur.

Tayin edilen evek, bir heyet huzurunda antimodernist bir yemin, keza Papaya sadakat yemini yapmakla mükelleftir. Kiliseler, cemaatler ve manastırlar üzerinde eveklerin, tam bir idare ve denetleme hakları vardır. Her evekliğin mahallî bir mal varlığı bulunur. Nikâh, vaftiz, cenaze vs. hizmetleri için din adamlarının aldıkları ücretlerden eveğin muayyen bir hissesi vardır. Her eveğin çeşitli kurulları, ihtisas komisyonları, yardımcıları bulunur.

Din adamları arasındaki ihtilâflara normal mahkemeler bakmaz. Onun için, her eveğin "Kilise Asliye Mahkemesi" mevcuttur. Kutsal mefhumlara ait davalara da bu mahkemeler bakar[433]. Geniş mahkeme heyeti, din adamlarından müteşekkil olup üyeler evek tarafından tayin edilirler. Bu üyeler, sır tutacaklarına dair yemin ederek göreve başlarlar.

433 Marcel Pacaut, *Les İnstitutions religieuses*, s. 52.

8- Rahipler

Toplum içinde yaşayan (séculier) din adamlarından başka bir de manastır hayatı yaşayan (régulier) rahipler vardır. Bunlar, her Hıristiyan'a ait prensiplerden başka "itaat, iffet (bekârlık) ve fakr" ahdi vermiş toplu hayat yaşayan keşişlerdir. Çeşitli tarikatların, kendilerine mahsus titiz kâideleri vardır. Bénédictins, Dominicains, Franciscains, Jésuites en meşhur tarikatlardandır.

Bu tarikatların çoğu doğrudan doğruya Vatikan'a bağlı olup kilise idaresine göre, hâlihazırdaki rolleri daha mühimdir. Çünkü Papalığın icra mekanizması ve milis kuvveti durumundadırlar. Daha kâideci, daha ağır, daha çok millî ve nispeten müstakil olan séculier teşkilâta göre bunlar, her cephede ve zaman kaybetmeksizin (hazır kuvvet durumunda) kesintisiz hizmet sunarlar. Vaaz, öğretim, Katolik sosyal faaliyetleri, (hastahaneler, hayır teşkilâtları), misyonerlik (Péres blancs, Jésuites, Lazaristes, Oblats de Marie ve birçok rahibe teşkilâtları) tarzında beş esasî faaliyet alanları vardır. Böylece Vatikan'ın istediği tarzda yönettiği bu ruhban teşkilâtı, Kilise teşkilâtının işlerini tamamlayan, daha esnek ve itaatkâr bir organizasyon grubudur.

Etraflıca incelenince görülür ki Katolik Kilisesi, teşkilât bakımından muasır dünyanın en sağlam, en işlerli ve bölmeleri yerli yerinde bir piramit görünümü arz eden organizasyonudur[434].

B- FİKRÎ ve DİNÎ HAYAT KARŞISINDA PAPALIK

1- Papalık ve modern ilim

Maddeci istikamette ilerleyen Batı'da, 19. asır sonunda akıl ile din (Hıristiyanlık) arasında tam bir "boşanma" hâdisesi meydana gelir. Daha önce, modernleşen dünya ile fazla ilgilenmeyen

434 Marcel Pacaut, *Les İnstitations religieuses*, s. 8-74'den hülâsa.

Papalık, Léon XIII'ten itibaren, modern düşüncenin gelişmesi karşısında, Kilisenin tutumunu belirlemeye ciddî gayret gösterir. 19. asrın kaydettiği gelişme ile mağrur Pozitivizm ile din arasındaki çatışma, hiçbir dönemde görülmemiş bir şiddet arz ediyordu. Özellikle tabiî bilimler ve yeni "metin tenkidi" metotları kutsal kitap metnini ve mânâsını, dinî inançları şiddetle sarsıyordu. Bu döneme kadar, din kendi sahası ile ilgileniyor, gelişmeleri sadece mahkûm edip kınamakla yetiniyordu. Fakat seçkin mü'minler bile şüphe etmeye başlamışlardı.

Léon XIII, milletlerarası bilim adamları kongresini toplayıp, Vatikan arşivlerine ve kütüphanesine girmeyi kolaylaştırdı. Ondan önceki Papa Pie X, modernizmi aforoz etmişti. Kilise terminolojisinde "modernizm" şu mânâya geliyordu: "Her türlü bid'atin sentezi." Modernizm, Hıristiyanlığı, modern düşüncenin icaplarına uydurma gayreti idi[435]. Papa bu dalgaya karşı 1910'da şu tedbiri almıştı: Din adamları, modernizme karşı olduklarına dair mecburî yemin edecekler, dinî okul ve kurslar bu düşüncelerden ayıklanacak, dinî yayınlar daha titizlikle kontrol edilecek, her semtte "uyanıklık komiteleri" faaliyet gösterecek vs. Bu tedbirler, Birinci Cihan Savaşı öncesinde meş'ûm bir güvensizlik ortamı meydana getirmişti.

Fakat modernizm dalgası, çok geçmeden kırılmaya başladı. Papalık, tehlikeyi az zararla geçiştirince, Léon XIII idaresiyle, daha uzlaşmacı bir tutum izlemeye başladı. Bilim de iddialarını sınırlamaya ve dine zarar vermek gayretkeşliğinden geri durmaya yöneldi. Hatta bazıları bilimin "iflâs"ından bile söz etmeye teşebbüs etti. Buna sebep olarak da, bilimin kendisinden beklenen evrensel izah ve çözüme ulaşamamasını gösterdiler. 20. asır başları, pozitivizmin mahmurluğundan ayılmaya başladığı dönemdir. Artık Renan'ın devri geride kalmıştır. Öyle ki 1936'da Papa Pie XI

---

435 H. Marc-Bonnet, *La Papauté contemporaine*, s. 23.

şöyle demeye bile cesaret etti: "Kilisenin her zaman teşvik etmiş olduğu ilim, Hıristiyanlık esasları ile kat'iyen çelişmez." Bu arada Papalık da bilim adamlarına yöneltti̇ği eski hücumlarından vazgeçer, silâhlarının bir kısmını bırakır. Benoit XV İndex'i Papalığa hapseder. Kendisi de bilim adamı olan Pie XI, çeşitli bilim kurumları açar[436], en yeni teknik buluşları Vatikan'a sokar.

Léon XIII St. Thomas'ın felsefesinden hareket etmekte[437] fayda gördü. Zira onun sayesinde Hıristiyanlığın, modern ilmî gelişmeyi hazmedebileceğini düşünüyordu. 1879 yılındaki bir fermanı ile bütün Hıristiyan öğretmenlerden bunu istemişti.

Papalığı meşgul eden diğer mühim mesele, Kitab-ı Mukaddes kritiği idi. Yeni kritikler, "tamamen direkt ilâhî vahye dayanan" kutsal kitapların sıhhat ve hatasızlık dogmasına (akidesine) hücum ediyordu. Papalık, ilmî ve tarihî keşiflerin, Kitab-ı Mukaddes'e aykırı hakikat keşfedemeyeceğini, faraza böyle bir şey varsa, onu gidermek lâzım geldiğini ilân ediyordu. Neticede ya ilmî meseleleri ya da dinin naslarını iyi anlamamak söz konusu olabilirdi.

Fakat bilim lehine bu istikamette ilerleme, dini iyice muhtevasız hâle getirebilirdi. Benoit XV bu tehlikeyi fark ederek[438], kutsal kitap yazılarının sadece dinî bir doktrin bildiren hususlarda ilâhî vahye mazhar olduklarına dair nazariyenin sınırlı bir şekilde tatbik edilmesini istedi. Léon XIII, 1902'de Commission Biblique'i (Kitab-ı Mukaddes Komisyonu) kurarak, metin incelemelerini dinsizlerin veya disiplinsiz Hıristiyanların tekelinden kurtarmak istedi. Aslında bu, bu gidişe karşı konulamayacağı an-

436 Pie XI (1857-1939). 257. Papa (1922-1939). Faşizm, nazizm, komünizmi kınadı, barış için etkisiz çağrılarda bulundu.

437 Léon XIII. (1810-1903). 254. Papa (1878-1903). Papalık 19. asırda liberaller ve milliyetçilerle mücadelesinde dünyevî iktidarı kaybedince, Katoliklere siyasî hayata katılmayı yasakladı; daha çok fikrî ve itikadî alanda çalıştı.

438 Benoit XV. (1854-1923) 256. Papa (1914-1922). Birinci Dünya Savaşı papası olarak tarafsız bir siyaset izledi. Papalıktan ayrılmış şark kiliselerini yaklaştırmaya çalıştı.

laşılınca, "bari biz yürütmeye çalışalım" mânâsına geliyordu. Bundan sonra Kilise gâh serbestlik, gâh disiplin taraftarı olma arasında zikzak çizmiştir.

Fakat her hâlükârda Léon XIII ile başlayan "dışa açılma" siyaseti Kiliseye entelektüel bir prestij sağlamıştır. Kolejler, üniversiteler, araştırma enstitüleri açma, periyodikler çıkarma sayesinde akıl ve din arasında uzlaşma sağlamaya çalışmaktadır[439].

Papalık 1854'te immaculeé conception (Hz. Meryem'in aslî günahtan berî olarak yaratılması) akidesini kabul etmişti. 1950'de de Assomption (Hz. Meryem'in mûcizevî tarzda melekler tarafından göğe yükseltilmesi) inancını kabul etti. Âyinlerin Lâtince olmasında ısrar ediyordu. Lâtince'yi birliğin bir alâmeti ve aslî itikadın bozulmasına karşı tesirli bir mahfaza görüyordu. Papalık, dindarlığın popüler şeklini teşvik ederek rasyonalizmin etkisinde kalmış entelektüel kesime bedel, geleneğe daha bağlı olan az kültürlü kitleyi ayakta tutmaya çalışıyordu.

2- Papalık ve yeni âdetler

Muasır dünyada âdetlerin de din dışına yönelmesi karşısında Papalık, eski sıkılığını biraz gevşetse de, yine de ahlâkî gerilemeye mukavemet etmeye çalışır. Pie XI müstehcen roman, basın ve sinemayı takbih eden bir ferman yayınlamıştı. Katoliklerle Katolik olmayanlar arası evlenmeyi, doğumu önleme tedbirlerini, kürtajı, sun'î tohumlamayı reddetmişti. Fakat Batı içtimaî hayatının gelişme istikâmeti zıt yönde olduğundan, fazla bir başarı sağladığı söylenemez[440].

3- Katolik yayılma

Papalık, Batı'daki kaybını, Asya ve Afrika'da yayılma gayreti ile telâfi etmeye çalışmıştır. Hele Rus ve Anglosaksonların nüfuz-

439 H. Marc-Bonnet, *La Papauté contemporaine*, s. 27-29.
440 *La Papauté contemporine*, s. 31.

larının arttığı bir dünyada, Katolikliğin Avrupa'da sadece dinî bir mezhep hâline gelmesi bir hamle yapmayı zarurî kılıyordu.

Dünyadaki gelişmelerde bazen Hıristiyanlık, devletlerin yayılmasını, bazen da istilâcıların işgali Hıristiyanlığın yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Misyonerler arasındaki milliyet rekabeti ve misyonerlerin millî çıkarları için çalışmaları, Hıristiyanlığın yayılmasını olumsuz yönde etkileyince Papa Benoit XV 1919'da sırf din gayesinin esas alınması üzerinde durdu. Bunun yanı sıra, Hıristiyanlığın yayılmasına çalışıldığı yerlerde millî ve mahallî unsurlara değer verildi, o bölgelerden din adamı yetiştirilmesi üzerinde duruldu. Papalık bile, beyaz ırkın üstünlüğü hülyasından, din hizmetlerinin zorlamasıyla, ancak 1925'lerde sıyrılmaya başladı. İlk Japon piskoposun tayini için 1925'i, ilk siyah piskoposun tayini için 1939'u, ve renklilerden ilk kardinalin tayini için 1946'yı beklemek gerekmiştir. Hıristiyanlık, bu kadarla da olsa, Avrupalı imajından uzaklaşmış görünmesinin, bir miktar faydasını görmüştür.

Papalık, uniates denilen ve kendilerine mahsus dinî gelenekleri muhafaza etmekle beraber Roma'nın otoritesini kabul eden şark mezheplerine (bunlar takriben şark Hıristiyanlığının % 6'sını teşkil edip Kıbtî, Keldânî, Rûmî, Süryanî, Marûnî, Ermeni olarak altı mezhebe dağılmışlardır) geniş hürriyet tanır. Onların papazlarına evlenme müsaadesi verir, hatta Roma-Lâtin Hıristiyanlığına uymayı onlara yasaklar. Birliği, sadece dinin aslında ve otoritenin tanınmasında arayıp, diğer bütün âyin, dinî gelenek vb. konularda mahallî hususiyetlere hürmet eder.

Misyonerlik faaliyetleri, özellikle Pie XI zamanında hız kazanır. Bu "misyoner Papa" 211 yeni bölüm (circonscriptions) açar. Böylece o zamana kadarki yekûnu 330'dan 541'e ulaşır. Misyonerlerin sayısını iki misline çıkartır. Misyoner yetiştiren kolejlerin sayısını artırır.

Buna rağmen, yayılmada ciddî bir başarı sağlanamaz. Ama hiç değilse varlığı muhafaza etmeye çalışılır. İslâmiyet'in rekabeti ve insan fıtratına daha elverişli olması mühim faktörü yanında, Hıristiyanlığın beyaz Avrupalıların, istilâcıların dini olması, millî hisler, gelenekler gibi sebepler, Katoliklerin istedikleri gelişmeyi göstermelerine engel olmuştur.

4- Ayrı düşen kardeşler

Modern insanların birçoğunun dinden uzaklaşmaları, müşterek düşmanın ilerlemesi, mezhepler arasındaki farkları biraz hafif gösterse de birlik hususunda, aşılması zor engeller bulunmaktadır. Bu engellerin birincisi de bizzat Papalıktır. Ortodokslar zaten Papalığı tanımazken, 1870 Vatikan I. Konsilinden itibaren "yanılmazlık"la ve merkezî otoritesinin artırılmasıyla donanmış son asır Papalığını kabul etmeye hiç yanaşmamaktadır.

Katolik Kilisesi'nin Protestanlarla olan durumu daha başkadır. Zira Protestanlar, ekseriya Katoliklerle iç içe yaşarlar. Din hürriyeti, temas kurmayı ve din propagandasını kolaylaştırır. Katolik Kilisesi, kuvvetli teşkilâtı ile dinin, esas hâmisi olduğu iddiasındandır. Protestanlık, çok sayıdaki bölünmelerle, iyice parçalanmış bir durum arz eder.

Protestan şekiller arasında Katolikliğe en yakın olan Anglikanizm ise de, Papalığa olan uzaklıkları devam etmektedir. İngiltere gibi güçlü bir devlete dayanan Anglikan Kilisesi, inzivalarından çıkmak isteyen ve Roma Kilisesinin otoriter ve uzlaşmaz tutumundan sıkılan münferit küçük Kiliseler için cazip gelmektedir.

Papalık, Protestan çevrelerce ileri sürülen interconfessionalisme (mezhepleri, aynı gayeleri taşımaları sebebiyle müsavi sayma temayülü) karşısında Hıristiyanları uyarıp ondan sakındırmaktadır. Keza mâneviyatı kurtarmak için inkârcılara karşı müşterek bir cephe kurmaya da yanaşmamaktadır. Amerika'da mez-

hepler arası münasebet sık ve taassup az olduğundan, Papa Léon XIII, 1899'da bu gevşekliğe "américanisme" diyerek bu tutumu mahkûm etmişti. Pie XI bu hususta daha uzlaşmaz bir tutum izleyerek 1928'de her türlü Panchrétienne (Hıristiyanları birleştirme teşebbüsü) ile ilgili temayülü reddetmişti. Ona göre Kilisenin birliği zaten mevcut olup, esasî olduğu söylenen hususları kabul ile tahdit edilen müşterek bir inanca dayalı dinî bir federasyon kurma ihtiyacı ve konusu yoktur. "Birlik, ayrı görüşlerden değil, bir otoriteden, aynı inaçtan, aynı iman kaidesinden çıkar. Aksi hâlde dinde lâubalîliğe ve modernizme vize verilmiş olur. Binâenaleyh Katoliklerin böylesi teşebbüslere taraftar olup iştirak etmeleri yasak olup yapılacak tek iş, ayrılmış olanların Îsa'nın gerçek Kilisesine dönmeleridir. Keza diğer din mensuplarıyla da, yapmacık birliğe gitmek doğru değildir."[441]

İkinci Dünya Harbi, Hıristiyanlar arası birliği ihtiyaç hâline getirdiği hâlde Pie XII (1939-1958 yılları arasındaki Papa) selefinin sert tutumunu devam ettirdi. Bu sebeple 1948'de kurulan Consil Oecuménique des Eglises (Dünya Kiliseler Birliği Konseyi) teşkilâtına katılmayı düşünmedi. Düşünmek şöyle dursun gözlemci bile göndermeyi reddetti. Zira Pie XII'ye göre "yanılmayan tek hakikat hâmili vardır ve o da Papalıktır." 1949'da çok ihtiyatlı ve gizli bir şekilde mezhepler arası görüşme yapılırken, 1950'de ilâve edilen Assomption (Hz. Meryem'in mûcizevî tarzda melekler tarafından göğe yükseltilmesi) dogması işi karıştırdı. Hz. Meryem'e tapınmayı ifade eden ve papalığın yanılmazlığını vurgulayan bu tutum Protestanlarca, Katoliklikle diyaloğun mümkün olmadığı şeklinde değerlendirildi.

Hülâsa, Hıristiyan birliği sağlanmasa da, Papalığın hemen her ülkede sahip olduğu kuvvet, menfaat ve arzular, Papalığı, her devletin hesaba katması gereken bir kuvvet hâline getirmektedir.

---

441 H. Marc-Bonnet, *La Papautécontemporaine*, s. 49.

5- Oecuménisme (dünya Hıristiyanlarını birleştirme) hareketi

Söz sırası gelmişken, Hıristiyanlığın en büyük temsilcisi Papalığın başlangıçta iltifat etmediği, fakat gittikçe ilerleme kaydetmiş bulunan "Birleşik Hıristiyanlık" hareketine kısaca temas etmemiz yerinde olur.

Bölünmüş Hıristiyanlık, özellikle Katolikler dışında kalan mezhep mensuplarının gayrete gelmelerine sebep olmuş, bilhassa 19. asır ortalarından beri toparlanma gayretlerine yol açmıştır. Bu zincirleme gayretler[442] sonucunda 1948'de Amsterdam'da bir araya gelen 147 Kilise (mezhep) temsilcileri "Birlikte olmak istiyoruz." diyerek, resmen Conseil oecuménique des Eglises"i (COE) kurdular.

COE teşkilâtı şuna gayret eder: 1- Mesîh'in Kilisesinin evrenselliğini ve bütün Hıristiyan Kiliselerinin esasta birliğini izhar etmek, 2- Muhtelif Hıristiyan mezhepleri arasında münasebetleri geliştirmek ve onların dünyadaki müşterek misyonlarını tamamlamak[443]. Böylece COE, Mesîh'i Kurtarıcı ve Tanrı olarak tanıyan Kiliselerin kardeşane birliğidir. Bu konseyde her Kilise, kendi hususiyetini korur. Fakat her birinden beklenen, diğer Kiliseleri "Evrensel Kilisenin parçaları" kabul etmesidir. Bir tek Kilise hâlinde birleştirme mümkün olmayınca, COE kendisini, "Kilisenin (yani bütün Hıristiyanların) ifade ettiği sırrın bir görünümü" saymaktadır[444].

Vatikan II. Konsilinden itibaren Batı'da ökümenizmden çok bahsedilmektedir. Konsili başlatan Papa Jean XXIII (1958-1963) "Katoliklerin, başka mezheplerin varlığını ve Hıristiyanların bölünmüşlüğü dramını anlamaya çalışmalarnı" istemişti.

442 Bunlar için bkz. M. Barot, *Le Mouvement oecuménique*, s. 23-68.
443 A.g.e., s. 8-9.
444 *Histoire des consiles*, s. 11.

Vatikan'da 1960'da, Hıristiyanların Birliği Dairesi'nin kurulması, 1962'de Katolik olmayan Hıristiyanlardan Konsile gözlemci davet edilmesi, 1964'te Konsil'de "Ökümenizm hakkında beyanname" yayınlanması, 1965'te ise Vatikan ile COE daimî temsilcilerinin teşkil ettiği devamlı bir komisyonun kurulması, hızlı bir ilerlemenin son derece süratli etaplarından ibaret olup, Katolik-gayr-ı Katolik münasebetlerini, o tarihlerde, aktüalitenin birinci plânına getirmişti.

Bu safhalar böylesine süratle aşıldı ise, bunda en büyük pay, özellikle son otuz küsur yıl içinde, bölünmüşlük dramından etkilenen ve Papalığı da ikna etmeye çalışan Katolik din bilginlerinindir. Keza hususiyle yarım asırdan fazla bir zamandan beri birleşme için çalışma yapan Ortodoks, Anglikan ve Protestanların çalışmaları da işin başında bulunmaktadır[445].

Ökümenizm ilk zamanlarda, Hıristiyanlık tarihinde benzeri bulunmayan ve istikbal için tasavvur edilemeyecek derecede büyük neticeler vaat eden bir ümit akımı olmasına rağmen, bildiğimiz kadarıyla, bu ümitler hâlâ hedefin uzağında bulunmaktadır.

C- SİYASÎ ve SOSYAL HAYAT KARŞISINDA PAPALIK

1- Papalık ve siyasî hayat

Papalık, 18. asrın sonlarından itibaren görülen ve Hıristiyanlık prensiplerinden gittikçe uzaklaşan cemiyet anlayışına karşı başından beri tepki göstermiştir. 19. asrın ikinci yarısına kadar dünyevî iktidara da sahip olan Papalık, şartların zorlamasıyla bunu bırakmaya mecbur kalmıştı.

Aslında iktidarın kaynağını Tanrı'da değil de halkta gören demokrasi, Kilise tarafından kabul edilmemişti. Daha sonra ya-

---

445 M. Barot, *Le Mouvement Ocuménique*, s. 6-7.

vaş yavaş "meşru surette gelen ve âdil hareket eden her iktidar, Tanrı'dan gelir ve ona itaat etmek gerekir." demiştir.

Papalık, başlangıçta fikir ve hele basın hürriyetine de karşı koymuştu. Fakat önlenemeyeceği anlaşılınca, Papa Léon XIII, dince iyi gayeleri gerçekleştirmek için, bu hürriyetten istifade edilebileceğine hükmetti.

Pie IX "din ve vicdan hürriyeti" için: "Helâk olma hürriyeti" adını veriyordu. Léon XIII de: "İnsan, hakla bâtılı, doğru ile eğriyi seçmede serbest bırakılamaz; bu ikisine de aynı imkân verilemez." diyerek onu takip ediyordu. Pie XI de aynı fikri tekrarladı. Fakat taassup devri geçmişti. Papalık: "Yalnız Katolik Kilisesi muteber olsun, gerisine hak verilmesin." demesi hâlinde, sözünün dinlenmeyeceğini anlamıştı. Binâenaleyh bu hususta da yumuşamaya mecbur kaldı: "Gerçek din gibi tutulmamak şartı ile, bir iyiliğe ulaşmak veya bir şerri önlemek gayesiyle devlet başkanları, diğer dinlere de hayat hakkı tanıyabilirler." dedi (Léon XIII).

Öbür taraftan Kilise, bazı lâik ve anticléricale idareler nezdinde din hürriyeti prensibini ileri sürerek hak talebinde bulunmaya teşebbüs etmişti. Ve derken, Birinci ve İkinci Dünya Harpleri arasında zuhur eden bazı idare şekilleri karşısında Kilise, liberalizm ve demokrasiyi "ehven-i şer" (moindre mal) kabul etmeye başladı. Böylece başlangıçta kendisini yıkan liberal demokrat rejimi, şimdi mahdut çalışma imkânı veriyor diye Papalık, şayan-ı istifade buluyordu. Daha doğrusu, buna mecbur kalıyordu. Hatta Pie XII, 1944 Noel mesajında "halkların özlediği hürriyeti verebilecek tek rejimin, gerçek demokrasi" olduğunu söylemişti[446].

Din-devlet ilişkileri, aynı şekilde büyük bir değişme gösterir. Papa Léon XIII bile: "Devlet, Tanrı'nın kanununu kabul etme-

---

446 H. Marc Bonnet, *La Papautécontemporaine*, s. 56.

ye mecburdur.", "Devlet, vatandaşlarına âhirette iyi bir hayat kazanmaları hususunda yardımcı olmalıdır." diyor, lâiklik hakkında "devrin vebası" ve "fertlerin ve devletlerin irtidadı (dinden dönmesi)" hükmünü veriyordu (aynı yer). Pie XI 1925'te, din ve devlet ayrılığının, ne Kilisenin, ne de insanın ve toplumun tabiatına uymadığını tekrarlıyordu. Fakat, başından beri, şartlara uyma esnekliği göstermesini bilen Kilise idaresi, bu hususta da şartlara göre hareket etmeyi deneyecekti.

Papalar, devamlı olarak, eğitim ve öğretim hayatına da Hıristiyanlık prensiplerinin hâkim olmasına çalışmışlardır. Pie XI, "Katolik olmayan veya nötr veya karma olan okullarda okumak, Katolik çocuklara yasaklanmalıdır." diye 1929'da hüküm koyuyordu. Kilise "din olmadan, ahlâk da olmaz" fikrinde ısrar ediyordu.

2- Papalık ve sosyal hayat

On dokuzuncu asır Avrupa'sındaki ekonomik ve sosyal gelişmeler, Kiliseye birtakım problemler çıkardı. Şehir hayatı, din dışı yaşayışa kayarken, sanayileşmenin doğurduğu işçi kesimi, kendi problemleri konusunda Katolikliğin yetersizliğini ve din adamları ile devlet yöneticilerinin işbirliğini müşahede etmiş olarak, geleneksel neviden bir "himaye" görmek istemiyordu. "Sosyal adalet" lâik ilkesi, Hıristiyanlığın "merhamet" mefhumunun yerini alıyordu. Eskinin Voltaire'i yöneticileri, işçi kitlesinin talepleri karşısında, onları teskin edeceğini umduğu Kiliseye yaklaşmıştı. Bu ittifak da, Kiliseyi emekçilerle karşı karşıya getiriyordu. 19. asır sonlarına kadar Papalık, işçi kesimine ilgisiz kalmış ve sosyalist iddiaları kınamıştı.

İlk olarak 1891'de Léon XIII, patron-işçi arasındaki münasebetlerin bozulmasının, Hıristiyanlığın merhamet esasının unutulmasının ve servetin mahdut ellerde toplanmasının zararlarını dile getirdi. Daha sonra gelen papalar da aynı yönde ilerlediler.

Pie XI 1932'de, Kapitalizmin "tabiatı icabı" Hıristiyanlığa zıt olmamakla beraber, şahsî mülkiyetin de sorumsuz olamayacağını belirtti. Aynı Papa, 1937'de sosyalizm ve komünizmin, sırf maddî ve dünyevî hayatı esas aldığı için dine muarız olduğunu, sınıfsız toplum oluşturmak için sınıf mücadelesini körüklediğini; aileyi, her türlü otoriteyi, mülkiyeti, insan haysiyetini inkâr ettiğini, kendi gayelerine hizmet için de kadınlara serbestlik istediğini, onları istismar ettiğini bildirerek tenkit etti.

Pie XII, topluma karşı sorumluluğunu yerine getirmeyen servetin, Tanrı'nın emrine aykırı olduğunu, işçi hakları lehine çalışmamanın, onları dinden uzaklaştıracağını belirtti (1942 Noel mesajında). Aynı Papa 1949 Noel mesajında, sınırsız kapitalizm gibi kolektivizmin de Tanrı'nın talimatına aykırı olduğunu söyledi. İkinci Dünya Savaşı sonunda birçok Katolik ülkede komünizm galip gelince, Papalık komünizmi aforoz etti (Temmuz 1949).

Kilise, asırlar boyunca, Fransız ihtilâline kadar, hep asillere ve varlıklı olanlara ihtimam gösterdi. Ondan sonra da burjuva sınıfı ile, iktidarda olan şahsiyetlere önem verdi. "Kilise neden bu şekilde davrandı?" sorusuna, henüz açık seçik bir cevap verilememiştir. Bunun sebebi opportunisme, menfaatçılık mı idi? Ruhanî misyonunu unutmak mı idi? Kilisenin düşmanları "Evet, öyle!" diye cevap veriyorlar. Dostları ise şöyle diyorlar: "Her şeyi yapmak mümkün değildi. En iyi, iyinin düşmanıdır. Kilise, gayelerini gerçekleştirmek için duruma göre, en etkili vasıtayı seçmeye çalışmıştır."[447]

Papalık iktidardan uzaklaştırılınca, parlamenter dönemde bu sefer Katoliklere, iktidarı ele geçirecek, hiç değilse etkileyecek siyasî partiler kurmayı tavsiye etmiştir[448]. Bu prensibe göre, değişik

447 H. Verbist, *Les grandes controverses de l'Eglise contemporaine*, s. 236.
448 A.g.e., s. 237.

ülkelerde izlenmesi gereken pratik tutumlarda da tavsiyeleri farklı olmuştur.

K. Marx'ın Manifesto'sunu 1848'de yayınlamasına rağmen 1870'te toplanan Vatikan I. Konsili, işçi meselesine en ufak bir ilgi bile duymamıştı. Fakat şartların zorlamasıyla modern dönemlerde ilân edilen insan haklarının, İncil'in istekleri olduğu Kilisece söylenmeye başladı.

"Papalık makamı, halk idaresinin en iyi idare şekli olduğunu kabul etmeksizin, işçi hareketinin varlığını itiraf etti. Kilise, sermaye ile emek arasındaki dengeyi kurmada hayli ağır hareket etti. Sonunda Baba'nın evini, muayyen bir gruba değil de, herkese açtı; İster liberal, ister sosyalist veya komünist olsun. 1963'te Papa Jean XXIII, "sosyetenin (toplumun) sosyalleştirilmesi"nden bahsetmek cesaretini göstermekle iyi ama tatbiki çok güç olan bir çözüm teklif etmişti: "Bütün "izm"leri kaldıralım ve iyi niyetli bütün insanları birleştirelim."[449]

Sonuç olarak diyebiliriz ki Papalık, sanayileşmenin doğurduğu problemleri halledemese de, onlara yabancı da kalmamıştır. Fakat bu gayreti işçi kesiminde, beklediği neticeyi de doğurmamıştır.

---

449 A.g.e., s. 239.

Dokuzuncu Bölüm

İSLÂM'IN ZUHURUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR HIRİSTİYANLIĞIN İSLÂM'A BAKIŞI

İSLÂM'IN ZUHURUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR HIRİSTİYANLIĞIN İSLÂM'A BAKIŞI[450]

Giriş

Hıristiyanlığın İslâm'a bakışı mevzuuna, Papalığın (Papalığa bağlı "Hıristiyan Olmayanlara Mahsus Daire Başkanlığı'nın", "İslâm'la Münasebetler Daire Başkan Yardımcılığı"nın) çıkardığı bir kitabı[451] tanıtmak münasebetiyle girmiş bulunuyoruz. Bu kitapta tezahür eden -Papalığın yeni gelmiş göründüğü ve zahiren büyük bir tavır değişikliği izlenimini veren- tutumu değerlendirmek için, konunun tarihî durumu hakkında, bir bakıma kısa, bir bakıma uzun bilgi vermeyi faydalı ve gerekli bulduk. Bu hususta, yani Hıristiyanlığın İslâm'a bakışı konusunda, bildiğimiz kadarıyla, dilimizde yazılmış bir eser bulunmamaktadır. Batı'da, -şu ya da bu eğilimi yansıtmakla birlikte, tarafsız olduğunu iddia eden- birçok çalışma yapılmıştır.

---

450 Bu çalışmayı bundan on beş yıl kadar önce yazmıştım. Geliştirmek, genişletmek de istiyordum. Bu arzumu gerçekleştiremedim. Fakat, konu ile ilgili Türkçe yayın pek olmadığından, boşluğu bir nebze dolduracağı ümidiyle, kitaba ek olarak yayınlanmasında fayda gördüm. (S. Yıldırım)

451 *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, Roma, Ancora yayınları, 1970. Bu çalışmanın, Prof. Dr. Maurice Borrmans tarafından yeniden gözden geçirilmiş şekli, 1988 yılında, E. Mehmet Ümit tarafından Türkçe'ye çevrilip "Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyaloğa Yönelişler" adı ile yayınlanmıştır.

Hıristiyan müelliflerin İslâm aleyhinde, Müslüman müelliflerin de Hıristiyanlık aleyhinde yazmış oldukları polemik eserlerini ilk tespit eden, muhtemelen, Oxford, Utrecht ve Sockholm'da şark dilleri profesörlüğü yapmış olan Christian Ravius olmuştur (1644). Bundan sonra Hottinger (1658), Marraci (1721), Gasse (1844) ve daha başka isimler varsa da zikre değer eserler şunlardır: Steinscheider, 1877'de yayınladığı *Littérature polémique et apologétique en langue arabe entre Musulmans, chrétiens et juifs* adlı eserinde Arap dilindeki polemik eserlerinden başka, çok sayıda misyoner metnine de yer vermiştir. Prutz, 1883'te yayınlanan *Histoire des Croisades*'ının bir bölümünü, Orta Çağ Hıristiyanlığının İslâm ve Hz. Muhammed (*s.a.s.*) hakkındaki telâkkilerine tahsis etmiştir. Müellif, İslâm'la (özellikle Kudüs ve İspanya'da) yan yana yaşamış oldukları hâlde, Hıristiyanların İslâm'ı, doğru bir şekilde tanımamış olmalarına teessüf etmektedir. Devic, *Traduction inédite du Coran* (1883) adlı kitabında, Pierre le Vénérable'dan beri yapılmış Kur'ân tercümelerini sıralamakta, müteakiben 12. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar İslâm aleyhinde yazılmış olan polemik eserlerini zikretmektedir. Aurelio Palmieri'nin, aslı İtalyanca olup Almanca'ya çevrilen *Polemik der İslâm* kitabı (trc. Holzer, Salzbourg, 1902), İslâm'la tartışmaya girişen Doğu, Batı, Bizans ve Rus Hıristiyanlarını incelemektedir. Bunlardan sonra Zockler (1907), Chauvin (1907), Hichhter (1920), Becker'in (1923) eserleri zikredilebilir. Erdmann Fritsch, ilk defa olarak Hıristiyanlara karşı İslâm polemiğini Breslau Üniversitesinde tez konusu yaptı (1931).

Daha yakında yapılmış çalışmalardan bazıları: Doğu Hıristiyan dünyasında İslâm'a karşı yazılan kitaplar için G. Graf, *Geshischte der Chiristlichen Arabischen Literatür*, Vatican, 1944-1953, 5 cilt hâlinde olan bu eser iyice taranmaldır. Bizans Hıristiyanlığının İslâm'a karşı olan durumu ile özellikle A. T. Khoury ilgilenmektedir. *Les théologiens byzantins et L'Islam*, textes et auteurs,

Paris-Louvain, Nauwelaerts, 1969) ile *Polémique byzantine contre L'Islam*, (Leiden, Brill, 1972) adlı eserlerinden birincisinde 8. asırdan 13. asra kadar olan metinleri ve müellifleri vermekte, ikinci eserde ise bunları incelemektedir. Onun, bu konudaki çalışmalarını başka eserlerinin izleyeceği bildiriliyor. Batı Lâtin Hıristiyanlığının İslâm'a karşı tutumu için: Norman Daniel, *İslâm and the West*, The making of an Image (Edinburgh Univ. Press, 1960) ve yine aynı yazarın İslâm, *Europe and Empire*, (Edinburgh Univ. Press, 1966, 620 s.); U. Monneret de Villard, *Le studio dell'Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo*, Vatican, 1944; A. Malvezzi, *L'Islam o la Cultura Europea*, 1957; G. Zananiri, *L'Eglise et L'Islam*, Paris, 1969. Ayrıca James Calvin Waltz, Haçlı seferlerinden önce Batı Avrupa Hıristiyanlarının İslâm'a bakışı konusunda Amerika'nın Michigan Üniversitesinde 1961 yılında bir tez hazırlamıştır.

Paul Sbath, 9-14. asırlarda Hıristiyan Araplarca yazılmış, yirmi kadar Hıristiyanlığı savunan eseri yayınlayarak, aynı konuda daha önce Cheikho'nun neşretmiş olduğu yirmi kitapla, Arapça yazılmış Hıristiyan polemiği kitaplığının meydana gelmesini sağlamıştır. G. Pfanmuller, *Handbuch des Islam-Literatur*, Berlin, De Gruyter, 1923, 435 s. eserinde, bu konuda yazmış olan Batılıları saymaktadır. R. Caspar, birçok başka araştırıcının yardımıyla hazırladığı *Bibliographie Sur le dialogue islamo-chrétien* çalışmasını Proche-Orient Chrétien (sayı 16, sene 1966, s. 174-182) yayınlamıştır. Bu sahada en ayrıntılı bibliyografya çalışmasıdır. Batılıların yaptığı gibi Müslümanların da, hem Hıristiyanlığın İslâm'a bakışı, hem de Müslümanların Hıristiyanlığa bakışı konularında ciddî çalışmalar yapmaları arzu edilir.

* * *

İslâm'ın ilk yayılışından itibaren, Hıristiyan âlemine göre: İslâm, Hıristiyanlığı, Samî köklerinden koparmış; kendi kutsal

topraklarında bile onu mağlûp etmiştir. Habeşistan'ı tecrit ederek, Afrika Hıristiyanlığını ortadan kaldırmıştır. Bizans rengine boyanmış olan Şark Kilisesini nötrleştirerek onu, yalnız Slav dünyasına münhasır kılmıştır. Katolikliği, fiilî yönden, Lâtin Kilisesine irca etmiş ve böylece, Reform sırasında onun bölünmesinde de rol oynamıştır. Hıristiyan misyonerliğinin Orta Asya'ya ve Uzak Doğu'ya girmesini yavaşlatarak veya keserek, Şark Kilisesinin misyonunu ise Rusya'ya münhasır bırakarak İslâm, bütün Hıristiyan misyonunu, önce Lâtin, sonra onun yanında Anglo-Sakson dünyasına bağımlı kılmıştır. Böylece İslâm, Hıristiyanlığı kaynağından olduğu kadar, Asya ve Afrika milletlerinden de koparmıştır. Bu bakımlardan İslâm'a, Hıristiyanlığın en büyük rakibi nazarıyla bakılabilir.

Hıristiyanlık İslâm'a böyle baktığından, bu iki topluluğun tarihî münasebetlerinden, daha ziyade kılıç şakırtıları ve barut kokuları gelir. Hıristiyanlık, yayılan İslâm davetinin karşısına savaş yolunu tercih ederek karşı çıkmakla, onun için hayatî bir tehlike teşkil etmeseydi, İslâm hâkimiyetine giren yerlerde büyük ölçüde uygulandığı üzere, teoride olduğu gibi pratikte de, savaşmaksızın birlikte yaşamak mümkün olabilirdi. Fakat fikir plânında yenildiğini ve yenileceğini gören Hıristiyanlık savaşa girişince, her iki tarafla da ilgili olabilecek çeşitli etkenlerin belirlediği -tabir yerinde sayılırsa- bir tarihî konjonktür[452], sağduyuyu ortadan kaldırmış, anlayışın yerine kin ve iftirayı, ateş ve demiri geçirmiş ve Hıristiyanlık, hayatta kalmasını millî taassup hâline gelmesine borçlu olmuştur. Bu sürecin nasıl gerçekleştiğini ileride göreceğiz. Ancak, oraya geçmeden önce, şimdiye kadar öbür dinlere hiç değer vermeyen Hıristiyanlığın, günümüzde onlarla ilgilenmeye başlayan tutumuna kısaca temas edelim.

---

452 Conjoncture: "Birtakım şartların buluşmasından hasıl olan toplu durum" demektir (Petit Robert sözlüğü).

Tarih boyunca Hıristiyanlık, "Kilise dışında kurtuluş yok!" düsturunu benimsemiştir. İhtiyaçların sevkiyle 19. yüzyılda Kilise "kâfirlerin necatı" meselesi üzerinde özellikle durmuştu. Bu döneme hâkim olan görüş şu idi: Hıristiyan olmayan kimse, "iyi niyeti" sayesinde, -fakat ferdî olarak- necat bulabilir. Ancak, bu kimse, -dininin bâtıllığına rağmen- Hz. İsa'nın lütfu ve "görünen Kilise"ye görünmeyen bir bağlanma sayesinde, vicdanın gösterdiği yoldan ayrlmamalıdır. Bu görüş, 1940'lara kadar sürdü. Bu tarihten Vatikan II. Konsiline kadar ise, Hıristiyanlık dışında kalan dinler, "Hıristiyanlığa elverişli dinler", "Hıristiyanlığa engel teşkil eden dinler" şeklinde bir ayrıma tâbi tutuluyordu. Şimdiki görüşe gelince, hiç değilse başlangıçta, böyle bir ayrımı reddetmekte ve Hıristiyanlık dışı bütün dinleri, oldukları gibi ve toplumdan ayrılmaz bir unsur olarak kabul etmektedir.

Buradan hareket edilerek, öbür dinleri, Hıristiyanlığın az veya çok eksik taslakları görmek yerine, din hâdisesine genel bir açıdan bakılmakta ve Hıristiyanlık da, bu bütün içine yerleştirilmektedir. Bu eğilim iki yönde gelişiyor:

Özellikle, Kardinal J. Daniélou tarafından işlenen birinci eğilime göre: Din, insanın en esaslı unsurudur. Allah ile münasebeti olmayan insan sakattır. Hıristiyanlık da dahil olarak dinler, insanın, Allah'a doğru yöneliş gayretlerinin inançlar, ibadetler, şeriatler hâlindeki müşahhaslaşmasından ibarettir. Bunların olumlu tarafları vardır ve bunlar, insanın, Allah'a doğru açılması için zorunludurlar. Ancak, bu dinlerin vahiy ve nübüvvet adını verdikleri kavramlar bile, sonuç itibariyle "beşerî gayretleri" ortaya koyarlar. Buna karşılık Tanrı'nın, Kitab-ı Mukaddes'le ve Kelâmullah olan Îsa ile tezahür eden Kelâm'ı, deminki durumun tersine, Tanrı'nın insana doğru yaptığı bir teşebbüstür ki, insan da buna, imanla cevap vermek zorundadır. Böylece bir taraftan din ve dinî duygu öbür taraftan vahiy ve iman, iki ayrı akım olarak birbirine aykırı olmaktadırlar: Birincisi aşağıdan yukarıya,

ötekisi yukarıdan aşağıya. Fakat bunlar, birbirini tamamlar ve insanın kalbinde bütünleşirler. Zira iman, din duygusuna nezaret eder ve onu canlandırırken, din duygusu da imana, onun kültürel ve sosyal ifadesini, yani maddesini vermektedir. Görülüyor ki, bu tutum da neticede Hıristiyan imanını esas almaktadır.

İkinci eğilim ise, iki ayrı necat tarihi olduğunu, daha doğrusu necat tarihinde iki ayrı yol bulunduğunu düşünür. Bu yollardan birincisine "genel, evrensel, olağan" nitelikleri verilir ve insanlığın başından beri, yeryüzünde ortaya çıkmış, bilinen bilinmeyen bütün dinleri içine alır. Allah, her zaman insanlara hitap etmiştir: Bu hitap, Hz. Nûh'un ahdinde olduğu gibi kozmik" yahut öbür peygamberlerin durumunda olduğu gibi zâtî bir kelâm tarzında olabilir. İkinci yol ise, Kitab-ı Mukaddes geleneğindeki ve Hıristiyanlıktaki vahiydir ki bu yol, "özel, olağan üstü" olarak nitelendirilir. Böylece bu vahyin istisnaî yeri korunmakla birlikte, inhisar özelliği kabul edilmemiş oluyor. Bu iki yol arasındaki ilişki, sonsuza doğru aynı yöne giden iki doğru çizgiye benzetilir. Fakat Hıristiyan vahyinin, kıyametten önce bu iki akımın bütünleşeceğine, yani insanın ve dünyanın problemlerine karşılıklı "yardımlaşma" ile çözüm getirme rolüne dair bir hususun düşünülmesine imkân vermediği söylenir.

Görüldüğü gibi, başka dinlere açılma eğiliminde olan Hıristiyanlar bile, Hıristiyanlık dışında kalan dinlerden herhangi birinin, uhrevî necata vesile olabileceğini söyleyememektedirler. Mesele gerçekten zordur, bu güçlük dinin mahiyetinden ileri gelmektedir. Bir dine bağlı olan bir insan, başka bir dinin de kurtarıcı olduğunu kabul ederse, onu tercih etmesine bir engel kalmamış demektir. İzafîlik birçok yerde geçerli olabilir, ama bir mü'minin, inancının izafî olduğunu kabul etmesi mümkün değildir. Mü'minlerden mutlak hakikat olarak kabul edilmesini isteyen dinin, izafî olduğunu söylemek, gerçeğin herkese göre değişebileceğini ileri süren şüpheci sofist felsefesinin dine girmesi demek olur ki, dinin

bütüncü niteliği bunu götüremez. Bunu öğreten bir dinin, toplumda varlığını sürdürebilmesi hayli şüphelidir. İşte öbür dinlere açılmak isteyen Katoliklerin sıkıntısı buradan ileri gelmektedir. Protestanlar, Hıristiyanlık dışında kalan dinlerin değerini tanımak hususunda, daha da çekingen davranmaktadırlar. Anglikanlar ile İngilizce konuşan Protestanlar arasında ise, İslâm'a karşı daha anlayışlı bir yöneliş müşahede edilmektedir.

Tarihî Seyir İçinde Hıristiyanlığın İslâm'a Bakışı

Kur'ân-ı Kerim'in Hıristiyanlara açık ve samimi bir çağrısı vardır. İslâm'a göre Hz. Îsa, Allah'ın hususi ihsanına ve mûcizelerine mazhar olmuş bir kulu olup, peygamberlerin en büyüklerindendir. Bu demektir ki İslâm, Hz. Îsa'yı, bir insana verilebilecek en üstün makamda görmektedir. Öyle ki, onun peygamberliğini veya Allah'ın kendisine gönderdiği İncil'i inkâr eden bir kimse, kâfir sayılmaktadır. Kur'ân, Hz. Îsa'nın bildirdiklerine tâbi olanlardan da sitayişle bahsetmektedir. Hz. Îsa'yı ve onun anası Hz. Meryem'i, aleyhindeki iftiralardan tenzih eden tek din de, yine İslâm olmuştur. Böyle olmakla birlikte Kur'ân, zamanla Hıristiyanlıkta ortaya çıkan önemli sapmalar üzerinde de ısrarla durur. Hıristiyanların inançlarına sirayet etmiş olan şirk bulaşıklarından arınmalarını ister. Kur'ân, onlarla mücadele ederken bile şefkatlidir. Şu iki âyet meali, Kur'ân'ın, Hıristiyanlara karşı tutumunu özetlemektedir:

"Düşmanlıkta ileri gidenler müstesna olmak üzere, Kitap ehli ile (Yahudi ve Hıristiyanlarla) en güzel şekilde mücadele edin. Bir de deyin ki: "Biz, hem bize indirilene, hem de size indirilene iman ettik. Bizimle sizin Tanrımız birdir ve biz, yalnız O'na itaat ederiz." *(Ankebût, 46)*

"De ki: "Ey kitap ehli! Gelin bizimle sizin aranızda müşterek olacak söze: Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'tan başka Rab

edinmesin." Eğer yüz çevirirlerse: "Bizim (Allah'a) teslim olduğumuza şahit olun." deyin." (Âl-i İmran, 64)

R. Arnaldez'in de dediği gibi İslâm, insanlık tarihinin tanıdığı en büyük ve örnek ökümenik (oecuménique: Evrensel) bir çağrıda bulunmuştu. Muhatapların takındığı tavırlar yüzünden, bazı yerlerde bu çağrı, yankısız kaldı. Mubahele hâdisesiyle, Hıristiyanların "yüz çevirmeleri" en belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Kaynaklarda ayrıntılarıyla anlatılan bu olayı, kısaca özetleyelim: Hicretin dokuzuncu yılında Necran Hristiyanlarından oluşan kalabalık bir heyet Medine'ye gelir. Heyet, Necran ahalisinin dinî ve dünyevî başkanlarını olduğu gibi, birçok seçkin şahsiyetlerini de içinde bulundurmaktadır. Gayeleri, İslâm'ın Hıristiyanlığa yönelttiği tenkitleri tartışmaktır. Onlar, Hz. Peygamber (*s.a.s.*) tarafından iyi karşılanırlar, hatta Mescid-i Nebevî'de, alıştıkları şekilde âyinlerini yapmalarına da müsaade edilir. Bundan sonra Hz. Îsa'nın mahiyeti üzerinde münakaşaya başlarlar, onun Tanrılığını ileri sürerler.

Bu sırada Hz. Peygamber'e şu mealdeki âyet vahyedilir: *"Onun (Hz. Îsa'nın) hakkında, sana gelen ilimden sonra, kim seninle münakaşaya kalkışırsa de ki: "Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra lânetleşelim de, Allah'ın lânetinin yalancılara olmasını dileyelim." (Âl-i İmran, 61)* Âyetin emriyle Hz. Peygamber, din mantığının bu çözüm şeklini teklif eder. Bu kesin ve kararlı iman tavrı, muhatapları ürkütür. Aralarında görüşüp danışmak için izin isterler, bir tarafa çekilip konuşurlar. Karşılarındakinin bir Peygamber olduğunu veya olabileceğini göz önüne alarak, onunla lânetleşmenin, kendilerine büyük felâketler getireceğini düşündüklerinden neticede, teklifi reddederler; cizye vermeyi kabul ederek memleketlerine dönmek istediklerini, yalnız bazı dünyevî işlerinde aralarında hakemlik edecek "emîn" bir şahsın kendilerine gönderilmesini arzu ettikleri-

ni belirtirler. Hz. Peygamber, "ümmetin emîni" olan Hz. Ebû Ubeyde'yi bu işle görevlendirir ve kendilerine bir ahitname verir. İslâm-Hıristiyan görüşmelerinin Hz. Peygamber zamanında bu şekilde noktalandığını gördükten sonra, bu münasebetlerin daha sonra nasıl geliştiğini izleyeceğiz.

Şark Hıristiyanlığının Tutumu

Hz. Peygamber'den sonraki İslâm fetihleri sonucunda Filistin, Suriye, Mısır, Irak gibi daha önce Hıristiyanlığın hâkim olduğu ülkeler, İslâm hâkimiyetine girdi. Müslümanlar semavî buyruğa uydular, yer mantığına aykırı davranarak, Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara geniş hürriyet tanıdılar. Yönetimini ele geçirdikleri ülkelerde kök salmış kültürden korkmadılar. Hakikatin, kendilerinde bulunduğundan emin idiler. Sahip oldukları dünyevî iktidara kapılıp, kuvvete başvurarak, onları ortadan kaldırmaya girişmediler. (Ashab-ı Kiramın tebliği ile Müslüman olan Fas'tan Hindistan'a uzanan ülkelerde, İslâm'ın bekasına vesile olan bereket üzerinde düşünmek gerekir. Yer mantığının devrim anlayışı, düşman saydığı eski üzerinde tam bir hâkimiyet kurar kurmaz onu, şiddet yoluyla hemen ortadan kaldırmaya girişir). İslâm otoriteleri, Emevî ve Abbasî halifeleri Hıristiyanlara çeşitli memuriyetler (kâtiplik, mütercimlik, doktorluk vs.), hatta bazen idarecilik gibi önemli makamlar vermişlerdir[453]. Hem yetkililer (halife ve patrik), hem de halk düzeyinde, samimî münasebetler kurulmuştu. Hıristiyanlığa tanınan hürriyetin genişliğini şuradan da anlamak mümkündür: Bu dönemlerde birçok Hıristiyan bilgini,

453 Zorba, karanlık, mutaassıp, bedevî vs. diye nitelendirilen o zamanın idaresi, bir Hıristiyana vezirlik (yani en azından bakanlık) vermiştir. Çağdaş, aydın, demokrat, özgürlükçü, uygarlıkçı, insancıl vs. sıfatlarını kendilerine yakıştıran Batı güçleri ellerine geçirdikleri ülkelerde ne yapmışlardır. Meselâ, yüz otuz yıl kadar Fransız sömürgesi olan Cezayir'den, bütün bu parlak sıfatların kaynağı olduğu iddia edilen Paris'e bir milletvekilinin olsun, gittiği söylenebilir mi?

İslâm'a karşı Hıristiyanlığı savunan polemik eserleri kaleme almışlardır[454].

Emevi hilâfetinde maliye bakanlığı yapmış bir şahsın torunu olan "Kilise atalarının sonuncusu" Jean Damascène (Doğuda Yuhanna ed-Dimeşkî denilen bu şahıs 655-749 yılları arasında yaşamıştır), Hıristiyanlığın İslâm hakkındaki hükümlerinin en büyük sorumluluğunu omuzlamaktadır. O, İslâm'ı, Hıristiyan kaynaklı bir sapıklık ve Hz. Îsa'ya karşı çıkacağı bildirilen Deccal sayardı. İslâm'ı değerlendirmesinde, Müslümanların arasında yaşama imkânından yararlanamamış, Müslüman Araplara, can çekişmekte olan Bizans kültüründen tevarüs ettiği yukarıdan bakan bir tavır takınmıştı. Bu da hem kendisi hem de Hıristiyanlık için talihsizlik olmuştur[455].

Abbasî halifesi Mehdi'nin çağdaşı olan Timothée I (728-823), Hz. Muhammed'in, Hz. İbrahim çizgisini izleyip putları kırmaya ve Arapları doğru yola yöneltmeye gönderilen bir peygamber olduğunu kabul ediyordu. Hıristiyanlığı, İslâmî esasları göz önünde bulundurarak izah ediyor ve Hıristiyanlığın daha üstün olduğunu ispata

---

454 Demokrat, özgürlükçü, lâik, insancıl, ilerici vs. birçok çağdaş ülkede benzeri bir durum yani iktidarın muhalifine bu tenkit hakkını vermesi mümkün müdür?

455 Hıristiyanların, tarihî seyir içerisinde İslâm'a bakışları konusunda en çok istifade ettiğimiz eser, bir Hıristiyan din adamı olan Prof. Dr. Youakim Moubarac'ın peş peşe hazırladığı iki doktora tezidir. Bu esas ve tamamlayıcı tezler, Paris Sorbonne Üniversitesi'nde bitirilmiş olup daktilografi olarak, oradaki üniversite kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Bu eserler yayınlanmamıştır ve yazar, "taraflar hazır olmadığından" bir müddet yayınlamak istemediğini de önsözünde belirtmektedir; şu ana kadar yayınlandığını işitmedik. I. cild, *Introduction ál'etude de la pensée chrétiénne concernant L'İslâm (des origines à la chute de Constantinople)* adını taşımakta ve Sorbonne Kütüphanesinde I 1121-4 numarada kayıtlı bulunmaktadır. II. cild ise, *La Pensée Chretiénne et L'İslâm de la prise de Constantinople à Vatican II* adıyla, aynı kütüphanede 1972 (88) -4 numarada kayıtlıdır. Birinci cilt 567, ikincisi 622 sayfa olup, 1972 yılında bitirilmiştir. Bundan başka yararlandığımız eserler arasında, bilhassa R. Caspar, L. Gardet'ninkilerini zikretmeliyiz.

çalışıyordu. Meselâ Hıristiyan teslisini, İslâm'da, Allah'ın müteaddit isim ve sıfatlarının bulunmasıyla; Hz. Îsa'nın şahsında Allah'ın konuşmasını, Allah'ın Kur'ân'daki konuşmasıyla mukayese ediyor, izahlarında bazan da Yunan felsefesini kullanıyordu. Harran Melkâni piskoposu Th. Ebû Kurra da (Ö. 925'ten sonra) İslâm ile münakaşaya girenlerdendi. Bağdad'daki Yâkubî Hıristiyanlardan Yahya İbn Adî (893-974) İslâm hakkında Arapça eser yazan ilk Hıristiyan müellif olarak bilinmektedir; tevhid ile teslisin bağdaştırılabileceğini savunurdu. Sidon piskoposu Antakyalı Paul (12. yüzyıl), İslâm'a yaklaşımında, oldukça müspet bir tavır takınmıştı. Hıristiyanlığını muhafaza ederek İslâm'ı, içeriden tanımak istiyordu. Ona göre İslâm, Hıristiyanlığa aykırı olmak şöyle dursun, aksine tohum hâlinde aynı gerçekleri ihtiva ediyordu. Meselâ İslâm'ın, Hz. Îsa'ya kelime ve ruh vasıflarını vermesi kendince bu iddiasının bir örneğini teşkil ediyordu. Bu müellifler, İslâm diyarında yaşadıklarından ve Arapça'yı bildiklerinden, İslâm hakkındaki bilgileri, genellikle doğru idi ve İslâm'ın dinî değerlerini itiraf ediyorlardı.

Bizans ülkesinde yaşayan Hıristiyan bilginlerden İslâmiyet'le ilgilenenler az da olsa mevcut olmuştu. Jean Damascène'den başka belli başlı müelliflerden Evode ile George Hamartolos (9. yüzyıl), Barthelemy d'Edesse (13. yüzyıl) ve İmparator Manuel II. Paléologue sayılabilir. 1425 yılında ölen bu İmparator, Ankara'da bir Müslüman müderrisle gerçekleştirdiği diyaloğa dair "Bir Müslüman'la görüşmeler" adını verdiği yirmi altı meseleyi ihtiva eden eserini, muhtemelen 1391'de yazmıştı. Bizans müellifleri, İslâmiyet'in bazı dinî değerlerini kabul etseler de, genel olarak ona karşı olumsuz bir tutum içinde olup, İslâm hakkındaki bilgileri de az idi. Meselâ Kur'ân-ı Kerim'e karşı azgın bir tavırla bir reddiye hazırlamış olan Nicétas da Byzance (9. yüzyıl) İslâmiyet'i, putperestlikle karıştırmışa benzemektedir[456]. Müslümanları

456 Y. Moubarac, *La Pensée Chretiénne Concernant l'İslâm*, I. 5.

yakından tanıma imkânı olduğu hâlde, Bizans düşüncesinin İslâm'a karşı ortaya koyduğu bu saldırgan zihniyet taassuptan ve siyasî sebeplerden ileri geliyordu.

Orta Çağ Batı Dünyasının Tutumu

Batı Lâtin dünyasının tutumu aşağı yukarı Bizanslılarınki gibidir. *La chanson de Roland*, *Roman de Mahon* gibi eserlerin dile getirdiği saçma masallar, o devrin Hıristiyanlarının İslâm hakkındaki düşüncelerini yansıtır. Müslümanların Şeytan, Jüpiter ve Apollon ile birlikte, bir de Mahon adlı bir puta taptıkları iddia edilir. Yahut Mahon, Tervagon (şeytan) ve Apollon'dan ibaret bir teslis uydurulur. Kahramanlık destanlarında (Les chansons da geste) Hz. Muhammed, İspanya sarasins'lerinin[457], heykeline tapındıkları bir put şeklinde gösterilir. Devrin her türlü popüler geleneğine rağmen, Müslümanlar nezdinde Hz. Muhammed'in Tanrı değil de peygamber olduğunu 12. yüzyılda ilk olarak yazan Batılının Guillaume de Malmesbury olduğu söylenir.

Alexandre du Pont, 13. asır Fransızcasıyla, bu dilde Hz. Peygamber hakkındaki ilk eseri yazar. Bu romana göre Hz. Muhammed gayet kültürlüdür; zengin bir tacirin hizmetkârıdır. Tacirin ölümü üzerine onun dul kalan karısıyla evlenir. Sonra Hıristiyanlığı bozmak için, Hz. Mûsa'nınkine benzeyen bir din kurar, yaptığının farkında olan bir sahtekârdır. İslâm ise vaftizi ve evlenmeyi kaldırıp, çok karılı veya duruma göre çok kocalı bir aile anlayışını benimseyen, sünneti uygulayan, hayvanların kurban edilmesini isteyen bir dindir. O zamanlar yaygın bir başka efsaneye göre Hz. Muhammed (*s.a.s.*), Roma'da bir kardinaldir; papalığa seçilmediğinden Romen kilisesinden öç almak için bir mezhep kurmuş, sonunda da sarhoş olarak domuzların içinde ölmüştür.

457 Orta Çağ'da frenklerin Endülüs ve Kuzey Afrika Müslümanları için kullandıkları tabir.

Orta Çağın ve Dante'nin anlayışını bir Hıristiyan din adamı olan ve Hıristiyanların İslâm'a bakışına dair, bildiğimiz en şümullü çalışmayı yapmış bulunan Youakim Moubarac[458] şöyle özetler: O zihniyete göre "Müslüman'ın iyi olmasına hiçbir mâni yoktur, ama İslâmî olan ne varsa kötüdür."

Halk arasında yayılmış olan bu saçmalıkların yanında İslâm'ı reddetmek gayesiyle iyice tanımak teşebbüsleri de olmuştur. İslâm'ı ilmî bir tarzda ilk olarak tanıtmak isteyenler Bénédictin tarikatına, özellikle Cluny koluna mensupturlar. Cluny papazı Pierre le Vénérable 1146 yılında Kur'ân-ı Kerim'in ilk Lâtince tercümesinin de yer aldığı bir külliyatı Lâtinceye tercüme ettirmiştir.

Pierre, İslâmiyet'i, İspanya seyahati sırasında tanımıştı. Kendisinin Haçlı savaşlarına ve "kutsal cihad" kavramına karşı çıktığı söylenir. O, daha ziyade Müslümanları ikna etmek suretiyle Hıristiyanlığa döndürmeyi amaçlıyordu. İslâmiyet'e ait eserleri, Hıristiyanlığı savunmak isteyen bir tarzda yazılmıştır. Gayesi, dindaşlarına İslâm'ı tanıtmak ve -aklı sıra- onun yanlışlarını reddetmekti. Bu iddialarını küçük bir el kitabı olan *Summa totius haeresis* adlı eserinde ifade eder. Pierre *Summa*'sını hazırlarken Kur'ân tercümesi ile Abdülmesîh İbn İshak el-Kindî'nin apoloji'sine dayanmıştır. İslâmiyet'in Allah, peygamber, Îsa, haşir itikadlarını makbul görür. El-Kindî gibi İslâm'ın savaşla yayıldığını iddia eder. Kur'ân'ı ilham edenin, hatta müellifinin rahip Serge adlı birisi olduğu şeklindeki masalı o da benimser (Bu efsane Hz. Muhammed'i Nestûrî rahibi Serge (veya Sergius) ile münasebettar gösterir. Ona göre Kur'ân, Eski ve Yeni Ahid'in bozulmuş şekli olup, Muhammed iyi bir Hıristiyan olmadığından, üç Yahudi'nin tesiriyle onu yazmıştır). Ulûhiyet, Cennet, Cehennem inançlarında İslâm ile olan farklılıkların münakaşasını yapar. Birçok Hıristiyan gibi Müslümanlara putperest nazarıyla

---

458 Y. Moubarac, *La Pensée Chretiénne Concernant l'İslâm*, I, 214.

bakmaz, sadece "sapık" kimseler olarak görür. "Muhammed'in şeytanî Kur'ân'ında yazdığı gibi" tarzındaki tabirlere yer verir. Hz. Muhammed'i, Hz. Îsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu inancını reddeden Arius ile, Hz. Îsa'yı değil Tanrı ve oğul, bir aziz olarak dahi kabul etmeyecek olan Deccal (Antéchrist) arasında orta bir yere yerleştirir. Arius'un inancının yayılmamasını, "bâtıl olduğu için Tanrı imkân vermedi" diye açıklar. "Öyleyse Hz. Muhammed'e niçin imkân verdi?" şeklindeki soruya cevabı ise son derece çekingen ve ihtiyatlıdır.

Pierre'nin tercüme ettirdiği *Collection Tolédane* adı verilen İslâmiyet'le ilgili külliyat, sırasıyla şunları ihtiva ediyordu:

a. R. de Ketton tarafından tercüme edilen bazı hadisler.
b. Robert de Dalmatic'in tercüme ettiği siyer-i Nebiye ait bir eser. Bu kitap Sa'îd b. Umer'in *Kitâbu Nesebi Resûlillâh*'ın tercümesi olup *Liber generationis Mahomet* adını taşımaktadır.
c. *Kitâbu Mesâili Abdillâh İbn Selâm*'ın Robert de Dalmatic tarafından *Doctrina Mahomet* adıyla yapılan tercümesi.
d. Külliyatın en önemli eseri *Le Coran* adlı Kur'ân tercümesidir. Tam metin hâlinde ilk Kur'ân tercümesi olan bu eserin, aslî metine göre çok serbest bir tercüme olduğu söylenir[459]. Sûre ve âyet bölmelerinde bile tasarruflar, bazen fazlalıklar vardır.

Pierre'nin vardığı sonuçlar önemsiz ve mahdut olmakla beraber, hiç değilse İslâm'ı, kendi metinleriyle tanımaya yönelmesinden ötürü büyük bir merhale sayılır. Onun tavrı, şu olayda da ortaya çıkar: Pierre, İslâm hakkında hazırladığı eseri göz önünde tutarak S. Bernard'a (1091-1153) Müslümanlara yönelen büyük bir tebliğ kampanyasının açılmasını teklif eder. S. Bernard teklifi reddeder; bunun sebebi bilinmiyorsa da tahmin edilebilir:

459 Y. Moubarac, 1, 257.

Kendisi Müslümanlara karşı 2. Haçlı seferini düzenlemek üzere ateşli bir şekilde çalışırken, Pierre, onların Hıristiyanlığa davet edilmelerinden bahsediyor, Hıristiyanların hücum ve taarruz silâhlarının yerine "keskin İncil kılıcı"nı geçirmek istiyordu. Batılılar Müslümanları putperest sayarken Pierre, İslâm'ın Hıristiyanlığın sapık bir mezhebi olup olmadığı sorusunu kendi kendine soruyordu.

On birinci asırda Papa VII. Grégoire'ın Moritanya'daki Benû Hammâd kalesi emiri en-Nâsır'a yolladığı mektupta kendisini "Hz. İbrahim yönünden, tek Tanrıyı kabul eden bir kardeşi" olarak selâmlamış olması, diplomatik bir muhtevaya yerleştirilmelidir. Kaldı ki böyle bir davranış bile Papalık için, bütün Orta Çağ boyunca istisna olmuştur.

13. yüzyılda St. François misyon konusunda, fütuhatın yerine, davet ederek ve işlerle örnek olarak çalışmayı ikame ederken Roger Bacon, Müslümanların ortak dili olan Arapça'yı öğrenir, özellikle felsefî ve ilmî eserlerini inceler. İbn Sina'yı öylesine takdir ediyordu ki, onu "Hıristiyan" ünvanı ile taltif ediyordu. St. François'in varisi fransisken rahip Raymond Lulle, bazı eserlerini Arapça yazacak kadar İslâm âlemiyle ilgilenmeye kendisini vermişti. Dinî yönden ise "İslâmiyet'in, Hıristiyanlığa en yakın bir din olduğunu" ikrar ederdi. Raymond Lulle'ün etkisiyle 1312'de Viyana Konsili Roma, Bologne, Paris, Oxford ve Salamanque üniversitelerinde Arapça'nın öğretilmesini emreder. Bâle Konsili (1431-1449) aynı emri tekit etmiştir. (Aynı iş 1928'de Papa XI. Pie tarafından *De studiis rerum orientalium provehendis* buyruğu ile de yapılmıştır.)

Benediktenlerle başlayıp fransiskenlerle devam eden İslâm'ı tanıma çalışmalarına bir dominiken de katılır ki o da St. Thomas d'Aquin'dir. Bu şahsın Batıdaki durumu, Jean Damascène'in Doğudaki durumuyla kıyaslanabilir. Thomas, İslâmi-

yet'le bir din olarak ilgilenmez ve onu bilmezdi de. Kendisini ilgilendiren, İslâm filozoflarının fikirleriydi. Meselâ İmam Gazâlî ile din âlimi olarak değil, bir filozof olarak ilgilenirdi. Bu şahıs, bilhassa *De rationibus fidei* adlı eserinde İslâm'a reddiye yazmaya çalışır.

Ricoldo de Montecroce (Ö. 1320) adlı bir başka dominiken, Müslüman bir ülkeye yerleşerek iyi bir şekilde Arapça'yı öğrenen ilk batılı şahıs olarak bilinmektedir. O, Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) peygamberliğini kabul eden Müslümanları, sevimli bir tarzda tasvir eder, fakat sonuç olarak der ki: "Nasıl oluyor da bu çiçekler, böyle bir çöplükte açabiliyor? Kur'ân'ınki gibi zalim ve insafsız bir şeriat, nasıl oluyor da böylesine faziletli mü'minler yetiştirebiliyor?" İslâm'ı bu derece yakından tanıyan bu şahsın, bizzat kendi tecrübe ve müşahedesini bir yana atarak, böyle saldırgan bir hüküm vermesi son derece tuhaftır.

On beşinci yüzyılda kardinal Nicolas de Cues (1401-1464) Kur'ân'ın muhtevası hakkında daha başka bir tutum izleyecek, Orta Çağ bakışını nispeten düzeltme istikametinde, daha sonraki tenkit tavrına doğru bir yöne girecektir. Nicolas, Kur'ân'ı toptan reddetmek yerine, -kendisince- Yahudi-Hıristiyan unsurlarından alınmış olması sebebiyle, "Kur'ân'ı kalburdan geçirmeyi" tavsiye eder. 1453'te yazdığı *De pace fidei* adlı eserinde Kudüs'te evrensel bir konsil toplanmasını ve Müslümanların bu konsilde Araplar tarafından temsil edilmesini teklif eder. Bu konsilin, farklı ibadet tatbikatlarına rağmen, bütün dinleri aynı iman etrafında toplayacağını düşünüyordu.

İslâm hakkında oldukça anlayışlı bir tavır, Jean de Ségovie adlı bir fransisken rahip tarafından benimsenmiştir. İspanya'dan daveti üzerine gelen bir fakihe yaptırdığı Kur'ân tercümesinin şimdi sadece mukaddimesi kalmış bulunuyor. Öyle anlaşılıyor ki bu rahip, doğru bir Kur'ân tercümesinin ancak bir Müslüman

âlim tarafından yapılabileceğini düşünüyor, aksi hâlde garazın müdahale edeceğine inanıyordu.

Orta Çağa damgasını vuran itiraz kabil olmayacak surette felsefî akla müracaat ve İslâm'ın aslî metinlerinden yapılan tercümelerin dikkatli, bilgili ve iyi niyetli olmayışı sebebiyle onların mahiyetinin bozulması, daha başka bazı sebeplerle birlikte, Orta Çağ Hıristiyanlığının bilgin kesiminin bile İslâm'ı iyi tanımaması sonucunu doğurmuştur. Fakat bütün bu engellerin, hassasiyetlerini gideremediği son derece nadir bazı müellifler de bulunmamış değildir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmlığı ard arda gelmiş üç halka saymak, İslâmiyet'i Yahudilikle aynı durumda mütalâa etmek, bu müelliflerin sayesinde olmuştur. 12. asır Fransa'sında Abélard'ın bir Hıristiyan, bir Yahudi ve bir filozofu konuşturan eseri bunu, üç halka misalinden daha iyi bir tarzda göstermektedir. Bu eserde Hıristiyan: Lütuf, Yahudi: Şeriat, filozof (Müslüman) ise; fıtrat (akıl) ile münasebet hâlinde gösterilir.

Bu ender istisnalar dışında İslâm'a karşı olumsuz ve aleyhtar tavrın sebebini kendi kendisine soran Hıristiyan din adamı Youakim Moubarac[460] şu cevabı veriyor: "Akla ilk gelen sebep, İslâm'ın cazibesi olmalıdır. Bütün Doğunun, Kuzey Afrika'nın, hatta İspanya'nın bir asır içinde, esaslı bir şekilde İslâmiyet'e girmesi, özellikle Hıristiyan Kilise teşkilâtını kalbinden yaralıyordu. Meşhur reconquista'yı (İspanya'nın Müslümanların elinden alınarak Hıristiyanlaştırılması) başlatıncaya kadar din adamlarının verdikleri dalga dalga "şehitler" de bunu göstermektedir. İşte yayılan İslâm her bölgedeki Hıristiyan halk üzerinde icra ettiği bu güçlü cazibe yüzündendir ki, her şekil ve kılıktan ilâhiyatçı ve din adamlarını İslâm'a azgıncasına saldırmaya ve onu yanlış bir biçimde tanıtmaya sevk etmiştir." Esasen, Haçlı seferlerini başlatmaktan Papalığın gayesi, sözümona Hz. Îsa'nın mezarı-

---

460 Y. Moubarac, *La Pensée Chretiénne Concernant l'Islam*, II, 14.

nı kurtarmaktan ziyade, Akdeniz havzasını Müslümanlardan geri almak idi. Bunu başaramayınca, hiç değilse Avrupa'nın İslâm'a girmesini engellemek için çırpınıp durmuştur.

Hümanizma ve uzlaşmalar çağı olan Rönesans'ta, çeşitli alanlarda (meselâ Aristo ile Eflatun arasındaki uzlaştırmada) olduğu gibi dinler konusunda da birtakım uygunluklar aranmıştır. (Nitekim bu durum, az önce bahsedilen Nicolas de Cues örneğinde görülmektedir.) Guillaume Postel (1510-1581), (*De Orbis terrae concordia*'sında) ile Jean Bodin (1530-1596) bu espriyi taşıyanlardandır. Yine bu dönemde Papa Pie II, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed'e, Hıristiyanlığı kabul ederek Bizans imparatoruna halef olmasını teklif eden bir mektup yollamak cüretkârlığını göstermiştir. Fakat hümanistlerde görülen bu syncrétisme (pek tutarlı olmayan uzlaştırma) eğiliminin yanı sıra İslâm aleyhtarı polemik, yeni Kur'ân reddiyeleri ile devam eder. Bizzat Nicolas de Cues 1461'de *Cribratio Alcorani*, Jean de Ségovoie 1455'te *De Mittendo gladio spiritus in saracenos*, Denys le Chartreux 1460'da *Contra perfidiam Machometi*, Jean de Torquemada 1460'ta *Defensorium fidei* reddiyelerini kaleme almışlardır. Ludovico Marracci ise *Alcorani textus universus* (Padue, 1698) adlı Lâtince Kur'ân tercümesini Beydâvî'den yararlanarak yaparken, eserin baş tarafına Kur'ân hakkındaki bir reddiyeyi derceder.

Reform Hareketinin Kur'ân'a Bakışı

Protesto hareketini başlatan Luther (1483-1546) önceleri Türklerin (yani Müslümanların) nezaketlerini, doğruluklarını, dinî ve ahlâkî yaşayışlarındaki ağırbaşlılıklarını ve suretleri reddedişlerini takdir ederken, hayatının sonuna doğru kendisinde bir değişme olduğu müşahede edilir. Aslında Luther Türkleri överken başka bir maksat güdüyordu. Demek istiyordu ki, "Hıristiyanlıkta esas olan, dinî merasim ve âdetler değildir; kendisini bunlarda arayan Hıristiyanlık, "Türklerin dini" kadar bile olamaz."

Çünkü Luther, amacını gerçekleştirdikten sonra övmek şöyle dursun aksine Türklere hakaret etmeye başlar. "Onların evliyaları şeytanın evliyaları" olur. Papayı "Deccal'ın ruhu" sayarken, Türkleri de "Deccal'ın bedeni" olarak nitelendirir. 1519 yılında İslâm akaidinde muteber taraflar bulan Luther, 1542'de, hâşâ "Şeytanın elçisi Mahomet"ten ve "onun evliyaları olan Türkler"den bahseder. Ona göre Türklere karşı savaşmak, şeytana karşı savaşmaktır. Pierre le Vénérable tarafından hazırlatılmış bulunan *collection Tolédane* adı verilen külliyatın 1541 yılında yayınlanması sırasında bu neşre önsöz yazan Luther'in İslâm aleyhinde ilk defa olarak yazmaya başladığı söylenir. Hıristiyanlar bunu, ancak o zaman Kur'ân'ı okumuş olmasına bağlamak isterler. Fakat bunun sebebi, demin de dediğimiz gibi, onun kullandığı bir taktiktir: Papalığa yöneltTiği tenkitlerin, Hıristiyanlar nezdinde rağbet bulması için, ara sıra Türklerin bazı taraflarını methediyordu. Böylece Papalığın zihniyetinin, bazı hususlarda Türklerinki kadar bile olmadığını vurguluyordu. Hayatının sonuna doğru Luther'in İslâm aleyhinde yazmaya başlamış olmasının ikinci bir sebebi de, o zamana kadar okumadığı İslâm'a karşı bazı reddiyeleri okuması olmalıdır. Nitekim 1541'de yayınlanan külliyata yazdığı önsözünde, bu reddiyelerden Ricaldo de Montecroce'nin *Confutatio*'sunu çok övmektedir.

Reform hareketinin ileri gelenlerinden, asıl adı Théodore Buchman olup Bibliander diye meşhur olan şahıs da İslâm aleyhtarlarındandır. Demin bahsolunan İslâmî külliyatı yayınlayan ve esere önsöz yazmasını Luther'e teklif eden odur. Bibliander, anlaşılan, Kur'ân tercümesini neşrettikten sonra okumuştur ki, daha sonra yazdıklarında İslâm'a karşı yumuşadığı görülmektedir.

Reformun başka birçok önemli siması da Luther gibi Hz. Muhammed'i (*s.a.s.*) –hâşâ- "Deccal", "sahte peygamber" sayar, İslâm'a düşmanlıklarını izhar ederler. Bu tutumun başlıca sebebi şu olmalıdır: Reform hareketinin başlamasında muhakkak ki, İslâm'ın et-

kisi de vardı. Bu harekete taraftar olanlar, muarızları tarafından, Avrupalıların çok kin duyduğu Türklere (Müslümanlara) meyletmiş kimseler olarak gösteriliyordu. Bunlar ise, öyle olmadıklarını ispatlamak için, fazlasıyla İslâm aleyhinde bulunmaya yöneliyorlardı. Mélanchton, Martin Butzner (Ö. 1551), Wolfang Mausslin (Ö. 1563), Jérome Zanchi (Ö. 1590) onlardandır. İsviçre'de Protestanların ileri gelenlerinden Pierre Viret (Ö. 1571) ise, Müslümanları, papalarla birlikte, Hıristiyanlıktan irtidat edenler şeklinde gösterir.

Bibliander, yukarıda zikrolunan ve Kur'ân tercümesini de ihtiva eden külliyatı yayınlamak isteyince, şehir idaresi bu teşebbüsün karşısına çıkmıştı. Luther'in mektubu üzerine bu külliyat 1543 yılında piyasaya sunulmuştur. Bu külliyat bir yandan Katoliklerin, öbür yandan Protestanların itirazlarıyla karşılaşmasaydı, Rönesans Avrupasında önemli bir rol oynayabilirdi. Papa Alexandre VII, külliyatın önsözünü yazan Luther'in, önsözünde Papalığa yönelttiği hücumlar sebebiyle, Hıristiyanların bu kitabı okumalarını yasaklamıştı.

Bu karşı koymalara rağmen Kur'ân konusu, Avrupa'daki aktüalitesini sürdürdü. Zira Türkler Avrupa içlerinde idiler. Bir müddet sonra Bâle şehrinde Kur'ân-ı Kerim'in Almanca tercümesi yayınlanır. Hukukçu Boniface Amerbach, "böyle sapık bir kitab"ın basılmasına karşı çıkar. Ona göre bu, sırf reddetmek için sadece ihtisas sahibi belli şahsiyetlerin ellerinde bulunabilirdi. Bu tahammülsüzlüğün şiddeti, zamanla hem Protestanlarda hem de Katoliklerde azalacaktır. Özellikle reform şoku, bazı Katoliklerin, İslâm'a olan düşmanlıklarını hafifletmelerine yol açmıştır. Meselâ on altıncı yüzyılda Fransa'da Guillaume Postel, "Muhammed"in, Hıristiyanlığı değiştirme konusunda yaptığı, Protestanların yaptığına göre, son derece müsamaha ile karşılanabilir" der ve *Alcorani seu Legis Mahometi et Evangelistarum concordiae* eserinde, İslâmiyet'in eucharistie'yi ilga etmediğini, Mâide sûresine dayanarak iddia eder*. Guillaume Postel, François I devrinde Collégue de

France'da nüfuzu olan ve İslâm'a karşı Hıristiyanlığı, aklî esaslara dayanarak savunma gayreti içinde bulunan, Arapça'nın ve öteki şark dillerinin okutulmasını isteyen bir şahsiyetti.

Rönesans'tan Sonra

Rönesans'ın başlamasından sonra Sieur de Ryer 1647'de, Kur'ân-ı Kerim'in ilk Fransızca tercümesini yayınlar. Keza Sale, *Preliminary discourse* (1734) eserinde, İslâm hakkında nispeten tarafsız denilebilecek ilk tanıtmayı yazar.

Fakat İslâm, Rönesans döneminde de, Avrupa'da bilinmemeye devam eder. Meselâ Pascal (1623-1662), değil sadece dindar ruhuna, ilmî zihniyetin en basit derecesine bile yakışmayan eski iftiraları tekrarlar[461]. 17. ve 18. yüzyıllar, bazı polemik eserleri ve gezi notları bir tarafa bırakılacak olursa, folklor ve exotisme çerçevesinin dışına çıkmazlar; ya Moliére tarzında "merhametsiz ve katı Türk" komedileri veyahut Avrupa geleneklerini kötülemek için uyandırılan efsanevî atmosfer (Voltaire ile *İran mektupları* adlı eserinde Montesqieu gibi).

18. ve 19. Asırlarda

Batıda "aydınlanma çağı" denilen 18. asır, dinde akılcılık çağıdır. Katolikliğe tepki olarak akılcı ve müphem bir déisme[*] aydın kesimde yayılır. Bu ortam hakkında hüküm vermek zordur. Hıristiyanlıktan uzaklaşarak déist olanların yanında, herhâlde bazıları İslâmiyet'i bilerek, bazıları ise bilmeyerek İslâm inancına sempati besleyenler de bulunuyordu. Kont de Boulainvilliers *Vie de Mahomet* (Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) hayatı, 1730) kita-

---

* Eucharistie: Hıristiyanlığın esaslarından olup Tanrı'nın varlığıyla birleşmek düşüncesiyle, tanrılaştırdıkları Hz. Îsa'nın (a.s.) eti ve kanı olduğuna inandıkları ekmek ile şarabı yedikleri âyin

461 Y. Moubarac, *La Pensée Chretiénne et l'İslâm*, II, 47-50.

* Herhangi bir dini benimsemeksizin Tanrı'nın varlığını kabul edenlerin felsefî tavrına deizm diyorlar.

bında Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) şahsında, aklî ve tabiî bir din kuran bir libre-penseur bulur[462]. Öyle görünüyor ki, İslâmiyet'le bu tür ilgilenmekte, bilerek İslâm'ın kabul edilmesinden ziyade, Hıristiyanlıktan kaçıp kurtulma arzusu rol oynuyordu.

Voltaire'in *Le Fanatisme ou Mahomet le Prophéte* (1741) kitabı, görünüşte İslâm'a yöneltilmiş bir hicviye ise de, aslında papalığı ve Hıristiyanlığı hedef alıyordu. Papa Benoit XIV bunun hiç farkına varmayacak, üstelik bu piyesinden dolayı Voltaire'i kutsamak, ona hayır dualarını yollamak safdilliğini gösterecektir. Voltaire, papaya yazdığı 17 Ağustos 1745 tarihli ithaf mektubunda şu cümlelere de yer veriyordu: "Vahşete ve bir sahte peygamberin yanlışlarına dair bu hicviyeyi, hakikat ve merhamet Tanrısının vekilinden ve tâbiinden başka kime ithaf edebilirdim ki?" Bu ifadede bile papalık ile istihza ettiği sezilmektedir. Papa ise teşekkürünü bildiren cevabında, eser hakkındaki hayranlığını: "Pek büyük bir zevkle okuduğumuz, Mahomet'in en güzel trajedisi" diye dile getiriyordu. İşbu "*Taassup*" piyesi ilk olarak, 9 Ağustos 1742'de sahnelenmiştir.

Avrupa'nın "aydınlanma çağı"na hâkim olan espri, koyu Hıristiyan kesimdeki kesin olumsuz tavır, Voltaire ve Moliére gibi yazarların yalan, hiciv ve mizahlarıyla bulandırmaları, Osmanlı devletinin o kıtada -etkinliğini yitirmeye başlamış olsa bile- sadece siyasî bir kuvvet olarak görünmesi, İslâm medeniyetinin parlak dönemlerini geride bırakmış olması ve nihayet yeni yeni güçlenmeye başlayan Oryantalizm'in (Şarkiyatçılığın), İslâm'ı ilmî yönden inceliyor görünürken Batılı insanları ondan soğutması gibi sebeplerden ötürü İslâm, yapması mümkün olan hamle-

462 Bu terim, her ne kadar dilimize "hür düşünür" "hür düşünceli" diye tercüme edilip sevimli bir tabir hâline getirilmiş ise de, esas ortaya çıktığı Batı terminolojisinde "din tanımayan, dinsiz, inanmak konusunda aklından başka bir şeye dayanmayan" anlamında kullanılır. Bu anlam için meselâ, Fransızca Robert lügatine başvurulabilir.

yi yapamadı. Yapabilseydi, ilim ve tekniğin Batıdaki gelişmesine yön verebilir ve bu durum, bütün insanlığın hayrına olurdu. Batıda İslâm'a karşı duyulan bu ilgiyi, konuyu inceleyen Hıristiyan din adamlarına uyarak "18. asır rasyonalizminin 19. asırdaki exotique romantizm uzantısı" olarak kabul etsek bile, İslâm tebliğinin canlılığını koruması hâlinde bu eğilimden faydalanması mümkün olabilirdi.

Bu cümleden olarak Napolyon'un İslâmiyet'le ilgisini ele alalım: Napolyon, Mısır'daki generali Kléber'e yolladığı mektuplarda, "Peygamberimiz Muhammed" (*s.a.s.*) ifadesini bile kullanıyordu. Onun İslâmiyet hakkındaki durumunun ne olduğu konusunda Batıda birçok inceleme yapılmışsa da, sonuç olarak kesin bir hüküm verilemiyor. Napolyon'un, Mısır'dan, Mekke şerifine gönderdiği mektubun başına Besmele ile Kelime-i Şehâdeti yerleştirmesini ve İslâm lehindeki sözlerini, "emperyalist" hevesine, yahut dünya hâkimiyeti peşinde koşması sebebiyle "müdara" siyasetine verenler çoktur. Fakat Napolyon'un, devlet idaresi bakımından İslâmî nizamı benimsediği aşikâr idi. Bunu da bazıları, onun, otorite ayrılığına taraftar olmayışı ile izah etmektedirler. Bu görüşleri nakleden Youakim Moubarac[463] imkân nispetinde tarafsız kalmaya çalıştığını söyleyerek, Napolyon'un İslâmî açıdan durumu hakkında şu hükmü veriyor: "O, déist olduğundan İslâmiyet'i cazip bulabilirdi; fakat hiçbir zaman sadık bir tâbi, hele dinin emirlerini tatbik eden bir Müslüman olmadı."[464]

Şarkiyatçılık, exotique ve maceraperest şark rüyası ile sömürgeci yayılmanın ihtiyaçları arasında gelişir. Hıristiyan şarkiyatçılığı kesin olarak, misyoner faaliyeti çizgisinde yer alır. Dinî inancı olmayan ve sayıları az olan bazı müsteşrikler ise meraklarını tatmin için İslâm'la ilgilenmiş olabilirler.

---

463 Y. Moubarac, *La Pensée Chretiénne et l'İslâm*, II, 55 vd.
464 A. g. e., II, 6.

Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın İslâmiyet hakkındaki etütlerinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın çağdaşı François I tarafından kurulan ve günümüzde de Fransa'nın en muteber ilim müesseselerinden biri olan Collége de France'ın önemli bir yeri vardır. Şark dilleri, ilk olarak burada öğretilmeye başlanmıştır. Bu müessesenin ilgisi, daha ziyade dinî olmayan eserlere yönelmiştir. Bu tutum, son birkaç asırda, Müslümanların Batı medeniyeti karşısında takındığı tavrın benzeri olup normal karşılanmalıdır. El-İdrisî'nin coğrafyaya dair ünlü eseri *Nuzhetu'l-Müştak ilâ İhtiraki'l-Âfâk*'ı Lâtince'ye çevrilerek 1619'da yayınlanır. Barthélemy d'Herbelot, 1697'de *Bibliothéque Orientale* eserini yayınladı. Bu eser, İslâm hakkında Orta Çağ Batısının peşin fikirlerini desteklemekle beraber, İslâm ile ilgili nispeten doğru bilgi veren ilk ansiklopedi sayılmaktadır. *Bin Bir Gece Masalları* 1704-1708'de yayınlanır.

Oryantalizm ve Fransız Pozitivizmi

A. Comte (1798-1857) Hıristiyanlık gibi İslâm'ı da, beşerî terbiye için lüzumlu bir merhale sayıyordu. Kendisi açısından bu iki dini mukayese ederken, bazı yönlerden İslâmiyet'i daha üstün buluyordu. Devlet mefhumu, din ile dünya işlerini ayrı mütalâa etmemesi, inanç esaslarının sade olup karmaşık olmaması gibi özelliklerinden dolayı İslâm'ın, ilmî düşünce çağına, endüstri faaliyetine ve modern insanlığın dini olacağı kehanetinde bulunduğu pozitivizme girmeye geçiş imkânı vereceğini ileri sürüyordu. Bundan dolayı da bilhassa Türklerden ümitleniyordu.

A. Comte, *Système de politique positive* (pozitif siyaset sistemi) adlı eserini sadrazam Reşid Paşa'ya ithaf etmekle, bu ümit ve arzusunu ortaya koymuş oluyordu. Reşid Paşa'nın reformist gayretlerini övüyordu[465]. A. Comte, humanist anlayışının rehberliğinde, Fransa'nın yöneteceği esas intikal döneminin arkasından, Batının teşvikiyle Türkiye'nin, tamamlayıcı intikal dönemini

465 *Système de Politıque positive*, Paris 1853, s. 36-46.

başlatması gerektiği kanaatinde idi. Uzak Doğu dünyası ile Afrika'nın, "Türklerin müsamahakâr dini" vasıtasıyla eğitildikten sonra "evrensel din" dönemine geçebileceklerine kâni idi. Batılıların, Asya ve Afrika ile doğrudan doğruya temas etmelerinin, ideali bakımından, olumsuz sonuçlar getirdiği düşüncesini taşıyordu.

A. Comte'un meşrebinden olan E. Renan (1823-1892), 1851'de yayınladığı *Mahomet et les origines de l'Islamisme* konferansında şöyle diyordu: "Maamafih kabul etmek gerekir ki, peygamberliğin ilk şartı, insanın bizzat kendi kendisini hayale inandırması ise, Muhammed'e bu sıfat verilemez. Zira hiçbir zihin, onunki kadar berrak olmadı. Hiçbir insan onun kadar düşüncelerine hakim ve malik olmuş değildir."[466]

Fakat E. Renan'ın 1883 yılında verdiği konferansında, tutumu değişmiştir. Bu sefer İslâm hakkında çok katıdır. İslâm'ın, ilme ve felsefeye karşı olduğunu, bir İslâm ilminin söz konusu olmadığını, İslâm ilmi diye tanınan bilgilerin Yunan ve Sasanî geleneğinden geçmiş olduğunu, 1200'den sonra (İbn Haldun gibi nadir istisnalar dışında) hiçbir Müslüman mütefekkirin çıkmadığını, dinin ağır bastığını, ilmî ve felsefî espriden mahrum Türklerin hâkim olmasıyla bu zihniyetin daha da yayıldığını vs. söyler[467]. Ona göre İslâm'da ilim; Yahudi, Hıristiyan, Parsî, İsmailî olanlarla bizzat kendi dinlerine karşı çıkan Müslümanlar tarafından geliştirilmiştir. "İslâmiyet, ilmi ve felsefeyi her zaman baskı altında tutmuştur." Renan, daha da ileri giderek "İslâm, insanlığın taşıdığı en ağır bir zincirdir." demiştir.

Allah Teâlâ'nın sınırlı bir kapasite verdiği insanlığa, imansızlığından dolayı mutlak bir kudret tanımak isteyen Renan'ın, başka türlü düşünmesi beklenemezdi. Mutlak ilim, kudret, irade

466 E. Renan, *Mahomet et les origines de l'slamisme*, s. 18'den Y. Moubarac, II, 94.

sahibi yalnız Allah'tır; O'nun var ettiği her mahlûk hâliyle sınırlı ve kısıtlı olacaktır. Zira iki mutlaka yer yoktur. İmanla kendisini kayıtlı saymayan insan da, inanmadığı ilâhî nizama boyun eğmektedir. Şu hâlde insan ya kâinata veya kâinatı var edene bağımlı olacaktır. İslâm, insanı mahlûka kulluktan, Allah'a kulluğa yükseltir. Bu kulluk izzet ise, mahlûka kulluk zillettir. Bu itiraza böyle bir cevap vermek, Renan'ın ve benzerlerinin, Müslümanları çekmek istedikleri kendi sahalarında dolaşmaktan daha iyi görünüyor.

Hıristiyan Oryantalizm

Din adamı müsteşriklerin tutumu, Orta Çağ Hıristiyan din adamlarının tutumundan biraz farklı olacak ise de, bunlardan tarafsız incelemeler beklemek, tabiatiyle mümkün değildir. 17. asırda yaşamış bir papaz olan L. Marraci, Arapça'nın yanında daha başka bazı şark dillerini de öğrenmişti. Onun, *Prodromus* adını verip 1691'de yayınladığı eseri, İslâmî kaynaklara dayanarak hazırlanmış bir sîretu'n-Nebî'dir. Bu şahıs kendisini, İslâm'ı, olduğu gibi tanımayı gaye edinen birisi olarak tanıtır ve der ki; "Eğer (Hz.) Muhammed'in hayatını ve eserlerini, bizim müelliflerin (yani Avrupalıların) dediklerine göre yazacak olsaydım, Müslümanlar nezdinde kendimi gülünç duruma sokardım. Kaldı ki bu müellifler, anlattıkları şahıs (Hz. Muhammed) hakkında müttefik de değildirler; o derecede ki, bunların aynı şahıstan bahsettiklerini anlamak son derece zordur." Bunlara bakarak, Orta Çağ telâkkilerinin değiştiğini zannetmemelidir; Hz. Muhammed (*s.a.s.*) -hâşâ- yine "sahte peygamber, eşkiya, saçma kitap sahibi, sahtekâr" vb. iftiralara maruzdur. Eskisinden farklı taraf şuradadır: Şimdiki oryantalistler muarızıyla çarpışmadan önce, onu kendi durumu içinde tanımaya teşebbüs ederler.

Tevrat ve İncil metinlerinin kritiğinde, en dikkati çeken simalardan olan R. Simon (1638-1712) İslâmî sahada uzman de-

ğilse de, Türkler arasında yaşaması münasebetiyle, İslâm hakkında da söz söylemiştir. Onun *L'Histoire critique des Nations du Levant* adlı eserinin 15. bölümü İslâmiyet'e tahsis edilmiştir. Orada İstanbul ulemasından aldığı malûmatı aktarır. Sonuç olarak İslâmiyet'te birtakım iyi şeylerin bulunduğunu kabul etmekle beraber, bunların Yahudilik veya Hıristiyanlıktan geldiğini iddia eder. Muasırı olan Le Grand Arnauld, İslâmiyet'i böyle tanıtmasından dolayı, kendisiyle şiddetli bir münakaşaya girmiştir.

19. yüzyılda İngiliz Charles Forster, orijinali İngilizce olan *Le Mahométisme dévoilé* (Muhammedîliğin iç yüzü) adlı eserinde Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*), sahte peygamber olmakla birlikte, selbî yönden bir vazife ifa ettiğini söyler, yani sadece putları kırma fonksiyonunu yerine getirdiğini ileri sürer. Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) böylesine başarılı olmasına, ilâhî takdirin nasıl olup da müsaade ettiğinin sebeplerini araştırırken şöyle diyor: "O, dünyayı putlardan kurtarmak için ortaya çıktı. O geldiğinde Yahudilik ve Hıristiyanlık çürümüştü. Hıristiyanlık, putları tazim etmesi, Yahudilik ise dünya hâkimiyetini ve servetini araması sebebiyle bozulmuştu. Hz. Muhammed (*s.a.s.*), putları kırmakla Hıristiyanlığı bozulmaktan kurtardı. Dünyada hâkimiyet kurdu; ama bundan sonra Müslümanların durumu ne olmalıdır?" Charles Forster'inki gibi sathî nazarlar için, sorunun cevabı pek kolaydır: "Müslümanlar, Hıristiyanlığı kabule hazırlanmış olduklarından, fazla güçlük çekilmeksizin, Hıristiyanlığa kolayca ihtida ettirilebilirler."

J. Henry Newman'ın "*Hıristiyanlık Âlemi ile Münasebetleri Bakımından Türkler'in Tarihi Hakkında Konferanslar*" adlı eseri 1854'te Dublin'de yayınlandı. Newman, eserinde sahte peygamberin methini yapmayacağını, bununla beraber İslâmiyet'in putperestliğe göre bir gelişme sayılması gerektiğini, inanç bakımından İslâm'ın Allah'ın diniyle şeytanın dini arasında, Hıristiyanlıkla putperestlik arasında, Garp ile Uzak Şark arasında yer aldı-

ğını söyler[468]. Ona göre Türkler de 1048 tarihinden itibaren İslâmiyet'i benimsemekle, insanlık içerisinde büyük bir deccal hâline gelmişlerdir.

On dokuzuncu asır, özellikle Katolikliğin misyoner faaliyetlerine hız verdiği bir dönemdir. Misyonerlik, Batı ülkelerinin sömürgeci emellerine sıkı sıkıya bağlıdır. Zira sömürgeci devlet adamları da, girdikleri ülkelerde varlıklarını sürdürebilmek için, oraların Hıristiyanlaştırılması gerektiğini anlamışlardı. Öbür yandan Kilise, Hıristiyan olmayan dinlere, özellikle İslâmiyet'e tam bir "dalâlet" nazarıyla bakıyordu. Kilise maddî gelişmenin Batı ülkelerinde ileri bir seviyeye ulaşmasından, inancı lehine yararlanmak istiyor ve bu ilerlemeyi -hiç ilgisi olmamakla beraber- Hıristiyanlık sayesinde yaptıklarını propaganda ediyordu. (Meselâ din adamı François Bourgade'in yazdığı *Soirées de Carthage-passage du Coran à l'Evangile* adlı kitabı ve ona yazılan takrizler, bu espriye bariz bir misal teşkil eder.)

Yirminci yüzyılda, 19. asırda gelişen İslâmî incelemeler, bilhassa tarihî ve sosyolojik araştırmalar daha da artmıştır. Fakat bu asırda yeni olan tavır, dinî yönden de bir yaklaşımın ortaya çıkmasıdır. Hemen hemen istisnasız olan düşmanlık hissi, hiç değilse bazı ender şahsiyetlerde (anlaşma değil) anlayış ortamına doğru yol almaya başlamıştır.

Bunlardan biri Don Miguel Asin Palacios (1871-1944) adlı bir İspanyol papazdır. Bu zâtta, sathî bir mukayesecilik zihniyeti hâkimdir.

İleri sürdüğü belli başlı üç tez vardır:

1. Başlangıç devresindeki İslâmiyet, Hıristiyanlıktan ve özellikle Şark ruhbanlığından derinden derine etkilenmiştir.

467 E. Renan, *Mahomet et les origines de l'slamisme*, s. 14'ten Y. Moubarac, II, 98.
468 Newman, s. 107-108'den Y. Moubarac, II, 242.

2. İslâm, Hıristiyanlığın inanç, ahlâk, zühd ve tasavvuf hususundaki unsurlarını sistemleştirmiş ve mükemmelleştirmiştir.
3. Garp Hıristiyanlığı, aslında Şark Hıristiyanlığından kaynaklanan bu unsurlara, Orta Çağ'da Müslümanlar vasıtasıyla muttali olmuştur.

Asin Palacios, kendisine hâkim olan bu fikirleriyle, tamamen yeni bir şey söylemiş olmuyor, bazıları tarafından zaten işaret edilmiş iddiaları sistemleştirmiş ve kendisince delillendirmeye çalışmış oluyordu. İslâmiyet'in beğendiği taraflarına "aslında bizim olan eşyamız, tekrar bize döndü" çerçevesindeki dar bir anlayışın zebûnu olarak baktığını, bazı eserlerinin adları bile göstermektedir. Muhyiddin İbn Arabî hakkında yazdığı kitap "*Hıristiyanlaştırılan İslâmiyet*" (1931), Gazâlî hakkında yazdığı üç ciltlik eseri ise "*Gazâlî'nin Ruhanî Yönü ve Ondaki Hıristiyanî Taraf*" (1934-1935) adını taşımaktadır. (Eserin orijinal ismi: *El İslam cristianizado La Espiritualidadde Algazely su sentido cristiano*). Gazâlî hakkındaki bu kitabı, İslâm'da Yahudi ve Hıristiyan tesirleri arayanlar için el kitabı hâline gelmiştir.

Asin Palacios, zaten İslâmiyet'in, dinler tarihindeki yerini ve değerini formülleştirmesini mümkün kılabilecek bir tahsil ve formasyon almış da değildi. İlâhiyat bilgini değil, tarihçi idi. İslâm hakkındaki dinî hükümleri, kendi devrinin anlayışı ile rahiplik mesleğinin gereklerini yansıtır. Onun İslâm dini hakkındaki hükümlerini, kendisinin şu cümleleri özetleyebilir: "İslâm, idolatrik bir hürafe değildir", "İslâm, kısmî bir Hıristiyanlık sayılabilir", "İslâm inançları, bütünüyle sapık değildir". Asin Palacios, İslâm'la Hıristiyanlık arasındaki itikadî farklılıkları küçük gösterme eğilimini taşır. Ona göre Müslümanların inandığı Allah da Hıristiyanların inandığı Tanrı'dır (Hıristiyanlar nezdinde, bir din adamı için o zaman bu sözü söylemek, büyük bir cüretkârlık sayılırdı). İslâmiyet'te, Hz. Îsa'nın

tebcil edilmesi hakikati üzerinde çokça durur. Sûfiyye nazarında, onun rehber sayıldığını ve Hz. Muhammed (*s.a.s.*) kadar muazzez bir peygamber olarak görüldüğünü öne sürer. Hatta bazı Müslümanların, onun (hâşâ) tanrılığını bile açıkça kabul ettiklerini de iddiaya girişir. Asin Palacios, İslâm zühd ve tasavvufundaki takva, riyazet, tefekkür, fazilet vb. unsurlara doğrudan doğruya veya vasıtalı bir şekilde Hıristiyanlığın tesirleri nazarıyla baktığından, hayranlık besliyordu. Kur'ân-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'i (*s.a.s.*), derinliğine tetkik etmekten kaçınmıştır. Hatta "*İbn Meserre (Abenmasarra) ve ekolü*" (1912) eserinde, Hz. Muhammed (*s.a.s.*), eski iftira çağının alışılmış hakaret edici tutumu ile tasvir edilir.

Hülâsa, onun takdir ettiği İslâm, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in (*s.a.s.*) bildirdiği İslâm değil, Hıristiyanîleştirilmiş bir İslâm'dır. Hıristiyanî yönde ruhânîleşmiş bir İslâm'ın, Orta Çağ Batısına önemli ölçüde tesir ettiğini de kabullenir (meselâ St. Thomas d'Aquin'in İbn Sina'dan, St. Jean de la Croix'nın İbn Abbâd er-Rundî'den etkilenmesi gibi). Böylece, İslâm hakkında tamamen yanlış olan eski peşin hükümlerin yerini, İslâm'ın her değerinde Hıristiyan kaynağı bulan bir başka peşin hüküm almış oluyor. Bu, ya Hıristiyanlığa olan hayranlığını Müslümanlarda da bulmak gayretinden, veya Müslümanlara olan hayranlığını bu şekilde gizlemek gayretinden ileri gelir. Fakat bu tutarsızlıklarına rağmen, L. Gardet'nin de dediği gibi, Asin Palacios'un hayatı boyunca yapmış olduğu fazla miktardaki çalışmalar, Hıristiyan okuyucularda, İslâm düşüncesinin ve İslâm düşünürlerinin birçoğu hakkında, aşikâr bir sempati uyandırması bakımından faydalı olmuştur.

İslâmiyet'i, kendi değerleri içinde tanımak ihtiyacını hisseden ve birçok kimseyi de bunun lüzumuna inandıran şahsiyetin, L. Massignon (1883-1962) olduğu, Batıda ittifakla kabul edilmektedir. Bir heykeltıraşın oğlu olan L. Massignon, "hür düşünce" terbiyesi alarak yetişmiş (libre pensée teriminin, ortaya çık-

tığı iklimde "dinsizlik" ile eş anlamlı olduğunu söylemiştik), daha sonra şarkiyatçılığa başlamış ve 1-3 Mayıs 1908'de ölümden kurtulmasına vesile olan bir Müslüman dostunun bu davranışının tesiriyle, Hıristiyan inancına teslim olmuştu. Hıristiyan imanına dönüşüne, İslâm'la teması sebep olduğundan, İslâm'ın kurtarıcı olduğunu, hayatı boyunca düşünecektir.

Asin Palacios'un İslâm'da bulduğunu iddia ettiği Hıristiyanlık unsurlarına, L. Massignon birçok hususta itiraz eder[469]. Massignon, İslâmî bir konuyu incelerken bir Müslüman'a hâkim olan hislerin tesiri altına girmeye ihtimam gösterirdi. Arapça'ya, aşk derecesinde bir sevgi beslerdi; öyle ki, Fransızca ifadelerinde bile, Arapça üslûp hususiyetlerini, bilerek taklit ederdi. Birçok ülkede Müslüman dostlar edinmişti. Massignon'un İslâmî mefhumları son derece derûnîleştirmesi, ayrıca Şiî geleneğine hayranlık beslemesi, bundan da fazla olarak İslâmî meselelerden bahsederken ifadelerine Hıristiyan değerlerinin hâkim olduğu bir havanın hâkim olması, birçok Müslüman'ı, onun eserleri karşısında endişeye sevk etmektedir. Bazıları (Fransa'da yetişmiş olup hâlen orada profesör olan Mohammad Arqun bunlardandır) onun, Fransız hariciyesi ile sürekli temasta olduğunu söyleyerek, kendisinde siyasî bir taraf bulunduğunu ortaya koymak isterler. Böyle düşünenler şu soruları sorarlar: "Massignon bizi nereye götürmek istiyordu? Asırlarca süren bir savaş hâlinden sonra, muarızın hasbiliğine inanmak kolay mıdır?" Birçok Hıristiyan ise, haksız olarak, onun eserlerinin, beklenmedik bir tarzda hem de tutarsız bir şekilde İslâmî değerleri "kıymetli gösterme" gayesine yöneldiğini iddia ederler.

Massignon'un bazı temsilî ifadelerinin gerçek delâletini anlamak güçtür. Ona göre Araplar (ve onlara bağlı olarak bütün Müslümanlar) "agaréniens exclus"[470]dür. Hz. Muhammed hakkında bazen "selbî (négatif) peygamber" sıfatını kullanır (Bunu, titiz tev-

---

469 Bunlar için bkz. L. Massignon, *Opéra Minora*, I, 57-81.

hid inancına gölge düşüren her türlü engeli ortadan kaldırması bakımından tercih eder). İslâm hakkında "İbrahimî bir fırka" deyimini kullanır.

Bunlar, Hıristiyan dini adına verilmiş dinî kıymet hükümlerini yansıtmaktan ziyade, müphem ve sembolik arayış ifadeleridir. Zira o, araştırmaları sonucunda, Katolik kilisesinin tarih boyunca, İslâm hakkında dinî bir değer hükmü vermemiş olduğu kanaatine varmıştı. Massignon'a göre İslâm, çöle "sürgün" edildikleri hâlde, yine de hususî bir bereketten feyz alan Hacer ile İsmail'in varisidir[471]. Hz. Muhammed (*s.a.s.*), "İlâhî ve sembolik bir zaman parçasında, bu İsmailî bereketi yeniden alır." Hz. İbrahim'in Ur'dan çıkarılışı, Hz. İsmail'in çöle sürülüşü gibi kendisi de memleketinden ihraç edilmiş olan Hz. Muhammed (*s.a.s.*), Allah Teâlâ'ya verdikleri ahidden dönen Yahudiler ile Hz. Îsa'ya sadık kalmamış olan Hıristiyanlara karşı, Hz. İbrahim'in mirasında hak iddia eder. Bundan ötürü yönünü (kıbleyi), oğlu Hz. İsmail'in yardımıyla Hz. İbrahim'in inşa ettiği Kâbe'ye doğru çevirir ve İslâm erkânının zirvesini teşkil eden ve Paskalya yortusunda olduğu gibi bir kurban boğazlamayı da ihtiva eden hac ibadetini tesis eder. Memleketi olan Ur'u özleyerek oraya dönmek isteyen Hz. İbrahim'e benzeyen, Hz. Muhammed (*s.a.s.*) "yâd ellere düşmüşler"in, Hz. İbrahim'e verilen ilâhî ahde[472] dönmelerini sembolize eder. Hz. Muhammed (*s.a.s.*), Allah Teâlâ'nın, ne olduğunu bildirmemiş ve fakat O'nun, selbî sıfatlarını izhar etmek suretiyle, nelerden münezzeh olduğunu bildirmiştir. Böylece O, Allah'ı Zât-ı Bârisine yaraş-

---

470 Bu tabir, "kovulan Hacerîler" anlamına gelir. Tevrat'a göre -cariye olan Hacer'in oğlunu, Hz. İbrahim'in zevcesi Sâra kıskandığından- Sâra şöyle demişti: "Bu cariyeyi ve oğlunu dışarı at, çünkü bu cariyenin oğlu benim oğlum İshak'la beraber mirasçı olmayacaktır." (Tekvin 21, 10 vd.) Hz. İbrahim, ister istemez, Hacer'i ve ondan olan oğlunu (Hz. İsmail'i), çöle bırakır. Tekvin 21, 18'de Hacer'in oğlu hakkında Allah'ın: "Onu büyük bir millet yapacağım." vaadini de ihtiva eder.

471 Bkz. Tekvîn, 16, 11-20; 25, 12-18.

mayan hususlardan tenzih etmiş olması mânâsına "selbî peygamber"dir. Tanrı hakkındaki, asılsız "Hıristiyanlık esrar"ını, Necran'dan gelen Hıristiyan heyetinin huzurunda, Allah'a yönelip O'na yakararak ve Allah'ın lânetinin yalancıların üzerine inmesini isteyerek, inkâr eder. Hz. Muhammed (*s.a.s.*), tevhid inancının tavizsiz kahramanıdır, ilâhî yüceliğin mücevher kutusudur; fakat ilâhî sır kapısında duran, ilâhî aşk eşiğini aşamayan ve kendisinden sonra gelen bütün Müslümanlara da o eşiği atlamayı kesin olarak yasaklayan bir peygamberdir.

Şu hâlde İslâm, "Dinî yönden varlıklı olanlara (yani Yahudi ve Hıristiyanlara) karşı, Hz. İbrahim'in mirasından hak talep eden sürgündekilerin bir araya gelmesidir."[473] "Tanrı'nın imtiyazlı kıldıklarına karşı çevrilmiş ateş saçan bir kılıç ve mukaddes bir mızraktır. Kendisini, köşeye kıstırmak suretiyle kahramanlığa zorlayan Haçlılar ve misyonerlerdir. Hıristiyan dünyasına karşı bir ikaz ve tehdittir. On üç asırdan beri Hıristiyan âlemini dağlayan bir İncil mızrağıdır." "İlâhî takdirin ortaya çıkardığı kutsal mekânlar bekçisidir." İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan önceki, "hemen hemen" İbrahîmî bir dinî fırkadır. Rolü, çölde inzivaya çekilmiş milyonlarca insanı, gerçek gök sofrasını tanımaya hazırlamaktır (Mâide sûresinin 112, 114 ve 115. âyetlerinde geçen mâide yani sofra'yı, bazı Hıristiyanlar eucharistie şeklinde anlamak isterler). Müslümanlar, başlangıçtan beri Meryem'in ve Hıristiyanlığın nimetleriyle sulanmıştır. Ne var ki İslâm, Hz. Îsa'dan bahsetse de, henüz patriarcal devrededir[474]; manevî ve ahlâkî şeriattan ziyade, Allah'a yönelmiştir[475].

---

472 Yahudiliğin esasını teşkil eden bu "ahd", onların iddiasına göre yalnız İsrailoğulları'na mahsustur. Ahd kavramı, Hıristiyanlıkta daha değişik bir muhtevâ kazanır (Tanrı'nın Hz. İsa'da tecelli ederek insanlıkla yaptığı sevgiye dayanan yeni ahd). Kur'ân-ı Kerimde, Hz. İbrahim'e verilen ilâhî ahidden bahsetmekte, fakat bu ahde kâfirlerin nail olamayacağını bildirmektedir. (Bakara, 124)

473 Krş. Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 21. bölüm.

Massignon'un bu sembolik yorumlarının, şiirle, sırla ve şimşekvarî imajlarla dolu ifadelerinin gerçek delâletini anlamak, onun normal bir okuyucusu için zordur; bunu zaten söylemiştik. İşin daha da tuhaf tarafı, kendisiyle şahsî temasları bulunan dost ve talebelerine bile, ifadelerinin gerçek delâletlerinin kısmen meçhul kalmasıdır. Şundan dolayıdır ki, L. Massignon'u değerlendirmekte, onlar ittifak hâlinde değildirler. Özellikle Cezayir istiklâl mücadelesi sırasında, zulüm kurbanı Müslümanları, büyük bir riski göze alarak savunan Massignon, bazılarınca fikir kıvılcımları çaktıran bir havariye benzetilir. R. Caspar, Massignon'u değerlendirirken kendi temayülünün etkisinde kalır. Ona göre Massignon, asla ilâhiyatçı olduğunu iddia etmemiş ve İslâm hakkındaki sezgilerinin, Hıristiyanlık yönünden dinî bir plâna aktarılması teşebbüsleri karşısında her zaman çekingen ve ihtiyatlı kalmıştır.

Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, Massignon'un İslâm hakkındaki mütalâalarının, 20. yüzyıl Hıristiyanlığı üzerinde derin bir etki bıraktığı ve bırakacağı söylenebilir. İslâmî sahada araştırmalar yapan Kilise mensubu müsteşriklerin ekserisinin ele aldıkları hususlar, Massignon'un tavsiyelerinden veya temas ettiği konuların derinleştirilmesinden ibaret olmuştur. Bu durum da, Hıristiyan anlayışı üzerinde etkisini gösterecek ve onun ölü-

474 Tevrat'tan önceki zaman, özellikle Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Ya'kub'un devresi.

475 L. Massignon'un, İslâm hakkındaki bu fikirleri: 1- Onun hususî mektuplarından meydana gelip bilâhare Arnault et Cie, Tours tarafından yayınlanmış olan 73 sahifelik, satışa arz edilmeyen "*İsmail hakkındaki dua*" adlı kitabında, 2- R. Charles-Barzel, *O vierge puissante*, Paris, La Colombe, 1958 adlı eserde (bu kitap L. Massignon'un önemli bir mektubunu ihtiva etmektedir), 3- L. Massignon, *Le signe marial*, Rythme Monde, 1948/3 adlı makalesinde bulunabilir. Y. Moubarac, Pentalogie adlı eserinin (Beyrut, 1973) birinci cildini, tamamen L. Massignon'un bibliyografyası olarak hazırlamıştır ki oradan bu zât hakkında yeterli bilgi edinilebilir. Y. Moubarac'ın L. Massignon hakkında, başka yazıları da vardır.

münden az önce başlatılan Vatikan II. Konsilini hazırlayacaktır. Fakat Massignon, bu konsilin kararlarını görmeden ölecektir.

Vatikan II Konsilinden az önce yapılıp konsili hazırlayacak olan birçok çalışma, Massignon'un görüşlerini az veya çok dinî ve itikadî plânda ifade etmeye çalışmışlardır. J. Ledit, *Mahomet, İsrael et le Christ*[476] eserinde Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) şahsında, "directif" yani "tevcihî, idarî" bir peygamber görmektedir. J. Monchanin, "İslâm ve Hıristiyanlık" adlı makalesinde[477] İslâm'ın Tevrat öncesi dinî geleneğin, yeni bir zuhuru sayılabileceği fikri üzerinde durur.

Y. Moubarac, Hz. İbrahim'den çıkan iki ayrı necat hattı arasında bir paralellik kurulmasını teklif eder. Bunlardan birincisi: Hz. İbrahim-Hz. İshak-İsrailoğulları (cismanî İsrail)- Hz. Îsa-Kilise (ruhanî İsrail) hattı olup, ikincisi: Hz. İbrahim-Hz. İsmail-Araplar (cismanî İsmail) -Hz. Muhammed (*s.a.s.*)- İslâmiyet (ruhanî İsmail) hattıdır[478]. Y. Moubarac, aynı fikrini *L'Islam* (Paris, Casterman, 1962) adlı eserinde, bazı farklarla tekrar ele alır. Aynı müellif, *Bilan de la Théologie au XXe siécle*[479] eserine verdiği "İslâm hakkında, Katolikliği düşündüren sualler" başlıklı incelemesinde (I, 375-403), bu meseleyi genişçe ele alır). D. Masson, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne* / Paris, 1958, iki cild) adlı eserinde, İslâm ve Yahudi-Hıristiyan geleneğinde, aynı mevzulardaki metinler bir araya toplanır.

Christ de l'Islam[480] eserinde İslâm'a göre Hz. Îsa'ya ait metinleri ele aldıktan sonra Michel Hayek, *Le mystére d'Ismael*[481] kitabında, İslâm ile Hz. İsmail arasındaki nesebî ve manevî bağ üzerinde durur. J. M. Abdeljalil de *L'Islam et nous*[482], *'Marie et l'Islam*[483] ve *Aspects intérieurs de l'İslâm*[484], eserlerinde, Massig-

476 Paris, La Colombe, 1956, s. 178.
477 Bulletin des Missions (S. André-Les Bruges 1938/I, 10-23.
478 Bkz. Lumiére et Vie, sayı: 25, Ocak 1956, s. 30, note, 36.
479 Paris, Casterman, 1970.

non esprisine bağlı bir tarzda İslâmiyet'i anlatanlardandır. Buna karşılık Jacques Jomier (çeşitli yazı ve kitaplarında, meselâ *Bible et Coran*[485], kitabında ve *Parole et mission* dergisinde çıkmış olan birçok makalesinde) muhtelif yönlerden, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki bazılarınca bulunmak istenilen yakınlığın zorlamalı olduğunu iddia eder. Robert Caspar ile G. J. Anavati de, İslâm-Hıristiyan münasebetlerinde, çekingen ve ihtiyatlı bir tavır takınan din adamı müsteşriklerdendir.

Şimdiye kadar anlatmış olduğumuz tarihî geleneğe sahip bulunan Katolik dünyasının, son çeyrek asrında, İslâm'a bakışında, böylece bir sükût ve ihtiyat durumu müşahede edilmektedir. Başlatılmak istenilen diyaloğu, kısır çekişmeye götürecek tavırlardan sakınmak endişesi hissediliyor. Hıristiyanlık propagandası yapmaktan, ökümenizm (dünya Hıristiyanlarının birliğini temin etmek için çalışma) ve diyalog dönemine girmek isteyen Kilise, kendi mazisinin kadük olduğunu kabül mü edecek? Aksi hâlde "tebşir" (évangélisation) ve "görünen kilise"nin yayılma arzusunu, artık iyice açıklanmış bulunan prosélytisme yapmamak, yani Hıristiyanlığa döndürme faaliyetinde bulunmamak dileği ile nasıl bağdaştıracak? Yoksa, öbür dinlere saygı ve onlardaki değerleri takdir etmek dönemi başlatılırken, bundan güdülen gaye, şimdilik devşirilemeyecek kadar ham olan meyvelerin olgunlaşmasını beklemek midir? Şimdiki "dalgalanmaya bırakma" bundan mı ileri gelmektedir? Bunlar, bu konuda hatıra gelen soruların en önemli olanlarıdır.

---

480 *İslâm'daki Hz. İsa*, Paris, Seuil, 1959, s. 285.
481 *Hz. İsmail'in esrarı*, Paris, Mame, 1964, s. 297.
482 *İslâm ve Biz*, Paris, Cerf, 1947, s. 57.
483 *İslâm ve Hz. Meryem*, Paris, Beauchesne, 1950, s. 90.
484 *İslâm'ın derunî tarafları*, Paris, Seuil, 1949, s. 235.
485 Paris, Cerf, 1959, 149 s.) ki bu kitap Sakıb Yıldız tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Dergâh yayınları, *Tevrat, İncil ve Kur'ân*, 1979).

İslâm ülkelerinde faaliyet gösteren, Katoliklik bünyesindeki muhtelif dinî organizasyonlar (congrégations) iki senede bir journées romains çerçevesinde, Roma'da toplanırlar. Yalnız davetli olanların katılabileceği bu toplantılarda cereyan eden müzakereleri, başka yerde nakletmek yasaktır. Bu toplantılardan, İslâm hakkındaki Katolik düşüncesini çıkarmaya çalışan Youakim Moubarac şunları söylüyor:

"Muhtelif fikirler ortaya atılırken, birçok kimse, İslâm hakkındaki düşüncelerini ya kendisine saklamakta veya ihtiyatlı konuşmaktadır. Bu tutum, İslâm hakkında etraflı bilgiye sahip olmamaktan ileri geldiği gibi, daha ziyade, onların, bulundukları ülkelerdeki Müslüman dostları ile olan durumlarını göz önünde bulundurmalarından ileri gelir. Kur'ân konusunda, istişrak (oriéntalisme) yollarını tutanlar, sonuç olarak, Hz. Muhammed'i (*s.a.s.*) Kur'ân'ın müellifi görmektedirler. İslâmî araştırmalar yapan bu zâtlar, nazikâne inkârlarına rağmen, İslâm'ın zuhurunda, aklı aşan (suprarationel) her türlü etkeni ve İslâm tebliğinin nebevî yönünü, peşin olarak bir tarafa atmaktadırlar.

Mübalâğa edilmeksizin denilebilir ki, bazı nüanslar ve varyantlar bulunmakla birlikte, şimdiki durumda Katolik Kilisesi içinde olup, İslâmiyet'e dair eser yazanların yüzde doksanının fikri budur[486]. Charles de Foucould, hayatını Müslümanlar arasında yaşamaya vakfettiği hâlde, onları, "anavatanın kâfirleri" olarak nitelendiriyordu. Onun ölümünden sonra yayınlanmış olan Diréctoire'ından, bu tabir ustalıklı bir şekilde çıkartılmış idiyse de, eserin üçüncü basımını yapan L. Massignon, bu tabiri muhafaza etmekten çekinmemiştir. Bununla beraber, "l'ermite du Hoggar" denilen Charles de Foucould, dostu L. Massignon'un yazılarıyla yerine getirdiği fonksiyonunun bir benzerini ifâ etmiş,

486 Y. Moubarac, *La Pensée Chrétienne et l'İslâm*, II, 294.

Hıristiyanların, İslâm'a bakışlarında bir değişikliğe yol açmış veya onlara yeni bir taktik vermiştir.

Bu tür gelişmeler, tepki olarak, İslâm hakkında, Hıristiyanlığın uzun tarihî gelenekleri içerisinde ortaya çıkmış bulunan, her çeşit temayülün, yeniden nüksetmesine yol açmıştır. Meselâ, Fransa'da, Hanna Zakarias takma adıyla yazan bir şahıs, İslâm aleyhinde hacimli dört beş kitap yayınlamıştır[487]. Bunlarda, İslâm'ın, bir Yahudi teşebbüsü olduğunu, Mekke'de bir haham tarafından dikte ettirildiğini, Kur'ân metninin aslının kaybolduğunu vs. iddia eder ve "İşte size şirin gösterilmek istenilen İslâm, bundan ibarettir." demek ister. İddialar o derecede tutarsızdır ki, İslâm-Hıristiyan diyaloğuna taraftar olmayan Dominiken müsteşrik Jacques Jomier, H. Zakarias takma adıyla yazan bu tarikat arkadaşının iddialarını şiddetle tenkit etmek ihtiyacını hissetmiştir[488]. Fakat gerçek adını bildiği hâlde açıklamadığı H. Zakarias'ın, Orta Çağ kültür tarihi araştırmaları alanında isim yapmış olduğu, L. Massignon'un bir mektubunda ifşa edilmiştir.

Néo-Thomisme'in İslâm Karşısındaki Tutumu

St. Thomas'ya ait *prophétie directive* (tevcih edici peygamberlik) kavramını, Le Chanoine Ledit'in Hz. Muhammed'e (*s.a.s.*) uygulaması (az önce geçtiği üzere bunu, *Mahomet, İsrael et le Christ* adlı kitabında yapmıştı), yani onun bu anlamda peygamber sayılabileceğini ortaya atması, *journées romaines thomiste*'lerinde tehevvüre yol açmıştır. Kardinal Journet, thomiste

487 Bu kitaplar şunlardır: *L'İslâm, entreprise Juive. De Moise à Mohammed*, 1955, iki cild. Kitap üzerinde, ne basıldığı matbaanın, ne de yayınlayan yayınevinin adı vardır, sadece posta kutusu (Cahors, BP 46) verilir. İkincisi: *L'İslâm entreprise juive. De Moise à Mohammed*, Paris, Ed. du Scorpion, 1955. Üçüncüsü: *L'İslâm et la critique historique*, "*la fin du mythe musulmane*" *et accueil fait aux ouvrages de Hanna Zakarias*, Tours, imp. Mame, 1960. Dördüncüsü: *Voici le vrai Mohammed et le faux Coran*, Paris, Nouvelles éditions latines, Rennes, impr. réuinies, 1960.

488 Etudes dergisi, 1961.

ve néo-thomiste görüşü içinde, İslâm hakkında nispeten insaflı bir anlayış ortaya koymuştur. Thomiste çizgide olan L. Gardet, akide sahasında, İslâm ile herhangi bir diyaloğun imkânsız olduğu kanaatindedir. L. Gardet, bunu açıkça söylemiyorsa da, bu konudaki çeşitli ifadelerinden çıkan toplu mânâ budur. Bu fikre göre, İslâm-Hıristiyan diyaloğu sosyal, kültürel ve siyasî alana ve "inanç esaslarından ihtimamla tecrit edilmiş dinî kültür değerleri"ne münhasır kalmalıdır. Fakat L. Gardet, şahsî kanaati böyle olmakla birlikte, İslâm'ı, Hıristiyanlara ve kilise teşkilâtına tanıtmakta büyük emeği geçmiştir. G. Anawati ise, diyaloğun esas sahası olması gereken dinî hususta, Gardet'ininkinden daha kapalı bir tutum içindedir. Ona göre, Müslümanlarla, sadece bir insan (filozof, bilgin, meslektaş vs.) olarak diyaloğa girilebilir. Hâlbuki Gardet, onlarla Müslüman sıfatlarıyla da diyalog kurulmasını tavsiye eder. Bu son iki müellif gibi yine İslâmî incelemeler yapan ve her ikisi de Dominiken olan Jacques Jomier ile Robert Caspar ise, pek diyalog taraftarı görünmemekte, bir durum muhakemesi gerektiği kanaatini taşımaktadırlar. Bu gaye ile, çağdaş Katolikler tarafından İslâmiyet hakkında yazılan lehte, aleyhte, aşikâr, muğlâk her türlü eserin envanterini çıkarıp tahlil, tenkit ve tasnife tâbi tutmaktadırlar. J. Jomier'nin *Bible et Coran* kitabı için, "İslâm'ın objektif bir takdimi" deniliyorsa da, bu kitapta nokta nokta, İslâm'la diyaloğun tehlikeli olacağı fikri işlenmektedir.

Mlle A. M. Goichon, "İslâm karşısında Hıristiyan'ın tutumu" isimli makalesinde[489] şu fikri ileri sürer: "İslâm, bazılarının düşündüğü gibi, 'tabiî bir din'[490] sayılamayacağı gibi, Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında mutavassıt bir din de değildir. Daha ziyade, Kilise akidesinin 'teslis, tecessüt, tekfir' (rédemption) gibi esas inançlarını kaldırıp atmış olan, Hıristiyanlıktan çıkmış bir

489 Etudes, 1948 Nisan sayısı, s. 38-51.
490 Burada "tabiî din", ilâhî vahye dayanmayan din, demektir.

bid'attır. Hıristiyan, İslâm'a şefkat nazarıyla bakabilir, ama bu tam bir sempati olmamalıdır. O, daha ziyade ferdî temaslarda fayda görür. Maamafih, ortak taraflar bulunduğu göz önüne alınarak, Hıristiyanlıkla İslâm arasında, bir anlaşma zemini aranmalıdır."

Mlle D. Masson'un, "Elindeki Kur'ân'a bakarak Yahudi-Hıristiyan manzaralarını tefekkür etmek" şeklinde değerlendirilen *Le Coran et la révélation judéo-chretienne* eseri, "aldatıcı bir uzlaştırma" yapmakla suçlanmıştır. D. Masson'un, Pléiade koleksiyonunda çıkan Fransızca Kur'ân meali, hem mânâ, hem de Fransızca ifade bakımından geniş bir kitle tarafından beğenilmekte ve bu eserinde "Allah" lâfzının karşılığı olarak "Dieu" kelimesini kullanması, önemli bir "olay" sayılmaktadır. Zira daha önceki tercümeleri hazırlayan müşteşrikler, Müslümanların hak Mâbuda inanmayıp bir nevi putperest oldukları şeklindeki bâtıl iddialarını, sadece "Müslümanların tanrısı" olan "Allah" lâfzını aynen kullanmakla belirtmiş oluyorlar, kendilerince hak Mâbud için kullanılan "Dieu" karşılığını vermeyi kullanmak şöyle dursun, affedilmez bir hata sayıyorlardı. Bu sebeptendir ki, Muhammed Hamidullah'ın Fransızca Kur'ân mealinde "Allah" lâfz-ı celilini "Dieu" ile karşılaması da sual konusu olmuştur[491].

Bir Fransisken olan G. Basetti-Sani, güya İslâmî değerleri fazlasıyla takdir etmekle ittiham edilmiştir. Öyle ki, muhafazakârların tenkitlerine, pirleri St. François'in[492] rolünü unutan Fransisken tarikatına mensup arkadaşları da katılmıştır. G. Basetti-Sani, "İslâm: Hz. İsmail'in sırrı" ünvanlı bir tez plânı yapmıştı. Anlaşıldığına göre İslâm'ı, Hz. İsmail'e yapılan ilâhî vaadin gerçekleş-

491 Y. Moubarac, Les Musalmans, Paris, Beauchesne, 1971, s. 16-17.

492 St. François 13. asır başlarından itibaren, Hıristiyanlığı zorla değil de barış içinde yayma prensibini geliştirmeye çalışır. Müslüman sultan el-Kâmil (1218-1238) ile görüşme yapar. Bununla beraber, onun, Haçlı savaşlarını kınamadığı da belirtilir (C. Morrison, Les Croisades, s. 114, Paris, P. U. F., 1973).

mesi olarak görme eğilimindedir ve Kitab-ı Mukaddes dışı (extra-biblique) bir vahiy imkânı üzerinde durmaktadır. Ona göre İslâm, âhir zamanda "hükmeden Mesîh" inancıyla, Hıristiyanlığa dönüktür. Bu zâtın, L. Massignon'dan etkilendiği anlaşılıyor.

P. de Beaurecueil'in, Abdullah Ensârî üzerinde yaptığı çalışma, L. Massignon'un Hallaç hakkındaki tezine benzetilebilir. Her ikisi de bir Hıristiyan açısından, Hıristiyanlık dışında da, asil mistik feyzin bulunabileceğini ve bu feyzin, Hıristiyanlığa irca edilemez olduğunu, Hıristiyanlıktakine benzeyen tabirlerin ve mevzuların, bizzat Kur'ân-ı Kerim'den kaynaklandığını kabul ederler.

Jean Mohammad Abd al-Jalil (Faslı olup İslâm'dan irtidat ederek Hıristiyanlığa girmiştir, kendisinin ecdadı da Hıristiyan idi), Hıristiyan muhitlere, İslâmiyet'i olduğu gibi tanıtmaya çalışmış[493], bu tutumu, şahsının etrafında örülen şüphelerden ve sıkıntılardan kendisini kurtaramamıştır. Uzun süre münzevî ve hasta olarak yaşadıktan sonra 1980'li yıllarda vefat etmiştir.

Bir ara Ankara'da profesör olarak bulunmuş olan Olivier Lacombe şöyle diyor: "İslâm'dan ne bekliyoruz? Her hâlde, 20. asrın Hıristiyanlığına ilâhî yüceliğin sırlarını göstermesini değil. Fakat Hıristiyanlıktan uzaklaşmış Avrupa'mızın, Müslüman'ın dinî hayatının merkezini teşkil eden bu hakikati tefekkür etmeye galiba ihtiyacı vardır ve böylece, asla inkâr etmemesi gereken bu hakikati, yeniden öğrenmeye muhtaçtır. Gerçekten, İslâm, sırf mücevheri korumak ve beraberinde saklamak için yapılmış bir mahfazadır."[494]

Bu fikre göre İslâm'da ve Müslümanlarda, Yaratıcı'ya bağlanma mânâsı kuvvetli görülüyor. Bu mânânın "sadece kutusu" olan İslâm'dan, bu unsuru alarak Hıristiyanlık dünyası faydalanmalı,

493 L'Aspect interieur de L'Islam (İslâm'ın derunî boyutu), Marie de L'Islam (İslâm'a göre Hz. Meryem) gibi kitapları bulunmaktadır.

494 O. Lacombe'ın Existence de l'homme, Paris, 1951, s. 130-131'den Y. Moubarac, II, 511, not: 793'de.

böylece yeryüzüne dönmekten vazgeçerek Allah'a yönelmeli ve "ancak Hıristiyanlığın verebileceği dinin gerçek ve kesin mânâsını" elde etmelidir. O. Lacombe'un bu fikri, çoklarınca -meselâ İslâm'ı iyi bilen ve ona sempatisini de ifade eden L. Gardet'ce bile- paylaşılan bir zihniyeti ortaya koymaktadır. Diyalog taraftarı olanların, en hasbî bir tavırla Müslümanlardan bekleyebileceği katkı da, galiba budur. Gaye, Müslümanlarda buldukları dinî bağlılıktan mülhem olarak, Hıristiyanların daha iyi Hıristiyan olmasını sağlamaktır. Fakat bu düşünceye sahip olanlar şu soruyu kendi kendilerine sormalı değil midirler?: "Neden Müslümanlar her şeye rağmen bu mânâyı muhafaza ediyorlar da, Hıristiyanlar genel olarak edemediler?" İslâm, denildiği gibi sadece "mücevher mahfazası" değildir, ama tutalım ki öyle olsun, o kutuya bu mücevheri derç eden kimdir?

Misyonerlik

Hıristiyan misyonerliği, faaliyetine devam etmektedir. İnancını yaymak, bir dine samimî olarak bağlanmanın gereğidir. Bundan ötürü, Hıristiyanların, dinlerini tanıtmak hususundaki gayretlerini kınamıyoruz. Fakat kınanacak husus, "Biz, misyonerlik yapmıyoruz" denilerek, bu işin yapılmasıdır. Son asırda misyonerlerin başlıca metotlarından biri, Charles de Foucould'un "Hıristiyanlaştırmadan önce medenîleştirmeli" düsturuna uygun hareket etmek olmuştur. Hıristiyan misyonerliği birçok durumda zorlayıcı dünyevî imkânları elinde bulundurarak, ekonomik ve kültürel yoksullukları istismar etmek suretiyle, bir nevi zorla Hıristiyanlaştırmak faaliyeti göstermektedir ki, bu çirkin uygulama, bazı Hıristiyanlar tarafından bile kınanmaktadır.

MUASIR HIRİSTİYANLIĞIN İSLÂM'A BAKIŞI

Kur'ân-ı Kerim, Ehl-i Kitap'tan bahsetmeye başladığı Mekkî vahiylerin son devresinden itibaren, onlara ayrı bir yer vermiş ve hak-

larında ilkin şöyle buyurmuştur: *"Ehl-i Kitap'tan zulmedenler bir yana, onlarla en güzel şekilde mücadele edin, şöyle deyin: 'Bize indirilene de, size indirilene de inandık; bizim Tanrımız da sizin Tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.'"*[495] Böylece İlâhî vahye inanan ve ona istinat eden dinlere, R. Arnaldez'in tabiriyle, "tarihin şahit olduğu en büyük ökümenik (oecumenique)[496] davet başlatılmış" oluyordu. Kur'ân'ın onlardan istediği, sadece -kendi ellerinde bulunan ilâhî kitaplarda geleceği bildirilmiş olan- daha önceki peygamberleri ve kitapları tasdik eden, son Resûlü (*s.a.s.*) de kabul etmeleri idi.

Kur'ân, muteakiben Hıristiyanlara biraz daha yaklaşarak, onların şu hususiyetlerine işaret etti: *"Mü'minlere en yaman düşman olarak Yahudileri ve (Allah'a) ortak koşanları bulursun. Mü'minlere sevgice en yakınları da 'Biz Nasarayız (Hıristiyanlarız)' diyenleri bulursun. Çünkü onların içlerinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar." "Resûle indirileni (Kur'ân'ı) dinledikleri zaman, tanıdıkları gerçekten dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün. Onlar derler ki: 'Rabbimiz, inandık, bizi de şahitlerle beraber yaz!'"*[497]

Ayrıca Kur'ân, birçok âyetlerinde diğer peygamberlerin ve Hz. Îsa'nın insanlara hep tevhidi tebliğ ettiklerini, Hz. Îsa'nın da kendisinin "Allah'ın kulu" olduğunu, bildirdiğini ilân ediyordu. Hz. Îsa'nın doğumunu, bebekliğini, hayatını ve dünyadan ayrılmasını bazı mûcizevî hâdiselerin çevrelemesinin, onu beşeriyet plânından ulûhiyet plânına çıkarmak için sebep teşkil etmeyeceğini anlatıyordu.

---

495 Ankebût, 46.
496 R. Arnaldez, v'İslâm: devant un monde qui s'interroge á lui, p. 109-110. Oecumenique: "Evrensel; bütün dinî cemaatlere şamil olan" demektir. İnsanlığı bir tek ümmet sayan ve bütün peygamberlerin aynı dini tebliğ ettiklerini bildiren Enbiya, 92 âyeti İslâm'ın evrenselliğini yansıtmaktadır.
497 Mâide, 82-83.

Hıristiyanlar tarafından yapıldığını açıkça zikretmeksizin Kur'ân, Allah'a oğul isnat edenleri reddetti[498] ve Hıristiyanların bu imâdan ders alarak şirk bulaşıklarından temizlenmelerini istedi (Zira işaret edilen âyet, Ehl-i Kitap'tan bahseden bir muhteva içinde yer alır). O zamanki Hıristiyanların birçoğu bu üslûptan paylarını almayp Hz. Îsa'nın tanrılığında diretince, *"De ki: Ey Ehl-i Kitap, dininizde taşkınlık etmeyin, Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin."*[499] buyrularak Hz. Îsa'nın, Allah'ın kulu ve resûlü olduğunu ikrara irşat olundular. Onlar bundan vazgeçmeyince, Kur'ân onu tanrılaştırmanın küfür olduğunu kesin olarak açıkladı.

Hicretin dokuzuncu yılında, Necran Hıristiyanlarını temsil eden kalabalık bir heyet Medine'ye geldi. Heyette Necran Hıristiyanlarının dinî ve dünyevî liderlerinin yanı sıra birçok seçkin şahsiyet de bulunuyordu. Gayeleri, İslâm'ın Hıristiyanlığa yönelttiği tenkitleri tartışmak idi. Heyet Hz. Peygamber (*s.a.s.*) tarafından iyi karşılandı, hatta Mescid-i Nebevî'de dinî âyinlerini yapmalarına imkân verildi. Sonra onlar Hz. Îsa'nın mahiyeti hakkında münakaşaya başlayıp, tanrılığında ısrar ettiler. Bu sırada Hz. Peygamber'e (*s.a.s.*) şu mealdeki âyet vahyedildi: *"Onun (Hz. Îsa'nın) hakkında sana gelen ilimden sonra, kim seninle münakaşaya kalkışırsa de ki: 'Gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra lânetleşelim de, Allah'ın lânetinin yalancılara olmasını dileyelim."*[500] Âyetin emriyle Hz. Peygamber (*s.a.s.*), din mantığının bu nihaî çözüm şeklini teklif eder. Bu kesin ve kararlı iman tavrı, muhatapları ürkütür. Aralarında görüşüp danışmak için izin isterler, bir tarafa çekilip konuşurlar. Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) peygamber

498 Bakara, 116 vb.
499 Nisa, 171.
500 Âl-i İmran, 61.

olduğunu veya –kendilerince olabileceğini- göz önüne alarak, yani kendilerinden ziyade onun haklılığına içten içe inanarak, onunla lânetleşmenin kendilerine büyük felâketler getireceğini düşündüklerinden neticede teklifi kabul etmezler, cizye vermeye razı olup, memleketlerine dönmek istediklerini, yalnız bazı dünyevî işlerinde aralarında hakemlik edecek "emin" bir şahsın kendilerine gönderilmesini arzu ettiklerini bildirirler. Hz. Peygamber "Ümmetin emini" olan Ebû Ubeyde'yi bu işle görevlendirir ve onlara bir ahitname verir.

İslâm-Hıristiyan diyaloğu Hz. Peygamber zamanında bu şekilde noktalanmış olup onun tarafından yapılmış ve Kur'ân ile ebedîleşmiş şu davet, açık bulunmaktadır: *"De ki: 'Ey Ehl-i Kitap! Gelin bizimle sizin aranızda müşterek olacak söze: "Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'tan başka Rab edinmesin." Eğer yüz çevirirlerse: "Bizim (Allah'a) teslim olduğumuza şahit olun!"* deyin."[501]

Zimmî statüsündeki Ehl-i Kitap, tarihte Müslüman ülkelerde istisnalar dışında, -unutmamalıdır ki, istisna, sürekli olan kuralı gösterir- iyi muamele görmüş, mühim memuriyetlere, hatta bazıları bakanlığa (vezirliğe) getirilmiştir. M. Hamidullah bu konuda şöyle diyor: "Sadece eski zamanda değil, İnsan Hakları Beyannamesi'nin ve benzeri hümanist iddiaların aksine, bugünkü Batı dünyasında yaşayan Müslüman azınlıklar, zimmîlerin statüsüne razıdırlar, ama bunu henüz bulamamaktadırlar."[502]

---

501 Âl-i İmran, 64.
502 Youakim Moubarac, Les Musulmans (Consultation Islamo- Chretiénne), Paris, Beauchesne Yayınevi, 1971. Paris Katolik Üniversitesi profesörlerinden Y. Moubarac aralarında M. Hamidullah, Kamil Huseyn, Hasan Hanefi gibi zâtların bulunduğu altı alime kırk soru yöneltip cevaplarını bu kitapta yayınlamıştır.

Fikir plânında diyaloğu kesen Hıristiyanlık âlemi, İslâm'ın yayılmasına şiddet kullanarak karşı koydu. Fakat İslâm daveti, insanların gönüllerini fethederek ilerledi. Hıristiyanlık, kendi kutsal mekânında bile tutunamadı. İslâm'a karşı takındığı menfî tavır, artarak ilerledi. Yirminci yüzyılın son yarısında, papalık yeni bir dönem başlatmak istedi.

Vatikan II. Konsili ve İslâm

Papa II. Paul'den (Ö. 1471) Papa VI. Paul'e (Ö. 1978) kadar Hıristiyanlık âlemi, Müslümanlar aleyhinde beddua ederdi. Papalık, Müslümanların topraklarını, özellikle eskiden Hıristiyanlığın yayılmış olduğu ülkeleri alarak, oraları Hıristiyanlaştırma peşinde koşup durmuş ve bundan ötürü Avrupa devletlerinin sömürgeci teşebbüslerini de alkışlamaktan geri durmamış, hatta bazen onlarla müşterek hareket etmiştir. Papalık, bu perspektif içerisinde, İslâm'ı tanımaya ilgi duymuştur. Papa VIII. Urbain (1623-1644) "Propaganda Koleji" denilen bir müessesede, İslâm'ın öğretilmesine izin vermişti. XV. Benoit (1914-1922) tarafından "Papalık Şark Enstitüsü" kurulmuştur. XI. Pie (1922-1939), Giritli olup Mehmed Ali adını taşıyan ve sonradan irtidat ederek Hıristiyanlığa giren ve Paul Mulla ismini alan şahsı, 1929'da "İslâm müesseseleri tarihi" derslerini okutmakla görevlendirmiştir. Eski papalardan birçoğu İslâmiyet'i hurafe saydığı gibi, çağdaş papa XI. Pie de (1922-1939) Müslümanlarla müşrikler arasında hiçbir fark gözetmezdi. İlk tashih alâmeti olarak, Müslümanların Tanrı düşmanı sayılamayacağını söylemek, ondan sonraki papa XII. Pie'ye (1939-1958) nasip olmuştur.

Kendisine "diyalog papası" lâkabı verilen VI. Paul (1963-1978), selefi XXIII. Jean'ın (1958-1963) hazırladığı, dünyaya açılma yolunda yürümeye çalışmıştır. VI. Paul ünvanıyla papalığa gelecek olan, Govanni Battista Montini, Milano arşöveki iken, L. Massignon ve Jean Mohammed Abdeljalil ile temasları

olmuştu. İslâm hakkında onlardan bilgi edinmiş olmalıdır. VI. Paul'un Türkiye ve Kudüs seyahatleri de, İslâm dünyasına karşı değişik bir tutum izlediğini göstermişti. VI. Paul, *Ecclesiam suam* genelgesinde, Kilise merkezi etrafında dört halka görür ve bütün bu halkalarla diyalog kurulmasını ister. En genişinden başlayarak bu halkalar şunlardır: 1- Bütün insanlar, 2- Allah'a ibadet edenler, 3- Hâlâ bizden ayrı bulunan kardeşler (yani Katoliklik dışındaki Hıristiyanlar), 4- Katolik Hıristiyanlık. Papa, İslâmiyet'i, ikinci halkada görmektedir.

Katolik müsteşriklerin, İslâm hakkındaki çağdaş birçok incelemelerine rağmen, İslâm konusunda görüşme açılmasının II. Vatikan Konsilinin programında derpiş edilmediği, bazılarınca söylenmektedir. Söyleyenler, işin gerçeğine vakıf olması beklenen kimseler ise de, Kilisenin uzun tarihi boyunca girişmekten kaçındığı son derece hassas bir konuya, hazırlıklarını tamamlamaksızın, damdan düşercesine girmeyi kabul etmesi de, neredeyse imkânsız görünmektedir. Onlara göre, konsilin ikinci safhasında, oecuménisme konusundaki beyannameye ek olarak, Yahudilik hakkında da bir beyanname yayınlanması teklif edilmişti. Yahudiler karşısında, Katolikliğin tutumunun ne olacağı görüşülmeye başlanınca, bazı piskoposlar, öbür dinlerden ve özellikle İslâm'dan bahsedilmeksizin, Yahudilikten bahsedilemeyeceğini ileri sürdüler. İslâm hakkında iki görüşten daha çok ifade edileni, geçen asırların apolotejik eğilimini sürdüren olumsuz tutum idi. Buna göre İslâm, reddedilmesi gereken mutlak bir yanlış olup, Hıristiyanlık için, kendisiyle mücadele edilmesi lâzım gelen bir tehlikedir. Öteki görüş ise, İslâmiyet'te bazı hakikat pırıltıları bulunduğunu ve Hıristiyanlıkla olan benzerliklerini kabul edip, bunların geliştirilmesi gerektiğine kânî idi. Neticede, İslâm ülkelerinde yaşayan bazı piskoposların itirazı sebebiyle, İslâm hakkında âdil bir tutum takip edilmesi meselesi ortaya çıktı. Bundan sonra, konsil çalışmaları içinde çok az bir yer tutmak-

la beraber, Kilise'nin İslâm'a bakışı bakımından hayli önemli olan iki metin hazırlanıp oylandı.

Konsilin, 1964 yılında oturumlarına ara vermesi sırasında, Hıristiyanlık dışında kalan dinlerle ve bu cümleden olarak İslâmiyet'le ilgili hazırlıklar yapacak komisyonlar kurulmuştu. Neticede, iki sahifeden ibaret olan, "Yahudiler ve Hıristiyan olmayanlar hakkında beyanname" tamamlandı. Beyannamenin birinci sahifesi Yahudilere tahsis edilmişti. İslâm'dan bahseden paragraf ise şöyle idi:

"Kardeşlerimize karşı bu sevgi ile harekete geçerek, -birçok noktada bizimkinden farklı olsa da- bu dünyaya gelen her insanı aydınlatan Hakikatin[503] ışığını yansıtan fikir ve doktrinleri de büyük bir saygı ile nazar-ı itibara almaktayız. Bundan ötürü her şeyden önce Tek, Zatî (personnel), işlerin karşılığını verecek olan Tanrı'ya ibadet eden ve bize, dinî mânâ ve beşerî kültürün sayısız mübadeleleriyle çok yakın olan Müslümanlara anlayışımızı ifade ediyoruz."

Konsilin birinci döneminden sonra, 20 Haziran 1963 günü papa seçilen VI. Paul, konsile verilen bu ara esnasında "kutsal yerler"i (Kudüs, Amman) ziyaret etti. Orada, Müslümanları dostça selâmladığını ifade etti. 1964 yılında, Hıristiyan olmayanlarla ilgili bir daire başkanlığı kuruldu. Daha sonra, İslâmiyet'i öbür dinlerle bir tutmanın doğru olmayacağı düşünüldüğünden olacak, bir süre sonra 1 Mart 1965 günü İslâmiyet için, buna bağlı bir "başkan yardımcılığı" ihdas edildi. Bu müessese, konsile bağlı değildi. Ancak, mezkûr beyannameyi hazırlayan Birleşik Komisyon'un, İslâm için kurulan alt komisyonu konsile bağlı idi. Bu alt komisyonda, Kahire'deki "Şark Tetkikleri Dominiken Enstitüsü (L'Institut dominicain de'études orientales)

503 Hıristiyanlık ıstılahında büyük harfle yazılan Hakikat'ten maksat Hz. Îsa'dır (a.s.). (Yuhanna İncili).

ile Tunus'taki "Papalık Şark Tetkikleri Enstitüsü" mensuplarından bazılarına görev verilmişti.

Hıristiyanların, öteki dinlerin mensuplarıyla münasebetlerini ihtiva eden kısımda (la Consitution sur l'Eglise, Lumen Centium, no: 16) yer almak üzere hazırlanan ilk metinde, Yahudilerden söz edildikten sonra, şöyle deniliyordu:

"Hz. İbrahim'i ata olarak kabul eden, aynı zamanda (Hz.) İbrahim'in Tanrısına inanan Hz. İsmailoğulları da, Atalara[504] yapılan Vahye yabancı değildirler." Mutedil olmasına rağmen, bu metne, yüzlerce konsil üyesi itiraz etti. Zira metin, Hz. İsmail, İslâmiyet ve Hıristiyanlıktaki vahiy anlayışı arasında münasebet kuruyordu. Lumen Centium metninin konsildeki raportörü Mgr. Garrone, anılan metnin reddedilmesinin sebebini şöyle izah ediyordu: "İsmailoğulları" sıfatı münakaşalıdır. Objektif olarak, Müslümanlar, Atalara yapılan Vahye malik değildirler. Bu anlayış, Kur'ân vahyini, Yahudi ve Hıristiyan vahyi dışında görüp, böylece onu kabul etmediğini ortaya koyuyordu.

Daha sonra yapılan değişikliklerle, metin şu şekilde kabul edildi: "Necat temennisi, Yaratıcıyı kabul edenlere, birinci derecede, Hz. İbrahim'in imanına sahip olduklarını ifade eden ve âhirette insanlar hakkında hüküm verecek olan, Tek ve Merhametli Tanrı'ya, bizimle birlikte ibadet eden Müslümanlara da şamildir."

Nihaî olarak benimsenen bu metin, Hıristiyanlarca tartışmalı konuları, (Hz. İsmail ile İslâm arasındaki münasebet, Hz. İbrahim'in Müslümanların atası olması gibi) zikretmekten kaçınmıştır. Müslümanların, "İbrahim'in imanına sahip olduklarını ifade eden" kimseler olduğu belirtilmekte ve bunun, Müslümanların sübjektif bir iddiaları olduğu fikri vurgulanmakta, objektif geçerliliği hakkında herhangi bir şey söylenmemektedir. Buna muka-

---

504 Hz. İbrahim, Hz.. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakub (a.s.) gibi peygamberler.

bil İslâm, Hıristiyanlarca muteber olan Yahudi ve Hıristiyan kaynağı dışındaki tevhid dinlerinin birinci sırasına yerleştirilerek ve onlar için cesurane diye nitelendirilebilecek bir şekilde, Müslümanlarla Hıristiyanların aynı Tanrı'ya ibadet ettikleri, "Tanrı'ya, bizimle birlikte ibadet eden" cümlesiyle belirtilmektedir.

Vatikan II. Konsilinin, Hıristiyanlık dışı dinlerle ilgili ikinci metni, ilk önce "Yahudiler ve Hıristiyan Olmayanlar Hakkında Beyanname" başlığıyla hazırlanmıştı. Ancak, metnin Yahudilere imtiyaz tanıyan başlığına itiraz edildi. Ayrıca, gerek Doğu'dan gerek Batı'dan birçok piskopos, İslâm'a verilen yerin az olduğunu, bunun genişletilmesi gerektiğini ifade etti. Neticede, beyannamenin başlığı "Kilisenin, Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle Münasebetlerine Dair Beyanname" hâline gelecek ve İslâm'la ilgili kısım genişletileceği gibi, daha önce belirtilen iki önemli hususta da değişiklik olacaktır. Nihaî metin, Müslüman iman ve ibadetinin ana hatlarını ortaya koymakta, hem Hıristiyanları hem de Müslümanları, geçmişin ihtilâflarını unutmaya, diyaloğa ve insanlığın iyiliği için yardımlaşmaya çağırmaktadır.

"Kilise'nin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle Münasebetlerine Dair Beyanname"si (*Nostra Aetate*), bir yerinde, Hıristiyan'ın öbür dinlere bakışı hakkında, şu prensibi koymaktadır; "Doğru ve iyi olan her şeyi, Tanrı'dan gelmesi itibariyle kabul etmeli, fakat, syncretisme'den[505] kaçınmalı. Yani dini yamalı bohça hâline getirmemeli, bir başka deyişle, dinlerin birleştirilmesine gitmemeli." Bundan ötürü, şimdi zikredeceğimiz, Müslümanlar hakkındaki kısmı da, bu açıdan değerlendirmek gerekir. Metnin tercümesi şöyledir:

"Keza, Kilise Tek (Ehad), Hayy, Kayyûm, Rahman, Kadir, göklerin ve yerin Yaratıcısı olan ve insanlara hitap eden Tanrı'ya tapan Müslümanlara da önem verir. Onlar, bütün ruhlarıyla,

505 Syncretisme (Senkretizm) bağdaştırmacılık demektir.

Tanrı'nın takdirine -gizli de olsa-, boyun eğmeye gayret ederler, aynen -İslâm inancının memnuniyetle kendisini nispet ettiği- Hz. İbrahim'in, Tanrı'ya inkıyat edişi gibi. Onlar Hz. Îsa'yı, Tanrı olarak kabul etmeseler de, onu peygamber olarak tebcil ederler. Onun, bakire annesi Meryem'e saygı duydukları gibi, bazen de dinî bir duygu ile, kendisine yakardıkları bile vakidir. Üstelik onlar, Tanrı'nın, diriltilecek olan bütün insanlara, işlediklerinin karşılığını vereceği âhiret gününü de beklemektedirler. Keza onlar, ahlâkî hayata değer vermekte ve Tanrı'ya, namazla, zekât ve sadaka ile, oruçla ibadet sunmaktadırlar.

Her ne kadar, asırlar boyunca, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında birçok anlaşmazlıklar ve düşmanlıklar ortaya çıkmış ise de, konsil, hepsini, geçmişi unutmaya, samimî olarak karşılıklı anlayışa gayret göstermeye ve bütün insanlar için sosyal adaleti, ahlâkî değerleri, barış ve hürriyeti birlikte korumaya ve geliştirmeye teşvik eder."

Metin, iki din arasında müşterek veya yakın olan noktalara temas etmekte fakat Hz. Îsa'nın, Hıristiyanlarca Tanrı sayılması hususu gibi temel bir farka da dikkati çekmektedir. Ayrıca, Müslümanları ve Hıristiyanları, bugün insanlığn en çok ihtiyaç hissettiği alanlarda yardımlaşmaya çağırmaktadır. Bu önemli metni tahlil etmek, yerinde ve gerekli olacaktır...

Metin, "Müslümanlar"dan bahsediyor; tâli isim ise, "İslâm dini"dir. Fakat konsil, genel bir kural olarak, tâli isimlerin metinden sayılmayacağını, bunların sadece esas terimin mânâsını açıklayacağını belirtmişti. Şu hâlde konsilin din olarak İslâm'dan değil de, insan olarak "Müslümanlar"dan söz etmesi, pek anlamlıdır. L. Gardet, G. Anavati gibi zâtların düşüncelerinin, konsil metnine, böylece yansıdığı anlaşılıyor. Onlara göre, İslâm ile din olarak diyalog mümkün değildir; ancak fert olarak Müslümanlarla diyalog kurulmalıdır. "Kilise (...) Müslümanlara önem verir"

ifadesi, sıradan bir cümle olmakla birlikte, Hıristiyanlığın en büyük otoritesi olan konsil kararında böyle bir ifadenin yer alışı, son derece önemlidir. Zira böyle bir tavır alış, on dört asırda ilk defa vâki olmaktadır. Daha önce hazırlanan taslakta bunun yerine, (...) "büyük hürmet duyar" deniliyordu.

Ulûhiyet inancına gelince: Tek Tanrı'ya iman ve O'na kulluk, İslâm'ın temelidir. Hıristiyanlıkta da durum böyledir. Ancak onlar, Allah'ın birliğinin, kendilerinin "Hıristiyan sırrı" dedikleri "üç uknûm"da tezahür ettiğini kabul etmekle, temelde mühim bir ayrılık ortaya koyarlar. Keza Hıristiyanlar, Müslümanların Allah Teâlâ hakkında kabul ettikleri her vasfı O'na nispet etmedikleri gibi, müşterek olan vasıflara da, Müslümanların verdikleri mânâ ve muhtevayı vermezler. İşte bundan dolayıdır ki, Konsil, her iki dinin müştereken kabul ettiği ve İslâm'ın çok önem verdiği bazı ilâhî vasıfları (Hayy, Kayyûm) ihtimamla seçerek zikretmiştir. Metnin ilk şeklinde "Hayy, Kayyûm" yerine, "zât, (personnel) vasfı bulunuyordu. Daha sonra, Allah Teâlâ hakkında bu vasfın İslâm inancında da fikir olarak mevcut olmakla birlikte, terim olarak tercüme edilemeyeceği fark edildiğinden, metinden çıkarılması uygun görülmüştü.

Rahman, Kadir vasıfları, Müslümanların en çok zikrettiği iki ilâhî isimdir. Ayrıca, İslâm'daki ulûhiyet inancında, sınırsız merhamet ve mutlak kudret kavramlarının da, kendi aralarında dengelendikleri gösterilmek istenilmiştir. Rahman vasfı ilk metinde yer almıyordu, sonradan ilâve edildi. Öyle anlaşılıyor ki, bundan gaye, beyannamenin hedefine ulaşmasıydı. Belki de, Allah Teâlâ'yı bu vasfıyla tanıtan Kur'ân'ın da Müslümanları, öbür dinlerin mensuplarına karşı şefkate çağırdığı hatırlatılmak isteniyordu.

"Göklerin ve Yerin Yaratıcısı" vasfı, Kur'ân-ı Kerim'in çokça kullandığı vasıflardan biridir; Hıristiyanlıkta da vardır. Allah ile

insan arasındaki münasebetlerin temelini, her iki dinde de Allah'ın bu vasfını kabul etmek teşkil eder.

Allah Teâlâ'nın buradaki vasıfları arasında, konsil metni bakımından en önemlisi, "insanlara hitap eden" sıfatıdır. İlk metinde "insanlara, peygamberler vasıtasıyla hitap eden" şeklindeydi. İlâhiyat komisyonu, bu kaydı reddetti. Zira bu durumda, Allah'ın, Hz. Muhammed vasıtasıyla insanlara hitap ettiği, Hıristiyanlarca kabul edilmiş olacaktı. Fakat ifadenin son şeklinde, İslâm'ın vahye dayanıp dayanmadığı hakkında, herhangi bir değer hükmü verilmemiş olmaktadır. Diğer taraftan, nübüvvet mefhumu, iki dinde farklıdır, yani peygambere verilen özellikler İslâmiyet'te ve Hıristiyanlıkta tamamen aynı değildir. Bundan ötürü nihaî redaksiyonun yaptığı iş, Müslümanların inandıkları ulûhiyetin, bazı filozofların tasavvur ettiği Tanrı gibi varlığı, sırf akılla düşünülen, insanlarla ilgisi olmayan bir Tanrı olmadığını belirtmek olmaktadır. Müslümanların Allah'ın "kelâm" sıfatına inandıkları ortaya konulmakla birlikte, ilâhî kelâmın muhtevası hususunda, iki din arasında müşterek noktalar olup olmadığı zikredilmemektedir. Konsil metninde İslâm'ın temeli olan Resûlullah'a (*s.a.s.*) dair hiçbir değer hükmü bulunmamaktadır.

Daha sonra, İslâm'ın Allah'ın iradesine aktif bir inkıyat olduğu anlatılarak "Onlar, bütün ruhlarıyla, Tanrı'nın takdirine -gizli de olsa- boyun eğmeye gayret ederler" ifadesiyle, İslâm inancının ihtiva ettiği teslimiyet sırrı belirtiliyor. Yani bu imanın makûl olmakla beraber, aklî olmayıp, aklı aştığı dile getiriliyor. Arkasından, bu itaat ve teslimiyetin örneğinin Hz. İbrahim olduğu bildiriliyor: "Aynen -İslâm inancının memnuniyetle kendisini nispet ettiği- Hz. İbrahim'in, Tanrı'ya inkıyat edişi gibi." Dikkati çeken nokta, Hz. İbrahim'in, Müslümanların nesebi yönünden atası olarak değil, bir teslimiyet tipi ve örneği şeklinde zikredilmesi, hele hele Hz. İsmail ile Müslümanların ilgisinin kurulmamasıdır. Bunda, Arap ırkı dışında da Müslümanların mevcut olduğu-

nun göz önüne getirilmiş olması müessir olduğu gibi, Tevrat'ın Tekvin babında (21, 18) İsmailoğullarına yapılan vaadi, Müslümanlara uygulamaktan kaçınma endişesinin de rol oynadığı anlaşılıyor. "İslâm inancının memnuniyetle kendisini nispet ettiği Hz. İbrahim" denilmekle, bu nispetin sübjektif, yani Müslümanların iddiaları olduğu ihsas ediliyor, böylece İslâm'ın, Hz. İbrahim ile ilgisi konusunda objektif bir hüküm verilmemiş oluyor.

Müslümanların Hz. Îsa'yı, sadece peygamber olarak kabul ettikleri belirtiliyor ki, doğrusu da budur. Gerçi Hz. Îsa'nın dünyaya gelişi, çocukluğu, dünyadan ayrılışı, dünyaya tekrar döneceğine dair inanç ona bir hususiyet vermektedir; fakat bunlarda, onun tanrılığına delil aramak yersizdir. Tarihte, Hıristiyan münazaracıların, Kur'ân'ın, Hz. Îsa hakkında kullandığı "O'nun (Allah'ın) kelimesi", "O'ndan bir ruh"[506] vasıflarını, kendi iddialarını Müslümanlara kabul ettirmek için "delil" olarak öne sürmeleri, Müslümanlara hiç de tesir etmemiştir. Bundan ötürüdür ki, Konsilde, Müslümanların, Hz. Îsa'yı bu vasıflarıyla kabul ettiklerinin metne dahil edilmesi teklif edilmişse de, neticede benimsenmemişti. Zira bu vasıfların İslâm'da, Hıristiyanların onlara verdiği mânâdan tamamen başka şekilde anlaşıldığı göz önüne getirilmiştir. Konsilin beyannamesinde bunlara yer vermek, gerek Müslümanlar gerek Hıristiyanlar nezdinde, müşterek bir anlayış havasından ziyade, yanlış anlayışlara ve kötü zanlara yol açardı. Bu cümleden olarak, Müslümanların da bu kavramlara, Hıristiyanların inandığı tarzda inandıkları düşüncesini verebilirdi.

Fakat Konsil, bu ağırbaşlılığı, maalesef Hz. Meryem hakkındaki kayıtta koruyamamıştır. Müslümanların, "Hz. Îsa'nın bakire annesi Meryem'e saygı duydukları" doğrudur. Hz. Îsa'nın, ilâhî kudretle, babasız olarak dünyaya geldiği konusunda, İslâm'-

506 Nisa, 171.

da en ufak bir tereddüt yoktur ve İslâm, bu inançta, Hıristiyanlıkla müşterek olan tek dindir. Hatta Hıristiyanlık, Hz. Îsa'nın biyolojik anlamda gerçek bir babası olmasa da onun Yusuf adındaki manevî (üvey) babasının olduğunu kabul ettiği hâlde[507], İslâm böyle bir durumdan asla bahsetmez. Fakat yine kesindir ki, İslâm'da Allah'tan başka hiçbir varlıktan istimdat etmek, ona yakarıp dua etmek de yoktur. Gerçi Konsil, İslâm'dan değil, hep "Müslümanlar"dan bahsediyor. Ama diyalog kurmak istenilirken, dinde kesinlikle bulunan inançlardan hareket etmek gerekirdi. (Bu da, Müslümanlardan bahsetmenin, daha önce programlanmayıp Konsil esnasında ortaya çıktığını söyleyenleri desteklemektedir). Nitekim Müslümanların da, Hıristiyanlığı din olarak incelerken (bilindiği gibi bu tabir, aynı zamanda "Hıristiyan olan insanlar" anlamında da kullanılmaktadır; nasıl ki "İslâm" tabiri de böyledir), halk dindarlığının bazı tezahürlerine göre hüküm vermeleri doğru olmaz.

Müslümanlardan bahseden konsil metninde, Hz. Meryem hususunda: "bazen de dinî bir duygu ile ona yakardıkları bile vâkidir" denilmesi, "bazen de" zarfının sınırlamasına rağmen, ciddiyetsizliktir. Konsili bu konuda yanıltan da on yıl kadar İzmir piskoposluğunu yapmış olan Mgr. Descuffi olmuştur. Descuffi, 29 Eylül 1964 günü, söz alarak: "Müslümanlar, Bakire'nin babasız doğurduğunu, salah ve iffetini kabul ederler, samimi surette dindarca ona yakarırlar, itimatla ondan ister, olağanüstü nimetlere, şifalara ve hatta diyebilirim ki, mûcizelere nail olurlar. Bildirdiğim hususlar, takdir edilmek arzusuyla söylenmiş, tahayyül ve mübalâğanın semeresi değil, Efes şehrinde on yıllık bir tecrübenin gözlerimle gördüğüm meyvesidir. On seneden beri, yılda yüz bin Müslüman'ın, bir o kadar Hıristiyan'la ve beraber olarak -ki bu tezahürün meydana geldiği tek yer de orasıdır.- Bakire Mer-

507 Luka İncili, 2, 4-5.

yem'i tazime geldiğini görüyoruz."[508] Bazı "Müslümanlar" bunu yapıyorsa, böylesi "Müslümanlar" bunun gibi daha nice davranışlarda da bulunmaktadırlar. Tuhaftır ki, Konsilin İslâmî incelemeler yapmış olan uzmanları buna müdahale etmemişlerdir (belki de müdahale ettikleri hâlde nazar-ı itibara alınmamışlardır). Kaldı ki, Hıristiyanların, Hz. Meryem'e yakarışlarının dayanağı, onu "Tanrı'nın annesi" kabul etmeleridir. Hâlbuki Müslümanların bunu kabul etmeleri imkânsızdır.

Âhiret inancıyla ilgili madde Müslümanların, bütün insanların Allah tarafından diriltileceklerine ve O'nun tarafından, işlediklerinin karşılığını bulacaklarına inandıklarını belirtmektedir. İslâm'ın âhiret hayatı hakkında temel inancı da budur ve bu inanç Hıristiyanlıkta da vardır. Oylama sırasında metnin kolayca çıkması için veya öz söylemek düşüncesiyle Cennet, Cehennem'den ve onların durumlarından bahsedilmemiştir.

"Böylece onlar, ahlâkî hayata değer vermekte" kısmı, bir Müslüman için fazladan söylenmiş bir söz olmaktan da öte, tuhaftır da. Fakat on dört asırdan beri, İslâmiyet'in ahlâkı küçümsediğini ve hattâ bozduğunu iddia etmiş olan Hıristiyanlık âleminin yetkili olan tek merciinden bu sesin yükselmesi, itizar ve tarziye olduğu kadar, önemli bir itiraf da sayılmalıdır. "Keza (...)" denilmekle, ahlâkî hayatın, İslâm itikadının bir uzantısı ve sonucu olduğu belirtiliyor. Bu metnin ilk şekli, daha açık olan şu ifadeyi ihtiva ediyordu:

"Onlar, Allah'a itaat içerisinde ferdî olduğu kadar ailevî ve içtimaî plânda da ahlâkî bir hayat sürdürmeye gayret ederler." Fakat Müslümanların yaşayış plânında, genel olarak bu şekilde nitelen-

---

508 R. Caspar, *Les relations de l'Eglise avec les religions non chrétiennes*, Paris, Cerf, Unam Sanctam 61. 1966, s. 224, n. 65. Bu bilgileri veren R. Caspar, Konsile iştirak etmiş olup, İslâm hakkındaki metinlerin hazırlanmasında uzman olarak görev almıştır. Papalığın, "İslâm'la Münasebetler Dairesi Başkan Yardımcılığı ve Başkanlığı" makamını uzun müddet deruhte etmiştir.

dirilmelerine bazı piskoposların itiraz etmesi üzerine, zaten mutedil ve ihtiyatlı olan "gayret ederler" ifadesi, daha da hafifletilerek "ahlâkî hayata değer verirler" hâline getirilmiştir. İtiraz eden piskoposların çoğu, İslâm'da bir erkeğin dört kadın ile evlenebilme imkânından ötürü, aile hayatındaki ahlâk anlayışına karşı çıkıyorlardı. Hıristiyanlar karşılıklı anlayışın hâkim olduğu bu dönemde bile, bu müsaadeyi sükûnetle değerlendirmeye gidememekte, bu müsaadenin havi olduğu içtimaî fonksiyonu görememektedirler.

Bazıları da "içtimaî ahlâk"ın zikredilmesine karşı çıkmıştı. Onlara göre, İslâm'da ruhanî ve dünyevî (din ve dünya) ayrımı gözetilmediğinden, İslâm, din hürriyetine müsait değildi. Bunların, İslâm'ı bilmeyen, taassupla eğitilmiş piskoposlar olduğu anlaşılıyor, Zira İslâm'ı olduğu gibi, Müslümanların davranışlarını da az çok bilenler, İslâm'ın, zora başvurmakla yayılmadığını, öbür dinlere mensup olanlara, bütün dinler ve nizamlar içinde, en fazla hak ve hürriyet tanıyan bir ilâhî nizam olduğunu bilirler, bilmelidirler (İslâm'ın en iyi uygulandığı ve en kuvvetli olduğu zamanlarda, gayr-i müslim bir kişi vezir (yani en azından bakan) olabiliyordu. "Hz. Îsa için ölmek" değil, "Îsa için öldürmek" prensibini benimseyen, çoğu zaman ise Hz. Îsa'dan başka sebepler yüzünden öldüren Orta Çağ Hıristiyanlarını bir tarafa bıraksak bile, demokrasinin ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin Batısı, acaba İslâm'ın, gayr-i müslimlere verdiği haklara yaklaşabilmiş midir? İslâm'da, zimmîler (ehlu'z-zimme); aile, şahıs, miras hukukları, din ve dil hürriyeti vb. yönlerden önemli haklara sahiptir ki, "Ahkâmu Ehli'z-Zimme" disiplini altında incelenir. Kısa kesmek için muhterem M. Hamidullah Hocamızın -elli yıllık ihtisas ve tecrübenin verdiği hakla söylediği- şu sözünü nakletmekle yetinelim: "Şayet bugünün gayr-i müslim devletlerinde yaşayan Müslüman azınlıkları, İslâm'ın zimmîlere verdiği haklardan yararlanabilselerdi, çok mutlu olurlardı." İşte bu itirazlar sebebiyle, ilk me-

tinde büyük bir değişiklik yapıldı, ahlâkî hayata, sadece genel bir ifade içinde yer verildi.

İslâm'ın ibadet hayatını tanıtmak için, yalnız üç rükün, yani namaz, oruç ve zekât sayılıyor. İslâm'ın beş şartından birincisi olan şehâdet, zaten metnin başında ifade edilmiş oluyordu. Hac ise muhtemelen, Müslümanların ekseriyeti tarafından yapılmayan, imkânlara bağlı bir ibadet olduğundan anılmamıştır. Zaten Konsil metni, İslâmiyet'i tam bir şekilde tanıtmak işine girişmiş değildi.

Konsil'in İslâm hakkındaki metninin ikinci kısmı, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki münasebetlerde şimdiki durumda ve gelecekte, karşılıklı bir anlayış ve yardımlaşma ortamı arzulamaktadır. Kinlerin ve savaşların doldurduğu mazinin, bilinmezlikten gelmesini değil, "aşılmış" olduğunu anlatarak, unutulmasını istemektedir. Bu kolay bir iş olmadığından, bunu gerçekleştirmek üzere "samimî olarak karşılıklı anlayışa gayret göstermeye" davet etmektedir. "Samimî" kaydı da, şüphe ve güvensizlik havasının hâkim olması sebebiyledir.

Papalıkça yayınlanan "Diyaloğa Davet" kitabının tanıtımı

Kur'ân-ı Kerim'in, nüzûlünden itibaren Ehl-i Kitab'a yönelttiği diyalog çağrısına *(Âl-i İmran, 64)* Papalık, hayli gecikmiş olarak ancak II. Vatikan Konsiliyle 1964 yılında kısa bir cevap verdi. Daha önce tahlilini yaptığımız bu konsil metninin ışığında, Papalık "Hıristiyan Olmayanlara Mahsus Daire Başkanlığı" tarafından bir kitap hazırlatmış bulunuyor[509]. Kitabın isminin tercümesi şöyle: Papalık "*Hıristiyanlarla Müslümanlar Arasında Kurulacak Bir Diyalog İçin Yönlendirmeler*". Bu kitap hak-

509 *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, Roma, 1970. Bu kitabın M. Bormann tarafından gözden geçirilmiş basımı 1988'de "*Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyaloğa Yönelişler*" adı ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

kında olan bu yazımızı iki ana bölüme ayırıp, birinci bölümde, şahsî fikrimizi katmaksızın kitabı hülâsa etmeyi, ikincisinde ise bazı mülâhazalarımızı arz etmeyi uygun gördük. Papalığın görüşünü daha iyi anlatmak gayesiyle, özeti genişçe tutacağız. Gerçi kitap çıkalı epeyce oldu. Fakat bu konuda memleketimizde tanıtma ve değerlendirme görmediğimizden, önemine binaen, üzerinde duracağız[510].

Bu dairenin başkanı Paul Card Marella takdim yazısında (s. 5-6) diyor ki: "Bu etüt, tecrübeli ve ilgili şahsiyetlerle istişare neticesinde P. Joseph Cuoq ile Louis Gardet tarafından deruhte edilmiştir. Bu teşebbüs ilk adımı teşkil eder. Mesele naziktir ve uzun vâde işidir. Sadece Sekreteryaca ve Hıristiyanlarca sürdürülemez. Hıristiyan ve Müslüman, her seviyeden din bilgini, filozof ve diyalog tatbikatçıları, herkesin kendisini muhatabı tarafından anlaşılmış, sayılmış ve sevilmiş hissettiği beşerî bir topluluğu kurmak için düşünmeli ve çalışmalıdırlar. İslâm dünyasına bakışımızı düzeltmek ve böylece Müslümanlarla, hakikate sadakat ve en hasbî dostluk içinde, gerçek bir diyaloğa hazırlanmak üzere, özellikle Hıristiyanlara hitap etmekteyiz."[511]

Günümüzde, dünyadaki ideolojilerin, kültürlerin ve dinlerin pluralizmi (çoğulculuk) açık ve artık vazgeçilmez bir hâdise teşkil etmektedir. Bu vakıaya sadece müsamaha ile karşılık verilemez. Bu durum, kendi içine kapanık zamanlara uygun gelebilirdi. Bizzat bizim ötemizde kurulan birliğe doğru bizi götürebilecek, ayrılıkların arkasındaki ortak tarafları araştırmak gayesiyle, başkasını olduğu gibi kabul ve ona olduğumuz gibi açılmadan bahsetmek bizce daha doğru olur.

510 Kitabın tahlilini, Fransızca'sını esas alarak, Türkçe'sinin yayınlanmasından birkaç yıl önce yapmıştık. Öylece bırakarak tercümeye göre yeniden ele almadık. Fark yoksa ne âlâ. Varsa, böylece okuyucu, bu vesile ile bir mukayese imkânı bulacaktır.

511 Giriş, s, 7-10.

Diyalog, zuhurata bağlı, meslekî, kültürel, siyasî olduğu gibi dinî de olabilir. Dinî olanı da itikadî, tarihî, tefsirî, ruhanî olabilir. Derinlemesine bir İslâm-Hıristiyan diyaloğunun gerekli şartlarını belirtmek istiyoruz sadece. Reçete vermek yerine, bunu gerçekleştirecek, itiraz ve polemikten olduğu kadar, uzlaşmacılıktan da uzak olan, muhatabımıza hürmet ve hasbi sevgi hissi ile dolu espriyi ortaya koymak istiyoruz. İhtilâflarımızı saklamak için hiçbir sebep yoktur. Serdedilecek fikirlerin gayesi, -onları buluşma noktaları yolunda geliştirmek için- Hıristiyan ve Müslümanlara, mütevaziâne bir surette, nirengi noktalarını göstermektir. Diyaloğun gayesi, ne başkalarını kendi dinine ihtidâ ettirmek, ne de karşı tarafı dininde şüpheye düşürmektir. Arzu edilen, tarafların sırf kendi bulundukları durumda kalmamaları ve hem kendi zâtlarında hem de başkalarıyla münasebette daha iyi hâle gelmeleri için, kendini aşma vasıtalarını keşfetmek hususunda yardımlaşmaktır; ta ki bütün dünyada, iyilik ağırlığını daha açık hissettirsin.

1. Bölüm (s. 11-29)

Diyalogda Hıristiyanlığın Takınacağı Tavır

Diyalog, mütehassıslar arasında karşılıklı fikir mübadelesine münhasır zannedilmemelidir. Bizim buradaki anlayışımızda diyalog, günlük hayatın en iddiasız temaslarını bile içine alır. Felsefî veya dinî sistemlerle değil, beşerî ve dinî bir tecrübede yer alan, yaşayan insanlarla diyalog kurulur. Muhatabında sadece bir inceleme konusu görmek vartasına düşmemek lâzımdır. İki dinî sistemi mukayese etmek diyalog değildir. Bu mukayesede, yaşanan dünyada, şahsın Tanrı ile olan ferdî münasebetinin teâti edilmesi söz konusu değildir. Bu görüşme varlığının müşahhas problemlerinin üzerine varan ve onlara dinamik bir çözüm arayan insanın yaşayış plânında kurulmalıdır. Bu da her şeyden önce tamamen ken-

disine ve imanına sadık kalarak, başkalarıyla yaşamayı, ruhen onların dünyasından olmayı gerektirir.

Şimdiye kadar Müslümanlar, Hıristiyan dünyasında çok az sempati buldular. Batılılar İslâmiyatçı ve Şarkiyatçı olarak, insanlardan ziyade etüt mevzularına sempati duyuyorlardı ki, bu durum, günümüzde Müslümanların onları kınamalarına hak verdirmektedir. Hıristiyanlar, İslâm dünyasını gerçek hâliyle tanımadıkça diyalog mümkün olmayacaktır. Bu sonuca ulaşmak için tatbikî davranışlar şunlar olabilir:

1) Muhatabı istikbal etmek, dostça karşılamak lâzımdır. Acı mazinin içine kapanıklılığından kurtularak, gerekip gerekmediğini de bir tarafa bırakarak, ilk adım Hıristiyan'dan gelmelidir. Karşılamak demek, daha çok dinî muhtevalı geçici bir misafirperverlikten ziyade muhatabı, -kültürü, tarihi, duyguları, düşünce şekilleri ile- olduğu gibi kabul etmek demektir. Bundan da öte, kendi kendimiz kalarak, bir nevi kendimizi dışımızda yerleştirmektir. Bu davranış sırf bir duygu değil, diyalog diyalektiğinde, kişilerin temaslarının icabıdır.

2) Müslüman'ı, kendi idealinde nasıl olmak istiyorsa öylece kabul etmeli, yani sadece olduğu gibi kabul etmelidir. Sosyoloji bilgininin soğuk ve kuru tanıması değil, onda sevilecek taraflar arayan dostun tanımasıdır makbul olan. Şu hâlde, karşıdakinde tökezletilecek bir muhalif, öğretilecek veya inanç aşılanacak bir çömez, kazanılacak bir aday, hatta konuşturulacak bir muhatap yerine, hayatı paylaşacak bir yol arkadaşı görmek gerekir. Bunun için de karşılıklı olarak birbirini tanımalıdır; kültürüyle, tarihiyle çevresiyle, sevinçleri ve dertleriyle. Önemli olan yaşayışlarıyla, bunun da ötesinde özlemleriyle insanları keşfetmektir. Bizim ilk vazifemiz, Müslümanları bizimle görüşmeye zorlamak değildir. Diyalog da dostluk gibidir, zorlamayla veya beğendirme çabala-

rıyla olmaz. Önce Hıristiyan kardeşlerimizin zihniyetlerini (mantalite) değiştirmeye çalışmalıyız.

3) Kalp ve fikri hazırladıktan sonra, İslâm dil veya dillerini, kültürlerini öğrenmek gerekir. Taraflar, dinlerini nasıl anladıklarını, tarihî akış içerisinde kırılmalar ve sapmalar olup olmadığını karşılıklı dinledikten sonra, bu değerleri evrensel plândaki yerlerine yerleştirmesini bilmelidirler.

4) Başkasından alacağı şey olduğunu bilmek. Bu bilhassa Hıristiyanlar için zor olacaktır. Meselâ İslâm, bize, teşbihin (antropomorphisme) kararttığı ilâhî tenezzüh (yücelik, transcendance) hususunda, hayatımızda Allah'ın her yerde hazır-nazır olduğunu daha canlı olarak yaşamak, O'na ibadet ve O'nun iradesine dayanmak mevzularında yardım edebilir. Müslüman'ın da ibadet ve dua ile Allah'a yaklaşabileceğine inanmamız gerekir.

Hıristiyan'ın dinî tavrı

Müslüman, lâik olduğunu söylese bile, görüşme hâlinde fikir alış-verişini daha çok dinî tarafa götürmeye meyyaldir. Batılı, ister istemez Kilise temsilcisi durumunda kalırken, sözlerinde açık ve samimî olmalı. Diyaloğun ölümcül tehlikesi, karşı tarafta kendi dinine çekmek isteyen art düşünce olduğu zannına kapılmaktır. Müslümanlar, ekseriya diyaloğu, Hıristiyanlığı yaymanın yeni bir şekli (néo-prosélytisme) olarak anlamaya yatkındırlar. Eğer gerçekten böyle düşünüyorlarsa, dinî muhtevalı diyalogları, peşin fikirlerin giderilmesine ve zihniyetlerin olgunlaşmasına kadar, bir tarafa bırakmak tercih edilmelidir. Neticede, hususiyeti ne olursa olsun, iman etmenin istifham uyandırdığı modern dünyada "beraber yol almak"tır söz konusu olan. "Ortak mirasımız"ı olduğu kadar, farklılıklarımızı da bilip onlara olan saygımızı korumalıyız. Diyalog sayesinde, Müslümanlar ve Hıristiyanlar, inançlarını daha canlı tutmak ihtiyacıyla hakikî mü'minler olabilirler. Bu açıklığın alâmeti, karşı tarafta gerçek bir dindar bulmaktan gelen se-

vinç olacaktır. Hıristiyan, muhatabına inancını arz etmeden önce, hele onun kabulüne hazır bir tasvirini yapmadan önce, Hıristiyan olarak, bütün asliyetiyle o imanı yaşaması gerekir. Hıristiyan, dindar bir Müslüman'dan, Tanrı'ya daha yakın olduğuna inanamaz; zira gerçek durumu yalnız O bilir. Belki de Müslüman, Tanrı'nın lütfunu kabul etmeye daha istidatlı olabilir.

Dinî değerlere yeni bir bakış tarzı

Meseleye necat (âhiretteki kurtuluş) açısından değil, dinî kültür seviyesinde müşahhas ve tarihî yönüyle bakmak istiyoruz. Bu cephesiyle İslâm, pek yüksek dinî değerleri haizdir.

Belki her şeye rağmen, yanlış anlamalar sürecektir. Dinî ve ruhanî diyaloğun bir macera olduğu hususu, her iki taraftan da ikaz edilmektedir. Samimiyet ve açıklığı, sadece başkalarına karşı değil, aynı zamanda kendi kendisine ve Allah'a karşı kurabilenler ancak bu işe girebilirler. Gerçek bir çiledir diyalog; bir riyazettir ki içimizden geçenlere varıncaya kadar bizleri temizler. Önemli olan, başkalarıyla münasebetlerimizde yeni bir tavrımız olduğunu ispat etmektir. Güven güveni doğurur ve bu yeni tavrımız, başkalarına da sirayet edebilir. Hülâsa diyalog, Mâide 82 ve Hadid 27 âyetlerinde, Müslümanların beklediklerine bir cevap teşkil etmelidir[512].

---

512 Bu âyetlerin mealleri: "Yahudilerle müşrikleri, mü'minlere düşmanlık bakımından insanların en şiddetlisi bulacaksın. Sevgi bakımından mü'minlere en yakın olanlarını da 'Biz Hıristiyanız.' diyenleri bulacaksın. Bunun sebebi şudur: Çünkü onların içinde bilgin ve keşişler ve dünyayı terk eden rahipler vardır. Gerçekten onlar, hakkı kabul hususunda kibirlenmezler." (Mâide, 82). "(...) Bir de arkalarından Meryem'in oğlu Îsa'yı gönderdik ve ona İncil'i verdik. Kendisine bağlı kalanların kalplerine ince bir duygu ve bir merhamet ihsan ettik. Ruhbaniyete gelince; bunu onlar icat ettiler, yoksa Biz onu kendilerine farz klmamıştık. Ancak Allah rızasını kazanmak için bunu yaptılar; sonra da ona gerçeği gibi riayet etmediler. Biz de içlerinden iman etmiş olanlara mükâfatlarını verdik. Çokları ise yoldan çıkmış fasıklardır." (Hadid, 27)

2. Bölüm (s. 31-52)

İslâm'ın Değerlerini Tanımak

1) İslâm hem din, hem millet, hem kültür ve hem de medeniyettir. Her kültür gibi yabancı tesirlere maruz kalmışsa da, İslâm'ın, teslim ve kabul edilmesi gereken bir hususiyeti (orijinalliği) vardır. Bölgeciliğin gelişmesine rağmen, bu ümmete mensubiyet duygusu, siyasî gelişmelerle değişmemiştir. İman ferdî olmakla beraber, Müslüman, ancak bir ümmete mensup olmakla varlığına bir mânâ verebilir.

2) İslâm, bir "Kitap" üzerinde odaklaşan, aynı zamanda hâdiselerle açıklanan bir "Kitap" dinidir. Hıristiyanlık, bir "Şahıs"ta odaklaştığı gibi, İslâm da bir kitapta temerküz eder. Müslüman'ın nazarında Kur'ân, Allah'ın sözüdür, Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*), değil. Onun münakaşa edilmesi, metin tenkidi metotlarına maruz bırakılması, verdiği bilgilerde tarihî tesir silsilelerinden bahsedilmesi, diyaloğu kesip atmak demektir. Kur'ân'a atıfta bulunurken "Kur'ân der ki..." nevinden bir formül tavsiye olunur. Hıristiyan, Kur'ân'ı Hıristiyanca anlayıp değerlendirmekten sakınmalıdır. Modern tefsir metotlarını ona uygulamak durumuna düşmemelidir. Hıristiyan anlayışına yakın düşebilecek tefsirleri teklif etmekten, -buna davet edilmedikçe- uzak kalmalıdır. Kezâ, İslâm ümmetinin "hafızası" denilebilecek hadislerin belli başlılarını öğrenmeli, fakat onların muteber olup olmadığı konusunda fikir beyan etmemelidir.

3) İslâm, tasdik ve şahâdettir. Kalp ve lisanın şahâdetine azaların iştirakinin gerekip gerekmediği münakaşalı olmakla birlikte, buna en azından imanın kemâlinin bir icabı olarak bakılır; ama imanın rüknü sayılmaz. 19. asır tecdit hareketinden sonra ve çağdaş toplumların etkisiyle, amelî ve ahlâkî neticeleri olmayan bir iman anlayışının itibarı iyice azalmıştır.

4) İslâm ve dinî ameller, ef'âl-i mükellefîn. Bu kısımda İslâm'ın beş rüknü kısaca zikredilmekte ve onda, salih amellerin, niyet ve samimiyetin (ihlâsın) ehemmiyetine işaret olunmaktadır.

5) "Amentü" esasları. Burada kayda değer nokta, bir çok Batılının aksine, Allah ile Hıristiyanların inandıkları "Tanrı"nın aynı olduğunun belirtilmesidir (s. 44-45). Hz. Îsa (*a.s.*) hakkında Kur'ân'da varid olan ve Hıristiyan itikadına uygun bir şekilde izah edilebilecek taraflarda, eskiden yapıldığı gibi, bu tabirlerin mânâsı üzerinde polemiğe girmekten kaçınmalıdır (s. 50). Müslümanların anlayışı, olduğu gibi kabul edilecektir. Hatırlamak gerekir ki Îsa'nın şahsının sırrı, bir iman sırrıdır ve o sır da, yaşanan dinî tecrübe ile tezahür eder, yoksa dinî münakaşalarla değil.

Bu bölüm şu sözlerle son bulur: "Her hâlükârda, bir diyaloğu başlatmak için çok önemli olan husus, İslâm'ın Necat tarihindeki yeri hakkında gecikmeksizin dinî bir hüküm vermek"[513] peşinde olmaktan ziyade, samimî Müslüman'ı harekete geçiren imanı iyice incelemektir. "Dinî hüküm" hakkında, bir zamandan beri birtakım cevap denemeleri ortaya çıkmıştır. Bu cevaplar ihtilâf hâlindedir, bazen de çelişkilidir ve onlar içinde müşkilât çıkarmayacak olanı da yoktur. Bu hususta şimdilik, sadece araştırma ve faraziye safhasındayız."

3. Bölüm (s. 53-66)

Muhtelif Müslüman Muhatapları

1) İslâm, dünyası ve tenevvüü, bir noktada zahirdedir. Bölgelere, kültür seviyesine, içtimaî yapılara göre çok değişir, hatta ba-

513 Necat'tan maksat, âhiretteki, ebedî hayattaki durumdur, ebedî kurtuluştur. Burada, bu fikirde ısrar eden ve aynı tabirleri kullanan Y. Moubarac'a ima edildiğini zannediyorum.

zı yerlerde tefrikalarla parçalanır. "Bu şartlarda diyalog, takdiminde olduğu gibi hedefinde de bir çevreden, öbürüne değişebilir." İslâm'daki fırkalaşma ile Hıristiyanlıktaki bölünme arasında bir paralellik kurmak doğru değildir; zira bunlar, mahiyet itibariyle büyük farkları haizdir. Ayrılığın derecesi ne olursa olsun, birliği bozan bir yara, daima güçlüklerin ve zaafların menbaıdır ve bir Hıristiyan onda asla sevinecek bir taraf bulmamalıdır. Hıristiyan için, bu gruplardan herhangi birini tercih ettiğine dair bir ifade doğru olmaz. İslâm Araplara has değildir, bilâkis Araplar İslâm dünyasının ve kültürlerinin genişliği içinde azınlık teşkil ederler.

2) İslâm dünyası, çağdaşlaşma yürüyüşündedir (s. 60). Model arayışında olan İslâm ülkeleri, bunu daha ziyade Batıda görmektedirler. "Batı kültürünü talep bir bakıma diyalog yolundaki bir gelişmeyi işaretler." Kültürlerin yaklaşması sayesinde, ruhların daha fazla yakınlaşması mümkün olur. Fakat bu arayış, hemen her yerde diyaloğu etkileyecek değişiklikler gösterir. Yalnız bu uzaklaşmayı, Batının Hıristiyanlıktan uzaklaşması mânâsında anlamak gerekir. Bu tip Müslümanların ekserisi, imanlarıyla arzuları arasında bir uzlaşma arayışı içindedirler; gelenekten inançlarıyla, bu arzularını bağdaştırmakta güçlük çekerler. Onların bu dinî endişelerini fırsat düştükçe artırmak değil, üstadça tavırlar takınmaksızın, din ile modern kültürün icapları arasında bir ahenk kurmaya gitmelerine yardımcı olmalıyız. Ayrıca, biz nasıl Hıristiyanlık hakkında, İncil'i yaşamayan vaftizlilere (Hıristiyan doğanlara) bakılarak hüküm verilmesini istemiyorsak, bu gibi Müslümanlara bakarak İslâm hakkında da hüküm vermemeliyiz. Gelenek icabı, Arap-İslâm kültürü alanlar, mes'uliyetleri yalnızca kendilerine ait olmayan bazı sebepler yüzünden, Hıristiyanlık hakkında su-i zanlara sahiptirler ve ekseriya, diyalog konusunda itimatsız bir kanaatleri vardır.

Hürafelerle karışmış da olsa, tahsilsiz kitlelerin, derin bir inanç şuuru ve beşerî tarafı vardır. Bilhassa köylülerinde rastla-

nan geleneksel hikmet, kendi kültür köklerini kaybedenlerde bulunmayan bir denge ve muhakeme sergilemektedir. Gelişme arzusuyla dolu olan ve her türlü temayülü içinde barındıran işçi kesiminin bazı zahirî durumlara bakarak, inkârcılığa veya dine karşı ilgisizliğe gömüldüğüne hükmetmekten sakınmak lâzımdır. İslâm kültürü, ateizmin öyle kolay kolay kökleşemeyeceği kadar Allah inancıyla meşbûdur.

4. Bölüm (s. 67-97)

Diyaloğa Nasıl Hazırlanmalı?

Diyalog başkasıyla hesaplaşmaktan ziyade, bizzat kendimize karşı bir mücadeledir. Ekseriya farkında olmaksızın peşinde sürüklendiğimiz bazı su-i zanları ve peşin fikirleri bilmek faydasız olmayacaktır. Bir taraftan Müslümanlara karşı mazideki haksızlıklarımızı itiraf ederken, diğer taraftan belli başlı peşin hükümlerimizden kendimizi kurtarmalıyız. Bunlar şöylece sıralanabilir: a) İslâm fatalisttir[514], b) İslâm, dinî hususlarda şekilcidir, c) İslâm korku fikrine dayanan bir dindir; Tanrı ile kul arasında sevgiye yer vermez, d) İslâm laxistir, yani ahlâkî hususlarda gevşekliğe sevk eder, e) İslâm'da müsamaha yoktur, taassup vardır; İslâm kılıç dinidir, f) İslâm hareketsizliğe yol açar, gelişmeye engel olur. (Netice itibariyle bunlar, kısmen reddedilmekte (s.71-85) ve bu iddiaları çürüten İslâmî naslara ve bilgilere yer verilmektedir.

Diyaloğa hazırlanmakta önemli olan üçüncü bir mesele, muhatabımızın Hıristiyanlığı nasıl anladığını hesaba katmaktır. Müslüman diyaloğu arzu ediyor mu? Cevap, fertlere ve çevrelere göre çok değişik olabilir. Bu hususta, ekseriya şaşkınlık ve itimatsızlık görülür ki, sebepleri şunlarda aranmalıdır:

---

514 Kaderci, insanın cüz'î iradesini inkâr eden Cebriye inancı.

a) İslâm ve Müslümanlar nazarında Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar. Burada ulûhiyet, Hz. Îsa (*a.s.*), Hz. Muhammed (*s.a.s.*) konularındaki inançlarda bulunan temel farklar serdolunur. "Belki, ancak Hıristiyanların İncil'i mükemmel bir surette yaşamaları, Müslüman'ı, bildiğini zannettiği Hıristiyanlık esasları hakkında düşünmeye sevk edebilir."

b) Müslüman düşüncesi nazarında "Hıristiyan sırları" Kur'ân'ın da istediği "münakaşanın en güzel şekli" *(Ankebût, 46)** bu işin başlangıcı, belki de tatbiki hayat boyunca devam edecek bir başlangıçtır. Hıristiyan, meselâ teslis, tecessüt (incarnation) gibi inançlarının Müslüman tarafından nasıl anlaşıldığını bilebilmek için gayret sarf edecektir. İki din mensupları arasında, dinî terimlerde müştereklik bulunmadığından, aynı kelimeden, oldukça farklı mânâlar anlaşılabilmektedir; (teslis, Tanrı'nın oğlu, personne (uknûm) vs. terimleri böyledir.) Kur'ân'ın reddettiği Hıristiyanlık, ancak bozulmuş bir Hıristiyanlıktır. Fakat Müslümanlar, o metinlerden, teslis ve tecessüdün reddedildiğini anlamaktadırlar. Hıristiyanların inandıkları şeylerin başka olduğunu ispat teşebbüsü, başarısızlığa namzettir. Sözle olduğu kadar, yaşayışla da teslis, tecessüt, tekfir (redemption) inançlarının tevhid esasına zarar vermediğini hissetmedikçe, Müslüman'ın bu telâkkisi devam edecektir. Bununla beraber imanımızın mevzuunu, münakaşa etmek isteyenleri değil de, diyalog kurmak isteyenleri düşündürecek yaklaşımlarla takdim etmeye yeterli olmak gerekir.

c) Hıristiyan'ın yapması gereken, muhatabını, tek Tanrı'ya inandığını ikna etmek olmalıdır. Kur'ân'daki İhlâs sûresiyle IV. Latran Konsili'nin (1215 yılında akdolunmuştur) Tanrı itikadı

---

* Zulmedenleri hariç, Ehl-i Kitab ile en güzel olan şeklin dışında bir tarzda mücadele etmeyin ve onlara şöyle deyin: "Biz hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik. Bizim İlâhımız da sizin İlâhınız da bir ve aynı İlâhtır ve biz O'na gönülden teslim olduk."

konusundaki beyanları paralellik göstermektedir[515]. Bu, Hıristiyan'ın "dininin esrarı"ndan vazgeçmesi demek olmadığı gibi, taktik icabı yapılan bir işi de değildir. Muhatabının yanlış anlayışına meydan vermeyecek şekilde konuşmak, ona duyulan gerçek saygı izharından ileri gelir

d) Müslümanların bakışıyla Kilise: Müslüman, din ile devleti ayrı mütalâa edemediğinden, Hıristiyan âlemini Kiliseden ayrı düşünemez. Üstelik, ona göre Batı ile Hıristiyanlık eş anlamlıdır. Bu sebepten, sömürgecilik döneminde Kilisenin, zulme karşı pasif kalması, hatta onlarla suç ortaklığı yapıp, misyonerlik faaliyeti için sömürgecilikten istifade etmesi tenkit edilecektir. Böyle iğneli hükümler, Hıristiyanlarca unutulsa da, Müslümanlarca unutulmamıştır. Muhataplarımızın çoğu anlamıyorlar ki, Hıristiyanlar imanda birleştikten sonra, sair hususlarda çeşitli, hatta zıt görüşlere sahip olabilirler. Yani Hıristiyanların dünyevî davranışları, her zaman dine bağlı değildir; ruhanî ile dünyev birbirinden ayrı şeylerdir. Müslümanlardan bir kısmı Kiliseyi, dünyanın manevî garantisi olarak görse ve gayretlerini takdir etse de, ekserisi, Kilisenin dinî ve insanî endişelerinden kaynaklanan faaliyet ve beyanatlarını "siyasî" olarak değerlendirmeye mütemayildirler. Buna şaşırmamak lâzımdır.

Bu durum karşısında faydasız delillere başvurmaktan çok, garazsız ivazsız imanımızı yaşamak yolunu seçmeliyiz. Şimdiki durumda, Müslümanların Hıristiyanların hasbiliklerine inanmaları çok güç görünüyor. Müslüman diyalogda dini yaymanın yeni bir şeklini görmektedir, böyle olunca da onu, polemik ve apologetique (savunma) plânına götürmeye hazırdır. Hıristiyan hasbiliğini göstermeli, dininin icaplarından hiçbir fedakârlık yapmak-

515 R. Caspar, bu "paralellik"i "tuhaf" olarak nitelendirir ve iki beyanın muhtevalarının farklı olduğunu söyler (bkz. Les relations de l'Eglise avec religions non chretiénnes, (Papalığın, Hıristiyanlık dışı dinlerle münasebetleri) Paris, Cerf, 1966, s. 217, n. 42).

sızın muhatabının söyleyeceği sözü dinlemelidir. Diyalog, anlaşma demek değildir; sadece bir kalp feryadı değil, akıl işidir.

5. Bölüm (s. 99-111)

İslâm-Hıristiyan Diyaloğunun Perspektifi

Bu bölüm, dünyevî sayılan her diyaloğun, aynı zamanda dinî olabileceğini göstermek ister. İnsan, her türlü müessesenin temeli, faili ve gayesi olmak icap eder. İnsan şahsiyetini geliştirmek için insanın, ailenin ve kültürler arası münasebetlerin şimdiki cemiyetteki yeri mevzuunda görüş teatisinde büyük faydalar vardır. Meselâ hayatı tehdit eden her şey, adam öldürme, soykırımı (génoside), çocuk düşürme, euthanasie (tedavi edilemeyen hastaların öldürülmesine izin verme), intihar, fizikî işkenceler, psikolojik zorlamalar, köleleştirme, sürgün, zina, insan ticareti, zor çalışma şartları... gibi. İnsanların çehrelerinde, Yaradan'ın şanını tanıyan ve tazim eden prensip ve hareket tarzını üstün kılmak ve beşer cemiyetini sıhhate kavuşturmak için, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, geniş bir tefekkür konusu ve faydalı teklifler bulabilirler.

Bilinen ehemmiyeti dolayısıyla ailenin muhtelif problemlerine eğilmek gereklidir; çocukların eğitimi, aile plânlaması, eşler arası evlilik âhengi, nişanlıların seçimi, feminizm ve kadının gelişmesinin sayısız meseleleri... Bütün bu konularda karşılıklı teklifler öne sürülebilir, tecrübelerden istifade edilebilir.

Farklı kültürlerin karşılaşmasından ötürü ortaya çıkan çeşitli problemler vardır. Her kültür, bünyesinde bize öğretecek taraflar ihtiva eder. Kültür alışverişi, bir yaklaşmayı sağlamalı, yoksa yeknesaklığa sebep olmamalıdır. Diyaloğun en önemli konularından biri, geleneksel kültürle modern kültürün karşılaşmasından ileri gelen problemlerdir.

Dünyamızı, özellikle şu iki problem meşgul ediyor: İktisadî ve içtimaî problemler ve milletler arası münasebetler. İktisadî gelişmenin şartı, barıştır ve iktisadî dengesizlik, kargaşalık sebebidir. Bu güçlükler karşısında Hıristiyan olarak sorumluluğumuz büyüktür. Zengin ülkelerin, üçüncü dünya ülkeleri karşısında vazifeleri vardır. Mülkiyet hakkının ve gelirlerin kullanılmasının ıslahı, meslekî formasyon, okuma ve yazmanın yaygınlaştırılması, aile terbiyesi, meslek teşekkülleri, açlığa ve hastalıklara karşı mücadele vs. Asil bir kardeşlik duygusuyla canlanmamış bir ruh devamlı surette desteklemedikçe bütün bunlar, sadece güzel sözlerden ve görüşlerden ibaret kalmaya mahkûmdur. Şunu da iyi bilmeliyiz ki, Müslümanlar, bizden sadece teknik yönden alacakları olduğunu düşünmektedirler.

Irk, siyaset, ideoloji mücadeleleriyle bölünmüş dünyada, çevremizde yaşayanlara kardeşlik ruhu telkin etmeliyiz. İnsanı tehdit eden bu tehlikeler karşısında zenginler ve fakirler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, inananlar ve inanmayanlardan değil, insanı kurtarmak için el uzatacak kardeşlerden bahsedilebilir. Aynı meselelerle karşı karşıyayız. Kulluk ettiğimizi söylediğimiz aynı Tanrı'ya inancımız, bizi daha çok birliğe çağırmaktadır.

6. Bölüm (s. 113-133)

Diyaloğa Giren Hıristiyan'ın Hâlet-i Ruhiyesi

Tanrı'nın da insanlarla devamlı bir diyalog içinde oluşundan hareketle, O'nun başkalarının kültür ve dinlerindeki aksiyonunu görmeyi bilmek gerekir. Maneviyat arkeologları olarak değil, kendi dinî hayatımızda o değerleri özümleyerek, statik maneviyattan dinamik maneviyata geçmelidir.

Şimdiye kadar, bize farklı, hatta zıt görünen birtakım temel unsurların fiilen yaşanan dinî tecrübe plânında benzer olduğunu ortaya çıkarmak istiyoruz ki, bunların belli başlıları mü'minlerin

Allah ile münasebetleri, Allah Kelâmı, peygamberlerin rolü, ümmet kavramı ve duadır. Farkları görmekten ziyade, yaklaşan tarafları bulmaya çalışacağız.

Yüce Tanrı ve seven Tanrı: Prensiplerdeki farklara rağmen, yaşanan dinî tecrübe plânında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında aşılmaz bir uçurum yoktur. Bir Hıristiyan, Müslüman'ın, Allah hakkında söylediği her vasfa inanır ve Müslüman, insiyakî olarak, Hıristiyan'ın ifade ettiği hakikatlere meyleder.

Allah Kelâmı hususunda, -dinî münakaşaya girilmediği takdirde- müşterek olan nokta, bu Kelâma hürmet etmek ve ona uymaktır. Bu Kelâm birisi için bir şahıs (Hz. Îsa) iken, diğeri için bir Kitaptır. Bu kelâmın dinamizminin şuuruna varmak çok önemlidir. Allah Kelâmı, bir metinde veya bir hâdisede donmuş cansız bir harf değil, aynı zamanda bir kuvvet olan devamlı bir oluştur.

(Bölüm; nübüvvet, dua ve namaz, ümmet konularında, her iki dindeki telâkkilerin mukayese edilmesiyle sona ermektedir).

Hülâsa (s. 135-138) Hıristiyanlar, İslâm hakkındaki bilgi ve kanaatlerine göre, ona karşı değişik tavırlara sahiptirler. Birçoğunun tavrı, "ilgisizlik" diye nitelendirilebilir: "İslâm da, öbürleri gibi bir dindir. Her din mensubu kendi kendini organize etmeli, yabancı sahaya karışmamalıdır, karşılıklı münasebetler, nezaket ziyareti şeklinde olmalıdır." Diğer taraftan bazıları, İslâm dünyasıyla ilgilenmeye özel bir önem verirler; ancak bunun sebepleri değişiktir. Bazıları Müslümanlar hakkında, basına intikal eden ve "çeşitli olaylar" kısmında yer alan kısa ve sathî bilgilere bakarak hüküm vermekle yetinirler. Bir kısmı İslâm ile, siyasî ve içtimaî bir ideoloji olarak ilgilenir, fakat dinî cepheyi tamamen konu dışı bırakırlar. Nihayet bir başka kısmı sırf kültürel yönden ve dinler tarihindeki yeri bakımından ilgilenir. Bu, faydalı olmakla birlikte, yaşayan İslâm'ı bilmeye kâfi gelmez.

Bu kitapta kabul ettiğimiz vazife ise, tamamen başkadır. Bizim İslâm'a gösterdiğimiz ihtimam, ne insanların yaşayan realitelerine yabancı kalacak bir gözlemcinin sathî bakışıyla, ne bir filozof veya din âliminin düşüncesiyle, ne de siyasetin maksatlı hesapları ile yetinemez. Biz, bu sayfalarda İslâm'ı, bir iman, Allah'a doğru bir yürüyüş olarak takdim ettik.

İslâm-Hıristiyan diyaloğunda ruhânî plânın, yerini dünyevî plâna terk etmesi, büyük bir tehlikedir. Biz her iki nevi diyaloğun da aynı anda ve birlikte yapılmasına taraftarız. İslâm, her şeyden önce bir iman olarak kabul edilmedikçe ve Müslümanları yaşatan dinî değerler bilinmedikçe, Müslümanları gerçeğe uygun bir şekilde tanıdığımızı öne süremeyiz. Bu perspektif içinde Müslüman artık ne mazide veya şimdiki durumdaki bir muhalifimiz, ne rakibimiz, ne de mevcut birçok kültürden bir kültürün mensubu görülmeyecek; bizim her birimiz gibi, Tanrı'nın iradesine itaate gayret eden bir inanç adamı sayılacaktır.

(Kitap, İslâm hakkında dört sayfalık kısa bir bibliyografya ile sona ermektedir).

Kitap hakkında mülâhazalarımız

Papalığa bağlı "Hıristiyan Olmayanlara Mahsus Daire Başkanlığı" tarafından yayınlanmış bulunan kitabı böylece hülâsa ettikten sonra, eser hakkındaki bazı mülâhazalarımızı, kısaca şöyle belirtmek istiyoruz:

Kitabın, büyük bir vukufla hazırlanıp, ifadelerin ihtimamla seçildiği anlaşılmaktadır. Önsözde belirtilmeseydi bile eserin, bir ekip çalışması sonucunda bu hâle geldiği, kolaylıkla tahmin edilebilirdi. Yazarlar, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kurulması istenilen diyaloğun çarptığı kayalıkların farkındadırlar. Kitabı kaleme alanların, iman etmedikleri bir dinden ve onun mensuplarından, çok az insanın takınabileceği objektif bir tavır-

la bahsetmeleri takdire değer. Bunula birlikte bazı tenkitlerimiz de olacaktır.

Mesele, dinî inanç gibi dindar nezdinde en mühim olan ve en fazla hassasiyet duyulan bir mevzu olduğundan yazarlar, bazen ister istemez, İslâm inancını benimseyen bir mü'minin hoşnut olmayacağı bir tutum içine girmişlerdir. İtiraf etmem gerekir ki, benzeri bir çalışmayı Hıristiyanlık için ben yapmış olsaydım, tenkide uğrayacak yerler buradakinden daha az olmazdı. Demek istiyorum ki, güçlük, işin mahiyetinden ileri gelmektedir. Tenkide yol açan husus, eksik veya yanlış bilgilerden ziyade, inanç ayrılığından kaynaklanan değerlendirme ile ilgili olacaktır.

Her şeyden önce ve kitabın tamamı için geçerli olan bir husus olarak dikkati çeken durum şu oluyor: Kitabın isminden, hem Hıristiyanlardan hem de Müslümanlardan mütekabilen bahsedeceği anlaşıldığı hâlde, sonuna kadar okununca Hıristiyanlara, Müslümanların inanç, tutum, davranış ve hâlet-i ruhiyelerini anlattığı müşahede olunuyor. Hâlbuki Müslümanlara da Hıristiyanların gerçek inanç, tutum, davranış ve hâlet-i ruhiyeleri anlatılsaydı, eser daha tam olurdu. Böyle yapılmayışının hatıra gelen ilk sebebi şu olabilir: "Kitap, Hıristiyanlığın en yüksek dinî makamınca yayınlanmaktadır. Müslümanlara da hitap etmeyi nezakete aykırı bulduğundan böyle hareket etmiştir." Ancak bunun beni tatmin etmediğini ifade etmeliyim. Papalık makamının uzmanları, İslâm ve Müslümanlarla meşgul olup çevrelerini de meşgul ettikleri gibi, daha iyi bir şekilde bildikleri Hıristiyanlığı ve Hıristiyanları da aynı derecede anlatmalıydılar. Zira "evde olan şeyleri en iyi bilen, evin sahibidir." Hıristiyanların hususiyetlerini de anlatmış olmakla, Müslümanların da onları tanımalarını kolaylaştırmış olurlardı.

Şunu da hesaba katmalıydılar: Hıristiyan Batı, dünyevî yönden Müslümanlara hâkim durumdadır; göstermelik bağımsızlıkla-

rın gerçeği değiştirmediğini herkes biliyor. Bu durumda Müslümanların bekledikleri ilk iş, maruz kaldıkları haksızlık ve istismarlara son verilmesidir. Kilise, yaramaz çocuğu Batıya, sadece "hâkimiyetin altındaki bu zavallı Müslümanları o kadar da hor görme, onları yanlış tanıyorsun, onların dinlerini ve değerlerini kabul etmeye gayret sarfet" vs. diyeceğine "Zulümden vazgeç, başka insanları sömürmeye son ver, kendine gel, dinin senden şu şu faziletleri istiyor, kendin için istediğini başkası için de isteyeceksin, ceketini isteyene paltonu da vereceksin, bir yanağını tokatlayana öbürünü de çevireceksin. Senin yanlış tutumun yüzünden, dinimiz aslında şöyle şöyle olduğu hâlde Müslümanlar, başka zanlara kapılıyorlar, doğrusu şudur." kabîlinden sözleri de ilâve etmeliydi.

Batılı Hıristiyanlara, dinlerinin gereğini yaptıramadığı taktirde, en azından onların yaptığı zulüm ve sömürüleri takbih etmeli ve Kilise idaresinin onlarla ilgili olmadığını ispat etmelidir. Bu yapılmadıkça, Müslümanların güzel sözlere inanmalarını beklememelidir.

Bir Müslüman'ın Kur'ân ve hadise verdiği ehemmiyet ile bir Hıristiyan'ın İncillere ve dinî geleneğe bakışı, aynı durumda değildir ve olamaz da. Çünkü Kur'ân metninin, anında yazı ve hıfz yoluyla kaydedilip intikal ettirilmesinde uygulanan titizlikle, İncil metinlerinin maruz kaldığı durumlar arasında çok fark vardır. Batıda lâik çevrelerin başlatıp geliştirdiği ve neticede Kiliseyi de kabule mecbur bıraktıkları metin tenkidi, tarihî, edebî, bilimsel tenkitler, son asırda artık dinî makamlarca da büyük ölçüde itiraf edilmektedir. Meselâ Paris Katolik Üniversitesi uzmanlarından teşekkül eden bir heyet tarafından -A. Robert ve A. Feuillet başkanlığında- yazılmış olan "*Introduction à la Bible*" adlı eserde[516]. İnciller için yapılan metin tenkidi çalışmaları sonucunda toplam

516 Desclée et Co. Tournal (Belg.), 1959, I, 111.

iki yüz bin kadar varyant görüldüğü, bunların sekizde yedisinin önemsiz farklılıklar olduğu bildiriliyor. Demek ki mühim sayılabilecek farklar, takriben yirmi beş bin civarındadır.

Hâlbuki aynı metotları Kur'ân'a uygulamaya çalışmış olan Th. Nöldeke, Welhausen, A. Jeffery, R. Blachére, R. Belle ve emsali birçok müsteşrik, zikre değer hiçbir sonuç alamamışlardır. Münih Üniversitesi'nde kurulan ve İkinci Cihan Savaşı'nda bombardıman neticesinde tahrip edilen *Institut fur Koran-forschung* (Kur'ân Araştırma Enstitüsü) üç nesle mensup araştırıcılarca yapılmış altmış yıl kadar süren çalışmalar sonucunda -tam veya eksik olarak- kırk iki bin kadar Kur'ân nüshasının tıpkıbasım ve fotoğraflarını toplayıp "metin tenkidi" yapmak istemiş idiyse de kıraat farkları veya istinsah hatası olduğu kesinlikle meydanda olan hatalar dışında, rivâyet (metin) farkı bulunmadığı anlaşılmış idi. Böyle olduğu hâlde, zımnen, sanki tenkitlere yer varmış da muhatabın durumu müsait olmadığından yapılmıyormuş gibi şu ifadeyi kullanmak doğru değildir: "Çok nadir istisnalar dışında, Kur'ân'ın bildirdiklerini münakaşa etmek, metin tenkidi prensiplerini veya tarihî tesir silsilelerini araştırma işini ona tatbik etmek, diyalog yolundan uzaklaşıp mücadeleye dönmek olur."[517]

Yine 36. sahifede yer alan bir nokta Ehl-i Sünnet'in, "müşahhas Kur'ân'ın" (Coran terrestre) yaratılmamış olduğuna inandığı bildirilmektedir. Yanlış anlamıyorsak ve kastedilen mânâ bu ise, redaksiyonunda L. Gardet gibi bir Kelâm ilmi mütehassısının bulunmasına rağmen[518], bu yanlışın nasıl olup da yapıldığı hayretimizi mucip olmaktadır. Ehl-i Sünnet'e göre el-kelâmu'n-nefsî yaratılmamıştır; fakat sesler ve harfler hâlinde tezahür eden müşahhas Kur'ân'ın gayr-i mahlûk olduğu inancı yoktur. El-Beycûrî,

---

517 Orientations, s. 36.

518 L. Gardet, meselâ Dieu et la destinnee de l'homme, Paris, 1967, s. 165'de bu konuda doğru bilgi vermektedir.

Tuhfetu'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd[519] eserinde diyor ki: "Ey mükellef, Kur'ân'ın yani Allah Teâlâ'nın Kelâmının, Mûtezile'ye aykırı olarak, hüdustan münezzeh olduğuna inan! Mûtezile kelâmın, harfleri ve sesleri gerektirdiğini iddia ile kelâmın hâdis olduğunu ileri sürerler. Ses ve harf de Allah Teâlâ hakkında imkânsızdır." diyerek, Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu söylerler. Ehl-i Sünnet der ki: El-kelâmu'n-nefsî mânâsında olarak Kur'ân mahlûk değildir; fakat okuduğumuz lâfız olarak Kur'ân mahlûktur. Yalnız, "Kur'ân mahlûktur" deyip de bundan, -talim makamı dışında- okuduğumuz lâfzı kastetmek pek düşünülmez."

"Müslümanların hafızası" diye tavsif edilen hadis kitaplarının hicrî 3. asırda meydana getirildiği iddiası da (s. 39) doğru değildir. Gerçi Kütüb-i Sitte 3. asırda derlenmiştir. Fakat onlardan önce, hadisleri kaydeden her nesilde onlarca eser yazılmıştır. Meselâ sahabeden on kadarının hadis mecmuaları bulunduğunu biliyoruz[520].

Kitapta eksikliği iyice göze batan hususlardan biri de, İslâm ahlâkına çok az bir yer ayrılmış olmasıdır. Hıristiyan âleminde İslâm aleyhindeki en yaygın iddialardan biri de onun, ahlâk üzerinde durmadığıdır. Bundan ötürüdür ki, II. Vatikan Konsilinde, Müslümanlar hakkında: "Onlar ahlâkî hayata değer verirler." cümlesinin girmesi, hayli münakaşalardan sonra mümkün olabilmiştir[521]. Bir Müslüman'ı hayli şaşırtacak olan bu garip iddiaya karşı gerçi "Kur'ân ahlâkı üzerinde bina edilmiş bir Müslüman ahlâkı vardır ve o ahlâk oldukça ciddîdir (exigeante)."[522] hükmü verilmektedir. Bununla beraber Hıristiyanlar arasında yaygın

519 Mısır, Meymeniyye, 1320, s. 50.
520 Ebû Hureyre, Semûre, İbn Ömer, Sa'd b. Ubade, Abdullah b. Amr, bunlar arasındadır. Bkz. meselâ, M. Hamidullah, Sahifah Hammâm İbn Munabbih, Paris, 1399/1979 Tr. H. G. Tocheport, s. 34-124.
521 R. Caspar, *Les relations de l'Eglise avec les religions non chrétienne*, s. 226-227.
522 *Orientations*, s. 76.

olan bu peşin hükmü izale etmek için, İslâm ahlâkı hakkında birkaç sahifelik bilgi verilseydi daha iyi olurdu.

İslâmiyet'in, işlere (amellere) pek değer vermediği zannını uyandıracak şu mütalâa yersizdir: "Böyle olmakla birlikte, ilâve edelim ki, 19. asırdaki tecdit (reform) cereyanının çıkışından beri ve çağdaş toplumların etkisi altında amelsiz iman, medenî veya ahlâkî bağlanma (engagement) olmayan bir iman, geniş İslâmî çevrelerde, iyiden iyiye terk edilmiştir."[523] Ehl-i Sünnet'e göre iman ile amel ayrıdır, amel imana dahil değildir. Bu, eşyayı isimleriyle isimlendirmek, mefhumları yerinde kullanmak ve imanı sağlam bir esasa oturtmak endişesinden ileri gelmiştir. Ameli imandan cüz sayan Mûtezilîler, mürtekib-i kebire konusunda hem nazariyede, hem de tatbikatta bocalamışlardır. Zira bu keşmekeş içerisinde hangi günahı, ne miktarda işleyen kimsenin imandan çıkıp, kimlerin imanda kaldığını söylemek son derece zor ve cemiyeti altüst eden bir duruma yol açar. Bununla beraber Ehl-i Sünnet "kişiye, günahlarının zarar vermediğini iddia etmeyiz" demiş, amelin teferruatına, hatta âdâba bile lâyık olduğu değeri vermiş ve kötülüklerin her çeşidinden kaçınmak gerektiği üzerinde ısrar etmiştir.

İslâm'da "Allah sevgisi"nin, XI. asırdan itibaren tasavvufla ortaya çıktığı[524], bilhassa Gazâlî sayesinde benimsendiği, şimdi ise bazı Hıristiyanların etkisiyle bu temayülün Müslümanlar arasında hâkim olduğu iddiası yanlıştır. Kur'ân ve hadiste kulun Rabbini, Rabbinin de kulunu sevmesine delâlet eden sayısız yerler vardır. Bir kelime ile söylenecek olursa, Allah'ın, Kur'ân'daki vasıflarından biri "el-Vedûd" (çok seven ve çok sevilen) değil midir?

"İslâm hakkındaki belli başlı peşin hükümlerden kendimizi kurtarmalıyız." bölümünde şu peşin hükümler sıralanıyor: Fata-

523 A.g. e., s. 40-41.
524 A.g. e., s. 75-76.

lizm, şekilcilik, İslâm taassup ve kılıç dinidir, korku dinidir, ahlâkta gevşektir, terakkiye engeldir. Bu hükümler kısmen reddedilmekte, onların aksini gösteren İslâmî naslara yer verilmektedir. Fakat, -yanlış anlama ihtimalini de peşinen kabul edip özür dileyerek söyleyelim ki- dikkatli bir okuyuş, şu intibaı verdirebilmektedir: "Bu iddialar, din olarak İslâm'da ve bilhassa tarih içindeki İslâm anlayış ve tatbikatında kısmen mevcut ise de, zamanla ve bazen de "Hıristiyanlığın vasıtalı veya vasıtasız etkisiyle" (s. 76) geliştiği, derûnîleştiği, ruhanîleştiği ve izafîleştiği ortadadır ve bu yönde gelişme devam etmektedir." Kader inancı, insan hürriyeti, insanın fiilleri gibi hususlarda Mûtezilî inançlar sanki revaçlandırılmakta ve İslâm, onların sayesinde şirin görülmektedir. Mûtezilî fikirler ise, müsteşriklerin çoğuna göre Hıristiyanlıktan sızmıştır. İslâm'a sevgi, şefkat, derûnîlik, ruhanîlik, şekilcilikten uzaklaşma, farklı (olan nefisle) cihad anlayışı kattığı öne sürülen tasavvuf da, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ortak tarafları artırmıştır. M. Asin Palacios'da en açık ifadesini bulan "hâzihî bidâetunâ ruddet ileynâ" (kendi malımız dolaşıp bize geldi) havası, uzaktan uzağa sezilmektedir. Diğer taraftan, modern hayatın -daha doğrusu kendi kendini empoze eden Batı'nın- baskısıyla bir kısım dinî ahkâmın (boşanma, erkeğin dörde kadar kadınla nikâhlanabilmesi vs.) fiilen ilga edilmesine dikkat çekiliyor. Hıristiyanlarla Müslümanların "buluşma noktaları" bunlar mı olacak?

Kitabın birçok yerinde, din olarak "İslâm"dan değil, -konsil metninde olduğu gibi- "Müslümanlar"dan bahsediliyor. Bilerek mi böyle yapılmıştır? Bu, acaba diyaloğun müşahhas insanlarla kurulması gerektiğinden mi kaynaklanmaktadır? Yoksa şimdiki "Müslümanlar" Hıristiyan muhataplarına daha iyi kulak verecek bir durumda bulunduklarından mı tercih edilmiştir?

İslâmiyet'in mehâsini (İslâmî güzellikler) böylece Hıristiyanlığa ve modern Batıya tevzi edilirse geriye ne kalacak? Diyaloğun

gayesi, bu noktaya gelmiş, yani büyük ölçüde Batılılaşmış Müslümanları, modern icaplara uyan bir inanç sistemine çıkarmak mıdır?

İslâm'ın şu dört esas bölüme ayrılması mümkündür: Akaid, ibadetler, ahlâk ve muamelât (s. 84-85). Fakat bunların ilk ikisinin değişmez olup ahlâkî kaidelerin ve içtimaî münasebetlerin (muamelâtın), zamana ve ârızî durumlara göre değişebileceğini iddia etmek mühim bir yanlıştır. Müslümanlar Kur'ân'da ve hadiste bildirilen dinî ve ahlâkî her türlü ahkâmın her zaman için geçerli olduğuna inanmaktadırlar. Böylesi iddialar, kendileriyle diyalog kurulmak istenen Müslümanların içinde şu kuşkuları harekete geçirebilir: Biz, öz değerlerimizden sıyrılıp, Batılılaşmış bir ortama mı çekilmek isteniyoruz. Birtakım iktisadî ve teknik sebeplerle maddeten geri kalıp ülkelerimizin Batılılarca sömürgeleştirilmesi neticesinde, sosyolojik anlamda bir nevi Hıristiyanlaştırıldıktan sonra, bu yönde bir süre daha ilerlemeyi müteakip psikolojik anlamda Hıristiyanlaştırma gayretlerine mi maruz bırakılacağız?"

II. Vatikan Konsili'nden sonraki Kilise, dünyaya, diğer kültür ve inançlara açılırken, bazen ifrat ederek, nerdeyse, felsefî anlamda hümanizmin sözcülüğünü yapmak durumuna düşmektedir. (Bu anlamı ile hümanizmin dinlere ve bilhassa Tanrı inancına karşı olduğunu hatırlatmaya ihtiyaç yoktur). Şu kabîl ifadeler, bize bu intibaı verdirmektedir: "İnsanı tehdit eden bu tehlikeler karşısında zenginler ve fakirler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, inananlar ve inanmayanlardan değil, insanı kurtarmak için el uzatacak kardeşlerden bahsedilebilir." (s. 110) İnsanı, her türlü tezahüründe olduğu gibi kabul etmek iddiasında ne Kiliseyi ne de herhangi bir sistemi samimî bulamayız. Zira, bu, dinî inancın son derece izafîleştiğini ve öbür insanlara ulaştıracağı bir mesajı olmadığını kabul etmek demektir ve bir din için yıkımdır. Kilise bunda samimî olsa bile, Müslüman olarak biz, buna razı olamayız; zira

İslâm'ın, insanlara vereceği hayatî ve vazgeçilmez değerlerin bulunduğuna inanırız. Bizce İslâm'da, marazî bir insan sevgisi yoktur. Ebedî Cehennem'e götüreceğine inandığımız inkâr, şirk, isyan içindeki insanları bu hâlleriyle sevemeyiz, yani insanları severiz, fakat o hâllerini sevemeyiz. Ama Yaratıcı'nın razı olduğu imanı, şerefli, âdil ve nezih hayat biçimini duyurmak için insanlara şefkat ve sevgi ile yöneliriz. Marazî sevgi iddiasında olanların (sömürgecilerin, komünistlerin vs.) ne derece iki yüzlü oldukları, sevdikleri insanlara reva gördükleri nice haksızlıklarla sabit olmuştur. Kendi kendimizle çelişmemize hiç lüzum yok, dinimizin istediği mükemmel insan modelini belirtmekten çekinmiyoruz.

Kitaptaki önemli eksikliklerden biri de peygamberimiz Hz. Muhammed'e (*s.a.s.*) tahsis edilmiş birkaç sahifenin olmayışıdır. Çağdaş yüzlerce Hıristiyan araştırıcının itirafıyla da sabittir ki, Hıristiyan dünyasının Hz. Muhammed aleyhinde irtikâp ettiği zulüm ve iftiraya, dünyaya ayak basan hiçbir insan maruz kalmamıştır.... Bundan ötürü, peşin hükümlerden uzaklaştırmayı gaye edinen bu eserde, Hıristiyanlara İslâm akidesinin ve İslâm dünyasının merkez şahsiyeti Hz. Muhammed, özellikle tanıtılmalıydı.

Bütün bu tenkitlere rağmen, eseri takdim eden Kardinal Paul Card Marella'nın da belirttiği gibi, bunu "bir ilk adım" olarak takdir ettiğimizi belirtmek isteriz. Bu sözlerin arkasından, sözlerin istikametindeki fiillerin gelmesini ümit ediyoruz.

Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeğe Sevk Eden Sebepler

İslâm, dünyanın görmüş olduğu en büyük ökümenik (evrensel) bir çağrıdır. Onun bu çağrısını en özlü bir şekilde ilân eden âyetlerden biri şudur:

"Ey Resûlüm de ki: "Ey Ehl-i Kitap! Gelin, bizimle sizin aramızda müşterek olacak bir sözde birleşelim. Yani Allah'tan baş-

kasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, Allah'tan başka kimimiz kimimizi rab edinmesin. Şayet bundan yüz çevirirlerse deyin ki: "Şahit olun ki biz Allah'a itaat eden Müslümanlarız."[525] Hıristiyanlık başlangıçtan beri bu diyalogdan kaçındı.

Avrupa, Kur'ân'ın 9. Hicrî yılda indirilen mübahele âyeti (Âl-i İmran, 61) ile onun Hz. Peygamber (*s.a.s.*) tarafından tatbiki ile noktalanmış bulunan ökümenik çağrısına, işin başından beri fikir plânında cevap vermedi. Varlığını koruma imkânını, fırsat buldukça maddî kuvvet kullanmakta gördü. Bununla da yetinmedi. Batı Orta Çağının az çok kapalı bir hayat yaşayan ahalisini İslâm'dan nefret ettirmek gayesiyle, onun ve tebliğcisi Hz. Peygamber'in aleyhinde sayısız iftiralar uydurdu. İslâm'ın insanların akıllarını ve kalplerini fethetmesi, eskiden Hıristiyanlığın yaygın olduğu birçok ülkenin İslâm yurdu hâline gelmesi, hatta kendi kutsal mekânında (Filistin'de) dahi tutunamayıp İslâm'a teslim etmesi, bilhassa papazları akıl tavrının dışına çıkarıyordu. Orta Çağda Kilisenin, İslâm ve Müslümanlar hakkında tamamen menfi davranmasının sebebi, Kilisenin kendisini emniyette hissetmemesi idi[526].

Hıristiyanlık on dört yüzyıllık tutumunu değiştirerek II. Vatikan Konsilindeki beyanı ile Müslümanlara diyalog çağrısında bulununca, bu durum tabiatiyle şaşkınlığa yol açtı. 1962-1965 yılları arasında, dünyanın hemen her ülkesinden gelmiş bulunan Katolik Kilisesi'nin en yetkili şahsiyetlerinden iki bine yakın delege piskoposun iştirakiyle toplanan bu konsilin esas meselesi, 20. asrın sonlarında Hıristiyanlıktan oldukça uzaklaşmış bulunan Hıristiyan âlemini, yeniden Hıristiyanlaştırma çarelerini

525 Âl-i İmran, 64.

526 Sencer Tonguç, *Orta Çağ İslâm Dünyası*, Güney-Doğu Avrupa Araştırmalar Dergisi, (İ.Ü. Ed. Fak. 1973-1974), s. 1, Sorborne Üniv. Ktp. Basılmamış daktilografi tez. 1972 (88)-4.

arama olmuştur. Bunun için Hıristiyanlık kendi kendisini yeniden gözden geçirmiş ve belki de tarihindeki en mühim birkaç değişiklikten birini gerçekleştirmiştir. Alınan kararların, tatbikatta ancak kısmen alınan neticeleri üzerinde değerlendirmede bulunmak ayrı bir konudur.

Konsilin birinci döneminden sonra, konsili toplayan Papa XXIII. Jean'ın ölümü üzerine Papa VI. Paul'ün, Hıristiyanlığın kutsal mekânı Filistin'e yaptığı ziyaret de, "muhtemelen" Hıristiyanlığın uzun tarihi boyunca yüklenmiş olduğu birtakım haksızlıklardan ve hürafelerden, öz kaynağına dönme iradesini sembolize etmek gayesiyle yapılmıştı. Bu ziyaret Katolik Kilisesi'nin tarihî tutumunu mahkûm etmek mânâsına gelmektedir. Halefi VI. Paul gibi, konsili toplayan XXIII. Jean'a hâkim olan fikir, Hıristiyanlıkta ciddî bir yenilik yapmak şeklinde özetlenebilir.

Papa VI. Paul, II. Vatikan Konsili'nin ikinci dönemini açış konuşmasında 28 Eylül 1963'te şöyle diyordu: "Diğer taraftan Katolik Kilisesi daha uzaklara, Hıristiyanlık ufkunun da ötesine bakıyor. (...) Tek, Müteâl, Yaratıcı ve kaderlere hükmedici, hikmetli Tanrı mefhum ve mânâsını muhafaza eden diğer dinlere yöneliyor. O dinler, Tanrı'ya dindarane, samimî fiillerle ibadet ediyorlar." Papa müteakiben bu dinlerde hatalar, noksanlar ve yetersizlikler de bulunmakla birlikte, Katolik Kilisesi'nin onlarda mevcut iyi, doğru ve beşerî olan tarafları takdir ettiğini belirterek, tabiatiyle o dinleri olduğu gibi benimsemediğini de ifade ettikten sonra şöyle devam ediyordu: "Kilise onlara tekrar eder ki, modern toplumda dinin mânâsına ve Tanrı'ya kulluğu -ki gerçek medeniyetin bir mecburiyeti ve ihtiyacıdır- kurtarmak için, bizzat Kilise, insanlar üzerindeki Tanrı haklarının en kararlı müdafii olarak yer alacaktır."[527]

---

527 (Hey'et) Vatican II. *Les Relations de l'Eglise avec les religions non-chrétiennes*, Paris, Cerf, 1966, s. 52.

Netice itibariyle konsilde kabul edilen ve "Gayr-i Hıristiyan dinlerle Kilisenin münasebetleri hakkında beyanname" adını taşıyan metinde, diğer dinlerle diyalog konusunda şöyle denilmektedir: "İyice küçülmüş ve münasebetlerin sıklaşmış bulunduğu dünyamızın insanları, kalpleri alt üst eden beşerî fıtrattaki gizli muammalara, dinlerden cevap bekliyor: İnsan nedir? Hayatın mânâsı ve gayesi nedir? İyi ve sevap nedir, günah nedir? Elemin menşei ve gayesi nedir? Gerçek saadete ulaşmanın yolu nedir? Ölüm nedir, ölümden sonraki hüküm ve işlerin karşılığını almanın anlamı nedir? Varlığımızı başından ve sonundan kuşatan sır nedir?" Dinlerin, kendilerine göre bu sorulara cevaplar vermeye çalıştıklarını, Kilisenin bu dinlerde mevcut değerleri bir tarafa atmadığını bildirdikten sonra; Konsil şu ifadesiyle Hıristiyanları, öteki dinlerin mensupları ile diyaloğa teşvik ediyor: "Kilise, evlâtlarını, Hıristiyanca inanıp yaşamakla birlikte ihtiyat ve şefkatle, diyalog ve işbirliği ile, diğer dinleri izleyenleri tanımaya, himaye etmeye, o insanlarda bulunan ruhî, ahlâkî ve sosyo-kültürel değerleri geliştirmeye teşvik eder."[528] Bundan sonra Papa VI. Paul tarafından 1964 Mayısında "Gayr-i Hıristiyanlara Mahsus Daire Başkanlığı" kurulmuştur.

İslâm'la diyalog arzusunun gerek Konsil metninin bizzat tasrih ettiği, gerekse çeşitli temayüllere mensup şahıslar tarafından tahmin olunan muhtemel sebeplerini izaha geçmeden önce, Konsili diğer dinlerden bahsetmeye götüren en mühim sebep hakkında bilgi arz edelim.

İkinci Dünya Harbi sırasında İstanbul piskoposu bulunan Mgr. Roncalli, daha sonra 1958'de XXIII. Jean lâkabıyla papalığa seçilmişti. Mgr. Roncalli'nin harp sırasında Yahudiler lehinde gayret göstermiş olduğu söylenmektedir. Dünya Yahudi Teşkilâtı Başkanı Prof. Jules İsac 18 Ocak 1960'da, teşekkürlerini

528 Aynı eser, s. 27.

sunmak üzere ondan randevü istedi. 17 Ekim 1960'da mezkûr teşkilâtı temsil eden bir heyeti Papa kabul etti. Daha sonra XXIII. Jean, Yahudiler hakkında bir kararname hazırlanmasını istedi. Irken Alman olan Kardinal Bea'yı, sekretaryası ile birlikte bu işte görevlendirdi. Kardinalin hazırladığı taslak, 1962 Mayısında "merkezî komisyon"a sunuldu. Asıl metni bilinmeyen bu kararnamenin hazırlanmasında Dünya Yahudi Teşkilâtı'nın tesirinde kalındığı söylendi ve teşebbüs, bazı ülkeler tarafından politik olarak değerlendirildi[529].

"Gayr-i Hıristiyan dinlerle Kilisenin münasebetleri hakkında beyanname"de, Yahudilerin ehemmiyetini bildiren St. Paul'ün sözleri nakledilir. Kitab-ı Mukaddes ve dinî incelemelerden ve kardeşçe diyalogdan çıkacak karşılıklı anlayış ve takdir içine girmeye hem Hıristiyanlar, hem de Yahudiler teşvik edilir. Hz. Îsa'nın öldürülmesini teşvik eden bazı Yahudiler olmuş olmakla birlikte, onun başına gelenlerden o zamanki Yahudilerin tamamının sorumlu olmadıkları gibi, şimdikilerin ise hiçbir surette sorumlu tutulamayacakları bildirilir. (Oysa II. Vatikan Konsili'ne kadar Yahudiler "Tanrı'yı" öldürme ile suçlu görülegelmişler, bundan dolayı devamlı olarak yapılan bedduaya (perfidie) maruz kalmışlardır). Yahudilerin lânetli sayılmamaları gerektiği bildirilir. Kim tarafından yapılırsa yapılsın anti-semitizmin teessüfe lâyık olduğu ifade edilir[530].

Bazı Müslüman ülkeler, bu açıklamanın gayr-ı meşrû İsrail devletini tanımak mânâsına geldiğini ileri sürdüler. VI. Paul'ün 1963 Aralık ayında Kudüs ve Amman'ı ziyareti sırasında yardımcısı durumunda olan kardinal Tisseront da, nazizm kurbanı oldukları söylenen altı milyon Yahudi'nin hatırasına altı mum yakmıştı[531]. İkinci Dünya Harbi sırasındaki Papa XII. Pie'nin Ya-

529 Aynı eser, s.11-12.
530 Aynı eser, s. 32-33.
531 Aynı eser, s. 50.

hudilere yapılan zulüm karşısında sustuğu iddiasının yersiz olduğu VI. Paul tarafından öne sürüldü. Kanaatimizce, II. Vatikan Konsili'nde, Yahudiler lehine beyanat çıkmasında, Kilisenin Yahudilere karşı duyduğu eziklik hissinin payı büyüktür. (Hâlâ devam etmekte olan güçlü siyonist propagandasının da bu eziklik hissinin meydana gelmesinde elbette tesiri olmuştur). Gerçi Vatikan yetkilileri müteaddit defalar, konsil metnindeki ifadenin İsrail devletini tanımak veya desteklemek gibi siyasî bir karar niteliğinde olmadığını açıklamışlardır. Fakat doğrudan doğruya olmasa bile, neticeleri itibariyle bu kararın İsrail'in işine yarayacağı (ve yaradığı), en azından Hıristiyan ülkelerin ve şahsiyetlerin İsrail hakkında daha iyimser olmalarına yol açacağı (ve yol açtığı) meydandadır. Kilise, Yahudilere karşı tarihî tutumunu değiştirirken, benzeri bir anlayışın Müslümanlar hakkında da ifade edilmesi bazı Arap delegeler ile Müslüman ülkelerde vazife yapan delegeler tarafından tabiatiyle dile getirilmiştir. Konsilin Müslümanlarla ilgili beyanda bulunmasında bu durumun elbette tesiri vardır. Fakat kanaatimizce, Kilisenin Müslümanlar ile diyalog arzusu, sırf böyle ârızî bir hâlden ileri gelmemekte, bunun yanında başka âmillerden de kaynaklanmaktadır. Gelecek mütalâalarda bu âmiller tespit veya tahmin edilmeye çalışılacaktr. Önce bizzat Hıristiyanların açıkça bildirdikleri bazı gayelerden başlayalım.

1- Kilise, varlığını sürdürebilmek için dünyaya açılmanın kaçınılmaz bir mecburiyet olduğunu düşünmektedir. Bu telâkkiye göre, kendi içine kapanmak, dünyadan kendi kendisini silmek ile aynı mânâya gelmektedir. Hıristiyanlığa göre, Hz. Îsa insanların kalplerine nasıl baktı ise onun müntesiplerinin de, beraber yaşadıkları insanları tanımaları, onlarla konuşmaya girmeleri gerekir; ta ki samimî ve sabırlı bir diyalog neticesinde, bütün insanlara Tanrı'nın ne kadar zenginlik ve nimetler bahşettiği meydana çıksın. İncil'in bir cümlesinde Kilise hakkında "yeryüzü-

nün tuzu" denilmektedir. Son birkaç asırda Kilise, yeryüzünün tuzu olmaktan ziyade, güzelliği methedilen bir tuzluk durumunda kalmıştır. Hıristiyanlar düşünmelidir ki çorba tuzluğa boşaltılmaz, fakat tuzluk çorbaya boşaltılır[532]. Yani Hıristiyanlık, diyalogla kendisini dünyanın her tarafına tanıtmalıdır.

Hâlbuki Hıristiyanlığın yayılması bir tarafa, kendi öz diyarlarında bile, sayılamayacak kadar çok insan nezdinde cazibesini kaybetmekte, onlar indinde mânâsızlaşmakta ve terk edilmektedir. Yaşadığımız asrın ilk yarısı dünyanın yüzünü değiştiren iki büyük dünya harbi ve birçok ihtilâllerle hususiyet kazanmıştır. Rusya'daki ve Çin'deki ihtilâller, bütün dinî inançlar, fakat bilhassa Hıristiyanlık için ıstıraplı bir tecrübe olmuştur. Zira bunlar, Hıristiyanların ferdî ve içtimaî plânda yetersizliği neticesinde gerçekleştirilmişlerdir. Din aleyhtarı şiddetli bir propaganda ile ortaya çıkan komünist ihtilâlleri, Kilise'nin temellerini tehlikeli bir surette sarstı ve büyük kitlelerin dinden uzaklaşmalarını hızlandırdı. Batıda Hıristiyanlığın etkinliğinin azalması, sadece son 50-60 yılda görülen büyük değişikliklerin neticesi değildir. Bu azalma, daha ziyade rasyonalist düşüncenin, hür fikir (yani Batı terminolojisinde dinsizlik) hareketlerinin, ilimdeki ilerlemenin, lâik ahlâkın ve Batı toplumlarında refahın geliştiği 19. asırda başlamış[533] ve 20. asrın ortalarındaki duruma gelmiştir. Papalığın diyalog girişimini başlattığında vaziyet böyle idi.[534]

2- Konsilin ikinci dönemini açış konuşmasında VI. Paul "modern toplumda dinin mânâsını ve Tanrı'ya kulluğu kurtar-

532 Aynı eser, s.16.
533 Bammat, *Kaynaklara Dönüş*, Trc. Bahadır Dülger, İzmir, 1965, s.
534 Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkan Komünizm 70 yıl kadar Sovyet Rusya'da, 45 yıl kadar da Doğu Avrupa ülkelerinde hâkim olduktan sonra, insan yaratılışına ve temel hak ve hürriyetlere aykırı olması sebebiyle daha fazla devam edemeyip 20. yüzyılın sonuna doğru çökmüştür. Bu neticede, hür dünya denilen Batı blokunun ve Hıristiyan teşkilâtlarının önemli rolü olmuştur.

mak için" Kiliselerin, en kararlı bir din müdafii olarak çalışacağını söylemişti. Buna paralel olarak bazı Katolik muhitlerde dinî inancın her türlü tezahürünü ortadan kaldırmak isteyen mutlak inkâr cereyanlarına karşı inananların, bilhassa tevhidin atası Hz. İbrahim (*a.s.*) gibi bir şahsiyeti otorite olarak kabulde ve tazimde birleşen Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın müşterek bir iman bloku temsil etmesi arzu edilmektedir. Zira yapılan tenkitler ulûhiyet, nübüvvet, vahy, âhiret, melâike gibi her üç dinde de müşterek olan iman esaslarına gelmekte, aleyhte olmak hususunda bunlar arasında ayrım yapılmamaktadır.

Diyalog ile birbirlerine karşı ilgisiz, habersiz, soğuk ve bazen düşmanca davranan din mensuplarının birbirlerini oldukları gibi tanımaları, hatta bununla da kalmayarak ideallerinde olmayı arzu ettikleri şekilde birbirlerini tanımaları düşünülürken, bir yandan syncretisme (tutarsız eklemleme)den, diğer yandan Hıristiyanlaştırma gayretlerinden uzak durulması gerektiği de vurgulanmaktadır. Gerçekten bu üç din mensupları yüzyıllar boyunca bir arada yaşadıkları hâlde, umumiyetle birbirlerinin dinlerine ve manevî hayatlarına yabancı kalmışlardır. Dinî terimlerin tercüme edilmelerinin zorluğundan ileri gelen bir durum, bu yabancılıkta ve bilgisizlikte başlıca etkenlerden biridir. Hatta aynı Arapça bir kelime Müslüman ve Hıristiyan Araplarda çok farklı mânâlar ifade edebilmektedir[535]. Diyalog ile lisan ve ifade engellerinin doğurduğu güçlükler azaltılabilirse, tarafların birbirlerini anlamaları daha kolay olur. (Meselâ teslis Müslümanlara göre ulûhiyeti üç kabul etmek mânâsına gelmektedir; hâlbuki Hıristiyanlar tevhid ehli olduklarını da iddia etmektedirler.)

Müslüman, Hıristiyan'ın İslâm'ı tanıyışında kendisinin gerçek dinî hüviyetini bulmalıdır, yani gerçek bir şekilde tanındığını tespit etmeli, anlaşıldığından emin olmalıdır. Hıristiyan da,

---

535 Gardet, *L'Islam*, Paris, 1970, s. 420.

Müslüman'ın Hıristiyanlık hakkındaki bildiklerinde kendini bulmalıdır. Ama bunu yaparken sathî benzerliklere bakarak, acele verilmiş hükümlerden sakınmak gerekir. Hıristiyan'ın Kur'ân'ı, Hıristiyanca okuyup anlamaktan kaçınması gerektiği gibi, Müslüman'ın da Kitab-ı Mukaddes'i istediği tarzda okuyup mânâ vermekten kaçınması gerekir[536].

Hülâsa edecek olursak, bu telâkkiye göre, semâvî dinlerin hepsine birden hücum eden ve onların hepsini insanları bölmek, birbirine düşürmekle ittiham eden materyalizme karşı, hem müşterek olması lâzım gelen inanç esaslarını müdafaada hem de insan cemiyetleri için dinin yapıcı, müspet ve gerekli bir unsur olduğunu ispat etmekte, -hiç değilse ortak düşmanın darbeleriyle- işbirliği ve anlayış havasına girmek arzu edilmektedir.

Bu işbirliği arzusu ilk nazarda makul gelebilir, bazen istifadeli de olabilir. Fakat uygulamada ciddî güçlüklerin de ortaya çıkacağı aşikârdır. Bu dinler, karşılıklı olarak birbirlerini sapık, uhrevî necattan mahrum, yani cehennemlik görmektedir. Bunlardan hiçbiri, karşısındaki insan, bir dalâlete gitmesin diye öbür dalâlette kalmasını teşvik edemez. Bir de şöyle bir durum olabilir: Herhangi bir sebepten ötürü dinini terk eden bir insan başka bir din ile tatmin olabilir. Demek istiyoruz ki her dinin, imansızlığı izale metodu kendine has olabilir. Müşterek cephe teşkil etmeleri tatbikatta zor olduğu gibi, her zaman için matlup da olmayabilir. Bu böyledir. Bu başka bir şeydir. Dinsizliğin hücumu karşısında, din mensuplarının, aralarındaki ihtilâflı noktaları muvakkat olarak öne çıkarmayıp birbirlerine hücumu durdurmaları ise daha başka bir şeydir.

3- Bu müşterek blok teşkilinden ziyade, bazı zâtların diyalogdan bekledikleri katkı ihtimali daha çok anlaşılabilir görünmektedir. Müslümanlarla diyalogda syncretisme'den kaçınmakta ısrar etmekle beraber, karşı tarafın kendi dinî hayatına müspet

536 Aynı yer.

katkıda bulunabileceği söylenmektedir. Meselâ L. Gardet yeni putperestliğin, Hıristiyanlığın dinî inancı üzerindeki tesirlerini temizlemek üzere bir ameliye yapılması gerektiğine kânidir ve bu hususta Müslümanlarda kuvvetli hissedilen tevhid mânâsından Hıristiyanlığın etkilenebileceğini düşünmektedir[537]. L. Gardet, Olivier Lacombe'un da bunu mümkün gördüğünü söyleyerek ondan (kısmen nakledeceğimiz) şu pasajı iktibas eder:

"Hıristiyanlıktan uzaklaşmış Avrupamızın, İslâm hayatının merkezinde olan mevzu üzerinde iyice düşünmesi ve aslâ inkâr etmemesi gereken bir hakikati yeniden öğrenmesi gerekmektedir. Gerçekten İslâm, sırf bu mücevheri saklamak için yapılmış bir mahfazadır."[538] Oliver Lacombe, İslâm'da aslî hüviyetiyle bulunan ilâhî yüceliğin (transcendance) yani Allah'ı noksanlardan tenzih etmenin, İncillerin ve Kilise'nin talimleri muhtevasına oturtulmak şartıyla, Hıristiyanlar için faydalı olacağına inanır.

O. Lacombe'un bu değerlendirmesi, yani İslâmiyet'e sırf bir mücevher kutusu nazarıyla bakması, bazı müsteşrikler, bilhassa din adamı müsteşrikler tarafından da ekseriya paylaşılmaktadır. Bu değerlendirmenin yanlışlığını anlatmak uzun sürer, fakat tafsilâtlı anlatılsa bile onların ikna edilmeleri çok müşkil görünüyor. İslâmiyet'ten feyz alarak marifetullah ve muhabbetullah'ın mertebelerinde ilerleyen ve kalbin, aklın, ruhun ve nefsin bütün özlemlerini tatmin eden gelmiş geçmiş yüz binlerce Müslüman'ın dinî hayatlarının, bu iddianın aksine delil olduğunu söylemekle yetinelim.

Hıristiyanların ise Müslümanlara, meselâ şöyle bir katkıda bulunabilecekleri R. Arnaldez tarafından ifade ediliyor: Müslüman dünyası bir medeniyet krizi geçirmektedir. Batıda yaygın mater-

537 L. Gardet, *L'Islam*, s. 425.

538 *Sagesse chretiénne et sagesse d'orient*, Bruxelles, 1949 adlı eserinin 600. sahifesinden naklen L. Gardet, *L'İslam*, s. 425.

yalizm, onları da nüfuzu altına alabilir. Aynı krize daha önce maruz kalmış olan ve aşılanarak bağışıklık kazanmış bulunan Hıristiyan dünyası, siyasî ve apolojetik gayeden uzak, hasbî olarak, sempati ile Müslümanlara yönelip, materyalizm bataklığına saplanmadan bu krizi atlatmalarına yardım edebilir [539]. Ona göre Hıristiyanlık anti-cléricalisme ve athéisme hastalıkları sebebiyle aşılandığı hâlde, Müslümanlar mikroplara karşı aşısızdır. Bu değerlendirmenin asrımızda yaşayan Müslümanlar için pek isabetli olmadığını belirtmek gerekir. Son asırda çeşitli cereyanlara maruz kalmış bulunan Türkiye, Pakistan, Malezya, Endonezya, Mısır, İran, Afganistan, Tunus, Cezayir, Türkistan gibi büyük İslâm ülkelerinin halkları arasında din canlılığını muhafaza etmekte, hatta gittikçe daha da artırmaktadır.

Paris'te *İnstitut Catholique* profesörlerinden Michel Lelong da 1975 Martındaki bir dersinde (Bu zât Hıristiyan din adamı olacak olan talebelere "muasır Müslüman toplumundaki temayüller" adlı dersi vermekte idi. Yirmi yıldan fazla bir zaman Tunus'ta kalmıştır. Péres blancs tarikatına mensup rahiplerdendir. Aynı zamanda Paris'teki "Müslümanlarla münasebetler dairesi müdürü" idi. Derslerine dinleyici olarak katılmak arzuma hayret ve sempati ile müsaade etmişti). Mealen şöyle demişti: "Müslümanlar bize révélation (ilâhî tecelli, vahy) anlayışında yeni şeyler keşfetmemize yardım edebilirler. Batı dünyasında Allah'ın yaratması hususunda çok tereddütler ortaya çıkmıştır. Keza "Batıda "ilim başka, din başka şeydir" zihniyeti yayılmıştır. Müslümanlar Yaratıcı, Tek, Kadir-i Mutlak Tanrı mânâsını çok iyi yaşadıklarından, Hıristiyanlar onlardan etkilenebilirler."

4. Konsil metni olsun, yetkili Hıristiyanlar olsun, açıkça söylemeseler de, -hatta bazen inkâr da etseler- diyaloğun gayelerinden biri Hıristiyanlığı yaymaktır. Her dindar, mensup olduğu di-

539 R. Arnaldez, *L'İslam devant un monde qui s'interroge á lui*, s. 109-110.

ni mutlak hakikat bildiğine ve bilmesi lâzım geldiğine göre inancını yaymak istemesini tabii karşılamak gerekir. R. Arnaldez'in dediği gibi "Hıristiyanlar normal olarak misyonerdirler. Zira Hıristiyan, başka insanlardan dolayı kendisini mes'ul bilir."[540] Bundan ötürü inançlarını yaymakla mükelleftirler, inancını yaymak istemekten dolayı hiç kimse kınanmamalıdır. Ancak, birçok misyonerin Hıristiyanlığı yaymak için dürüst olmayan usûllere başvurmalarının çirkin olduğu ilân edilmelidir. Zarurî ihtiyaçların, yoksullukların, iktisadî sefaletlerin, kendi dinine dair cehaletlerin, hissî bağların istismar edilerek insanların Hıristiyanlaştırılmaları elbette kınanır. Şunu demek istiyoruz: Hıristiyan misyonerlerinin dürüstlükten ayrılmaksızın, kendi dinlerini, inançlarını anlatmalarından, dinlerini bu şekilde yaymaya çalışmalarından Müslümanların endişesi olamaz.

Diyalogla dini yaymak arasındaki münasebet hakkında Hermann Stieglecker[541] şöyle diyor: "Şimdiye kadar Hıristiyanlar, İslâm'a hücum etmek yahut ona karşı kendilerini savunmak için kılıç çektiler. Çoktan beri kılıcı kınına koyduk ve Müslümanları, Hıristiyanlığı sevdirmeye yönelmiş bir dini sevdirme gayreti sergiledik; fakat bu kılıcı ve kını imha etmek gerekir ve bizim, Hıristiyanlığı anlatma gayretlerimiz de tamamen gözden geçirilmelidir. Önce Efendimiz (Hz. Îsa)'nın bize bıraktığı silâh olan sevgiye dönmeliyiz. Müslümanların kalplerine ulaşabilmemiz ancak bununla mümkün olacaktır. Şu hâlde İslâm dininin inançlarını derinlemesine bilmek ve Müslüman'ın dinî psikolojisini kavramakla işe başlamak gerekir."

Öyle anlaşılıyor ki onun tavsiye ettiği bu metoda göre şiddet bırakılacağı gibi, antipatiye sebep olduğundan dolayı açıkça sev-

540 R. Arnaldez, *Conditions d'un dialogue avec l'İslam*, s. 28.
541 Bu zât İslâm akaidine dair 834 sayfa tutan 4 ciltlik şu eserin yazarıdır: *Die Clau benslenren des İslam*, Padembom, F.Schöring, 1959-1962. Bu iktibas A.C.Anawati tarafından *Vers un dialogue...* s. 593'te nakllediliyor.

dirme gayreti de terk edilecek, görüşme yolu tutularak muhatabı dinlemek, tanımak, karşılıklı konuşmak merhalesinden sonra uzun vadede ona Hıristiyanlığı anlatmak gaye edinilecektir.

Resmî Hıristiyanlığın tutumunu aksettirdiğini kabul etmesek de, Hıristiyanlık adına konuştuğunu söyleyen J. Garrido -ki Batıda Müslümanlar hakkında az çok sempati duyulmasına şiddetle karşı olduğunu, atıfta bulunacağımız kitabının her tarafı göstermektedir- şöyle diyor: "Müslümanlar, Hıristiyanların nazarında kâfir bir millet olup İncil'in, St. Paul'ün, Kilise büyüklerinin ve Hıristiyan geleneğinin talimleri uyarınca ihtida ettirilmeleri gerekmektedir. Onlar hakkındaki altın kaide şudur: "Müslümanları seviniz, zira onların kurtarılması gereken ruhları vardır. Ama onların gerçek dini tanımalarına mâni olan İslâm'ı reddediniz." Bu, günahkârları ve dalâlette olanları da sevmeyi tavsiye eden Hıristiyanlık prensibi icabıdır. Ama bu prensip aynı zamanda dalâletten ve günahtan nefret etmeyi ve onların kökünü kazımayı da emretmektedir."[542]

5- Bazıları ilk nazarda diyalog ile misyonu birbirine zıt zannetmektedirler. Onlar bu durumda misyonerliğin artık bırakılacağını düşünürler. Hâlbuki yeni misyonerlik telâkkisine göre diyalog ile misyonerlik bazılarının sandığı gibi birbirine zıt değildir, bilâkis karşılıklı olarak birbirlerini ihtiva ederler. Misyonerlik diyaloğu gerektirir, gerçek diyalog, zaten aynı zamanda Hıristiyanlığı yaymaktır[543].

Nitekim H. Maurier "Îsa'ya ihtida ettirmek, diğer dinleri yıkmakla değil, kemâle erdirmekle olur, biz dinî değerleri geliştirmeliyiz." diyor. Aynı konuda J. Dournes "Gayr-i Hıristiyanlarda zaten Kilisenin bir mazisi vardır. Onları Hıristiyanlığa kazanmak, kendilerine yabancı olan bir Îsa'yı onlara götürmek veya başka

542 J. Garrido, *Attitudes face à L'İslam*, s. 15-16.
543 (Hey'et), *Vatican II*, 18.

yerde prefabrike olarak hazırlanmış bir Kiliseyi oraya monte etmek değildir."[544] Anlaşılan yeni misyonerliğe, H. Maurier'in dile getirdiği bu telâkki hâkim olmuş bulunuyor.

Şimdiki misyonerlerin çoğunun temayülüne göre dinleri, kitapların öğrettiği şekilde mücerret prensipler hâlinde düşünmemelidir. İş başındakilerin tecrübeleri, Avrupa'daki insanların nazariyelerinden farklıdır. İnsanların dinine hitap etmek yerine, o dinin insanlarına hitap etmek gerekir. İnsanların dinlerini, yaşadıkları hayatın dışında mütâlâa etmekte, onları hareketsiz saymak, dondurmak vardır. Bu durumda onların yaşayan realiteler oldukları, zamanla ve birtakm tebadüllerle ve şartlarla geliştikleri hemen unutulur. İşte J. Dournes ve H. Maurier'in, işin bu yönü üzerinde ısrar eden sözleri, bundan dolayı çok dikkate değer. Bunlara göre yaşayan realitede insanlar şartlara, temayüllerine, kültürlerine göre nazariyede bağlı zannedildikleri dinlerinin ekseriya bir kısmını alırlar. Bazen en iyi tarafını, bazen da en zayıf tarafını. Hıristiyanların çok az oldukları ülkelerde bazen öyle gayr-i Hıristiyanlar bulunuyor ki davranışlarının çoğu İncil'e uygundur. Buna mukabil Hıristiyan bir ülkede yaşayan sözde Hıristiyan nice insan vardır ki Hıristiyanlıkla ilgisi hemen hemen kalmamıştır. Şu hâlde mücerret katagorileri, iddiaları değil, müşahhas insanları göz önünde bulundurmak gerekir.

Müslümanlar nazarında Batı dünyası -pek de haksız olmayarak- Hıristiyanlık ile aynı mütalâa edilmektedir. Hıristiyanlık, Batının günahlarından, cürümlerinden ve dalâletlerinden sorumlu olmadığını ilân etmek isteyince Kilisenin Batıdan ayrı olduğuna Müslümanları ikna etmek için diyaloğa girmek istiyor

544 Aynı yer. J. Bichon da diyaloğun niçin yapılacağını anlatırken diyor ki: "İnsandan insana diyaloğu Tanrı'dan insana bir diyalog ümidiyle, benimkini Tanrı'nın kendi diyaloğuna vesile kılmasını ümit ederek arıyorum. Yani ben, diyaloğu İncil'i yaymanın bir vasıtası olarak arzu ediyorum." *Notre connaissanne de L'İslam*, s. 90.

ve Konsil metninin Müslümanlarla ilgili kısmının sonunda, her iki tarafı da "geçmiş hâdiseleri unutmaya davet ediyor."

Doğrusunu söylemek gerekirse, hemen hemen bütün Müslümanlar bu düşüncenin tesirindedirler. Zira merhum Haydar Bammat'ın dediği gibi[545] "Aldanmadan iddia edebiliriz ki, Asya'da, Afrika'da büyük batılı devletler tarafından insafsızca istismar edilmiş olan yüz milyonlarca esir insanın karşısında Hıristiyanlık kendisine düşen vazifeyi yapmamış bulunuyor. Muztarip insanlara çok yakın bir sulh ve iyilik devri vaat etmiş olan bu din, kurulmuş olan kiliselerin yardımıyla siyasî baskının ve istismarcı müstemlekeciliğin tesirli bir vasıtası hâline getirilmiş, tepeden tırnağa kadar silâhlı askerleri, sırtında müstemleke halkına satılmak için en âdi mallarla takip eden tüccar, onun arkasından gelen ve elindeki İncil ile müstemlekecilerin yaptıkları bütün hareketleri doğrulayan, hiç değilse onlara cesaret veren misyoner, Afrikalılar ve Asyalılar için zalimlerin dininin hazin bir timsalinden başka bir şey değildir.

Bu sebepledir ki Afrika'nın henüz istiklâllerine kavuşan cumhuriyetlerinde, bilhassa eski Belçika Kongosu'nda papazların insafsızca katledildiklerini, hayırsever bütün hareketlere şevkle katılan rahibelerin ağır hakaretlere uğradıklarını görüyoruz."

Kilise, Müslümanlar üzerinde Batı emperyalizminin acı ve iğrenç hatıralarının canlılığını koruduğunu bildiğinden, o yaraları diyalog ile iyileştirmek istemekte ve esasen kendisinin bunda dahli olmadığına inandırmak istemektedir. Papalığa bağlı "Gayr-i Hıristiyanlara Mahsus Daire Başkanlığı" tarafından yayınlanmış bulunan konumuz ile ilgili kitapta: "Hıristiyan eğitimi almış batılıları Müslümanlar nezdinde suçlu kılan zulümleri" kabul etmekte ve bu hususta Normand Daniel'in şu iki meşhur eserini (*İslâm and the West*, 1960 ile *İslâm and Imperialism*, 1965)

545 *Kaynaklara Dönüş*, s. 10.

referans vererek şöyle demektedir: "Her şeyden önce samimi olarak, Batı tarafından irtikâp edilmiş olan aşırılıkları itiraf edelim ve gerek mazinin zihniyetleri ile ve gerekse bazı şimdiki davranışlarla aramızdaki bağı kopardığımızın delillerini verelim."[546]

Kitabın 1987 de yenilenen neşrinde de şöyle deniliyor: "O hâlde Hıristiyanlar geçmişin bu kırgınlıklarını açıklamalıdırlar ve dinsel faktörler kadar önemli olan ekonomik, ideolojik ve siyasal faktörleri de hatırlamalıdırlar. Öz eleştiri sayesinde de, ortak tarihindeki üzücü olaylarda her iki grubun sorumlulukları olabileceği fikrini işlemelidirler."[547]

6- Hıristiyanlık dünyasını görüşmeye sevk eden sebeplerden biri de İslâm hakkındaki eski iddia ve iftiraların iç yüzünün iyice ortaya çıkmış olmasıdır. Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) risaleti konusu, başından beri Hıristiyanlıkta büyük bir sıkıntıya yol açmıştır. Dünyada hiçbir şahıs hakkında, Hz. Muhammed (*s.a.s.*) hakkında Hıristiyanlık âleminde ileri sürüldüğü kadar çelişkili iddia ve iftiralar yapılmadığı kolayca söylenebilir. Onun aleyhinde: Nastûrî bir rahip, Arius'çu, rahip Bahîra'nın şakirdi, Yahudi hahamı, sahte peygamber, ihtirasla beklediği Papalığa seçilemeyince Hıristiyanlıktan öç almak için ayrılan bir kardinal, baş olmak isteyen siyasî lider, Hz. Îsa'nın karşısına çıkmış olan Deccal ve -en fenası- Müslümanların Şeytan, Jüpiter ve Apollon ile birlikte (Mahon, adıyla) kendisine taptıkları bir put (Mahon: Mahomet, o da Muhammed isminin tahrif edilmiş şeklidir) gibi birbirini tutmaz iftiralar, bütün Orta Çağ Batısını İslâm aleyhinde harekete geçiren yalanlar olmuştur. Müsteşrikliğin başlama-

546 *Orientations pour un dialogue entre chretiens et musulmans*, Roma, Ancora, 1970, s.70.

547 M. Borrmans, 1987, s. 98 ve Türkçesi, *Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyaloğa Yönelişler*, İst., 1988, s. 82) Bu ilişkiler hakkında Michel Lelong, *Deux Fidélites, une Espérance*; *Chrétiens et Musulmans aujourd'hui*, Paris, Cerf, 1979 kitabına koyduğu ekte bu konudaki bibliyografya görülebilir.)

sından sonra, nispeten tarafsız değerlendirmeler yapıldığı söylenmesine rağmen, asrımızdaki müsteşrikler arasında bile birbirini tutmayan iddialara rastlanmaktadır (İslâmî incelemeler yapan muasır müsteşriklerin tutumlarının, Orta Çağınkinden müspet yönde uzaklaşmış bulunduğunu belirtmek gerekir). Müsteşrikler -temayüllerine göre- İslâmiyet'i ya Yahudiliğe, ya Hıristiyanlığa mal ederler. Bazıları, Hz. Peygamber'in Mekke'de samimi bir dinî lider iken Medine'de sırf siyasî lider hâline geldiğini ileri sürdü (Caetani, Lammens). Diğer bir perspektif, mistik bir çözüm şekline başvurdu: Protestan Tor Andrea onu, Benî İsrâil peygamberlerinden Amos'a ve Martin Luther'e benzetirken, Katoliklerden Delacroix ile R. Blachere St. Theres d'Avila'ya benzettiler. Bazılarına göre, devrindeki sosyal adaletsizliği görüp ezilen kitleleri harekete geçiren bir halk lideri (Alman Grimme ve Anglikan din adamı M. Watt vb.). Daha yakınlardaki bazıları da çekingen tavırlarla psikanaliz metotlarına göre tahminlerde bulunmaya çalıştılar. Az önce işaret ettiğimiz gibi, Orta Çağdan bu tarafa kabalıktan nisbeten geri duran bir temayül olduğu söylenebilir. Artık müsteşriklerin büyük bir kısmı -onu peygamber olarak kabul etmeseler de- kendi kendisinin peygamber olduğuna samimi olarak inandığını, başka herhangi bir saikle kendisini böyle göstermediğini kabul etmektedirler.

Demek ki her şeye rağmen, Hz. Muhammed (*s.a.s.*), Batıda ilgi duyulan, daha doğrusu kendisiyle ilgilenilmesi bir mecburiyet hâline gelen bir şahsiyet olmuştur. Onun hakkında, birinin söylediğini -çok şükür- öbürünün yıktığı Batıda aleyhtar tutum büsbütün başarılı olamamıştır. Olsa olsa hakkında tereddüt edilmiştir. Şu hâdise de bunu iyice gösteren sayısız örneklerden biridir; M. Rodinson'un[548] (ki ırken Yahudi olup ciddî bir Marksist müsteşriktir) yazdığına göre, 1960 yılında Paris'te bir yayınevi anket

548 *Bilan des études Mohammediennes.*

düzenleyerek okuyuculardan insanlık tarihinde en etkili olmuş şahsiyetin adını yazmalarını istemişti. Maksadı bu şahsiyet hakkında bir kitap yayınlamaktı. Sonuç hayret uyandırdı: Zira başka herhangi bir isimle kıyas kabul etmeyecek derecede, Hz. Muhammed'in (*s.a.s.*) adını yazanların sayıları çok fazla idi. Rodinson, bunun üzerine yayınevinin böyle bir kitap yazmayı kendisinden istediğini bildirir. Nitekim onun "*Mahomet*" adını verdiği bir kitabı bundan sonra çıkmıştır (1961 ve 1968). 1984 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde düzenlenen bir ankette yine buna benzer bir netice alınmıştı.

Samimi bir Hıristiyan din adamı olan Charles-J. Ledit'in tezi büyük yankılar uyandırdığından, onun eseri üzerinde nispeten biraz fazla duralım. Anti-semitisme (Yahudi düşmanlığı) teriminin lâfzı gibi hakikati de kendisinin icadı olan Batı, kendisinin (Nazizm eliyle) gerçekleştirdiği Yahudi soykırımının verdiği eziklikle, yaptığı zulmü -güya telâfi için- Yahudi düşmanlığı ile tarihinde olduğu gibi yaşadığı zamanda da alâkası olmayan masum bir milleti yurdundan sürerek, kendi cürmünün cezasını Filistinli Müslümanlara çektirip, Yahudilere sun'î bir vatan bağışlamak suretiyle zulmünü kat kat artırınca Hz. İbrahim'de (*a.s.*) kökleşen üç dinin mensupları, bilhassa Müslümanlarla Yahudiler kıran kırana bir savaşa girdiler. (Aradan geçen takriben elli yıldan beri Filistin Müslümanlarına uygulanan zulüm devam ediyor. Göstermelik bir Filistin devleti kurulmasına ve İsrail ile barış anlaşması yapılmasına rağmen bu zulüm ve Müslüman kanı akmaya devam ediyor. Zira barış âdil olmaktan, orada yaşayan Müslümanlara temel hak ve hürriyetleri getirmekten uzaktır.

Mühim bir sebep olarak bu yarayı dindirmek gibi bir saiki de bulunan diyalog çağrısı ve teşebbüsleri buna ve emsali dertlere şifa sunabilecek mi, sunamayacak mı? Mesele burada düğümlenmektedir. Kilise "evlâtlarını" bu zulümden vazgeçirmezse veya

vazgeçirmeye gücü yetmediği takdirde var kuvvetiyle mazlumların yanında olduğunu ispatlamazsa, güzel sözler ve temenniler suya yazı yazma gayretinden başka bir şeye benzemez. Etkinliğinin mahdut olduğunu bildiğimiz Kilisenin, birinci vazifeyi başarmasını pek mümkün görmüyoruz. Ama imkânsız olmayan ikinci vazifesini de yerine getirdiğini -şimdilik- söyleyemeyiz. Öyle ki Papalık bir zamanlar, Kudüs'e, Yahudi Hıristiyan ve Müslümanlar arasında uluslararası bir statü verilmesini savunmasına rağmen, Kudüs'ün tamamen İsrail'e bırakılması ve bu devletin başkenti yapılma teşebbüsüne karşı hiçbir iş yapmamıştır.

Bir taraftan kanayan bu yarayı dindirmek, diğer taraftan Allah'a imanı ortadan kaldırmaya kararlı beşerî ideolojilerin hızla yayılması karşısında, monoteist geleneğin (Hz. İbrahim, Hz. Mûsa, Hz. Îsa, Hz. Muhammed aleyhimüsselâm hattının) dinî ve ruhî mirasını kurtarmak düşüncesi, bir diyalog özlemi uyandırmıştı.

Böyle bir diyaloğun dinî temelini hazırlamak üzere -başkaları meyanında- Ch. Ledit, bir havari şevkiyle, kendi ifadesiyle "yirmi senelik araştırma ve tefekkürün meyvesini" sunmak istedi[549]. Ch. Ledit Kur'ân'da bildirilen Ehlü'l-Kitab sırrının açık bir izahını teklif etmektedir. Müslümanların, diğer gayr-i Hıristiyanlar gibi pagan sayılamayacaklarını, onlarla bir tutulmamaları gerektiğini savundu. "Şayet biz İslâm'ın gerçek değerlerini kabul ve teslim edersek, Kilisenin İslâm ülkelerindeki bütün misyon gayreti tehlikeye girer" diye itiraz eden Hıristiyanlara karşı[550] kendi tutumunu müdafaa etti ve İslâm'ı, semâvî Kitaplar (révélation biblique) muhtevasına yerleştirmek gerektiğini söyledi. Misyonerlerin İslâm ülkelerinde başarısızlığa uğrayarak yerlerinde saymalarını da, misyonerler tarafından Kur'ân'ın, kadîm semâvî Ki-

549 Charles J. Ledit, *Mahomet, İsrail et le Christ*, s. 10.
550 Aynı eser, s. 128, n.1.

taplar silsilesi ile ilgisiz olduğunun iddia edilmesinden ileri geldiğini ifade etti.

Ledit, Kur'ân'ı, dindar bir Hıristiyanca okuyup yorumlamakta, onda kendi inançlarına deliller bulmakta ve netice itibariyle İslâm'ın, Hıristiyanlığa yönelmiş olduğunu ve bütün bunların da kaçınılmaz bir surette Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğuna götürdüğünü söyler[551]. Hz. İsmail'e (*a.s.*) yapılan vaatten (Tekvin, 16 ve 17. bablar) de hareket ederek bu fikri takviye eder. L. Massignon'un onun hakkında (putları yıkıp tevhide aykırı ne varsa ortadan kaldırması ve fakat müspet yönde ilâhî esrara dair bir şey söylememesi iddiasıyla) "selbî peygamber" (tenzîh peygamberi) demesine benzer bir tarzda, ona "yönlendirici peygamber" (profethie diréctrice) unvanının verilmesini teklif eder. İslâm'ın, extra-scripturaire (Kitab-ı Mukaddes haricindeki) vahyin, nihâî noktası olduğunu söyler.

Ledit, "hipotez" olarak nitelendirdiği bu iddiasız teklifinden dolayı çok tenkit edilmiştir. G. C. Anawati de felsefe, Kur'ân tefsiri ve Kitab-ı Mukaddes tefsiri yönlerinden onun teklifini tenkit edenlerdendir[552]. Y. Moubarac ise, bu eserin Katolik dinî muhitlerinde sempati ile karşılandığını ve bu durumun hayret uyandırıcı sayılabileceğini söyleyerek "İslâm'ın doğuşu meselesinin, Dinler Tarihi'nde yeni kurulan temellere göre yeniden düşünülmesini" teklif eder. L. Massignon ise kitabı, iyi niyet tezahürü kabul edip, aksine kötü niyetin tezahürü olan H. Zackarias'ın kitapları[553] ile zıtlık teşkil ettiğini belirtir[554]. Marksist

551 Aynı eser, 158 (Bu eserden referanslar Anawatti'nin *Vers un dialogue...* makalesinden alınmıştır, s. 6).

552 *Vers un dialogue İslamo-chretien*, s. 626 vd.

553 Hanna Zackarias sahte adı ile yazan ve sonradan bir Orta Çağ tarih mütehassısı Dominiken rahibi P.Thery olduğu anlaşılan bir şahıs tarafından yazılan bu kitaplar şunlardır: *L'Islam, entreprise juive, De Moise à Mohammed* (İki cilt, 1955), *L'Islam et la critique historique* (1960), *Voici le vrai Mohammed et le faux Coran* (1960).

554 L. Massignon ile Y. Moubarac'ın değerlendirmeleri için bkz. *Révue des études islamiques*, 26 (1958), cahier 11, s. 127.

M. Rodinson da -kendi temayülü icabı- bu teşebbüsten pek memnun kalmaz; bunun Katolikler arasında huzursuzluk çıkardığı gibi Müslümanların da Hz. Muhammed hakkında "bu peygamberlik strapontin"ine[555] razı olmayacaklarını ifade eder[556]. Ch. Ledit'in ortaya attığı bu teklif mahiyetinde başka değerlendirmeler -az da olsa- yapılmaya devam etmektedir. Meselâ, C. Geffre şöyle diyor: "(Hz.) Muhammed'in ifade ettiği vahiy, Tanrının esrarlı bir sözü kabul edilebilir. O Tanrı ki, titiz bir tevhide zıt olan putperestlik temayülüne karşı Yahudi ve Hıristiyan şuurunu sorgulamaya devam etmektedir." (C. Geffre, *La théologie des religions non chretiennes vingt ans aprés le Concil Vatican II.*, İslamochristiana, 11 (1985), 5-133, s. 117).

Artık bu hâle gelmiş bir dünyada yaşayan insanları, Orta Çağ Batısının karanlıklarında örülmüş maksatlı efsanelere inandırmak mümkün olmayacağına göre Kilise, -kamuoyunda puan kaybetmemek için de olsa- ister istemez bir tavır alarak, iftira olduğu belli olan iddiaları reddetmek mecburiyetinde kalmış olmalıdır.

7- Diyalog çağrısının, siyasî bir gaye taşıdığı da söylenebilir. Bazı sömürgeci Hıristiyan devlet adamları, sömürülen Müslüman ülkelerdeki istiklâl hareketlerini zayıflatmak ve onları, kendi lehlerine olacak bir barışa çekebilmek için sertlikleri yumuşatacak diyalog çağrısında fayda ummuş olup, bu fikri bazı din adamlarına da telkin etmiş olmalıdırlar. Öyle anlaşılıyor ki, başta Fransız ve İngilizler olmak üzere bazı sömürgeci Batı ülkelerinin hâkimiyetlerindeki -ahalisinin ekserisi Müslüman olan- ülkelerde istiklâl irade ve mücadelelerinin yoğunluk kazandığı 1950-1960 ve bilhassa 1955-1960 yılları arasında diyalog teşeb-

555 Strapontin: (Taşıtlarda veya sinema ve tiyatrolarda) sıraların yanındaki oynar iskemle, açılır kapanır küçük koltuğa denir.

556 *Bilan des études Mohammediennes.*

büsleri de fazlalaşmıştır. Fas, Tunus, Libya, Fildişi Sahili, Gine, Kamerun, Malaya, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Orta Afrika, Senegal, Cezayir bu tarihlerde mücadele verip istiklâllerini elde eden Müslüman ülkelerdendir. Diyalog arzusunda şüphesiz ki, 1954-1962 yılları arasında bir milyondan fazla kurban veren Cezayirlilerin Fransa ile olan savaşlarının büyük tesiri vardır[557].

1955 yıllından itibaren Avrupa'da Müslümanlarla ilgili milletlerarası toplantıların da yoğunlaştığı anlaşılıyor ki bunlar meselenin siyasî boyutlarını göstermektedir. Önce, rastgele tespit edebildiğimiz bazı toplantıları yazalım;

Bordeaux toplantısı (25-29 Haziran 1956) "İslâm tarihinde klâsik dönem ve kültürel gerileme" konusunu ele almıştır. Tebliğler *Actes du symposium international de la civilalisiation musulmane* (Bordeaux, 25-29 Juin 1956) adıyla Paris'te G.P. Maisonneuve et Besson-Chantemerle tarafından neşredilmiştir. Strasbourg toplantısının konusu "İslâm'ın özümlenmesi (élaboration)" olmuş-

557 R. Arnaldez, Hıristiyanlığın tarihte ilk olarak tutum değiştirip İslâm âlemine ilgi göstermeye başladığını yazarken "Bu davranış değişikliğinin menşeinde zor, çetin siyasî şartların tesiri varsa da (...) yine de hasbîdir." der. (*L'Islam devant un monde qui s'interroge à lui*, s. 105). Keza M. Rodinson (Bilan, s. 216) İslâm-Hıristiyan yaklaşma teşebbüslerinin "Cezayir harbi sırasında siyasî tercihler arka plânı üzerine kurulduğunu" yazar. 1975 yılında Paris'te St. Germain Kilisesi'nde İslâm-Hıristiyan diyaloğu cümlesinden yapılan bir açık oturumda Prof. Mohammed Arkoun, diyaloğun bu siyasî yönünü ve L. Massignon'un Fransız Hariciyesi ile irtibatını kesin bir ifade ile öne sürdüğü hâlde, Hıristiyanlardan kendisine itiraz eden bulunmadığına bizzat şahit olmuş idim. Müslümanların istiklâl teşebbüslerinin yoğunlaştığı sıralarda Fransa Cumhurbaşkanı olan General Ch. De Gaulle'ün, müsteşrik Vincent Monteil'e yazdığı 7 Aralık 1957 tarihli mektupta geçen şu cümleden de, Batı siyasî liderlerinin Müslümanlarla diyaloğa verdikleri ehemmiyeti anlamak mümkündür. De Gaulle diyor ki; "(...) Görülüyor ki her şey İslâm âlemine bağlıdır ve meselelerin meselesi, İslâmiyet'in kaderidir" (Vincent Monteil'in neşrettiği mektup pasajı Haydar Bammat'ın, Kaynaklara Dönüş kitabının 19. sahifesinde nakledilmektedir. Diğer taraftan, öğrendiğimize göre Vincent Monteil, Müslümanlığını ilân etmiştir. 1980'de yazdığı bir makalesinde Vincent Mansour Monteil imzasını kullandığını görmüş bulunuyoruz.

tur. (12-14 Haziran 1956). Bu kongrenin tebliğleri de P. U. F. tarafından Paris'e 1961'de yayınlanmıştır. Brüksel'de 11-14 Eylül 1961 günlerinde "İslâm Sosyolojisi" toplantısı yapılmıştır. Bu kongrenin tebliğleri de Brüksel'deki "Muasır Müslüman dünyasının problemlerini inceleme merkezi" tarafından 1962'de yayınlanmıştır. (Centre pour l'étude des problèmes du monde musulman contemporaine, 1962). Zaten kongreyi tertipleyen de bu merkezin başkanı müsteşrik Arman Abel'dir. Her üç toplantıda da Müslümanların ve Şarklıların bulunmadıkları iştirak edenlerin isim listelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu duruma J. Berque dikkati çekmiş ve teessüfünü belirtmiştir. 1-9 Eylül 1959'da Cologne'da "İslâm Felsefesi" toplantısı yapılmış olup bu toplantıya Müslümanlardan da katılanlar olmuştur. Tübingen Üniversitesi 1960-1961 kışında "İslâm Ülkelerinin Problemleri" konusunda seri konferanslar düzenlemişti. Bu konferanslar "İslâm Dünyası ve Şimdiki Zaman" adı altında toplanıp neşredildi. (*Die Welt des Islam und die Gegen Wart*, hsg. von Rudi Paret, 208 s., Stuttgart, W. Kohlhammer, 1961). İtalya'da belli başlı müsteşrikler *Le Civilta dell Oriente* adıyla 4 ciltlik büyük bir ansiklopedi çıkardılar. (Roma, ed. Casini, Sotto gli auspici della fondaziene giorgio cini e dell'Istituto per il Medio et estremo Oriente, 1956-1962).

Hususiyle dinî mahiyetteki İslâm-Hıristiyan görüşmeleri olarak Bhamdoun (1954 ve 1956 yıllarında), İskenderiye (1955), Venedik (1955), Floransa (1958) toplantıları zikredilebilir. (Bu toplantılar 1960'tan sonra da artarak devam etmiştir: Kurtuba (Cordue, 1974 Eylül), Tunus (1974 Kasım), Kiliseler Ökümenik Konseyinin (COE) desteklediği Broummana (1972, yirmi kadar ülkeden temsilcinin bulunduğu bu toplantıya hiçbir Türk katılmamıştır), Cenevre (1969), Beyrut-Ajaltoun (1970), bu toplantıya fazla olarak Hindu ve Budistler de katılmışlardır.

Aynı dönemde, tabiatiyle İslâm ile diyalogdan bahseden hayli kitap ve inceleme de çıkmıştır. Kiliseyi diyaloğa sevk eden bir

sebep de muhtemelen, yapılan bu neşriyat bombardımanı ile meydana gelen kamuoyudur.

İrene-M. Dalmais, *Parole et Missione-* dergisindeki makalelerinde, İslâm'a duyduğu hayranlığı gizlememektedir. Bu meyanda onun şu makaleleri zikredilebilir; *Questions sur L'Islâm*, 3 (1958), s. 402-412; *Conditions et depassement du dialogue İslâmo-Chretien* 6 (1959), s. 425-434; *L'Islâm d'hier à demain*, 16 (1962), s.117-132. Dinsiz iken, Irak'ta ölümden kurtulmasına sebep olan bir Müslüman dostunun davranışının tesirinde kalarak yolunu değiştirip Hıristiyan inancına teslim olan (1-3 Mayıs 1908'de) L. Massignon, hususiyle Arapça'ya ve Araplara sevgi izhar edecek, eserleri ile ve şahsî temasları ve mektupları ile, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında diyalog peşinde koşacaktır[558]. O, bu sıralarda - daha sonra 1963'te VI. Paul lâkabıyla papalığa seçilip "diyalog papası" diye tavsif edilecek olan Milano Piskoposu Mgr. Montini ile sıkı bir temas içinde bulunuyordu.

Lumiere ét Vie dergisi[559] 1956 yılında Kuzey Afrika'da cereyan eden acı hâdiseler sırasında "olayların karşısına kendimizi Hıristiyanca koymalıyız, bir çözüme ulaşmak için Müslümanları anlamaya çalışmalıyız" diyerek 1956 yılındaki 25. sayısını İslâm'a tahsis edip Katolik İslâmiyet mütehassıslarına İslâm'ın muhtelif cephelerini izah ettiren incelemeler yayınlandı. Y. Moubarac *İslâm'ın Zuhuru*, J. Jomier *İslâm'a Göre İnsanın Necatı ve Amelleri*, L. Gardet *İslâm Şeriatı*, J. Jomier *İslâm'ın Fikrî Tarafları*, G. C. Anawati (imzasını koymaksızın) *Hıristiyan-Müslü-*

---

558 L. Massignon'un İslâm hakkındaki fikirleri, onun hususî mektuplarından meydana gelip bilâhare Arnault et Cie Tours yayınevi tarafından yayınlanmış olan 73 sahifelik satışa sunulmayan *Hz. İsmail hakkındaki dua* adlı kitap ile *Le Signe mariale* adlı makalesinde (Rytheme monde,3 (1948) bulunabilir. R. Charles-Barsel'in *O Vierge puissante* (Paris, La Colombe, 1958) kitabı da Massignon'un mühim bir mektubunu ihtiva etmektedir.

559 Collegue theologique de la province dominicaine de Lion tarafından çıkarılmaktadır.

man Münasebetleri Hakkında Mülâhazalar, Y. Moubarac *Kur'ân Metninin Tesisi Hususunda Son İlmî Bilgiler*, adlı makalelerini bu sayıda neşrettiler.

La Mission dergisi 1957 yılında 27. sayısını İslâm'a tahsis etti (s. 244). Bu sayıda J. M. Abd el-Jalil *Müslümanların Hıristiyan Batıdan Bekledikleri.* P. Rondot *Bugünkü İslâm ve Devlet* başlıklı makalelerini yayınladıkları gibi ayrıca L. Gardet, G. C. Anawati ve başka müellifler de yazdılar.

Aylık bir dergi olan *La Table Ronde* 1958 Haziran sayısını İslâm'a tahsis etti. M. Watt, J. Doresse, H. Corbin, Claude Cahen, Mlle Eva Meyerovitch ve başka İslâmiyatçılar, İslâm'ın çeşitli yönlerini bu sayıda anlattılar.

Cahiers de l'Institut de Sciénce Economique Appliquée dergisi 1960 ekimindeki 106. sayısını (s. 220). "İslâm, ekonomi ve teknik" konusu ile, keza 1961 Aralık'ındaki 120. sayısını "*Muasır Müslümanlarda eskilik ve yenilik taraftarlari*" (s. 236) konusu ile İslâm'a tahsis etti. 106. sayıda Abel Bir *Afrika-Asya Ortak Pazarı*, P. Rondot *Teknik Karşısında Müslümanlar*, R. Arnaldez *İslâm Hukukunda Zekât Teorilerinin Ekonomik ve Sosyal Bir izahı*, J. H. Servier *Cezayir Berberîlerindeki Geleneksel Ekonominin Temelleri Hakkında Bir Deneme*, G. Destanne de Bernis *İslâm ve Ekonomik Gelişme*, J. Astruy *İslâm'ın Ekonomik Vokasyonu* adlı incelemelerini, 120. sayısında ise L. Massignon *İslâm'da Arkaizm ve Modernizm*, insan emeğinin yeni bir strüktürü hakkında M. Hamidullah *Modern Ekonomi ve İslâm* adlı incelemelerini D. Jacques-Maunie ve başka yazarlar da İslâm hakkındaki makalelerini neşrettiler.

19 Mayıs 1964 tarihinde (ki Pentecôte Yortusudur) Papa Paul VI tarafından kurulan ve sırasıyla Cardinal Marella (1964-1973), Cardinal Pignedoli (1973-1980), Mgr. Jadot (1980-1984) ve Cardinal Frienze (1984- ....)'nin başkanlığını yaptığı Hıristiyan

Olmayanlar Sekreteryası (Hıristiyan olmayanlarla ilişkiler) Roma'da devamlı surette bulunan bir ekip oluşturmakta ve bölgesel arşövekler, çeşitli uzmanlarla işbirliği yaparak bu alanda çalışmalarını sürdürmektedir.

Bu Sekreterya içinde kurulan İslâm Bürosu, bir grup uzmanla birlikte 22 Ekim 1974 tarihinde İslâm Komisyonu'nu organize etti. Sekreterya ayrıca Hinduizm ve Budizm gibi büyük Asya dinleri ile ilgili çalışmaları ve lokal arşöveklerle olan ilişkilerini de sürdürmektedir. Sekreterya 1966'dan bu yana üç ayda bir yayınlanan *Bulletin* adlı bir dergi çıkarmaktadır. Ayrıca bibliyografya bölümünde göreceğiniz birçok yayın da bu Sekreterya tarafından gerçekleştirilmektedir. Diyaloğu Saint-Siège Sekreteryası veya Kilise Ökümenik Konseyi gibi kuruluşların da işbirliği ile sürdürmek mümkündür.

Bunun dışında çeşitli kuruluşların da inisiyatifi ile bazı çalışmalar yapılmıştır. Ocak 1971 tarihinde Adis-Abeba'daki Yönelim Bildirgesi ile genel merkezi Cenevre'de olan Zamanımızın İdeoloji ve İnançları ile Diyalog Komisyonu (D.C.I.) kurulmuştur. Bu komisyonun bir Yahudilik, bir de İslâm bölümü vardır. Anılan komisyon Konsey Ökümenik'e bağlıdır. Çeşitli çalışmaları yapan komisyon 18-27 Nisan 1977'de Tayland'da "Diyalog Üzerine Teolojik Danışma" adı altında bir toplantı yapmıştır. Yapılan çalışmalarla ilgili bilgi ve tebliğler yayınlanmıştır. Komisyon Hıristiyan Olmayanlar Sekretaryası ile işbirliği içindedir.

Şimdi son yıllarda yapılan Hıristiyan-Müslüman diyaloğu toplantılarını belirtelim:

2-16 Mart 1969: *Foi et Constitution* Komisyonu (İnanç ve Temel Düzen) tarafından İsviçre Cenevre-Cartingny'de düzenlendi ve şu konular işlendi: 1) Tanrı'nın Kelâmı Kutsal Yazım, 2) Teknik Dünyada Din, 3) İslâm-Hıristiyan Diyaloğu imkânları.

16-20 Aralık 1970: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası tarafından Roma'da düzenlendi. Kahire İslâm Yüksek Konseyinin delegasyonu ile sekreteryanın temsilcileri bir araya geldiler.

12-18 Temmuz 1972: D.C.I.'*nin girişimi ile Lübnan (Brumana) da 25 Hıristiyan ve 20 Müslüman bir araya gelmiştir. İnsanî bir işbirliği için arayış konusunda çalışmalar yapılmıştır. Diyalog hususunda aşağıdaki ilkelerin benimsenmesine karar verilmiştir: Karşılıklı saygı, birbirinin inancına şehadet, din ve vicdan özgürlüğü atmosferinin yaratılması.

17-21 Temmuz 1974 Acra-Gana: D.C.I.'nin girişimi ile 20 kadar Müslüman ve Hıristiyan Afrikalı bir araya gelerek aşağıdaki konuları tartıştı: İnanç, tanıklık ve çalışmada Afrikalı Müslüman ve Hıristiyanların işbirliği. Tanrı ve insan komünotesinin birliği.

10-15 Eylül 1974: İspanya-Kurtuba. İslâm-Hıristiyan Dostluğu İspanyol Derneği'nin girişimi ile Avrupa ve Arap ülkelerinden gelen çeşitli Müslüman-Hıristiyan katılımcılar aşağıdaki konuları tartıştılar: İslâm'ın Hıristiyanlar tarafından algılanışı, Hıristiyanlığın Müslümanlar tarafından algılanışı. Her iki dinin içerdikleri ortak hususlar, inanç krizi ve inanç eğitimi.

9-16 Eylül 1974 Kahire-Mısır: Kahire Yüksek İslâm Konseyi'nin daveti ile Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının temsilcileri ile Mısırlı İslâm din adamları bir araya geldi.

24-27 Ekim 1974: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının girişimi ile Suudi Arabistan Adalet Bakanının başkanlığında bir heyet gelerek Vatikan temsilcileri arasında "İnsan Hakları" konusunda bir görüşme yapıldı.

11-17 Kasım 1974: Tunus-Hammamet-Keruan. Tunus Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin girişimi

---

* D.C.I: "Zamanımızın İdeoloji ve İnançları ile Diyalog Komisyonu" olup Cenevre şehrinde 1971'de kurulmuştur.

ile (CERES) 28 Müslüman ve 13 Hıristiyan Arap ve Avrupalı bir araya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: Gelişme sorunu karşısında Müslüman ve Hıristiyan vicdan ve inancı. Ayrıca Kur'ân ve İncil üzerine çalışmalar yapıldı.

4-10 Ocak 1975: Hong-Kong (Çin) D.C.I.'nin girişimi ile 30 kadar Hıristiyan ve Müslüman bir araya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: Müslüman ve Hıristiyanların toplum yaşamları: Güneydoğu Asya'da iyi niyetli çalışma ve danışma ortamı.

1-16 Şubat 1976: Trablus-Libya. Arap Sosyalist Birliği'nin girişimi ve Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının katılımı ile 55 Asya, Afrika ve Avrupa ülkesinden gelen 350 Müslüman, 150 Hıristiyan aşağıdaki konuları tartıştı: İdeoloji ve din. Her iki dinin ortak yönleri ve hayatta karşılaştıkları ortak noktalar, sosyal adalet ve inanç, önyargı ve yanlış anlamlarla nasıl mücadele edilebilir?

26-30 Haziran 1976: Cenevre-Chambésy (İsviçre) D. C. I.'nin girişimi ile 9 Hıristiyan ve 4 Müslüman cesaretli bir şekilde aşağıdaki konuyu tartıştı: Hıristiyan Misyonerliği ve İslâm Davası.

21-27 Mart 1977: Kurtuba-İspanya, İslâm-Hıristiyan Dostluğu İspanyol Derneği'nin girişimi ile Arap ve Avrupa ülkelerinden gelen 200 kadar Hıristiyan ve Müslüman aşağıdaki konuyu tartıştılar: Muhammed ve Îsa'nın peygamberlik boyutları.

14-18 Kasım 1977: Beyrut-Lübnan, D.C.I.'nin girişimi ile 20 kadar Müslüman ve Hıristiyan aşağıdaki konuyu tartıştılar: İnsanlığın geleceği açısından inanç, bilim ve teknik (bu konuların ekolojik, sosyo-politik ve teolojik bağlamdaki görünümü).

12-13 Nisan 1978: Kahire-Mısır. el-Ezher Üniversitesi din otoriteleri tarafından Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryasının bir delegasyonu davet edildi ve aşağıdaki konular tartışıldı: Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir diyalog imkânı.

12-14 Mart 1979: Cenevre-Chambésy (İsviçre). D.C.I.'nin girişimi ile 5 Müslüman ve 10 Hıristiyan aşağıdaki konuyu tartıştı: Bir arada yaşan Hıristiyan ve Müslümanlar.

30 Nisan-4 Mayıs 1979: Tunus. CERES'in girişimi ile 60 kadar Hıristiyan ve Müslüman üniversiteler plânda aşağıdaki konuları tartıştı: Her iki dinde açınlanmanın (révélation) anlam ve düzeyi.

3-6 Kasım 1980 tarihleri arasında Cénacle Libanais ve D.C.I.'nin girişimi ile 30 Hıristiyan ve Müslüman bir araya gelerek son 15 yıldır yapılan gelişmeleri değerlendirmiştir.

30 Mart-1 Nisan 1982 tarihinde D.C.I.'nin Müslüman Dünya Kongreleri (Karaçi)'nin girişimi ile mülteciler, fakirler ve muhtaçlarla ilgili yapılabilecek işbirliği konusu incelendi.

24-29 Mayıs 1982 tarihinde Tunus Üniversitesi CERES'in girişimi ile (bu kurumun düzenlediği üçüncü toplantı) 60 kadar Müslüman ve Hıristiyan bir araya geldi ve aşağıdaki konuyu tartıştı: "İnsan hakları, barış ve halklar arasındaki kardeşlik konusunda Müslüman ve Hıristiyan mü'minlerin katkısı".

6-7 Mart 1985: Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası (Roma)'nın Delhi Vidyajyoti Enstitüsü ile gerçekleştirdiği toplantı. Hindistan, Pakistan ve Bengladeş'ten gelen 11 Hıristiyan ve 11 Müslüman "Hıristiyanlıkta ve Müslümanlıkta Azizlik" konusunu tartıştı.

19 Ağustos 1985: Kazablanka-Fas. Kral II. Hasan'ın girişimi ile, Papa II. Jean-Paul bir stadyuma toplanan gençliğe "Din ve İnanç" konusunda bir söylev verdi.

3-7 Mart 1986: Porta-Novo (Benin). D.C.I.'nin girişimi ile 30 kadar Müslüman ve Hıristiyan Afrikalı bir araya gelerek aşağıdaki konuyu tartıştı: "Afrika'da devlet-din ilişkileri. Aile ve Eğitim".

21-26 Nisan 1986: Tunus, Tunus Üniversitesi CERES'in girişimi ile (bu kurumun düzenlediği 4. toplantı) 20 Müslüman, 20 Hı-

ristiyan ve birçok gözlemci bir araya gelerek aşağıdaki konuda çok uzun görüş alışverişinde bulundu: "İlâhiyat ve günümüzün maddî zorlamaları".

21-23 Kasım 1986: Cenevre-İsviçre, İslâm Uygarlıkları üzerinde araştırma yapan Kraliyet Akademisi ve Chambésy Ökümenik Merkezi'nin girişimi ile 40 Müslüman ve 40 Hıristiyan öğretim üyesi ve üniversite öğrencisi bir araya geldi aşadaki konuları tartıştı: "Bugün ve tarihsel süreç içersinde Müslüman ve Hıristiyan cemaatlerin bir arada yaşama modelleri. Çalışma, özgürlük, ortam ve gençlik sorunları".

Bunlar dışında Windsor (İngiltere)'de 1984 ve 1987; Amman 1985'te ve Chambésy-1986'da küçük boyutlu toplantılar yapılmıştır.

Bütün bunlara başkaları da ilâve edilebilir. Meselâ Hindistan'da, Fransa'da Konferans Episkopaller yapılmış[560], Kiliseler Federasyonu ulusal, uluslararası dostluk toplantıları, dinsel çalışma seminerleri[561] düzenlenmiştir[562].

Ayrıca Studia Missionalia ve Leyden'de E. J. Brille yayınevi tarafından çıkarılan *Journal of the economic and Social History of the Orient* gibi dergilerde İslâm, gündeme getiriliyordu.

Muasır Müslümanlar hakkında otorite sayılan Pierre Rondot İslâm ve Bugünkü Müslümanlar (*L'Islam et les musulmans d'aujourdhui,* ed. de l'Orante, 1958, s. 376) adlı eseri birbirini tanımaya dair yayınlanmış ilk kitaplardan sayılır. Kitap, Cezayir harbi sırasında çıkıyordu. Müslümanlara karşı matlup dav-

560 Fransa'da SRI de olduğu gibi. Bkz. *Islamochristiana*, no. 4 (1978) s. 165-174; Michel LELONG "*Le Secrétariat de L'Eglise de France pour les Relation avec l'Islam*".

561 GRIC Kuzey Afrika ve Avrupa gibi. Bkz. *Islamochristiana* no. 4, (1978) s. 175-186 ve no. 5 (1979) s. 289-290. Robert CASPAR: "*Le Groupe de Recherches Islamo-Chrétien*".

562 *El Iknâ' Âl Dînî* gibi. *Dinî Kardeşlik Derneği.* Bu konuda bkz. *Islamochristiana*, no. 5 (1979) s. 253-258.

ranışta bulunmak için, onları iyi tanımak gayreti müşahede ediliyordu. İslâm ülkelerinde uzun ikametleri olmuş ve muasır Müslümanlar hakkında birkaç kitap yazmış bulunan P. Rondot'un diyalog konusundaki fikirlerini G. C. Anawati şöyle özetliyor: 1- İslâm ruhânî, siyasî, içtimaî ve kültürel cepheleri bulunan karmaşık bir vakıadır; akîde, İslâm'ı inhisarına almamakla beraber, bu muhtelif cephelerin esasında yer alır. 2- Ne tek Tanrı'ya müşterek iman, ne de başlıca ahlâkî değerleri yüceltmekteki, ne dua ve oruçtaki veya insan sevgisi konusundaki kıyaslama, Hıristiyanlıkla İslâm arasında temelde bir aynılık hükmüne varmaya imkân vermez. Toleranslı davranarak bu iki dini birbiriyle karıştırmaya gitmek, sadece sathî bir yaklaştırmadan ibaret kalır. İslâm'a olan bütün kalbî saygımız, Müslümanlara duyduğumuz dostluk, esasî ve aşılmaz itikat farklılığını gölgede bırakmamalıdır. İslâm'daki tevhit telâkkisi, Hıristiyanlığın esasında bulunan Teslis, Tecessüt (incarnation), Tekfir (redemption) temel sırlarına yer bırakmamaktadır.

Norman Daniel'in *İslâm and the West, The Making of an Image* (Edinbourg, 1960, X+444 s.) eseri, İslâm mevzuunda bilgisiz olduğu hâlde ona hücum eden Bizans'ta doğmuş Hıristiyanlık savunmasının ve İslâm fütuhatlarının tesirindeki Orta Çağ Batısının Hz. Muhammed (*s.a.s.*) ve İslâm aleyhindeki ne gibi iftiralar ve karanlık fikirler ördüğünü gösterir. Müellif geniş malzemeye dayanarak bilhassa 1100-1350 döneminde Hıristiyan Batıda İslâm hakkındaki fikirlerin teşekkülünü incelemekle beraber, daha az tafsilâtlı olarak, günümüze kadar İslâm hakkındaki düşünceleri anlatmaktadır[563].

8- Diyalog arzusunda olan birçok Hıristiyan, geleneksel İslâmiyet'e bağlı olanlarla görüşmenin mümkün olmayacağını, ancak bazı aydın Müslümanlarla bunun mümkün olduğunu düşü-

563 M. Rodinson, *Bilan des études Mohammediennes*, s. 219.

nürler. Takdir ettikleri şahıslar, Kur'ân-ı Kerim'in metnine "tarihî metot", "edebî neviler" gibi metin tenkidi usûllerini uygulayanlar ve aşırı fikirleri sebebiyle Müslümanların ekserisi nezdinde iyi kabul görmeyen kimselerdir (E. el-Hûlî, Fazlurrahman vb.). Bu Hıristiyanlar, Müslümanların vahiy inançlarında esneklik, daha doğrusu gevşeklik görünce memnuniyetlerini gizlememekte ve Kur'ân'ın böyle anlaşılmasının diyaloğu kolaylaştıracağını ifade etmektedirler. Hâlbuki diyalog, dinin muteber klâsik hükümlerine bağlı olanlarla yapılırsa bir değer taşır, yoksa eski bilgisizlik ve ilgisizlik bir başka surette tezahür etmiş olur. Paris'te aylık Hıristiyan-Müslüman görüşmeleri tertipleyen bir Protestan kilisesinde 1975 yılındaki bir mecliste, Reşid ismini almış Fransız asıllı bir Müslüman'ın söylemiş olduğu şu sözü, bu konuda pek anlamlı buluyoruz: "Siz, Müslüman olduklarını ifade ettikleri hâlde İslâm'ı iyi bilmeyen ve yaşamayan size benzettiğiniz birtakım kimselerle oturup konuşmakla bir iş yapacağınızı mı sanıyorsunuz?" (Bu sözleri, Müslümanlık adına kendisine göre yorumlar yapan bir şahsın konuşması üzerine söylemişti).

Müslümanların, Kur'ân'a kritik metot uygulayarak bakmalarından memnun olanlara bazı örnekler verelim: G. C. Anawati, *Modern Muslim Koran Interpretation* (1180-1960) (Leyden, Brille, 1961) yazarı J. M. S. Baljon ile birlikte, Müslümanlar arasında Dr. Kâmil Hussein, el-Hûlî, M. Halefulah gibi "kritik metodu tarihî ve mukayeseli linguistik ve etnografya yönleriyle edebî neviler ayırımıyla çekingen bir tarzda da olsa" tatbik edenlerden dolayı memnun olmaktadırlar[564]. R. Arnaldez, normal Müslüman'ı diyaloğa celbetmenin pratik olarak imkânsız olduğunu söyledikten sonra Mu'tezile mesleğinin "mahlûk Kur'ân" anlayışını dirilttiğini söylediği M. Abduh mektebinin telâkkisi galip geldiği takdirde diyaloğun oldukça kolaylaşacağını ifade etmektedir[565]. R. Caspar,

564 G. C. Anawati, *Vers un dialogue Islamo-chrétien*, s. 312.
565 R. Arneldez, *Conditions d'un dialogue avec I'Islam*, s. 26-27, 32.

İslâm Ülkelerinde Kur'ân'ın Yeni Bir Yorumuna Doğru[566] adlı makalesinin çeşitli yerlerinde aynı tutumu sergilemektedir.

Hıristiyanların, Avrupa'da iki üç asırlık tenkitlerden sonra kendi din kitapları için ister istemez kabule mecbur kaldıkları gevşek vahiy inancını Müslüman'ın benimsemesi mümkün değildir. Bu durum Müslümanların şu âyetteki irşada iyice kulak vermelerinin gerektiğini hatıra getirmektedir: *"Ne çok isterler ki siz de kendileri gibi küfre düşseniz de böylece kendileriyle aynı seviyede olasınız."*[567] Yersiz olmayan bu şüphe ile hareket edersek, bazı Hıristiyanların diyalogdan, Müslümanları dinlerinde şüpheye düşürmek maksadını güttüklerini söyleyebiliriz.

9. Hıristiyanların diyalog arzu etmelerinin sebeplerinden biri de, İslâm'dan uzaklaşmış Müslümanların tebşire yani Hıristiyanlığın davetini kabule hazır hâle geldikleri düşüncesi olabilir. Tarihte Müslümanların Hıristiyanlığa girdikleri pek görülmüyor; aksi ise çoklukla vaki olmuştur ve olmaktadır. Bu durum Hıristiyan misyonerlerine şu fikri vermiş olmalıdır: Şimdiye kadarki tutumumuz (şiddet, iftira, küçümseme vb.) onların mukavemetine yol açtı, başarısızlığa uğradı. Hıristiyanlığı tarihte ona bulaşan bazı unsurlardan (Batı emperyalizmi, kapitalizm, sosyalizm vb.) arınmış olarak bildirdikleri takdirde anlayıp benimsemeleri daha kolay olabilir.

R. Arneldez'in yazdığına göre Kuzey Afrika'daki bazı münferit irtidat vak'aları da kendilerine bu düşünceyi vermiş olmalıdır. Zaten Müslümanlar Batı medeniyetinin tesirinde kalarak sosyolojik yönden Hıristiyanlara benzemiş olmaları sebebiyle, yavaş yavaş Hıristiyanlığın psikolojik ve itikadî esaslarını da kabule hazır hâle gelmiş sayılabilirler; en azından onlardan bir kısmında bu davet yankı uyandırabilir, diye düşünmeleri muhtemeldir. Ömrü-

---

566 *Vers une nouvelle intérpretation du Coran en pays musulmans*, Studia missionalia, 20 (1971), Roma, s. 115-139.

567 Nisâ sûresi, 89.

nü büyük fedakârlıklar göstererek Müslümanlar arasında geçirmiş ve onların çoğunun sempatisini kazanmış olan meşhur misyoner Ch. de Foucold'un[568]. "Hıristiyanlaştırmadan önce medenileştiriniz", prensibinin tatbikçisi olduğu bilindiği gibi, bu düsturun daha başka birçokları nezdinde de makul karşılandığı anlaşılıyor.

Batıda -vakıaya pek uymayan- bir telâkkiye bakılırsa, Müslümanlar medenileştikçe yani modern batı eğitimini, kültür ve tekniğini aldıkları nispette İslâm'dan uzaklaşırlar. Bu faraziye bazı misyonerlere şöyle bir düşünce telkin etmiş olabilir: Çağımızda batı kültürü Müslüman ülkelerde iyice yayıldığından, oralarda İslâm'dan uzaklaşan insanların modernizme ve materyalizme düşmemeleri için, bu tehlikeleri atlatarak onlara karşı aşılanmak suretiyle bağışıklık kazanmış Hıristiyan inancı ikame etmek mümkün olabilir.

Ayrıca, büyük ölçüde materyalizmin ve modernizmin isteklerine göre şekillenmiş çağdaş hayatla İslâmî yaşayış tarzının bağdaşmadığından hareket ederek, bu zor dine mukabil, dünyanın idaresini Sezar'a bırakan bir inancın daha cazip geleceğini de düşünmüş olabilirler.

Nihayet, daha ziyade, geçen asırdaki misyonerlerin[569] kullandığı bir metodun bir kalıntısı da söz konusu olabilir. Buna göre Müslümanlar ilim ve fende geri kalmış, Hıristiyanlar ilerlemişse bu, İslâm'ın hayatı idare etmeye elverişsiz, Hıristiyanlığın ise yeterli olduğunu gösterir. Hülâsa bu metot, batı medeniyetinin dünyanın büyük kısmında hakim olmasını, Hıristiyanlığı yaymak için bir vesile yapmak istemektedir. Hâlbuki herkes biliyor ki modern batı medeniyeti, Kiliseye rağmen gelişmiş, onunla yüzyıllarca süren

568 1858-1916 arasında yaşamış ve Cezayir'de Büyük Sahra'da uzun zaman kalmış bir Fransız din adamıdır.

569 Meselâ bir din adamı olan François Bourgade'ın 19. asrın sonlarında yazdığı *Soirées de Carthage passage du Coran à l'Evangile* adlı kitap ile beraberinde yayınlanan takrizler, bu espriye bariz bir örnektir.

mücadelelerinde nice kurbanlar vermiştir, buna karşılık Müslümanların gerilemesi, dinlerine olan bağlılıklarının azalmasıyla olmuştur.

10. Gayelerden biri de şu olabilir: Yakın bir zamana kadar Avrupalıların sömürgesi olan Afrika ve Asya ülkelerinde, özellikle Hıristiyanların azınlıkta olduğu yerlerde, Müslüman ahalinin onlara karşı intikam hissiyle hareket etmemelerini sağlamak, onları teskin etmek suretiyle, onlarla beraber yaşayan dindaşlarının emniyet ve refahlarını temin edip barışa yardımcı olmak.

11. Hıristiyanlar, diyaloğa davet ettikleri Müslümanların durumlarını, psikolojilerini pek iyi biliyorlar. (Hâlbuki birçok Müslüman bunun farkında olmadığından diyalog neticesinde, Hıristiyanların kolayca Müslümanlığı kabul edeceklerini umuyorlar. Onların ekserisinin, kendilerince istenilen görüşmeye istekli olmadıklarının farkındadırlar; hattâ çoğu, diyaloğun mümkün olmadığını bile söylemektedirler. Buna rağmen acaba neden istiyorlar? Cevap vermek kolay değil; bundan ötürü ister istemez bazı tahminler yürüteceğiz).

Şüphe yok ki Hıristiyanlar diyalogdan fayda görüyorlar, yoksa bunda kararlı olmazlardı. Teklifin müspet karşılanması hâlinde bekleyebilecekleri faydaları yukarıda arz ettik. Müspet cevap almadıkları takdirde ise şu faydaları umabilirler:

Bir kere, kendi kendilerine itimatları azalıp bozgun havasına girmiş, paniğe kapılmış dindaşlarına moral vermiş olacaklardır. Kilise, "dünyanın manevî ve dinî patronajı (koruyuculuğu) Kilisenin inisiyatifindedir. İnanç temellerimizden emin olduğumuz içindir ki kendimizi meydana koymaktan korkmuyoruz" demiş olmaktadır.

Müslümanlar diyaloğa girseler, ciddî hazırlıkları ve Hıristiyanlık hususunda geniş ve derin bilgileri olmadığı için (İslâmiyet'in çeşitli yönlerinde ihtisaslaşmış yüzlerce Hıristiyan din

adamı bulunduğu hâlde Hıristiyanlık mevzuunda mütehassıs olan Müslüman isim pek bilmiyoruz) dinlerini gerektiği gibi anlatamayabilirler. Bu da Hıristiyanlığın lehinde olur, (Diyalog konusunda inisiyatif Kilisenin elinde olduğundan bazı Müslümanlar haklı olarak, diğer tarafça verilmiş olan bir karar karşısında duraksamaktadırlar). Şayet diyaloğa yanaşmazlarsa, bu da Hıristiyanlığın lehinde olacaktır; zira İslâm'ın kendinden emin olmadığı, kuvvetli olmadığı intibaını verecektir.

Diyalog teklifi karşısında Müslümanların nasıl bir tutum takip edecekleri, bu makalemizin esas mevzuu değildir. Esasen bu husustaki karar, temsil mevkiinde olan ehil ve yetkili heyetlere ait olmalıdır. Bu teklif karşısında Müslümanların bir kısmında bir red tavrı görülürken, diğer bir kısmında, meselenin boyutlarını ölçüp biçmeden kabul tavrı müşahede olunuyor. Nezaket ve diplomasi tarafı bir yana bırakılacak olursa, dinî yönden diyalog pek az bir mesafe katetmiştir. Ökümenizm cereyanı ve Kiliseler Ökümenik Konseyi, yarım asırlık çalışmalara rağmen Hıristiyan Kiliselerini bile birbirlerine yaklaştırmak hususunda mühim bir ilerleme göstermemiştir.

12. Diyaloğun bir saiki de M. Watt tarafından ifade edilen şu durum olabilir: "Ben gerek kendimden gelen, gerekse toplumsal çevremdeki çarpıklıklar tarafından üstüme atılan bağlardan kurtulmaya çalışmak zorundayım (...). Bireysel özgürlük üstündeki en büyük sınırlamalar, bir insanın toplumsal olarak kurulmuş gerçeklik görüşündeki çarpıklıklardan kaynaklanmaktadır, ve bunlar başa çıkılması en zor olanlardır (...). Asıl güçlük, sanki bu görüşün içine kapatılmış olarak yaşıyor olmamız ve tüm gerçekle ilgili algılarımızın o görüşle boyanmış olmasından gelmektedir. Başka bir kültürel geçmişe sahip birisiyle dost olur da onun görüş açısını değerlendirmeye çalışacak olursak, bu bizi kendi gerçeklik görüşümüzde birtakım çarpıklıkların bulunduğunun

farkına vardıracaktır. Başka dinlere olan diyalogdan elde ettiğimiz kazançların en büyüklerinden biri budur."[570]

Kendini ve çevresini, böylesine aşma, ancak Watt gibi nadir şahsiyetlerde görebileceğimiz bir durum kabul edilmelidir. O, Kur'ân'ı ve ondan kaynaklanan İslâm medeniyetini bilmesi sayesinde: "Bu hususlar, Kur'ân'da ortaya konan gerçeklik görüşünün doğru ve Tanrı'dan olduğu sonucuna iletmektedir. Ve öyleyse Hz. Muhammed de gerçek bir peygamberdir."[571] diyebilmektedir. Fakat bu seviyede, içinde yetiştiği şartlardan kurtulabilmiş bir başkasını görebilmek doğrusu pek enderdir. Hiç değilse, bu imkâna sahip oryantalistlerin genel tutumları böyle olsaydı dünyanın çehresi bugün değişik olurdu. Fakat onlar bu medeniyetler diyaloğunu gerçekleştirmediler (gerçekleştiremediler değil). Bu da oryantalizmin hasbî olmayıp, güdümlü olmasından ileri geldiğini gösterir. Evet, maalesef oryantalistler, İslâm din ve medeniyetini tanıyan uzmanlar olarak, iki medeniyet arasında köprü olmadılar, bu rolü iyi yerine getirmiş olsalardı insanlığa en büyük bir hayrı sağlamış olurlardı.

Diyalog saikleri arasında son olarak şunu zikretmek gerekir:

13. Gerek din adamı gerek lâik olarak bazı Hıristiyanlar vardır ki bunlar kendilerini dine vermişlerdir. İnsanların dinden uzaklaşmalarından, bunun neticesinde de ruhanî, uhrevî ve dünyevî saadetlerini kaybetmelerinden, insanın özüne yabancılaşmasından, insanların birbirlerine düşman olmalarından ıstırap duymaktadırlar. İslâm'ı ve Müslümanları tanımaları neticesinde Hıristiyan kalmakla birlikte, onlardaki değerleri kısmen de olsa, anlamakta ve Batılı birçok güç tarafından Müslümanlara haksızlık edilmesinden rahatsız olmaktadırlar. Bu şuurdan hareket ederek, Hıristiyan ve Müslümanların birbirlerini tanımalarını,

---

570 M. Watt, *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, s. 204-205.
571 A.g. e., s, 99.

hayırlı işlerde yardımlaşmalarını temenni etmektedirler. Meselâ Michel Lelong bu temayülün temsilcisi sayılabilir. Bu tutuma göre, her din mensubu kendi dinine bağlı kalırken, dinlerini yaşarken, durumlarını vakur bir tarzda mukayese edebilir, buluşma noktalarını belirleyebilirler[572]. Bazı içtimaî faaliyetleri gerektiğinde diyalog esprisini uygulamaya koymaktadırlar. "Fransa'da Müslümanlarla Kilise İlişkileri Dairesi Başkanlığı yapan M. Lelong *L'Islam et l'Occident*, *Deux Espories*, gibi kitaplarıyla olsun, bazı faaliyetleri ile olsun bu gayeye hizmet etmektedirler.

Annecy şehrinde, ibadet edecek yer arayan Faslı Müslümanlar, oranın piskoposu Sauvage ve Protestan rahibi ile müşterek bir beyan yayınlamış (1978 Nisanında) syncretism içinde olmaksızın, ibadet hakkını ispat etmek üzere onlara mescit açmada yardımcı olmuşlardır. 23 Haziran 1979'da, aleyhteki kampanyaya rağmen, mescidin açılışında 400 kadar Müslüman ve Hıristiyan buluşmuşlardır. Benzeri bir iki duruma rağmen, ekseriya Hıristiyan cemaatte ve yetkililerinde namaz kılacak yer talebine karşı itiraz ve kaçınma vardır[573].

Vatikan II. Konsili'nden sonra öne sürülen temennilere rağmen, diyalog konusunda yapılacak daha çok şey vardır. Avrupa halkı birçok meselede duyarlı davrandığı hâlde, Müslümanlarla diyaloğa hevesli görünmemektedir."[574]

Diyalog konusunda samimi ve beşerî saikler takdir edilmelidir. Dinlerini bilmeyen ve uygulamayan lâubali tiplerin diyalog konusunda yetkisiz gayret ve iddialarına değer vermemelidir. Peşin hükümlerden kurtarma, dinlerin prensiplerini karşılıklı olarak yanlış tanıma ve tanıtmaktan kurtulma, öbür dine yaşama ve uygulama hakkı tanıma diyaloğun müşahhas meyveleri olacak-

572 M. Lelong, *L'İslam et l'Occident*, s. 135.
573 A.g. e., s. 79.
574 A.g. e., s. 74.

tır. Bunlar -nazariyede azımsansa da- küçümsenmeyecek ve hâlâ -büyük ölçüde- gerçekleştirilmesi beklenen gaye durumundadır. Bundan başka, M. Borrmans'ın dediği gibi: "Mü'minler hayat, adalet, hürriyet, kardeşlik uğrunda çalışmak suretiyle dinlerinin dünyada önemli rol oynayabileceğini ispat edebilirler. Bu yönde, müspet çalışma sonucunda birçok dinî ahlâkî ve içtimaî maksatta müşterek olduklarını göreceklerdir. Bu ise neticede insanlık içinde dinin ağırlığını artırmak suretiyle Hakk'a ve halka hizmet sayılacaktır."[575]

Diyalog kendi inandığı dini uygularken, öbür dini olduğu gibi değerlendirmek şeklinde olabilir. İslâm'da Hanefî, Şafiî, Mâlikî, Hanbelî gibi Sünnî mezheplerin karışmaksızın bir arada yaşamaları gibi (symbiose hâlinde) dinler bir arada yaşayabilir. Tanıma neticesinde, delilleri, gözlemleri değerlendirerek insanlar hür iradeleriyle istedikleri dini benimseyeceklerdir. İslâm'ın bu daveti Kur'ân âyetleri hâlinde tescil edilip ebediyet kazanmıştır. Fakat Hıristiyan teşebbüsünün M. Lelong, M. Borrmans'ın eserleriyle ifade edildiği tarzda İslâm'a verdikleri cevabın, şimdiki muhatapların anlayacağı tarzda formüle edildiğini söyleyemeyiz.

575 M. Bormans, Les bases doctrineles communes entre Christianisme et Islam, (Arapça kısım), İslamochristiana, s. 1-24.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulehad, Davud, *İncil ve Salîb*, Nşr. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul, İnkılâb Yay., tarihsiz.

Abdelmajid, Charfî (Tunis), *La pensée islamique dans le refutation des chrétiens, des origines jusquà* la fin du IV/X siécle (en Arabe Tunis, 1986). Tunis, M.TE 1986, 579 pp. (Bu tezin özeti R. Caspera tarafından ISCH 13 (1987), s. 61-77 arasında Fransızca olarak yapılmıştır).

Abdullah Tercüman, Mayorkî, *Reddiye*, Türkçesi: Şahver Çelikoğlu, İstanbul, Hatiboğlu Yay., 1982.

Abdussamed, Şerefuddîn, *Havle Üstûreti Tecessudi'l-İlâh*, Melik Abdulazîz Üniversitesi, Cidde, 1398/1978.

Alî az-Zaği, Alî Ebû Razîk -Muhâ el-Fahûm- *Kıyemu's-Selam ve'l-edl el-Müştereke beyne'l-Mesihiyye ve'l-İslâm*, ISCH, 15(1989), s. 1-19 (Arapça kısım).

Arnaldez, R., *Conditions d'un dialogue avec l'Islam*, Les Missions catholquies, 1964, s. 21-38.

- *L'Islam devant un monde qui s'interroge à lui*, Revue tunisienne de sciences sociales, 1965.

- *Trois messagers pour un seul Dieu*, Paris, Albin Michel, 1983.

Ataurrahim, Muhammed, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, İng.'den çeviren: Kürşat Demirci, İstanbul, İnsan Yay., 1985.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, c. I, Ankara, 1982.

Aydın, Ali Arslan, *İslâm-Hıristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi*, Ankara, 1977.

Bammat, Haydar, *Kaynaklara Dönüş*, Trc. Bahadır Dülger, İzmir, Kaynak Yay., 1969.

Barnaba, bkz. İncîl.

Barot, M., *Le Mouvement oecuménique*, Paris, Pres. Üniv. de France (P.U.F.), 1967.

Benoit, Pierre, *Réflexions sur la formgeschichtliche méthode*, Paris, Revue biblique, 53 (1946), pp. 481-512.

Bichon, S, J., *Notre connaissance chrétienne de l'Islam.*

Boisset, Jean, *Histoire de la protestantisme*, Paris, P.U.F. 1970.

Bormans, Maurice, *Les bases doctrineles communes entre Christianisme et Islam Islamochristiana*, Roma, 2(1976), s. 1-24 (Arapça kısmında).

- *Oriantations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, Paris; Cerf, 1987, ile Türkçeye tercümesi, İstanbul, Der Yayınları, 1988.

Bucaille, Maurice, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim*, Fransızcadan çeviren: Suat Yıldırım, İzmir, T.Ö.V. Yay., 6. bas., 1985.

Bultmann, Rudolf, *Jésus (mythologie et démythologisation)*, Alm.'dan Fransızcaya çeviren: Florence Freyss et col., Paris, Seuil, 1968.

Caspar, R. ve Dejeux, J., *Bibliographie sur le dialogue İslamo-chrétien-Proche orient chrétien*, 16(1966), 178-182.

Cebeci, Lütfullah, *Kur'ân'a Göre Şer Problemi*, Ankara, Akçağ Yay., 1985.

Clément, Olivier, *L' Eglise Orthodoxe*, Paris, P.U.F. 1965.

Corbin, Henri, *De l'histoire des religions comme probleme théologique*, Le Monde nonchretien, 49-50 (1985), s. 135-151.

Culmann, Oscar, *Le Nouveau Testament*, Paris, P.U.F., 2. bas., 1967.

Darmon, Raoul, *L'Islam face au judaisme et christianisme.*

De Glasenapp, H., *Les Cinq grandes religions du monde*, Paris, Payot, 1954

Dheilly, J., *Dictionnaire biblique*, Paris, Desclée, 1964.

Durant, W., *Histoire de la civilisation*, Paris, Rencontre, 1962.

Gardet, L., *L'Islam*, Paris, Desclee de Brouver, 1970, s. 389-429.

Guiart, L., *Colonisation et décolonisation*, Le Monde non - chréthien, 49-50 (1959), s. 5-44.

Guignebert, Charles, *Le Christianisme antique*, Paris, E. Flammarion, 1922. Fransızcadan Arapçaya trc., el-Mesîhiyye: *Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ*, trc. Abdulhâlim Mahmûd, Beyrut, Mek. Asriyye, tarihsiz.

Hamidullah, Muhammed, *Islam et christianisme*, Paris, 1973. Kitabın *İslâm ve Hıristiyanlık* adı ile trc. İhsan S. Sırma, İstanbul, 1980.

El-Hatib, Abdulkerîm, e*l-Mesîhu fi'l-Kur'ân ve't-Tevrat ve'l-İncîl*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2. bas., 1396/1976.

Hick, John (et col.), *The Myth of God Incarnate (Tanrı'nın tecessüdü efsanesi)*, London, 1977.

İncilu Barnaba, İng.den Arapça'ya çeviren: Dr. Halîl Seâde, Kahire, Mat. Menâr, 1325/1907.

İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahîh li men beddele Dîne'l-Mesîh*, Mısır, Mat. Nîl, 1322/1905.

Introduction, *à la Foi Catholique*, Hollanda piskoposlarının sorumluluğunda bir heyet Paris, 1968.

Jacob, Edmanod, *L'Ancien Testament*, Paris, P.U.F., 2. bas., 1970.

Jargy, Simon, *Les fondements du dialogue Islamo-chrétien*, Revue de théologie et de philosophie, 19 (1969), s. 362-375.

Khoury, A. Th., Georges de Trebizonde; *Le dialogue religieux entre chretiens et musulmans; méthodes et principes,* Proche orient chretienne, 19 (1969), s. 135-149.

Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya, Hibaş Yay., 1984.

Kitab-ı Mukaddes,

Ledit, Charles, J., *Mahomet, İsrail et le Christ*, Paris, La Colombe, 1956,

Lelong, Michel, *L'Islam et l'Occident*; Paris, Albin Michel, 1982.

- *Deux fidélites, une espérance*; *Chrétiens et Musulmans aujourd'hui*, Paris, Cerf, 1979.

Marc-Bonnet, Henry, *La Papauté contemporaine*, Paris, P.U.F., 1951.

Masson, D., *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne*, Paris, A. Maisonneuve, 1958.

Merad, Ali, *Dialogue Islamo-chrétien; pour la recherche d'un langage commun*, Etudes, Juil, Dec. (1975), s. 139-149.

Metz, René, *Histoire des conciles*, Paris, P.U.F., 1964.

Mevdûdi, Ebu'l-Alâ, *Tarih Boyunca Tevhîd Mücadelesi ve Hz. Peygamber (s.a.s.)*, Türkçesi: Ahmed Asrar, İstanbul, Pınar Yay., 1983,

- *Tefsîru Sûreti'n-Nûr*, Beyrut, er-Risale Yay., 1978.

Moubarac, Y., *Introduction à l'étude de la pensée chrétienne concernant l'Islam* (des originies à la chute de Constatinople), Paris, Sorbonne Üniv. Ktp. basılmamış daktilografi doktora tezi, I., 1121-4.

- *La Pensée chrétienne et l'İslam (de la prise Constantinople à Vatican II)*, Paris, Sorbonne Üniv. Ktp., daktilografi tez, V, 1972, (88)-4.

- *Les Musulmans*, Paris, Beauchesne, 1971.

-*Orientation pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, (Heyet), Papalık Gayr-ı Hıristiyanlara ait dairesi yayını, Roma, Ancora, 1970.

Muhammed Ebû Zehre, *Muhâdarâtun fi'n-Nasrâniyye*, Kahire, Mat. Medenî, 1385/1966.

- *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, Vatikan, Papalık, Secretariatus pro non-christianis, Ancora-Roma, 1970.

Otto, R., *Le Sacré*, Alm.dan Fr. ya trc. Paris, Payot, 1969.

Pacaut, M., *Les Institutions religieuses*, Paris, P.U.F., 1966.

Pike, E. R., *Dictionnaire des Religions.*

Renan, Ernest, *İsa'nın Hayatı*, Fr.dan çeviren: Ziya İhsan, Ankara, 1964.

Robert, A. et Feuillet, A., *Introduction à l'Ancien Testament*, I-II, Paris, 1959.

Robert 2.

Rodinson, Maxime, *Bilan des études Mohemmediennes*, Revue historique, P.U.F., 229 (1963).

Roguet, A. M., *Initiation à l' Evangile*, Paris, Seuile, 1973.

Simon, M., *Les Premiers chrétiens*, Paris, P.U.F., 3. bas., 1967.

Şelebi, Ahmed, *el-Mesîhiyye*, 4. bas., Kahire, Nahda, 1973.

Tahtavî, M. İzzet, *en-Nasrâniyye ve'l-İslâm*, Kahire, Dâru'l-Ensâr, 1977.

Talbî, Mohammed, *Islam et Dialogue*, Tunis, 1972.

Tessier, Henri, *Pour un renouveeu du dialogue Islamo-Chrétien*, Islamo-Christiana, 15, (1989), s. 95-107.

Tonguç, Sencer, *Ortaçağ Avrupası ve İslâm Dünyası*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İ.Ü. Ed.Fak., 2-3 (1973-1974), s. 1-10.

T.O.B. *Traduction oecuménique de la Bible*, Paris, Cerf, 1977.

Vatican II Les relations de l'Eglise avec les religions non-chrétiennes, (Bir heyet tarafından), Paris, Cerf, 1966.

Verbist, H., *Les Grandes controvers de l'Eglise contemporaine*, Paris, Marabout Universite, Ed. Rencontre, 1971.

Watt, W. Montgomery, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, Trc. Dr. Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991.

Yahia, Osman, *Dialogue Islamo-Chrétien*, Le Monde, non-chretien, 55-56 (1960), s. 362-375.

- Pour un dialogue Islamo-Chretien, Le Monde, non-chretien, 49-50 (1959) s. 120-134.

Zanariri, Caston, L'Eglise et l'Islam, Paris, Spes, 1969.

İNDEKS

A

Abdeljalil 357, 368
Abélard 303, 339
Abrahamites mezhebi 260
adaptations 144
Âdem 7, 10, 32, 77, 92, 209, 211, 213-214, 234, 249, 264
Adonis 61-63
Adventistes 219, 260
Aetate, Nostra 372
aforoz 233, 287-289, 308, 318
Afrika XIII, 259, 262, 310, 326, 339, 347, 417, 424, 426-427, 429-431, 435, 437
Afrodit 62
agaréniens exclus 353
âhiret 11-12, 24-25, 28, 50, 70-72, 173, 216-217, 220, 238-239, 259, 317, 371, 373, 378, 385, 410
Akaid Kurulu 303
Akaid Meclisi 303
akd u hall 300
Akdeniz 54, 123, 340
Alaric 106
Albertz 148
Alexandre 334, 342
Âl-i İmran sûresi XV, 7
Allah'tan korkanlar 55-57, 67, 75
Almanya XIX, 148, 276
Ambrosius 105
Amerbach, Boniface 342
Amerika 253, 256, 259-262, 281, 312, 325, 420
Amos 125-126, 419
Amsterdam 167, 314
Ana Tanrıça 62
Anabaptistes 259
Anadolu 43, 58-59, 75, 116, 276
Anastase 253
Anavati 358, 373
Andre 154
Andrea Sîh 58
Andrea, Tor 419
Anglikan 180, 240, 312, 315, 329, 419
Anglikan Kilisesi 312
Anglikanizm 258-259, 312
Anglosakson 310
Annonciation 241
Anselm 198
Antakya 57, 60, 66-69, 71-74, 132-133, 167, 190, 246, 254, 256, 287-288, 305, 333
Antakya cemaati 69, 167
Antakya Patriği 254
Antakyalı Théophile 190
Antéchrist 336
Antiochos 30
Antiokus Epiphane 59
Antoninos 86
Apohtegmes 153
Ara Markos 145-146
Ara Matta 145-146
Âramca Matta İncili 131-132

Ârамî 122
Ârаmîce İncil 142
Arap yarımadası XIII
Arianism 286-287
Aristo 199, 340
Arius 186, 259, 281, 285-286, 336, 418
Arius Mezhebi 259
Arnaldez 199, 330, 365, 412, 414, 427, 434
Arnauld 349
arşövek 306, 428
Ascension 241
Asin Palacios 350-353, 401
Askidas 289
aslî günah 139, 230, 257, 265, 282, 310
aslî İncil 136-137, 142
Asr-ı Saadet XVI
Assomption 241, 310, 313
Asur-Babil 122
Asya XIII, 30, 61, 76, 276, 310, 326, 347, 417, 427-428, 430, 437
Aştar 62
Atâurrahîm 29, 31
Atâurrahîm, M. 29
Atenogaras 294
Athanase 281
Athanase, St. 281
Athéler 303
Attis 61-63, 81
Augustin 63, 106, 118, 141, 219
Augustin, St. 106, 118, 219
Augustos 30, 54, 64, 84-85
Aurelio Palmieri 324
avam tabakası 84, 103
Avignon esareti 273
Avrupa XIII, XVII, XX, 4, 169, 215, 253, 256, 262, 273, 275, 276, 278, 281, 291, 311, 312, 317, 325, 340, 342, 343, 344, 346, 348, 363, 368, 412, 416, 424, 429, 430, 437, 440
Avustralya 256
Avusturya prensi 167
Ayasofya 289
Azarias'ın duası 125
Azizler 223, 231, 280
azizleri tazim 108

B

Ba'l 62-63
Ba'l Tarz 63
Baba 7-8, 10-11, 21-22, 24, 26, 35, 66, 70, 78, 81, 93, 95-96, 104, 110, 173, 182, 184, 186-191, 193-196, 199-200, 203-204, 206-209, 213, 221-223, 225, 228, 234-238, 244-246, 248, 257, 286-287, 289-290, 319, 376-377
Baba Tanrı 173, 182, 191, 194, 206, 223, 235
Babil 29, 43-45, 47, 56, 63, 117, 122-123, 125, 127, 159, 192, 305
Babil Dragon tarihi 125
Babil esareti 123, 127, 159
Bacon, Roger 337
Bâkire Meryem 32, 113, 173
Bâle 337, 342
Bâle Konsili 337
Bammat, Haydar 417

Baptiste 47, 226
Baptiste, Jean 226
Barnaba 31, 57-58, 74, 131, 166-167, 169
Barnaba İncili 31, 166-167, 169
Barthélemy d'Herbelot 346
Baruch 125
Basetti-Sani, G. 362
Basilid 18
Batlamyus 176
bekâr 257, 277
Belle, R. 398
Bénédictin 335
Benî İsrail 47, 50, 55, 61, 72, 83
Benoit 144, 146, 155, 309, 311, 344, 368
Benoit, P. 155
Benoit, XV. 368
Benû Hammâd 337
Bernard, S. 336
Bersillian 115
Beytlehem 32-34
Bibelforscher, Ernste 219
Bible şirketi 137
Bibliander 341-342
bid'at 200, 249, 253, 274-275, 362
bid'atçı 274-275
birbirinden istifade nazariyesi 141
Birmingham Üniversitesi 182
Bizans XIII, 253, 324, 326, 332-334, 340, 433
Blachere, R. 419
Bodin, Jean 340
Boismard 144-146
Boulainvilliers, Kont de 343
Bourgade, François 350
Brahma 192
British Museum 123
Brooklyn 260
Buchman, Théodore 341
Budist 182-183, 425
Buhtunnassar 29
Bultmann 148

C

Calvin 280, 303, 325
Calviniste 258
Camerlinque 300
Cariyeler 86
Carpocrati 18
Caspar, R. 165, 198, 325, 356, 434
catéchisme 93
Catherine 258
Cebrail 32, 241
cemaat ibadeti 236
Cerf yayınları 145
Cerfaux, Mgr. L. 156
Cerinthi 17-18, 31
Cerinthian 31
Cezayir XVI, 356, 413, 424, 427, 432
Charlemagne 234
Charles de Foucould 359, 364
Charles Quint 277
Chartreux, Denys le 340
Chlorus, Constantius 104
Chrestos 31
Christ 32, 70, 155, 357, 360
Cizye XV, 330, 367
Clasius, I. 169
Claude 31, 427
Clement 82
Cluny 335
Codex Sinaiticus 124

Codex Vaticanus 123
COE 314-315, 425
Commodien 115
Communion 224-225, 227-228
Comte, A. 346-347
conclave 300
Confirmation 98, 224-227
Congar, P. 294
Constantin 286
consubstantiation 97, 280
Croix, Jean de la 352
Culmann 143-144
Culmann, O. 143-144
Cuma âyini 203
Cyrille 287-288

Ç

çarmıh 212, 215, 229
Çıkış 125, 140, 158, 205
Çin 14, 24, 44, 58, 156, 168, 183-184, 192, 202, 214, 244, 256, 262, 300, 336, 409, 430
Çocukluk İncili 137

D

d'Antioche, Paul 199-200
d'Aquin, St. Thomas 220, 337, 352
Dağ vaazı 151, 157
Dalmatic, Robert de 336
Damascène, Jean 332-333, 337
Daniel 12, 48-49, 325, 417, 433
Daniel kitabı 12, 48
Daniel, Norman 325, 433
Daniélou, J. 327
Danimarka 278
Dante 303, 335
Das Heilige 179
Dâvud 45, 48, 126, 138, 160, 186, 200, 286
Dâvud, Abdulehad 138, 200, 286
Dâvud'un oğlu 48
Deccal 219, 332, 336, 341, 350, 418
déisme 343
déistler 303
Descartes 303
Descuffi, Mgr. 377
Devic 324
Diascore 288
Diatessaron 136
Dibelius 147-148, 153, 156
Diderot 303
diégèses faraziyesi 143
Dheilly, J. 156, 247
Dimeşkî, Yuhanna ed-332
Din tüccarı 26
dinî éclectisme 86
Diocletianus 35, 103, 108
Dionizos 62
Dirilmiş Îsa 134
Disiplin el kitabı 28
Disius 35
Dominicains 307
domuz 205, 242, 249, 255-257, 334
domuz eti 205, 242, 249, 255-257
Dournes, J. 415-416
Dördüncü İncil 48, 81-82, 128-129, 133-134, 139-140
dua 21, 91, 97, 178, 203, 218, 225, 227-228, 230, 232-237, 239-240, 245, 249, 281, 368, 377, 384, 394, 433
Durant, W. 176, 184
Dünya Kiliseler Birliği 313

E

Ebionitler İncili 137
Ebû Kurra 333
Ebû Ubeyde XV, 331, 367
Ecclesiam suam 369
éclectisme 86, 99
Efes 75, 133, 287-288, 377
Efesoslulara 128, 234, 247
Eflâtun 55, 84-85, 95, 107, 109, 117-118, 133, 186, 192-193
Eflâtunculuk 85, 107, 117-118
Ehl-i Kitap XIV, XVI, 92, 162, 163, 364, 365, 366, 367, 403
Eichhorn 142
el-Haddâd 161-162, 205
Elchinger, Mgr. 294
Elizabet I 258
el-Kindî 335
el-Kuddûs 179
el-Muncid 191
Elohim 159
Elohist belge 126, 159
encycliques 300
Encyclopedia Britannica 133, 189
endüljans 140, 231-232, 293, 304
Endülüs 168, 276
en-Nâsır 337
Epiphane 30, 58-59
Erasmus 303
Erigoire 289
Ermeni 254-255, 258, 305, 311
Ermeniler 254-255, 258
Ernob 95
Esdras 125, 127
Eski Ahid 65, 76, 122-125, 128, 131, 162, 189, 193, 197, 211, 213, 220, 234, 242, 260
Essenîler 28-29
Ester 125, 127
Esteroius 287
Euaggelion 128
eucharistie 224, 227, 342, 355
Euthyces 288
evek 285, 305-306
exorcisme 154, 225
Eyyûb 125, 127
Ezra 44

F

Falintin 79
Fâtiha sûresi 238
Fenike 57, 59, 61, 67-68, 122
ferdî dua 239
Ferisîler 13-15, 26-28, 65
Feuillet, A. 136, 164, 397
FG nazariyesi 148
fidâ’ 194
fikir aristokrasisi 106
Filimon 128
Filip 132
Filipililere 128
Filistin XIII, 12, 28, 30, 34, 39, 43-46, 49-50, 53, 55-57, 66-68, 70-71, 73, 81, 88, 90, 96, 123, 127, 160, 242, 331, 404-405, 420
Fısıh 34
Floransa konsili 253
Flore, Joachim de 273
formation 147-148
Former 147
Formgeschichte ekolü 147
Forster, Charles 349
Framarino 167

France, Collégue de 342
Franciscains 307
François I 278, 342, 346
François, St. 337, 362
Fransa XVI, XVIII, 256, 273, 278, 281, 305, 339, 342, 346, 353, 360, 424, 432, 440
Fransiskenler 337
Fransız ihtilâli 318
Frédéric 277
Frigya 56, 59, 61-63
Fritsch, Erdmann 324

G

Galatyalılara 73, 82, 128, 247-248
Galerius 104
Galile 16, 34, 43, 129, 136, 140, 158
Gamaliel 59
Gardet, L. 352, 361, 364, 373, 398, 412, 426-427
Garrone, Mgr. 371
Gasse 324
Gaule 116
Gauthama 182
Gautier, L. 193
Gayr-i Hıristiyanlara Mahsus Daire 406, 417
Gazâlî 338, 351, 400
Geffre, C. 423
Géresa 154
gnosticism 79
gnostik 81
Goichon 361
Goulder, Michael 180
göklerde olan Baba 21, 228, 236-237, 245
Graf, G. 324
Gran Lac Sale 261
Gratianus, Flavius 106
Grégoire III 290
Grégoire IX 275
Gregoriyen takvimi 257
Griesbach 141
Guignebert, Charles 36
Guillaume Postel 340, 342
Gunkel 152
gusül 94, 225

H

Habeşîler 254-255, 258
Habeşistan XIII, 254, 304, 326
Haç XVII, 32, 76, 79-80, 153, 194, 212, 224, 240-241, 256, 260, 276, 282, 335, 337, 339
Haç skandalı 79
Haça gerilme 17, 52, 129, 157, 170, 203, 211, 215-216
Haçını almak 22
Haçlı Savaşları 276, 335
Haggay 125, 127
Haham 32, 45, 50, 59, 140, 248, 360
Hâkimler 30, 125-126
Hanna 58
Hanne 8
Hapishane mektupları 128
Harnack 189
Harun 9, 290
Harun Reşid 290
havari 11, 17, 19, 34-35, 52-53, 56-61, 65, 67-69, 72-77, 79, 82-83, 87-90, 95-96, 109, 111, 123, 127, 130-133, 135, 137,

150, 154, 163, 166-168, 176, 205, 210, 226-227, 229-230, 232, 242, 246, 248, 254, 257, 287, 300, 356, 421
Havari Petrus 131, 300
Havari Yâkûb 232
havariler 19, 52, 58-59, 68-69, 74, 87, 89-90, 109, 123, 133, 167-168, 205, 242, 246
havarilik 74
Havva 234
Hayek, Michel 177, 357
Haytmulir 67
Helenistik 67-71, 74, 77, 81, 92, 96, 116, 154-155, 178, 192
Helenistik cemaat 69-71, 81
helenistik kavram 70
Henri VIII 258, 276, 278
Herakl 63
Herder 143
Herod 16
Hérod 10, 33-34, 43, 47
Hestîler 56
Hezekiel 44, 125, 127, 213
Hicaz XIII
Hick, John 182
Hind, Tomas 58
Hindu 182-183, 425, 428
Hıristiyanlaştırma programları XIV
Hirodesî 13
Hirus 70
hiyerarşi 88, 257-259, 261, 268, 300
Holtzmann 143
Hoşea 125-126
Hottinger 324
Houlder, Leslie 180
Hugo, V. 303
Hume, D. 303
Hus, Jean 276

I - İ

Inquisition 275
Irak 305, 331, 426
İblis 32
İbn Abbâd er-Rundî 352
İbn Sina 352
İbn Teymiyye 201, 206, 208, 248
İbnu't-Tayyib 199
İbrahim, Hz. XIV, 7, 113, 121, 160, 169, 194, 207, 217, 260, 332, 337, 354-355, 357, 371, 373, 375-376, 410, 420
İbrahim'in sînesi 217
İbrânîler İncili 137
İbrânîlere 128, 232
İçki 242
İhlâs sûresi 202
İki kaynak faraziyesi 143
iki kaynak teorisi 145
İkinci dünya harbi 313, 406-407
İkinci İşaya 127
ikonoklast fitnesi 289
ilâhî şefaatçi 72
ilâhî transcendence 178
İlk İncil faraziyesi 142
İlyas, Pavlus 166
İmparator Augustos 54, 64, 84
İmran hânedanı 7
İncil XIV, XVI, 7, 10, 11, 13, 17, 25, 27, 29, 32, 35, 39, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 50, 52, 57, 61, 68, 74, 75, 81, 82, 112, 118, 127, 128, 129, 130, 131, 132,

133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 175
İncil yazarları 42, 135, 139-140, 143, 148-149, 155-156, 158, 165-166
İndulgence 305
İngiltere 258-259, 275-276, 278, 312, 432
İngiltere Kilisesi 258, 278
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi XVI, 379
İnsanoğlu 48-49, 70, 79
İran 45, 61-62, 116-117, 123, 192, 204, 255, 343, 413
İréné 58
Îsa Hz. XIV, XV, XVI, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81
Îsa'nın vaftizi 129, 154
İshak XIV, 121, 169, 207, 335, 357
İskender 30, 116
İskenderiye 55, 60-61, 81, 84, 95, 123, 131, 133, 185-187, 192-193, 254, 256, 285, 287, 305, 425
İskenderiye Kilisesi 186, 285
İskenderiye Patriği 187, 254
İslâm-Hıristiyan diyalogu XVI
İsmail XIV, 169, 354, 357, 362, 371, 375, 422
İspanya XIII, 58, 115, 278, 305, 324, 334-335, 338-339, 429-430
İsrail 20, 28, 47, 50, 55, 61, 72, 83, 90, 126, 159-160, 173-174, 189, 357, 407-408, 420-421
İstanbul Patrikliği 256
İsveç 278
İşâya 125
İtalya XIX, 59, 259, 302, 305, 425
İtiraf 396
İzis 62, 192
İznik 137-140, 186, 191, 241, 281, 285-290
İznik (Nicée) Konsili 285

J

Jacques 32, 137, 253, 358, 360-361, 427
Jacques İncili 137
jandarma 302
Japon piskoposu 311
Jean XXIII 203, 292-293, 314, 319
Jeffery, A. 398
Jérôme 276
Jérome, St. 124
Jeschu, Tolédot 32
Jésuites 307
Jomier, Jacques 358, 360-361
Joseph Cuoq, P. 381
Josephus 28
Journet 360
Jude, St. 254
Judith 125, 127

Julianus 105
Julien 107, 241, 257
Julien takvimi 241, 257
Justin 86
Justinien 289

K

Kadıköy Konsili 288-289
Kâdir 173, 215
Kahire 123, 254, 370, 429-430
Kaldeliler 127
Kâmûsu'l-Kitâbi'l-Mukaddes 194
Kapitalizm 318, 435
kardinal 300-303, 305, 327, 334, 338, 360, 403, 407, 418
Kardinaller 300-303, 305
Kardinaller Meclisi 303
karem 240
kass 257
Katolik XIII, 111, 115, 122, 124-125, 128, 131, 135-136, 139, 147-148, 150, 164, 187, 190, 218-219, 222-224, 226-227, 230, 232-234, 239-240, 247, 253-259, 275-277, 280-281, 285, 287, 291-294, 299, 302-305, 307, 310-318, 326, 329, 342-343, 350, 354, 357-359, 361, 369, 397, 404-405, 410, 419, 422-423, 426
Katolik Kilisesi 124, 187, 253, 257-258, 281, 307, 312, 316, 354, 359, 404-405
Katolik mezhebi 111
Katolikler 122, 125, 148, 150, 218, 222, 227, 232, 240, 257, 285, 310, 312, 314, 342, 361, 419, 423
Katoliklik 139, 223, 226, 234, 239, 254, 257-258, 281, 293-294, 313, 359, 369
kayıp İncil 143
Kayser 14, 16, 35
Keldanî 117, 305
Kenan 50, 122, 126, 160
Ketton, R. de 336
Ketûbîm 125
Khoury, Paul 200
Kıbtî 254, 305, 311
Kıbtîler 254, 258
Kilise Asliye Mahkemesi 306
kilise hiyerarşisi 88, 257
Kilise İşleri Kurulu 303
Kirus 29, 44
kısmî endüljans 231
Kitab-ı Mukaddes 28, 45, 65, 122-126, 137, 144, 147, 159, 183, 187-188, 196, 204-205, 211, 239, 258, 273-274, 277-278, 280-282, 292, 303, 309, 327-328, 363, 407, 411, 422
Kitab-ı Mukaddes Komisyonu 309
Kitab-ı Mukaddes Şirketi 137
Kolob 261
Koloselilere 128, 247
komünist 259, 294, 319, 403, 409
Komünizm 256, 318
komünyon 57, 79, 93, 95, 97, 134, 227, 232, 241, 257, 280-281
Konfirmasyon 226
konsil 122, 139, 248, 285-286, 288-295, 304, 306, 315, 338, 369,

371, 373-377, 380, 401, 406, 408, 413, 417
Konsiller 122, 285, 291, 295
Konstantin V 290
Konstantin VI 290
Konstantinopolis 187, 191, 255-256, 286-290
Konstantinopolis konsili 191
Korintos 58, 66, 75, 78, 80, 82, 91, 128, 135, 218
Korintoslulara 66, 78, 80, 82, 128, 135, 188, 218
Korintoslulara, I. 78, 80, 188, 218
Korintoslulara, II. 128
Kornelius 67
Kral Henri VIII 276
Kral Josias 126
Krallar 125-126
Kristus 31
Kronikler 125, 127
Kronikler, 2. 125
Kudüs 8, 11-12, 28-30, 32-33, 35, 40, 44, 46, 51, 53, 57-60, 66-68, 73-75, 78-79, 96, 99, 127, 129-130, 140, 144, 147, 157-159, 166, 173, 186-187, 190-191, 194-196, 199, 203-204, 206, 208-209, 219-221, 223-226, 229-230, 235, 240-242, 247, 256-257, 279, 285, 287, 290, 294, 324, 338, 369-370, 407, 421
Kudüs Kitab-ı Mukaddes Okulu 144, 147, 159
Kumran 2, 28, 123
Kur'ân-ı Kerim XVIII, 7, 17, 19, 31, 39, 92, 136, 140, 158, 163, 174, 182, 202, 233, 238, 243, 248, 329, 333, 335, 342-343, 352, 363-364, 374, 380, 434
Kurban 13, 55, 57, 62, 71, 79, 81, 93-95, 97, 101, 134, 169, 185, 216, 235, 247, 334, 354, 424, 437
Kurtarıcı 32-33, 48, 52, 56, 61-65, 71-72, 81, 98, 180-181, 183, 279, 314, 328, 353
kurtarıcı Tanrı 61, 63, 279
kutsal Cuma 203, 240
kutsal krem 225, 227, 240
kutsal sofra 224-225, 227, 258, 261
Kuzey Afrika XIII, 339, 426, 435
Küçük Asya 76
Küçük günah 218, 230-232
Küçük Yâkûb 58

L

La Fontaine 303
Lachmann 142
Lactance 95
Lagrange 142
Lamartine 303
Lamentations 125
Lâtin XIII, 77, 108, 117, 124, 200, 258, 310-311, 325-326, 334-335, 340, 346
Lâtin Kilisesi XIII, 326
Latran anlaşması 302
Latran Konsili 390
laudes 239
Lazaristes 307
Le Grand Arnauld 349
Ledit, J. 357, 420
Légat 302

Lelong, Michel 413, 440
Léon Dufour, X. 151
Léon I 288
Léon III 289-290
Léon IV 290
Léon X 275, 277
Léon XIII 308-310, 313, 316-317
Lesbos 290
Lessing 142
Levililer 125, 151
Licinius 286
liturgie 292
Lods, A. 159
Logia 49, 152
logos 81, 92, 96, 133
Londra 123-124, 180
Louvaine Üniversitesi 156
Luka 10, 42, 127, 129-130, 132, 134, 136, 138, 141-146, 152, 154, 156-158, 166, 186, 188, 194, 227, 238
Luka İncili 132, 136
Lulle, Raymond 337
Luther 125, 224, 231, 234, 258, 275-281, 303, 340-342, 419
Lübnan 258, 305, 429-430
Lyon-Borvière Cizvit Scolasticat koleji 157

M

Ma'lûf, L. 191
Mahayana 182
Mahomet 336, 341, 343-344, 347, 357, 360, 418, 420
Mahon 334, 418
Makkabeler I ve II 125
Makkabeliler, I. 127
Makkabeliler 45-46, 127, 218
Makkabelilerin isyanı 127
Makpela mağarası 160
Malaki 125, 127
Malmesbury, Guillaume de 334
Mandeîler 56
Mani dini 116-117
Maniheizm 117-118
Manuel II. Paléologue 333
Marangoz Yûsuf 32
Marcion 136, 288
Marduk 61
mariage 98
Maritain 116
Markos 10, 41-42, 127, 129-132, 136-137, 141-146, 149, 152, 154, 156-158, 164, 166, 202, 232, 236, 254
Markos İncili 129, 131-132, 136, 142, 164, 236
Marksist 303, 419, 422
Marracci, Ludovico 340
Marta 141
Marthe 261
Mârûnî 305
Marx, K. 319
Masson, D. 357, 362
Massignon, L. XV, 352-353, 356, 359-360, 363, 368, 422, 426-427
Materyalistler 303
matran 257
Matta 10, 41-42, 127, 129-132, 136-137, 141-146, 149, 151-152, 154, 156-158, 166, 169, 188, 190, 202, 218, 232, 234, 238

Matta İncili 130-132, 137, 141-142, 169
Maurier, H. 415-416
Maxentius 104
Me'cûc 219
Mecdelli Meryem 261
Mecusîler 34
Medine Mübahelesi XV
Medine-i Münevvere XIV
Medyen 160
Meinertz 147
mel'ûn kavim 203
Melkarat 61
Melkî 207, 305
Meryem XIV, XVI, 7, 8, 9, 10, 18, 32, 33, 110, 112, 113, 132, 139, 140, 141, 163, 173, 186, 201, 209, 223, 231, 241, 248, 255, 257, 261, 287, 310, 313, 329, 355, 373, 376, 377, 378
Mescid-i Nebevî XV, 330, 366
meseller 51, 125, 129, 133, 138, 140, 152
Mesîh XIV, 11, 13, 16, 26, 28, 33-35, 40-41, 46, 48-49, 52, 63, 66-67, 69-71, 74-76, 78-81, 83, 89-91, 93, 104, 109, 113, 134, 136, 138, 140, 155, 163-164, 166, 170, 173, 177, 182, 185-186, 194-195, 198, 203-204, 206-207, 209-212, 216, 218-219, 221-224, 226, 229, 231-232, 234-236, 247-249, 254-255, 260-261, 267, 279, 314, 335, 363
Mesîh ümmeti 89
Mesîhî 36, 69, 71-72, 121
Méthodistes 259
metropoliten 305
Mezmurlar 125
Mezopotamya XIII, 11, 54, 56, 61
Mısır XIII, 30, 33-34, 43, 45, 53-55, 59, 61, 63, 83, 116, 137, 159, 186, 192, 204, 242, 254, 285-286, 331, 345, 413, 429-430
Mısır Ptolemeleri 53
Mısırlılar İncili 137
Mika 125-126
Milano 104-105, 368, 426
Milano Fermanı 104
Millénariste 260
Mistik derinleşme 107
misyoner XIII, 68, 205, 216, 293, 303, 307, 311, 324, 326, 345, 350, 355, 364, 391, 414-417, 421, 430, 436
misyonerlik 293, 307, 311, 350, 364, 391, 415
mitoloji 107
Mitra 61-62, 185
Moliére 343-344
Monchanin, J. 357
monofizit 111, 253-255, 288-289
Monteigne 303
Montesquieu 303
More, Thomas 276
Mormonlar 261-262
Mormons 219
Moubarac, Y. XVI, 357, 422, 426-427
Muhammed XIV, XV, XVI, 11, 17, 27, 134, 170, 180, 249, 324, 332, 334, 335, 336, 338, 341,

342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 352, 353, 354, 355, 357, 359, 360, 362, 366, 375, 386, 390, 403, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 430, 433, 439
Muhyiddin İbn Arabî 351
Mummi, Yuhanna el- 34
Mûsa XIV, 12, 15, 26-28, 55, 75, 77, 81-83, 113, 116, 121, 125-126, 160, 174, 334, 421
Mûsevî 76
Münferit dua 236
müthiş büyük sır 64
mysticisme 99

N

Nablus 86
Nabukadnasar 29, 44
Nahum 125-126
namaz 9, 48, 88, 91, 100, 197, 217, 230, 239, 249, 294, 312, 373, 380, 385, 394, 440
Napolyon 345
Nâsıra 3, 34, 39-40, 72, 154
Nâsıralı Îsa 3, 40, 72
Nâsırî 39
Nebiîm 125
necat 56, 62, 64-65, 76, 90, 96, 98, 111, 116, 121, 153, 221, 232, 253, 279, 281, 327-328, 357, 371, 385, 387, 411
Necran XIV, XV, XVI, 330, 355, 366
Necran Hıristiyanları XIV, XV, XVI, 366
Nehemya 44, 125, 127
Neron 35, 102
Nerva 85
Nesep aristokrasisi 106
Nestorius 255, 281, 288
Nestûrîler 289
Neşideler Neşidesi 125
New York 260
Newman, J. Henry 349
Nicétas da Byzance 333
Nicolas de Cues 338, 340
Nikâh 98, 224, 234, 306
Nineham, Dennis 180
Noel 241, 316, 318
nonce 302
Nöldeke, Th. 398

O - Ö

Obadya 125, 127
Oblats de Marie 307
oecumenisme 369
Ohio 261
Olimp 117
Olimpus 88, 216
on iki havari 17, 34, 60-61, 67, 73, 76-77, 79, 87, 133, 166, 254
onction 98
Ordre 98, 224, 232, 268
orphée 94
orphisme 112
Orta Asya XIII, 326
Orta Çağ XVII, 113, 169, 305, 324, 334, 337-339, 346, 348, 351-352, 360, 379, 404, 418-419, 423
Ortodoks 110-111, 122, 125, 224, 227, 232, 234, 241, 255-257, 280, 290, 312, 315
Ortodoks Kilisesi 255-257, 290

Ortodoksluk 110
Oruç 34, 88, 154, 223, 234, 240, 254, 380, 433
Osmanlı Devleti 167, 344
Osmanlı İmparatorluğu 278
Otto, R. 179
Oxford 324, 337
Oziris 61-63, 185
Ökaristi 227
ökümenik 285, 290, 293, 330, 365, 403-404, 425, 428, 432, 438
ökümenizm 315, 358, 438
Ölü Deniz 2, 28
Ölümcül günah 230

P

Pagan 108, 303, 312, 350, 358, 368, 409, 421
Panchrétienne 313
Papa Alexandre 342
Papa Benoit 311, 344
Papa Grégoire III 290
Papa II. Paul 368
Papa Jean XXIII 203, 292-293, 314, 319
Papa VII. Grégoire 337
Papa VIII. Urbain 368
Papalık XVII, 109, 167, 169, 258, 273-275, 278, 291, 299, 301-304, 306-313, 315-319, 337, 344, 368, 371, 380, 396, 421
Papalık kütüphanesi 169
Papanın yanılmazlığı 257, 300
Papaz Boter 195
Paris XVI, 124, 145, 325, 337, 357, 397, 413, 419, 424-425, 434
Pasarofça anlaşması 167
Pascal 303, 343
Paskalya 51, 94, 223, 225, 240-241, 286, 354
Paskalya komünyonu 223
Passion 143, 153, 157-158
Pastoral mektuplar 128
Pater noster 225, 228, 237, 239, 241
Pater noster duası 225, 228
Paul Card Marella 381, 403
Paul İlyas 248
Paul IV 303
Paul VI 293, 427
Pavlus 31, 40, 48, 52-53, 58-61, 63-69, 71-82, 86-87, 89, 91-92, 97, 127-128, 131-132, 135-136, 138, 154, 166-167, 175, 185, 188, 193, 211, 227, 234-235, 247-248, 294
Pavlus VI 294
Pazar âyini 114, 239
péché mortel 230
Pélage 289
pénitencerie 305
Pentateuque 125
pentecôte 241, 427
Pentikost 241
Perfectionnistes 259
Petrus 31, 40, 58, 74, 128, 131, 137, 142, 154, 210, 218, 257, 300
Petrus İncili 137
Petrus, I. 128, 218
Petrus, II. 128, 154
Pfanmuller 325
Philon 55, 61, 84, 95, 133, 176
Photius 18

Pie II 340
Pie IX 316
Pie X 308
Pie XI 308-311, 313, 316-318
Pie XII 313, 316, 318
Pierre 231, 293, 324, 335-337, 341-342, 432
Pierre le Vénérable 324, 335, 341
Pilatus 16-17, 31, 34, 51, 186, 202
Plotin 192
poligami 234
Pont, Alexandre du 334
Porphurios 107
Pozitivizm 308
Prag Üniversitesi 276
préhistoire 143, 146, 149
Prens Eugéne 168
Protestan 124-125, 139, 218, 222-224, 227, 231-234, 240, 253, 258, 261-262, 276-281, 291, 312-313, 315, 329, 342, 419, 434, 440
Protestanlar 125, 218, 222-224, 227, 231, 258, 262, 291, 312-313, 329, 342
Protestanlık 139, 233-234, 277-278, 280, 312
Proto-Luka 145-146
Proto-Markos 149
Proto-Matta 149, 156
Ptoleme 30, 53
Ptolemy 30
Purgatoire 218, 257
Putperest 4, 61, 68, 76, 86, 88-89, 99-101, 105, 107, 111, 117, 193, 223, 229, 236, 246, 333, 335, 337, 349, 362, 412, 423
Putperest tevhid 117
Putperestlik 4, 89, 105, 107, 193, 229, 333, 349, 423

R

Rab Îsa 71, 80, 82, 90-91, 94
Rab Îsa'yı tazim 71, 90
Rahîm 29, 31, 197, 215
rasyonalistler 303
Ravius, Christian 324
recim 15
reform XIII, 115, 218-219, 231, 255, 258, 273, 276-281, 291, 326, 340-342, 400
régulier 307
Renan, E. 68, 73, 184, 347
rephaim 12
restituer 152
Resûllerin İşleri 57-60, 65-68, 73, 77, 127, 132, 154, 166, 180, 183, 186, 226
Resûllerin Seyahatleri 18
Robert, A. 136, 164, 397
Rodinson, M. 419, 423
Roguet 131, 135
Roguet, A. M. 135
Roma XVII, 3-4, 11-15, 23, 28-31, 35, 45-46, 50-51, 54-55, 58-60, 64-67, 78, 80, 82-86, 88, 90-91, 99-103, 106, 108, 113-116, 118, 127-128, 131, 136, 138-139, 164, 182, 186-187, 204, 231, 247, 256-257, 273-276, 278, 286, 288-291, 299-301, 305, 311-312, 334, 337, 359-360, 425, 428-429, 431
Roma hukuku 164

Roma İmparatorluğu 4, 23, 100, 114, 182, 286, 289
Roma kanunu 15
Roma Kilisesi 186, 273, 290, 312
Roma Piskoposu 299
Romalılar 29-30, 35, 54, 256
Roncalli, Mgr. 406
Rote 304
Rousseau 303
Rönesans 273, 276, 340, 342-343
Ruben 160
ruh üfleme 8
Ruhban 24, 112, 115-116, 118, 224, 254, 257, 280, 292, 299, 304, 307, 350
Ruhbâniyet 233
Ruhbanlık 115-116, 224, 254, 257, 280
Ruhu'l-Kudüs 11, 32, 35, 40, 78, 96, 173, 186-187, 190-191, 194-196, 199, 203-204, 206, 208-209, 221, 223-226, 229-230, 235, 240-242, 247, 257, 279, 287, 290
Rûmî 311
Russel, Charles Taze 260
Ruth 127
Ryer, Sieur de 343

S

Sabât, Paul 201
Sabazîler 56
sacrementaires 280
sacrements 221, 224, 258, 266, 292, 304
Sadukîler 12, 28
saf Samiriyeli 141
Sahte Matta İncili 137
Saîd, Habîb 197-198
Sâid, İbrahim 194
Saint-Barthélemy 281
Saksonya 277
Salamanque 337
Sale, George S. 17
Sâmiriye Tevratı 123
Samuel 125-126
Samuel, II. 126
Sanc 62
Sandan 63-64, 74, 174, 208
Sanhedrin 17, 59
Saul 185
Sayılar 100, 125
Schmidt 148
Seade, Halîl 167
Sebt 28, 49, 152, 160, 220, 254-255
Sebt (cumartesi) günü 28, 220
sebt bayramı 254
Sebtîler 56
séculier 307
seçkin millet 50, 234
Ségovoie, Jean de 340
Selânikliler, I. 128
Selânikliler, II. 128
Selevkus 30, 53
Sem'ân, İvad 191, 210
Semavî Kudüs 99, 219
Senek 64
Sentur 62
Septante 77, 123, 128
Septants 65
Serge 335
Shakers 259
shéol 12
Sibel 62, 81
Sicilya 276

Signature 304
Simon, R. 348
Sinoptik İncil 130, 132-134, 139-140, 142, 150, 155-156, 163-164, 184
Sirâbîs-İzis-Horus üçlemesi 192
Siracide 125, 127
sırlılık prensibi 29
skolastik zihniyet 110
Slav XIII, 326
Smith, Joseph 261
sofra 57, 71, 91, 224-225, 227, 258, 261, 355
Son yağlama 224, 232
Sorbonne 42
sosyalist 317, 319, 430
Sosyalizm 318, 435
Sözlü rivâyet 143-144
Spinoza 303
St. Pierre Kilisesi 231, 293
Steinscheider 324
Stoa 59, 64
Stoacılar 176
Stoacılık 85
Strabon 54, 59
Suétone 31
sun'î tohumlama 310
Sûr 187
Suriye XIII, 30, 45, 53-54, 62, 70-71, 86, 116, 246, 253, 255, 258, 331
Suzzanne'in tarihi 125
Süleyman 24, 125-126, 160, 346
Süleyman Mabedi 126
Süleyman'ın meselleri ve hikmetleri 125
sünnet olmak 76
Süryanî 43, 122, 305, 311
Symmachus 106
Syncrétisme 56, 340

Ş

Şam 59-61, 63, 66, 73-74, 80, 83, 93, 103, 220, 239, 292, 300, 430
Şark kilisesi XIII, 257, 326
Şark teolojisi 199
Şarlman 234, 290
Şelebî, A. 168, 194
Şemmas 57
şeriat 15-16, 27, 44, 72, 83, 178, 205, 210, 220, 243, 247-249, 327, 338-339, 355
şeytan 14, 34, 63, 129, 137, 197, 214, 218-219, 334, 418
Şifahî rivâyet faraziyesi 143
Şirk muhiti 185
Şiva 192
Şövalye George 277

T

T. O. B. 211
Taberiye 134
Tacite 31
takdis 97, 116, 227, 232-234, 240, 256
Tam endüljans 231
Tanrı Oğlu 32, 182, 184
Tanrı'nın annesi 32, 110, 223, 255, 287, 378
Tanrı'nın tecessüdü efsanesi 180, 212
Tanrı'nın oğlu 48, 52, 77-78, 96, 147, 164, 169, 177, 182, 184-

185, 187-188, 194, 204, 206-207, 209, 390
Tarsus 58-59, 63-65, 72, 74
Taşra Teşkilâtı 305
Tatianos 17
Tatien 86, 136
tecessüt 154, 173-177, 180-183, 186, 205, 212, 288, 361, 390, 433
tecessüt akidesi 175, 181, 183
tecessüt iftirası 181
tecessütsüz Hıristiyanlık 180
tefekkür duası 239
Tekfir 173, 209-210, 212, 214, 216, 286, 361, 390, 433
Tekvin 122, 125, 160-161, 376, 422
Temmuz 61-63, 318, 429
Teodora 289
Tertullien 86, 94-95, 100-101, 103, 115
Teslis 78, 95-96, 110, 163, 173, 180-181, 187, 189-193, 197-198, 202, 204-206, 246, 249, 282, 334, 361, 390, 410, 433
Teslis akidesi 96, 181
Tesniye 125-126, 159
Tevhid 7, 23, 77, 93, 95, 112-113, 117, 139, 174, 178, 190, 192-193, 197-198, 205, 262, 333, 353, 355, 372, 390, 410, 412
Tevhid inancı 139, 190, 353, 355
Tevrat XIV, 11-12, 15, 19, 27-28, 30, 39-40, 50-51, 77, 122, 125-126, 131, 158-159, 161-163, 188, 195-197, 207, 210, 242-243, 246-249, 348, 357, 376
Tevrat şeriatı 15, 242, 246
Theodosius 105
Théodosius II 288
Theotokos 110, 287
Thomas İncili 137
Thomas, St. 199, 220, 309, 337, 352, 360
Tiberius 3, 35, 85
Time dergisi 180
Timoteosa, II. 128
Timothée 332
Titus 128, 166
Tobi 125
Tolstoy 114
Torquemada, Jean de 340
Toulouse 275
Tours 116
tradition 139, 278, 292
Trajan 35
transsubtatiation 280
Trente Konsili 124, 291, 303
triade 198
Troupeau, G. 200
Tsefenya 125-126
Türkiye XVIII, XX, 346, 369, 413

U-Ü

Ugarit 122
Uknûm 180, 191, 194, 196, 201, 203, 374, 390
uniates 311
Unitariens mezhebi 259
Urbaine II 276
uskuff 257
Utah 261
Uzak Doğu XIII, 326, 347
Uzeyr 182

Üç gencin fırındaki duası 126
üç uknûm 191, 194, 196, 374
Ürdün Nehri 28, 58, 96

V

vaftiz 29, 34-35, 47, 62, 67, 71, 79-81, 88, 91, 94-95, 140, 190, 217, 224-226, 230, 240, 259-261, 281, 306, 388
Vaganay, L. 142
Vahiy 24, 92, 121, 127-128, 137, 165, 198, 218, 232, 260-261, 327-328, 363-364, 371, 423, 434-435
Vâiz 125, 127, 277
Vâiz Siracide 127
Valentinianus 105
Vassy katliamı 281
Vatikan XVII, 122-123, 147, 198, 203, 291-293, 300-304, 307-309, 312, 314-315, 319, 327, 357, 368-369, 372, 380, 399, 402, 404-405, 408, 429, 440
Vatikan I. Konsili 291, 300, 319
Vatikan II. Konsili 147, 203, 292-293, 327, 357, 368, 372
Vatikan Konsili XVII, 369, 402, 405, 408
Vaux, De 159
Venedik 167, 425
vepres 239
vergi 14, 16, 30-31, 236, 245, 274, 302
Vigile 289
Villard, U. Monneret de 325
virdler 239
Vişna 192
Viyana 167-168, 337
Viyana Konsili 337
Viyana Kraliyet Sarayı 167-168
Voltaire 343-344
Vulgate 124

W

Walton 124
Waltz, James Calvin 325
Watt, M. 419, 427, 438
Welhausen 398
Wellhausen, J. 142
Wells 185, 192
Wells, G. 185
Wiles, Maurice 180
Wilke 142
Winer 263
Wolfson, H. A. 199

Y

Yahova Şahitleri 260
Yahuda 17, 34, 126, 158, 247
Yahudiye 16, 140-141
Yahve 28, 30, 40, 44-45, 48, 75-77, 158-159
Yahvist belge 126, 159-160
Yahya, Hz. 8, 29, 47, 132, 136, 177, 199-200, 226, 333
Yahya İbn Adî 199, 333
Yâkûb 32, 40, 58, 74, 121, 128, 207, 232, 242
Yâkûbî 207
Yâkûbîler 254, 258
Ye'cûc 219
Yedi şeâir 304

Yeni Ahid 2, 35, 65, 69, 76, 122-123, 126-127, 132, 136, 138-139, 184, 189, 197, 211, 218-219, 234, 260, 286, 335
yeni bir Âdem 77
Yeni Eflâtuncu 84, 107, 109, 117-118, 133, 186, 192-193
Yeni Eflâtunculuk 107, 117-118
Yeni Kudüs 220
Yeni Pisagorcular 176
Yeni Roma 288
Yeremya 125-126
Yeremya'nın risalesi 126
Yesû' 33, 166
Yesû'u'l-Mesîh 166
yetmişler 65
Yoel 125, 127
Young, B. 261
Young, France 180, 212
Yudah Makkabi 30
Yuhanna 10, 31, 34, 42, 48, 50, 82, 87, 92, 127-128, 133-135, 140, 145-146, 175-176, 183-184, 188, 221, 227-229, 232, 287, 332
Yuhanna, III. 128
Yuhanna (Jean) 287
Yuhanna İncili 50, 82, 133-134, 140, 176, 183-184, 221, 228
Yunan 3, 9, 11, 30, 43, 48, 52-63, 65-66, 68, 70, 72, 76-77, 79, 81-85, 87-88, 90-92, 94-96, 99, 106-109, 111, 114, 116-117, 123-124, 128, 130-132, 142, 154, 156, 164, 186-187, 190, 192-193, 199, 204, 216, 254-256, 273, 333, 347
Yunan felsefesi 9, 95, 164, 186, 193, 333
Yunan zihniyeti 76, 82
Yunus 125
Yûsuf 32-34, 159-160, 194
Yûsuf Post 194
Yûşa 125
Yüce Varlık 52, 61, 63
Yücenin oğlu 194

Z

Zafer tanrısı 106
Zakarias, Hanna 360
Zakarya 127
Zananiri, G. 325
Zecrî helenleştirme 30
Zekeriyya, Hz. 8, 29, 47
Zenon 55, 253
Zeus 30, 63
zimmî XVI, 367
zina haddi 16
Zwingli 277, 280